

॥ अहम् ॥

श्रीयोगविजयनप्रत्यपाल [२७]

श्रीजिनमद्रगणिकमाश्रमणपावविरचितम्—

विशेषावश्यकभाष्यम् ।

मलधारिश्रीहिमचन्द्रसूरिविरचितया शिष्यहितानाम्ना

बृहद्वृत्या विमूषितम् ।

(द्वितीयो विभाग)

राजधन्यपुरनिवासिना श्रेष्ठिवर्यत्रिकमचन्द्रतनुजनुया

श्रावकहरगोविन्देन परिष्कृत्य सशोधितम् ।

Printed and Published by Shah Harakishand Bhurabhai
at The Dharmabhyudaya Press, Benares City

वीरसम् २४३८ ।

“जेने ज्या मणुसा तेहिं जं होइ माणरूप तु । तं भणियमिहायंगुलमणियमाणं पुणं इमं तु” ॥ १ ॥
 द्वितीयं तु-
 “परमाणु तसरेणू रहरेणू अणयं च बालस्स । लिन्सा जूया य ज्वो अट्टुणविचव्हिया क्कमसो” ॥ १ ॥

इत्यादिग्रन्थोक्तम् । तृतीयं तु-
 “उत्सेहगुलमेगे हवद, पमाणंगुलं सहस्सगुणं । तं चेवं दुगुणियं खलं वीरत्सायगुल मणियं ॥ १ ॥

आर्यगुलेण वत्थु, उत्सेहपमाणजो मिणणु वेह । नग पुबवि विमाणार्हे मिणणु पमाणंगुलेण ति” ॥ २ ॥
 एवं स्थिते आत्माहुलेनेद चक्षुषो विषयपरिमाणं, न शेषाहुलाभ्याम् ॥ ३४० ॥

अत्र भेरकः प्राह-

नेणु मणियमुत्सयगुलपमाणओ जीवदेहमाणाइ । देहपमाण चिय तं न उ ईद्विय-विसयपरिमाणं ॥३४१॥

ननु “उत्सेहपमाणजो मिणे देह” इतिवचनात् अन्यत्र भणितयुक्तम् । किं वत् ? इत्याह- “नारकादिजीवदेहमानादि केन ?” इत्याह- “उच्छ्रयाहुलममाणतः” देहप्रणस्योपलक्षणार्थत्वादिन्द्रियं, इन्द्रियविषयपरिमाणं च तत्र दृढते, इति मन्यमानेन परेणाऽऽदिसन्दः कृतः; इन्द्रियं हि देहस्थत्वात् देहप्रदेणेन दृढते, तद्विषयपरिमाणमप्यसम्भवात् तदुग्रदेणेन दृढत इति भावः । तत्रच देहस्य, इन्द्रियाणां, तद्विषयपरिमाणस्य चोच्छ्रयाहुलमेयत्वात् किमितीह चक्षुषो विषयपरिमाणमात्साहुलेनोच्यते ? इति ॥

अत्रोपरमाह-‘देहेत्यादि’ यदुच्छ्रयाहुलमेयत्वेनाऽन्यथोक्तम्, तदेहप्रमाणमात्रमेव बोद्धव्यं, न त्विन्द्रिय-विषयपरिमाणमपि, तस्यात्साहुलमेयत्वात् ॥ इति गार्थार्थः ॥ ३४१ ॥

कथं पुनरेतत् विज्ञायते ? इत्याह-

- १ येन वदा मनुष्यास्तेषां परं भवति माणकर्यं तु । तत् भणितमिहाऽऽन्याऽहुलमणियत्तमानं पुनरिदं तु १ ॥
- २ परमाणुजसरेणू रवरेणुसकं च बालस्स । कित्ता पूका च वयोऽट्टुणविकवर्धिताः अन्मसाः ॥ १ ॥
- ३ उत्सेहगुलमेगे भवमि, प्रमाणगुलं सवत्तगुणम् । तमेव द्विगुणितं सत्तु वीरत्साऽऽन्याऽहुल मणितत्त्वं १ ॥
 आत्माहुलेन वत्थु, उत्सेहप्रमाणतो मियुवात् देहत्त्वं । नगं वृथिवी विमानाति मियुवात् प्रमाणगुलेनेति ॥ २ ॥ ४ क ग ‘गुलसं’ ।
- ४ ननु भणितयुच्छ्रयाहुलममाणतो जीवदेहमानादि । देहप्रमाणमेव सत्त्वं न त्विन्द्रिय-विषयपरिमाणम् ॥ ३४१ ॥

जं तेण पंचधणुसयनराइत्रिसयववहारवोच्छेओ । पावइ, सहस्सगुणियं जेण पमाणंगुलं तत्तो ॥३४२॥

यद् यस्मात् तेनोच्छ्रयाजुलेनेन्द्रियविषयपरिमाणेऽभ्युपगम्यमाने, आदिशब्दस्य व्यवहितसंबन्धात् पश्चा-ऽर्धपञ्चमधनुःशतादि-
प्रमाणानां भरत-सगरादिनराणां योऽसौ श्रोत्रादिभिः शब्दादिविषयग्रहणव्यवहारः प्रसिद्धस्तस्य व्यवच्छेदः प्राप्नोति । कुतः ?
इत्याह— येन भरतचक्रवर्त्यजुलरूपं यत् प्रमाणजुलं तदेतत् ततस्तस्मादुच्छ्रयाजुलात् सहस्रगुणमुक्तं “उत्सेहंगुलमेगं हवइ, पमाणंगुलं
सहस्सगुणं” इतिवचनात् । भरतादीनां चाऽवध्यादिनगर्यः, स्कन्धावारश्चात्माजुलेन द्वादशयोजनायामतया सिद्धान्ते निर्णीतः ।
उत्सेधाजुलेन पुनरनेकानि योजनसहस्राणि भवन्ति । अतस्तत्राऽऽद्युधशालादियु ताडितभेर्यादिशब्दश्रवणं सर्वेषां त्वदभिप्रायेण न
प्राप्नोति, श्रोत्रं हि ‘धारसहिं जोअणेहिं सोयं अधिगिणहए संहं’ इत्यादिवचनाद् द्वादशभ्य एव योजनेभ्यः समागतं शब्दं ऋणोति,
न परतः । एतानि च द्वादश योजनानि त्वदभिप्रायेण किलोच्छ्रयाजुलेन मीयन्ते, अत उच्छ्रयाजुलनिष्पन्नेभ्योऽनेकयोजनसहस्रेभ्यः
समागतं भेर्यादिशब्दं कथं श्रोत्रं गृह्णीयात् ? । इष्यते च भरतादिनगरी-स्कन्धावारेषु तच्छ्रवणम् । अत आत्माजुलेनैवेन्द्रियाणां
विषयपरिमाणं, नोत्सेधाजुलेन ॥ इति गार्थार्थः ॥ ३४२ ॥

अपि च, यानि देहस्याऽऽत्मभूतान्तेवेन्द्रियाणि, तान्यपि तावत् सर्वाण्युच्छ्रयाजुलेन न मीयन्ते, किं पुनरिन्द्रियविषयपरिमा-
णम् ?, इति दर्शयति—

इन्द्रियमाणे वि तयं भयणिज्जं जं ति गाउआईणं । जिब्भिदियाइमाणं संववहारे विरुञ्जेज्जा ॥ ३४३ ॥
इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि, तानि चेह. “कौयंवपुष्क-गोलय-मसूर-अइसुत्तयकुसुमं व” इत्यादिना प्रोक्तानि द्रव्येन्द्रियाणि
गृह्यन्ते । तेषां मानं प्रमाणमजुलाऽसंलयेयभागादिकं, तत्रापि कर्तव्ये ग्रहीतव्ये वोढव्ये वा तदुच्छ्रयाजुलं भजनीयं— कापि व्यापार्यते,
कापि नेत्यर्थः, स्पर्शनेन्द्रियमेकं तेन मीयते, शेषाणि त्वात्माजुलेनैवेति भावः । कुतः ?, इत्याह— ‘जमित्यादि’ यद् यस्मात् त्रिगव्यूतादि-

१ यत्तेन पञ्चधनुःशतनरादिविषयव्यवहारव्यवच्छेदः । प्राप्नोति, सहस्रगुणितं येन प्रमाणजुलं ततः ॥ ३४२ ॥
२ व. छ. ‘नेन्द्रियादि’ । ३ द्वादशभिर्वोजनैः श्रोत्रमभियुक्ताति शब्दम् ।
४ इन्द्रियमाणेऽपि तद् भजनीयं यदिति क्रोशादीनाम् । जिह्वेन्द्रियादिमानं संबवहारे विरुच्येत ॥ ३४३ ॥
५. कादस्सपुण्य गोलका-ऽतिसुक्ककुसुममित्थि ।

मात्रानां युगलधर्मिणां जिह्वेन्द्रियादिमान यदुच्छ्रयाङ्गुलेन युज्यते, तदा संभवहारै कल्पदुग्धरसादियरिज्ञानलक्षणै विरुध्येत न घटतेत्यर्थः । इदमुक्तं भवति—“धातुलभो य सन्वाहं अंगुलभसलभागं, एमेव पुंहुत्तओ, नवर अंगुलपुंहुत्त रसण” इत्यादिवचनादङ्गुलपुण्यस्वविस्तर जिह्वेन्द्रियं निर्णयति । विगब्यूतादिसानानां च जन्तूनां तदनुसारितया रिशालानि युज्यानि, जिह्वा च । ततो यदुच्छ्रयाङ्गुलेन तेषां धुरमा-कारतयोक्तस्य जिह्वेन्द्रियस्याङ्गुलपुण्यत्वलक्षणो विस्तरो युज्येत, तदाऽत्यल्पतया सर्वाभ्यपि जिह्वा न व्याच्युयात्; ततश्च सर्वयाऽपि तया रसवेदनलक्षणो व्यवहारो न घटति । तस्मादात्माङ्गुलेनैव जिह्वादिदानं घटति । ततश्च देहात्मभूतानीन्द्रियाण्यपि सर्वाण्युच्छ्रयाङ्गुलेन यदा न मीयन्ते, तदेन्द्रियविषयपरिमाणस्य दूरे वर्ता, इति भावः ॥ इति गार्थार्थः ॥ ३४३ ॥

तदेवं “उत्सेहप्रमाणओ मिणे देह” इत्यत्र पारिश्लेष्याय देहस्येन यल्लभ्यते, तत्र दर्शयन्नाह—

तैणुमाण चिय तेण हेविज्ज भणिय सुए वि त चेव । एएण देहमाणाइ नारैयाईणमिज्जति ॥ ३४४ ॥

तस्मादिन्द्रियपरिमाणे, इन्द्रियविषयपरिमाणे चैकान्तेनोच्छ्रयाङ्गुलेनेव्यमाणे दोषस्य दक्षितत्वात् पारिश्लेष्यात् तदुमानमेव तेनोत्सेयाङ्गुलेन भवेत्, न पुनरिन्द्रियपरिमाणं, तद्विषयपरिमाणं चेति भावः । युगलधर्मिणां रसवेदनव्यवहारस्य, षड्भवतिभरतनगर्यादियु भेयादिशब्दश्रवणव्यवहारस्य चाभाषमसङ्गस्य दक्षितत्वादिति । किञ्च, इन्द्रियपरिमाणं, तद्विषयपरिमाणं चोच्छ्रयाङ्गुलेन परः स्वपनी-पिकयाऽर्थापस्यैव घटते, न पुनः युते साक्षादेतत् काऽप्यभिहितम् । किं पुनस्ताहिं साक्षात् तत्राभिहितम् ? इत्याह—“अभियं सुए वि ते धेचेरयादि” श्रुतेऽपि तदेव देहमानमेवोच्छ्रयाङ्गुलेन भणितं, नाऽप्यदिति । केन पुनर्ग्रन्थेनैतच्छ्रुतेऽभिहितम् ? इत्याह—‘एएणेत्पादि’ अर्थनिर्देश एवास्यं, सूत्रालापकस्त्वैव द्रष्टव्यः, तद्यथा—“धेचेणं उत्सेहं गुणप्पमाणेणं नेरइअ-तिरिसवजोणिय-अणुत्स-देवाणं सरीरो-गारणात् मिज्जति” । तदस्मिन् सूत्रे शरीरावगाहैवोच्छ्रयाङ्गुलमेत्येत्वेनोक्ता, न त्विन्द्रियविषयपरिमाणात्; तस्मादात्माङ्गुलेनैव द्रष्टव्यम्, इति स्थितम् ॥ इति गार्थार्थः ॥ ३४४ ॥

अथ परः सिद्धात्मस्य पूर्वापरविरोधमुद्गाहयन्नाह—

१ पाठस्तथा तत्परिपुत्रासत्त्वभागात्, एवमेव द्रव्यत्वात्, नवरमङ्गुलपुण्यत्वं तत्त्वम् । २ य ‘हुत्त’ । ३ उत्सेहप्रमाणतो विपुलात् देहत् ।
 ४ तदुमानमेव तेन भवेत् भणितं सूत्रेऽपि तदेव । युतेन देहमाणाणि नारकादीनां मीयन्ते ॥ ३४४ ॥ ५ ए ए ‘हेज्ज’ । ६ य छ. ‘एण’ ।
 ७ ऊ य ‘मिज्जति’ । ८ इत्येतेनोत्सेयाङ्गुलमेवमाणेन नैरविक-सिद्धयोक्तिक-अणुत्स्य देवानां शरीरावगाहा मीयन्ते ।

लम्बवेहिं एक्कवीसाए साइरगेहिं पुम्खरद्धम्मि । उदये पेच्छंति नरा सूरं उक्कोसाए दिवसे ॥ ३४५ ॥
 नयणिंदिद्यस्स तम्हा विसयपमाणं जहा सुए भिहियं । आ उस्सेहपमाणंगुलाण एक्केण वि ण जुत्तं ॥३४६॥

ननु पुष्करवर्दीपस्य मानुषोत्तरपर्वतद्विधाकृतस्याड्वार्गभागवतिन्यर्थे मानुषोत्तरसंनिधाबुच्छे दिवसे कर्कटकसंकान्त्यामुदये, उपलक्षणत्वादस्तमयसमये च नरा मनुष्याः सूरमादित्यं पश्यन्ति- अवलोकयन्ति । कियद्दूरं व्यवस्थितम् १, इत्याह- सातिरैकैरेक-विंशतिलक्षैयोजनानाम् । एतदुक्तं भवति-

“सीयालीसहस्सा दो य सया जोयणण ते बैद्धा । एगवीससट्ठिभागा कक्कडमाहम्मि पेच्छ नरा” ॥ १ ॥

इतिवचनाद् यथाऽत्र कर्कसंक्रान्ताबुच्छे दिवसे एतावति दूरे व्यवस्थितं सूर्यं मनुष्याः पश्यन्ति, तथा पुष्करार्धेऽपि मानुषो-त्तरसमीपे प्रमाणजुलनिष्पन्नैः सातिरैकैरेकविंशतियोजनलक्षैर्व्यवस्थितमादित्यं तत्र दिने तन्निवासिनो लोकाः समवलोकयन्ति । तत्र भ्रंभित्तिवाहुल्यात्, सूर्याणां च शीघ्रतरगतित्वात्; उक्तं च-

“एगवीसं खल्ल लक्खा चर्त्तीसं चैव तह सहस्साइं । तह पंच सया भणिया सत्तचीसाए अहरिचा ॥ १ ॥
 इति नयणविसयमाणं पुक्खरदीवद्धवासिमणुआणं । पुल्लेण य अवरेण य पिहं होइ नायव्वं” ॥ २ ॥

इत्यादि । तस्माद् नयनेन्द्रियस्य सातिरेकयोजनलक्षस्वरूपं विपर्ययरिमाणं यथा श्रुते प्रज्ञापनादिकेऽभिहितम्, तथा तेन प्रका-रेणाऽऽज्जालो-त्सेधाजुल-प्रमाणाजुलानामेकेनापि गृह्यमाणं न युक्तं, प्रमाणाजुलनिष्पन्नस्यापि योजनलक्षस्य तन्निष्पन्नसातिरैकैक-विंशतियोजनलक्षेभ्य एकविंशतितमभागवर्तित्वेन बृहदन्तरत्वात् । तस्मादेकत्र सातिरैकं लक्षम्, अन्यत्र तु सातिरैकविंशतिलक्षा-णि योजनानां नयनस्य विपर्ययमाणं द्युव्रतः श्रुतस्य पूर्वोपरविरोधः । इति परस्याऽऽहृतम् ॥ ३४५ ॥ ३४६ ॥

१ लक्षैरेकविंशत्या सातिरैकैः पुष्करार्धे । उदये पश्यन्ति नराः सूर्यबुच्छे दिवसे ॥ ३४५ ॥

नयनेन्द्रियस्य तस्माद् विपर्ययमाणं यथा श्रुतेऽभिहितम् । आ उस्सेधप्रमाणजुलानामेकेनापि न युक्तम् ॥ ३४६ ॥

२ पद्मत्वारिशास्तहल्यानि द्वे च शते योजनानां साद् यद्भान् । एकविंशतिपट्टिभागान् कर्कटवर्ती पश्यन्ति नराः ॥ १ ॥ ३ घ.छ. 'वह्ना' । ४ क.ग. 'अमति' ।

५ एकविंशतिः खलु लक्षानि चतुर्विंशच्च तथा सहस्राणि । तथा पद्म शताति भणितानि सप्तविंशताऽतिरिक्तानि ॥ १ ॥

इति नयनविपर्ययमाणं पुष्करदीपार्धवासिमनुजानाम् । पूर्वैण चाऽपरेण च पृथक् पृथक् भवति ज्ञातव्यम् ॥ २ ॥ ६ घ. 'उर्वसि' । ७ घ.छ. 'यप्रमा' ।

वदेत् परिहरति-

सुखाभिष्पाओऽत्र पयात्तज्जे तयं न उ पयासे । दक्खणओ विसेतो न हि संवेहावलक्खणया ॥ ३४७ ॥
सातिरेकयोजनलक्ष नयनविषयमपारणं द्रुवतः सूत्रस्याऽयमभिप्राय इयं विषया यदुत- स्वयं तेजोरूपमकाशरहितत्वात् परम-
काशनीयं यद् वस्तु पर्वत-गर्तादिकं तत्रैव तत् सातिरेकयोजनलक्षं नयनविषयमपगतया द्रष्टव्यम्, न तु स्वयमेव तेजोयुक्तत्वेन प्रकाशे
चन्द्रा-ऽर्कादिके प्रकाशके वस्तुनि । एतदुक्तं भवति- कश्चिद् निर्मलचक्षुर्जीवः सातिरेकयोजनलक्षे स्थित पर्वतादिकं वीक्षते, इति
प्रकाशनीये पर्वत-गर्तादिके वस्तुनि नयनस्य तद्विषयमपगतत्वात् सूत्रस्य सर्वप्रणीतस्याऽलक्षणात्- असम-
तेः, इत्याह- व्याख्याततो विज्ञेयमतिपिपाः कर्तव्या, न तु सदेहादुभयपक्षोक्तिलक्षणात् सूत्रस्य सर्वप्रणीतस्याऽलक्षणात्- असम-
झसाभिप्रायिता व्यवस्थापनीया- व्याख्यानात् सूत्रं विषयविभागेन धरणीय, न तु ययपक्षोक्तिमात्रमितैस्त्रिद्विरोप उद्भावनीय इत्यर्थः ।

उक्तं च-

“ अ जह सुप्ते भणियं तदेव जह तं, वियालणा नत्थि । किं कम्मियाणुओगे विट्ठो विट्ठिण्णहाणेहि ” ॥ १ ॥

इति गार्थार्थः ॥ ३४७ ॥

तदेवमप्राहकारित्वाविचारक्रमेण नयनस्य विषयप्रमाणशुक्तम्; अयं मसद्गतः श्रेयेन्द्रियाणामपि तदाह-

चैरसर्हितो सोत्त सेसाइ नवहिं जोयेणेहितो । गिण्हति पत्तमत्थ एत्थो परओ न गिण्हति ॥ ३४८ ॥

भेयगर्जितादिचन्द्रशुक्लदृष्टतो द्वादशयोजनेभ्यः समायातं युष्माति शोत्रम् । उक्तश्रेयाणि त्विन्द्रियाणि प्राण रसन-स्पर्शनलक्षणानि
गन्ध-रस स्पर्शलक्षणमर्थशुक्लरूपतो नवयोजनेभ्यः प्राप्तं युष्मन्ति, अतः परतोऽप्यायातं शब्दादिकमेतानि न युष्मन्ति । ननु भेयगर्जितादि-
विषयः शब्दः मयममाद्यपि, मयममेपद्यष्टौ सत्यां श्रुत्विक्तादिगन्धश्च दूरादप्यायातो द्रुवमाणः समनुभूयते; रस-स्पर्शौ तु कथम्?, इति
चेत् । उत्तर्यते- दूरादागतानां गन्धद्रव्याणां रसोऽपि तावत् कश्चिद् भवत्येव । स च तेषां जिह्वासेक्ये सति यथासभवं कदाचित्

१ सूत्रजिह्वापोऽर्षं प्रकाशनीये वदु म तु प्रकाशे । व्याख्याततो वितेयो नहि संवेहावलक्खणात् ॥ ३४७ ॥

२ वदु तथा सुप्ते भणियं तदेव वदि तत्र, विधाणा नास्ति । किं कम्मिक्का(सिक्कात्ता)ऽयुगेण क्कपिटो एट्ठियपाणेः ? ॥ १ ॥

३ द्वादशान्यः श्रीमं शेषाणि नवस्यो योजनेभ्यः । युष्मन्ति प्रकृत्यर्थमेतत्समाह परतो म युष्मन्ति ॥ ३४८ ॥

केनचिद् गृह्यत एव । तथाच वक्तारो भवन्ति- 'कडुकस्य, तीक्ष्णादेर्वा वस्तुनः संवन्धी अयं गन्धः' इति । यच्चेह कडुकत्वं, तीक्ष्णादित्त्वं चोच्यते, तद् रसस्यैव धर्मः । ततश्च ज्ञायते- जिह्वासंघन्धे तेषां कडुकादिको रसोऽपि गृहीत इति । स्पशोऽपि शीतादिर्दूररादपि शिशिरपद्मसरः-सरित्-समुद्रादेर्मध्येनाऽऽधावस्य वातादेरनुभूयत एवेति ॥ ३४८ ॥

यद्येवम्, द्वादश-नवयोजनेभ्यः परतोऽप्यायाताः शब्द-गन्धादयः किमिति न शब्दन्ते ?, इत्याह-

द्वैव्याण मंदपरिणामयाए परओ न इंदियचलं पि । अवरमसंखेज्जंगुलभागाओ नयणवज्जाणं ॥ ३४९ ॥

द्वादश-नवयोजनेभ्यः परतः समायातानां शब्द-गन्धादिद्रव्याणां मन्दपरिणामत्वात् । न खलु परतः समायातानां तेषां तथा-विधः परिणामो भवति, येन श्रोत्र-घ्राणादिविज्ञानं जनयेयुः, श्रोत्रादीन्द्रियाणामपि च तथाविधं बलं न भवति, येन परतः समायातानि शब्दादिद्रव्याणि गृहीत्वा स्वविज्ञानं जनयन्ति । तदेवमुक्तमिन्द्रियाणामुक्कण्डं विषयपरिमाणम् । अथ जघन्यं तद् विभणिपुराह- 'अ-वरमित्यादि' अपरं जघन्यं विषयप्रमाणमुच्यते । किम् ?, इत्याह- असंख्यातमाद्गुलासंख्येयभागादागतं गन्धादिकं घ्राणादीनि गृह्णन्तीति । किमेतत् सर्वेषामपीन्द्रियाणां जघन्यं विषयप्रमाणम् ?, न, इत्याह- नयनवर्जनाम् ॥ ३४९ ॥

नयनस्य तर्हि का वार्ता ?, इत्याह-

संखेज्जइभागाओ नयणस्स, मणस्स न विसयपैमाणं । पोगलमित्तनिचंधाभावाओ केवलस्सेव ॥३५०॥

अङ्गुलसंख्येयभागात्- अङ्गुलसंख्येयभागमवधौ कृत्वा नयनस्य जघन्यं विषयपरिमाणम्, अतिसंनिकृष्टस्याऽङ्गुलशला-कार्जो-मलादिस्तेनाऽङ्गुलम्भादिति भावः । मनसस्तु क्षेत्रतो नास्त्येव विषयप्रमाणं, अनियमेन दूरे, आसन्ने च तत् प्रवर्तते इत्यर्थः । कुतः ?, इत्याह- पुद्गलमात्रस्य निबन्धो नियमस्तस्याऽभावात्, मूर्ता-ऽमूर्तसमस्तचस्तुविषयत्वेन 'पुद्गलेष्वेवं प्रवर्तते' इत्येवंभूतस्य नियमस्याऽभावात्, केवलस्येवेत्यर्थः । इह यत् पुद्गलमात्रनिबन्धनियतं न भवति, न तस्य विषयपरिमाणमस्ति, यथा केवलस्य, पुद्गलमात्रनिबन्धनियतं च मनः, ततो नाऽस्य विषयपरिमाणम्; यस्य तु विषयपरिमाणं तत्पुद्गलमात्रनिबन्धनहितमपि न भवति, यथाऽधि-मनःपर्यायज्ञाने इति ॥ अत्राह- नन्वनेकान्तिकोऽयं हेतुः, मति-श्रुतज्ञानाभ्यां व्यभिचारात्; तथाहि- मूर्ता-ऽमूर्त-

१ वृत्त्याणां मन्दपरिणामतया परतो नेन्द्रियशक्तमपि । अपरमसंख्येयाङ्गुलभागात् नयनवर्जनाम् ॥ ३४९ ॥

३ संख्येयभागाद् नयनस्य, मनसो न विषयप्रमाणम् । पुद्गलमात्रनिबन्धनभावात् केवलस्येव ॥ ३५० ॥ ३ य. छ. 'परिसा' ।

समयेषु भाषाद्रव्यैर्चासितत्वात् तेषां भाषात्वं द्रष्टव्यम् । अत्राह - ननु यदि वचनसिद्ध्यानि भाषाद्रव्याणि प्रथमसमये दिक्षेव गच्छन्ति, समयानन्तरं च नावतिष्ठन्ते, तर्हि तद्भासितद्रव्याणि द्वितीयसमये विदिक्षु गच्छन्ति, ततश्च दिग्-विदिग्व्यवस्थितयोः समयभेदेन गच्छ-श्रवणं प्राप्नोति, अविशेषेणैव सर्वोऽपि शब्दं शृण्वन्नुपलभ्यते । नैव दोषः, सप्यादिकालभेदस्यातिसूक्ष्मत्वेनाऽलक्षणादिति । भवत्वन्त्रं तथापि “भाव्यमाणैव भाषा” इतिवचनाद् निसर्गसमयवर्तिन्येन भाषा, ततो ‘विश्रैण्यस्यो द्वितीयसमयेऽभाषां शृणोति’ इत्यायात् । नैतदेवम्, भाषाद्रव्यैर्चासितानामपि द्रव्याणां तदविशेषत्वाद् भाषात्वं न विरुध्यते । अत एव ‘त्रैसेढी युण तदं’ इत्यत्र पुनरपि यच्छब्दग्रहणं तत् पराघातवासितद्रव्याणामपि तथाविधशब्दपरिणामग्ल्यापनार्थं कृतम्, इति तावद् नयमवगच्छामः, तत्त्वं चतु-श्रुतादयो विदन्तीति । घ्राणादीन्यपीन्द्रियाणि गन्धादिद्रव्याणि मिश्राण्याददन्ते । तेषां चातुश्रैणिगमननियमो नास्ति, चादरत्वाद्, चातायनोपलभ्यमानेषुवत्, इति वृद्धदीकाकारः ॥ ३५१ ॥

अत्र भाष्यम्—

‘सेढी पयसपती वदतो सब्वस्स छद्दिसिं ताओ । जासु त्रिमुञ्जा घावइ भासो समयस्मि पडमस्मि ॥ ३५२ ॥

इह श्रेणिराकाशमदेशपक्षिरभिधीयते, लोकरूपद्ये च वदतो भाषमाणस्य सर्वस्य वक्तुज्ञाः पूर्वा-ऽपर-इक्षिणो-चरो-ध्वो-ऽधो-रू-पासु पदस्यपि दिक्षु सन्त्येव । भाषकेण त्रिमुक्ता निष्पृष्टा सती भाषा यासु मयमसमयेऽपि लोकाजन्तमनुयावति ॥ ३५२ ॥

ततः किम् ?, इत्याह—

‘भासासमसेडिटिओ तव्भासाभीसियं सुणइ सहं । तहव्यमावियाइं अण्णाइं सुणइ विदिसत्यो ॥ ३५३ ॥

‘भाषासमश्रेणीतः’ इति किमुक्तं भवति ?, इत्याह— भाषासमश्रेणिस्यतः । स किम् ?, इत्याह— तस्य भाषकस्य, शब्द-भेदेर्दिवा भाषा तद्भाषा तद्गुणेणोत्प्लष्टः पुहलसम्पूहस्निग्धिश्रं शब्दं शृणोति । विदिग्व्यवस्थितः पुनः श्रोता तद्द्रव्यभाषितान्यपरारण्येन द्रव्याणि शृणोति, न पुनस्तान्नि ॥ ३५३ ॥

कृतः ?, इत्याह—

1 श्रेणिः प्रज्ञापल्लुकिरुतः सर्वस्य पररेक्षु गाः । यासु त्रिमुक्ता यावति भाषा समये मयमे ॥ ३५२ ॥ २ प. छ. ‘न पदमस्मि मयस्मि’ ।
३ भाषासमश्रेणिस्यतत्पदायासिक्त्रं शृणोति गच्छत्य् । गच्छत्यस्यभाषितान्यवति शृणोति विदिग्व्यवस्थितः ॥ ३५३ ॥ ४ प. छ. ‘अथाहं’ ।

अह सो तणुसंरंभो निसिरइ तो काइएण वत्तव्वं । तणुजोगविसेस क्विय मण-वइजोग त्ति जमदोसो ॥ ३५८ ॥

विशेषा०

॥२१०॥

बुद्धमूर्तिः।

अत्र परः प्राह- ननु 'गिण्हइ य काइएण' इति यदुक्तं तद् मन्यामहे, यतो शृङ्गीयात् कायिकेन योगेन वाग्द्रव्याणि भाषकः, नेदम- युक्तम्, कायव्यापारस्मत्तरेण तद्ग्रहणाऽयोगात् । यत् पुनरुक्तम्- 'निसिरइ तह वाइएण जोएणं' इति, तदेतद् नावगच्छामः, यतः कथं नाम निष्ठजति वाचिकेन योगेन ? शृङ्गमाणाया वाचो जीवव्यापाररूपयोगाभावाद् नैतद् घटत इत्यर्थः । इति संक्षेपेणोक्त्वा विस्ताराभिधित्स्या प्राह- 'को वाऽपमित्यादि' वेत्यथवा, किमनेन संक्षेपेण ? विस्तरेणाऽपि पृच्छामः- कोऽयं नाम वाग्योगः, येन निष्ठजतीत्युक्तम् ? 'किं वाय त्ति' वागेव निष्ठज्यमानभापापुद्गलसमूहरूपो वाग्योगः, किंवा कायसंरम्भः कायव्यापारस्तन्निसर्गहेतुर्वायोगः ? इति विकल्प- द्वयम् । तत्र प्रथमविकल्पपक्षं निराकुर्वन्नाह- 'वाया न जीवजोगो इत्यादि' योगोऽत्र शरीरजीवव्यापारः प्रस्तुतः, स च वाग् न भवति, पुद्गलपरिणामत्वात् तस्याः, रस-गन्धादिवत् ; यस्तु जीवव्यापाररूपो योगः स पुद्गलपरिणामोऽपि न भवति, यथा जीवाधिष्ठितकायव्यापारः । अपि च, 'न य ताए त्ति' न च तथा वाचा किञ्चिद् निष्ठज्यते, तस्या एव निष्ठज्यमानत्वात् ; न च कर्मेव करणं भवति । अतो वागेव वाग्योग इति प्रथमविकल्पो न घटते । अथ द्वितीयमधिकृत्याह- 'अहेत्यादि' अथाऽसौ वाग्योगस्तनुसंरम्भः कायव्यापारः, ततः 'कायिकेन निष्ठजति' इत्येवमेव वक्तव्यं स्यात्, अतः किमुक्तम्- 'निसिरइ तह वाइएण जोएणं' इति ? । अत्रोत्तरमाह- 'तणु इत्यादि' ननु द्वितीयविकल्प एवाऽत्राऽङ्गीक्रियते, केवलमविशिष्टः काययोगो वाग्योगतया नाऽस्माभिरिष्यते, किन्तु तनुयोगविशेषावेव कायव्यापारविशेषावेव मनो-वाग्योगाविव्येते यद् यस्मात् ; ततोऽयमदोषः । न हि कायिको योगः कस्यांचिदव्यवस्थायां शरीरिणां जन्तूनां निवर्तते, अशरीरिणां सिद्धानामेव तन्निवृत्तेरिति, अतो वाग्निसर्गादिकालेऽपि सोऽस्त्येवेति भावः ॥ ३५६ ॥ ३५७ ॥ ३५८ ॥

तहिं समुच्छिद्यतां मनो-वाग्योगकथा । न, इत्याह-

किं पुण तणुसंरंभेण जेण मुंचइ स वाइओ जोगो । मणणइ यस माणसिओ तणुजोगो चव य विभत्तो ॥३५९॥

'किं पुण' इति 'तथापि' इत्यस्यार्थः । ततश्चेदमुक्तं भवति- यद्यपि काययोगः सर्वत्राऽनुगतोऽस्ति, तथापि येन मनो वाग्द्रव्याणामुपादानं करोति स कायिको योगः, येन तु संरम्भेण तान्येव मुञ्चति स वाचिकः, येन तु मनोद्रव्याणि चिन्तायां व्यापारयति

१ अथ स तनुसंरम्भो निष्ठजति ततः कायिकेन वक्तव्यम् । तनुयोगविशेष एव मनो-वाग्योगाविति यददोषः ॥३५८॥

२ गार्थाः ३५५ । ३ किं पुनस्तनुसंरम्भेण येन मुञ्चति स वाचिको योगः । मन्यते च स मानसिकस्तनुयोग एव च विभक्तः ॥ ३५९ ॥

स भानसिद्धः, इत्येवं तदुयोग एवैक उपाधिदेदात् शिवा नियक्त इति; एतावन्मात्रमर्देन प्रयोऽप्यपी योगा व्यवहरियन्ते । परमार्थसत्त्व एक एव सर्वत्र कायिको योग इति ॥ ३५९ ॥

तथाच समाणयन्ति-

तैशुजोगो धिय मण-वृद्धजोगा काएण वञ्जगहणाओ । आणापार्जे ङ, न चे, तओ वि जोगतरं होज्जा ॥ ३६० ॥
तदुयोग एव मनो वाग्योगी- तदन्तर्गतवैरागित्थर्थः, इयं प्रतिष्ठा; कायैनेर तदुद्वयप्रवृत्त्यादिति हेतुः, माणा ज्ञानवदिति दृष्टान्तः; यथा कायेन द्रव्यप्रवृत्त्यात् माणा ज्ञानव्यापारः कायिकयोगाद् न भिद्यते, एवं मनो वाग्योगावपीति भावः । न वेदेव- न येत् त्वया माणा-ज्ञानव्यापाररुतुयोगतया ऽभ्युपगम्यते, तर्हि तत्रोऽपि सोऽपि माणा-ज्ञानव्यापारो योगान्तर स्यात्, ततो योगचतुष्टयमसन्नः, अनिष्टं चेत्तु, तस्मात् कायिकयोग एवाऽप्यमिति ॥ ३६० ॥

अय परं ग्राह-

तुष्टे तथुजोगचे क्कीस व जोगतर तओ न कओ ? । मण-वृद्धजोगा व कया, भण्णइ वट्टहारसिद्धत्थ ॥ ३६१ ॥
मनु त्वदुक्तयुत्तरैर सर्वेषां तुल्ये तदुयोगत्वे मनो वाग्योगत्वे किमिति तत्रोऽसौ माणा ज्ञानव्यापारः कायिकयोगाद् योगान्तरं न कृतः, किमिति चतुर्थो योग न कृतः ? इत्यर्थः । अथ नैनं क्रियते, तर्हि तुल्येऽपि तदुयोगत्वे मनो-वाग्योगौ काययोगात् किमिति पृथक् कृतौ ? । तस्मात् तदुयोगतरस्य सर्वत्र तुल्यत्वादेक एव काययोगः क्रियताम्, उपाधिभेदेन तु चरतारो वा योगाः क्रियन्ताम्; अन्यथा पक्षपातवाग्रयेर स्यात्, न युक्तिः, इति भावः ॥ अत्रोत्तरग्राह- 'अर्णत्स्यादि' भण्यतेऽत्रोत्तरम् । किं तत् ?, इत्याह- व्यवहारस्य लोकोत्तररूढस्य सिद्ध्यर्थं प्रसिद्धिनिमित्तं मनो वाग्योगावैव पृथक् कृतौ, न माणा ज्ञानयोग इति ॥ ३६१ ॥

व्याहारोऽपि किमितिचं प्रवृत्तः ?, इत्याह-

कैयकिरियाइरिच नौणा-पाणफल जह वईए । वीसइ मणसो य कुडं तथुजोगभतरो तो तो ॥ ३६२ ॥

१ तदुत्तर एव मनो वाग्योगौ कायेक प्रवृत्तवृत्तम् । भाषा-उपमाश्लेष, न केच, मत्कोऽपि योगान्तरं भवेत् ॥ ३६० ॥ २ ता 'तुष्टं' क य 'वेद' ।

३ तुल्ये तदुयोगत्वे कस्मात् का योगान्तरं तत्रो न कृतम् ? । मनो वाग्योगौ वा कृतौ, भण्यते व्यवहारकिञ्चनम् ॥ ३६१ ॥

४ कायिकियादिरिच वाऽऽप्य अणकळं यथा वाच्य । इत्यर्थे मणसत्त्व चतुष्टं तदुयोगाव्यवहारतात्ता ता ॥ ३६२ ॥ ५ क 'वाणा' ।

अथ 'पुंगवर्' च गिण्डर' इत्यादि व्याचिरुयासुरार-

जैह गामाओ गामो गामतरमेवमेग एगाओ । एगंतं ति मण्डइ समयाओणतरो समओ ॥ ३६५ ॥

यथैकसाद् ग्रामादन्यो ग्रामोऽन्तरितोऽपि लोकरुद्वया ग्रामान्तरस्युच्यते, पुरुषाद् वाऽन्यः पुरुषोऽन्तरोऽपि पुरुषान्तरपरिधी-
पते; एतदपिपि एकसाद् समयाद् योऽयमन्यः समयः सोऽयमन्तरोऽपि समेकान्तरमित्यभिधीयते । ततः किमुक्तं भवति १, इत्याह-
एकसाद् समयादनन्तरः समय एकान्तरमिति, एवं चाऽऽसमय एव दृक्कति, मुञ्चति चेति पर्यवसितं भवति ॥ ३६५ ॥

अन्ये तु 'एकान्तरस्' इत्येकैकेन समयेनाऽन्तरितं ग्रहणं, निसर्गं चेच्छन्ति, इति दर्शयति-

'केई एगततिय मणन्ते गतर ति, तेसि च । विच्छिन्नावलिरुवो होइ धणी, सुयविरोहो य ॥ ३६६ ॥

इह केचिद् व्याख्यातारो मन्यन्ते- ग्रहणं, निसर्गनं यैकैकेन समयेनाऽन्तरितमेकान्तरस्युच्यते । एतचाऽऽसुक्तम्, यतस्तेषामेवं
व्याख्यातृणामन्तरान्तरविच्छिन्नरत्नावलीरूपो ध्वनिः मान्नोति, अन्तरान्तरग्रहणसमयेषु सर्वेष्वप्यश्रवणाद् । तथा, मुक्तविरोधश्च, यत
उक्तं श्रुते "असुसमयविरहिर्भ निरंतरं गिण्डर" इति; तथाहि- इदं सूत्रं अतिसमयग्रहणप्रतिपादकत्वाद् अतिसमयनिसर्गमतिपादकमपि
द्रष्टव्यम्, धरीतस्य द्वितीयसमयेऽवश्यं निसर्गादिति ॥ ३६६ ॥

अत्र परं माह-

आह, सुए चिय निसिरइ सतरियं न उ निरतर भणियं । एगेण जओ गिण्डइ समयेगेण सो मुयइ ॥३६७॥

परं माह- ननु यथा स्वप्नसमयकं सूत्रं त्वया दर्शितं, तथा श्रुत एवाऽऽरपसप्तसर्वकमपि तद् भणितमेव । किं तद् १, इत्याह-
'निसिरइत्यादि' इदं प्रज्ञापनोक्तसूत्रं गाथायाद्युपनिबद्धं, तत्रेदम्- "संतरं निसिरइ, नो निरंतरं निसिरइ; एगेणं समयेणं गिण्डर, एगेणं
समयेणं निसिरइ" इत्यादि । तदनेन सूत्रेण निसर्गस्य सान्तरस्योक्तत्वाद् यथाख्यानमुपपन्नमेव । इति परस्याभिप्रायः ॥ ३६७ ॥

१ गाथा १५५ । २ परां ग्रामाद् ग्रामो ग्रामान्तरमेवमेव एकसाद् । एकान्तरमिति भवत्येव सवचापुन्यार समयः ॥ ३६५ ॥

३ केचिदेकान्तरितं नान्यत् एकान्तरमिति, तेषां च । विच्छिन्नावलिरुवो भवति अन्ति, मुक्तविरोधश्च ॥ ३६६ ॥

४ ननुसप्तसमयविरहिते निरन्तरे युक्ताति । ५, ६ य 'अप' ।

५ आह, सुए इव निसिरइति सान्तरितं न तु निरन्तरं भणियम् । एकेन धतो युक्ताति सतमेनेकेन च युक्ताति ॥ ३६७ ॥

७ सान्तरं निरनुजति, नो निरन्तरं निरनुजति; एकेन सप्तमेन युक्ताति, एकेन सप्तमेन निरनुजति ।

अंगुसमयमणंतरियं गहणं भणियं जओ त्रिमुक्खो त्रि । जुत्तो निरंतरो च्चिय, भणइ, कह संतरो भणिओ ? ॥३६८॥
 आचार्यः प्राह- हन्त ! तावइ ग्रहणपनुसमयमनन्तरित्तयव्यवहितं प्राक्तनमूत्रेण भणितं प्रतिपादितमिति भवतोऽपि प्रतीतम् । यत् एवम्, अतो विमोक्षोऽपि निसर्गोऽपि निरन्तर एव युक्तः, यद्दहीतस्याऽवश्यमेवाऽनन्तरसमये निसर्गोदिति । प्रेरकः पुनरपि भणति । किम् ? इत्याह- 'कह संतरो भणिउ त्ति' इदमुक्तं भवति- अहमपि जानामि यतः मूत्रे ग्रहणं निरन्तरमुक्तं, परं यस्तत्रैव निसर्गः सान्तर उक्तः स कथं नीयते ? इति भवानपि निवेदयतु । सत्यम्, किन्तु विषयविभागोऽत्र द्रष्टव्यः ॥ ३६८ ॥

कः पुनरयम् ? इति गुरुराह-

गहणावेक्खाए तओ निरन्तरं जस्मि जाइं गहियाइं । न वि तस्मि च्चव निसिइ जह पढमे निसिरणं नत्थि ॥३६९॥
 तकोऽसौ निसर्गो ग्रहणापेक्षया भाषाद्रव्योपादानापेक्षया पूर्वं ग्रहणपेक्ष्येत्यर्थः, 'सान्तर उक्तः' इति शेषः । ननु समयापेक्षया तस्य नैरन्तरेणैव प्रवृत्तेः कथं पुनर्ग्रहणापेक्षया सान्तरत्वम् ? इत्याह- 'निरन्तरमित्यादि' यतो यस्मिन् प्रथमादिसमये यानि भाषाद्रव्याणि गृहीतानि, न तानि तस्मिन्नेव ग्रहणसमये नैरन्तरेण निरृजति, किन्तु ग्रहणसमयादनन्तरसमये निरृजति, यथा प्रथमसमयगृहीतानां न तस्मिन्नेव समये निमज्जनं निसर्गः, किन्तु द्वितीयसमये; एवं द्वितीयसमयगृहीतानां तृतीयसमये, तृतीयसमयगृहीतानां चतुर्थसमये निसर्ग इत्यादि सर्वसमयेष्वपि भावनीयम् । तदेवं ग्रहणापेक्षया निसर्गः सान्तर एव, अयद्दहीतानां निसर्गोयोगात् । समयापेक्षया त्वसौ निरन्तर एव, द्वितीयादिषु सर्वेष्वपि समयेषु निरन्तरं तद्भावदिति ॥ ३६९ ॥

आह- यथेयम्, ग्रहणमपि निसर्गापेक्षया सान्तरमेवाऽस्तु । नैयम्, ग्रहणस्य स्वतन्त्रत्वात्, निसर्गस्य तु ग्रहणपरतन्त्रत्वात् । कुतः ? इत्याह-

*निसिस्सिज्जइ नागहियं गहणंतरियं ति संतरं तेणं । न निरंतरं ति न समयं न जुगवमिह होति पच्चाया ॥३७०॥

१ अङ्गुसमयमणन्तरितं प्रपन्नं भणितं यतो विमोक्षोऽपि । युक्तो निरन्तर एव, भणति, कां यान्तरो भणितः ? ॥ ३६८ ॥ २ प. 'निसोरो' ।

२ प्रहणापेक्षया सको निरन्तरं गमिन्तु यानि गृह्येतामिति । यानि तस्मिन्नेव निरृजति यथा प्रथमे निमज्जनं तस्मिन् ॥ ३६९ ॥

४ निरृजते नाऽगृह्येते ग्रहणात्परिणामिति सान्तरं तेण । न निरन्तरमिति न समयं न जुगवमिह भवति त्रयोऽङ्गः ॥ ३७० ॥ ५ प. 'हुंति' ।

नाशुद्धीर्तं कदापि निवृज्यत इति नियम एवाऽप्यम् । 'संतरं तेजं ति' तेन कारणेन निसर्जनं प्रज्ञापनायां सान्तरयुक्तम् । कुतः ? इत्याह- 'गहणंतरिये ति' ग्रहणान्तरितमिति कृत्वा । 'नाऽनिच्छद्य द्युते' इत्ययं तु नियमो नास्ति, प्रथमसमये निसर्गमन्तरे-
षाऽपि ग्रहणसद्भावात्; अतः स्वतन्त्रे ग्रहणे, परतन्त्रस्तु निसर्गः, इत्यमेव सान्तर उक्त इति भावः । तदेवं "संतर निसिरइ" इति
प्रज्ञापनायाः मूत्रावयवो विषयविभागे व्यवस्थापितः । अथ 'नो निरंतरं निसिरइ' इति तदवयवस्यैव भाषार्थमाह- 'न निरतर तीत्यादि'
किमुक्तं भवति ?- न निरन्तरं निवृजति, न समकं, न युगपदिति पर्यायाः । ततश्च किमिह तात्पर्यमिति ? । उच्यते- न ग्रहणसम-
कालं निवृजति । किं तर्हि ?, पूर्वं पूर्वं गृहीतकृपरोपरसमयेषु निवृजतीति । ननु "एतेषु समयेषु गिणइ, एतेषु समयेषु निसिरइ"
इत्येतस्य भाषार्थो नाशुक्तः । सत्यम्, किन्तुकावुसारेण स्वयमवयवमवगन्तव्यः- तत्रार्थनैकेन समयेन शुक्लालेव, न निवृजति, द्विती-
यादिसमयादारभ्यैव निसर्गस्य प्रवृत्तेः; पर्यन्तवर्तिना त्वेकेन समयेन निवृजत्वेव, न तु शुक्लति, भाषाभिप्रायोपरसादिति; मध्यमसम-
येषु तु ग्रहण निसर्गाविति । अथवा, एकेन पूर्वं पूर्वसमयेन शुक्लति, एकेनोचरोचरसमयेन निवृजति, इत्यादि स्वधिया भावनीयम् ।
तदेवं समस्तमपि युत्रं व्यवस्थापितं विषये ॥ ३७० ॥

अथ ग्रहणादेर्न्यून्यं, उत्कृष्टं च कालमानमाह-

गहणं मोक्त्वो भासा समय गह-निसिरण च दो समय । हेति जहण्णतरजो त तस्स च चीयसमयम् ॥३७१॥
गहण मोक्त्वो भासा गहण-विसग्गा य होति उक्कोस । अतोमुहुत्तेच्च पयत्तमेयुण भेयो सिं ॥३७२॥

इह शाब्दव्याणां ग्रहणं, तथा तेषामेव गृहीतानां मोक्षो निसर्ग एवोच्यते, भाष्यत इति भाषा, एतानि त्रीण्यपि जप्यन्तः
प्रत्येकमेव समयं भवन्ति, ग्रहण-निसर्जनलक्षणं तूभयमन्तरदर्शितव्यायेन ग्रहणसमयाद् द्वितीयसमये निसर्गं कृत्वा द्वियमाणास्य,
तिष्ठतो वा वचनव्यापारादुपरतस्य जप्यन्ततो द्वौ समयौ भवतः । आह- ननु मोक्षो निसर्ग एवोच्यते, भाष्यत इति भाषाऽपि निसर्गं
एवाऽभिधीयते, ततः किमिति योस्ताद् दृग्ग भाषायाः कालमानाभिधानार्थमुपादानम् ? । सत्यम्, किन्त्वनेनैव भाषायाः दृग्ग्रहणेन
ज्ञापयति यदुत- भाष्यमाणैव भाषा निसर्गेषामेव भाषेत्यर्थः, तस्यैव जप्यन्तः समयमानत्वात्; न तूभयं भाषा, तस्य जप्यन्ततो

१ सान्तर नियुजति । २ नो निरन्तरं नियुजति । ३ एकेन समयेन शुक्लति, एकेन समयेन निवृजति ।

४ ग्रहणं मोक्षो भाषा समयं प्रथ-निसर्जनं च द्वौ समयौ । भवन्ति जहण्णतरजो त तस्स च द्वितीयसमये ॥ ३७१ ॥

ग्रहणं मोक्षो भाषा गहण विसर्गो च भवन्त्युपग्रहाः । अतस्तुष्टुतमानं प्रपलनेदेव भेद एवात् ॥ ३७२ ॥ ५५ 'मुक्ति' क 'दोह' च ।

द्विसमयमानत्वात्; ग्रहणमात्रं तु केवलं 'भाष्यत इति भाषा' इति व्युत्पत्त्यर्थस्यैवाऽप्यतद् भाषा न भवत्येवेति । यदि चेह भाषा पृथग न गृहीता स्यात्, तदोभयस्याऽपि कश्चिद् भाषात्वं प्रतिपद्येत, ग्रहणेऽपि योग्यतया भाषात्वसद्भावात्, ततश्च "भासिज्जमाणा भासा" इत्यागमविरोधः स्यात् । तर्हि मोक्षग्रहणमपनीय तत्स्थाने भाष्यं चोपादीयताम्, भाष्य-मोक्षयोरैकार्थत्वादिति चेत् । सत्यम्, किन्तु 'निसर्गस्य कालमानं नोक्तम्' इति मन्त्रधीः प्रतिपद्येत, इति तदनुग्रहाभिहितं मोक्ष-भाष्योः पृथग् ग्रहणम् । इत्यलं विस्तरणम् । इति ग्रहणं, मोक्षो, भाषा, इत्येतानि त्रीणि, तथा ग्रहण-निसर्गोभयं च सर्वाण्यप्युत्कृष्टतः प्रत्येकमन्तर्मुहूर्तमात्रं कालं भवन्ति, परतो योगान्तर-मुपगच्छति, भ्रियते वेति भावः । एतेषां च ग्रहणादीनामन्तर्मुहूर्तस्य प्रयत्नभेदेन भेदो भवति, इति महाप्रयत्नस्य तदेवाऽन्तर्मुहूर्तं लघु भवति, अल्पप्रयत्नस्य तु तदेव बृहत्प्रमाणं भवतीति ॥ ३७१ ॥ ३७२ ॥

तदत्र प्रथमसमये यत् केवलं ग्रहणमेव, पर्यन्तवर्तिनि तु समये यः केवलो निसर्गः पूर्वमुक्तः, स भवतु; मध्यमसमयेषु तु यौ ग्रहण-निसर्गौ, तयोर्युक्तत्वद्वयस्यन्नाह परः-

गैहण-विसर्गपयत्ता परोप्परविरोहिणो कंहं समए ? । समए दो उवओगा न होज्ज, किरियाण को दोसो ? ॥३७३॥

निरन्तरग्रहणे, निसर्गे चैव्यमाणे द्वितीयसमयादारभ्योपान्तसमयं यावद् ग्रहण-विसर्गप्रयत्नौ प्रतिमयं युगपदापततः । एतौ च परस्परविरोधिनौ कथमेकस्मिन् समये युक्तौ ? नैव युक्तावित्यर्थः ॥ अत्रोच्यते- ग्रहण-विसर्गयोर्विरोध एवाऽत्र तावदसिद्धः । यदि हि येयामेव द्रव्याणां ग्रहणं, तेषामेव तस्मिन्नेव ग्रहणसमये निसर्ग इत्येत, तदा स्यादसौ, एतच्च नास्ति, प्राक्समयगृहीतानामेवाऽन्तस-मये निसर्गात्, तत्र चाऽदूर्वाणामेव ग्रहणात् । अथाऽविरोध्यापि युगपदेकत्र समये उपयोगद्वयवत् क्रियाद्वयं नेष्यते, तदाह- 'समये दो इत्यादि' एकस्मिन् समये द्वावुपयोगौ न भवेतामिति युक्तम्, "सुगवं दो नत्थि उवओगा" इति वचनात् तयोरारामे निषेधात् । क्रियाणां बहीनामथेकस्मिन् समये को दोपः ? न कश्चिदित्यर्थः, तथाहि- आगमे "भंगियसुयं गणंतो चट्टइ तिविहे वि ज्ञाणम्मि" इत्यादि वचनाद् वाह-भनः-कायक्रियाणामेकत्र समये मष्टतिरभ्युपगतैव । तथा, अश्रुत्यादिसंयोग-विभागक्रिययोः, संघातपरिसाटक्रिय-योः, उत्पाद-व्ययक्रिययोश्चैकत्र समयेऽनेकस्थानेषु तत्राऽनुज्ञा विहितैव, इति को दोपः ? । तथा, वामहस्तेन घण्टिकां चलयति, दक्षि-

१ भाष्यमाणा भाषा । २ श्रीभगवत्परिपुत्रम् ।

३ ग्रहण-विसर्गप्रयत्नौ परस्परविरोधिनी कथं समये ? । समये द्वावुपयोगौ न भवेतां, क्रियाणां को दोपः ? ॥ ३७२ ॥

४ युगपद् दो न अ उपयोगौ । ५ मन्त्रिकभुलं गणयन् रतिते विक्रियेऽपि ज्ञाने ।

जेन धूपसुवृत्ताहयति, इथा तीर्थं करमतिमादिवदनं वीक्षते, शुभेन वृत्तं पठति, इत्यादिवहीनामपि क्रियाणां शुगपत्यद्विचिररूप्यसतोऽपि वीक्षते ॥ इति गायानवकार्यः ॥ ३७३ ॥

‘युष्माति कार्षिकेन’ इत्युक्तम्, तत्र यद्यप्यौदारिकविद्येयरीरपञ्चकभवेत् तत्रापि पञ्चविधः, तथापि त्रिविधेर्नन कायेन वाग्द्वय-
प्ररणमवसेयम्, इति दर्शयन्नाह—

‘तत्रिचिह्मि सररीरिस्मि जीवपैतुसा ह्यंति जीरस्स । जेहि उ गेण्हइ गहणं तो भासइ भासओ भास ॥३७४॥

औदारिकविद्येयरीराणां मप्यात् त्रिविधे विभक्तौ शरीरे जीवस्याऽऽत्मनः प्रदेसा जीवप्रदेसा भवन्ति, नाप्यत्र । एतावति चोपयाने ‘भिक्षोः पात्रम्’ इत्यादौ पद्युया भेदेऽपि दर्शनाद् मा भूत्कीवात् प्रवेशानां भेदसमस्य इत्यत आह— जीवस्येति, त्रिविधेऽपि शरीरे जीवप्रदेसा जीवस्याऽऽत्मन्युत्पाता भवन्ति, न तु भेदिन इत्यर्थः । तदनेन निष्प्रदेशात्पदानिराकरणमाह, निष्प्रदेशत्वस्य युक्त्युत्पत्तेः; तथाहि— पादतलसंप्रदानां जीवप्रदेशानां शिरःसंज्ञजीवप्रदेसैः सह भेदः, अभेदो वा ? इति वक्तव्यम् । यदि भेदः, तर्हि कथं न सम्-
प्रदेसो जीवाः ? । अथभेदः, तर्हि सर्वेषामपि शरीरावयवानामपेक्ष्यप्रसङ्गः, अभिन्नेर्जीवप्रदेसैः सन्प्रथेनेकत्र कोटीकृतत्वात्, इत्यादि तर्क-
ज्ञात्वेभ्योऽनुसरणीयम् । यैर्जीवप्रदेसैः किं करोति ?, इत्याह— यैस्तु युष्माति । तुभ्यो विद्येयणार्थः । किं विधिनष्टि ?— न सर्वदेव
युष्माति, किन्तु भाषणाभिमायादिसामग्रीपरिणामे सति । किं पुनर्दृक्काति ?, इत्याह— युष्मत् इति कर्मणि स्युत्स्यत्ये प्रहणं वाग्द-
व्यनिकुस्त्वित्यर्थः । ततो मापको भाषां भाषते, न त्वभाषकोऽप्योक्तावस्थायां, इच्छावयावतो वेति । ‘भाषको भाषते’ इत्यनेनैव
गतायत्त्वात् ‘भाष्यमाणैव भाषा, न पूर्व, नापि पश्चात्’ इति ज्ञापनार्थमेव भाषाप्रहणमिति ॥ ३७४ ॥

आह— ननु कतमत् तत् त्रिविधं शरीरं, यद्वैर्जीवप्रदेसैर्वैर्द्वय्याणि दृशेत्वा भाषको भाषते ?, इत्याह—
औदारिक्य-त्रैतन्विय-आहात्त्वो गेण्हइ सुयइ भास । सच्च सच्चामोस मोसं च असच्चमोस च ॥ ३७५ ॥

शरीदारिक्यन्धनेन शरीर-तद्वतोऽप्येदोषपारात्, मल्यार्थलोपाह वैदारिकशरीरान् जीव एव युष्मते; एव वैक्रियवान् वैक्रियः,
आहारकत्वानाहारकः । तदयमेवौदारिक-वैक्रिया-ऽऽहारकशरीरी जीवो युष्माति, युष्मति च भाषां युष्मत्संहतिरूपात् । भाषां कथयताम् ?,
इत्याह— सत्त्वां, सत्त्वायुषां, युषां च, असत्स्ययुषां च ॥ इति नियुक्तिगाथाप्रार्थः ॥ ३७५ ॥

१ क्रियेने त्तरे चोपयवेसा मयन्ति जीवस्य । वैरु युष्माति प्रहणं कतो भाषते मापको भाषाम् ॥ ३७४ ॥ १ प उ ‘परेसा’ । ३ क य ‘यत्ते’ ।

४ औदारिक-वैक्रिया-ऽऽहारको युष्माति युष्मति भाषाम् । सत्त्वां सत्स्ययुषां युषां वाऽऽरकस्युषां च ॥ ३७५ ॥

अथाऽत्र विषमपदव्याख्यानय भाष्यम्-

विशेषो०

॥२१८॥

सैच्चा हिया सयामिह संतो मुणओ गुणा पयत्था वा । तन्निवरीआ मोसा मीसा जा तदुभयसहावा॥३७६॥
अणहिगया जा तीसु वि सद्धो चिय केवलो असच्चमुसा । एया समेयलक्खणसोदाहरणा जहा सुत्ते ॥ ३७७ ॥

इह सद्भवो हिताऽऽराधिका यथावस्थितवस्तुप्रत्यायनफला च सत्या भाषा प्रोच्यते । तत्र के सन्त उच्यन्ते येषां सा हिता ?
इत्याह- सन्त इह मुनयः साधव उच्यन्ते, तेभ्यो हिता- इह-परलोकाराधकत्वेन मुक्तिप्रापिकेत्यर्थः, अथवा सन्तो मूलोत्तरगुणरूपा
गुणाः; पदार्था वा जीवादयः प्रोच्यन्ते, तेभ्योऽसौ हिता- अविपरीतयथावस्थितस्वरूपरूपेण सत्या । विपरीतस्वरूपा तु मृषाभा-
षाऽभिधीयते । मिश्रा तु सत्यामृषा । का ? इत्याह- या तदुभयस्वभावा सत्या-मृषात्मिकेति । या पुनः सत्या-मृषो-भयात्मकामृ-
लक्षणास्तु तिसृष्वपि भाषास्वनधिकृता तल्लक्षणानन्तर्भाविनी, आमन्त्रणाज्ञापनादिविषयो व्यवहारपरतितः शब्द एव केवलः, साऽसत्यमृषा
चतुर्थी भाषा । एताश्चतस्रोऽपि भाषाः सभेदाः सलक्षणाः सोदाहरणाश्च यथा दशवैकालिकसूत्र-निर्मुक्त्यादिकसूत्रे आगमे भणित्वा-
स्तथा तत्रैव बोद्धव्याः; इह तु भाषाद्रव्यग्रहण-निसर्गादिविचारस्यैव मस्तुतत्वात् ॥ इति गथाद्वयार्थः ॥ ३७६ ॥ ३७७ ॥

औदारिकादिशरीरवान् भाषां गृह्णाति, युञ्चति चेत्युक्तम् । सा पुनर्मुक्ता सती कियत् क्षेत्रं व्याप्नोति ? इति वक्तव्यम् ।
उच्यन्ते- समस्तमपि लोकम् । आह- यद्येवम्-

कैईहिं समएहिं लोगो भासाए निरंतरं तु होइ फुडो । लोगस्स य कइभाए कइभाओ होइ भासाए ॥३७८॥

अथवा द्वादशभ्यो योजनेभ्यः परतो न शृणोति शब्दं मन्दपरिणामत्वाद् द्रव्यगामित्युक्तम् । तत्र किं परतोऽपि शब्द-
द्रव्याणामागतिरस्ति ? यथा च विषयाभ्यन्तरे नैरन्वयेण तद्वासनासामर्थ्यम्, एवं बहिरस्यस्ति, उत न ? इति । उच्यते- अस्ति
केपाचित्-कृत्स्नलोकव्याप्तेः । आह- यद्येवम्, 'कैईहिं०' । इत्येवं संवन्धद्वयसंपायातेयं गाथा व्याख्यायते- लोक्यत इति लोकत्रय-

१ सत्या हिता सन्नयः, इह सन्तो मुनयो गुणाः परमार्थि । तद्विपरीता मृषा. मिश्रा या तदुभयस्वभावा ॥३७६ ॥

अनधिकृता या तिसृष्वपि शब्द एत केवलोऽसत्यमृषा । एया समेय-लक्खण-सोदाहरणा यया सूदे ॥ ३७७ ॥

२ कतिभिः समयैर्लोको भाषया निरन्तरं तु भवति शृष्टः । लोकस्य च कतिभागे कतिभागो भवति भाषायाः ? ॥ ३७८ ॥

तुर्दशरज्ज्यात्मकः श्रेणलोकोऽत्र परिगृह्यते । स फतिभिः क्रियत्सख्यैः समयैर्भाषया भाषाद्रव्यैर्निरन्तरमेव भवति स्पृष्टो व्याप्तः ? तस्य च लोकस्य फतिभागो भवति भाषाद्रव्याणाम् ? इति ॥ ३७८ ॥

अत्रोच्यते—

चैतर्हि समयेर्हि लोगो भासाए निरतरं तु होइ फुडो । लोगसस य चरिभते चरिमतो होइ भासाए ॥ ३७९ ॥
चतुर्भिः समयैर्लोकौ भाषया कस्यचित् सवन्धिन्या निरन्तरमेव पूर्णो भवति । लोकस्य च चरमान्तः पर्यन्तवर्ती भागोऽसख्ये-
यभाग इत्यर्थः, तस्मिन्चरमान्तेऽसख्येयभागे भाषाया अपि समयसलोकव्यापिन्याधरमान्तोऽसख्येयभागो भवति ॥ इति निर्युक्तिगाथा-
द्वयार्थः ॥ ३७९ ॥

आह— किं सर्षस्याऽपि भाषा लोकं व्याप्नोति ? नैतदेवम्, इति दर्शयन्नाह भाष्यकारः—

‘कोई मदपयचो निसिरइ सयलाइ सव्वदव्वाइ । अत्तो तिब्बपयचो सो मुचइ भिदिउ ताई ॥ ३८० ॥
फोऽप्युरःसतागुपेतत्वेन मन्दमयत्नो पत्तो सर्वाण्यपि भाषाद्रव्याणि प्रथमं सकळानि संपूर्णान्यलण्डानि, अभिन्नानीति यावत्,
निस्रजति मुच्चति । अन्यस्तु नीरोगतादिगुणयुक्तस्वीयमयत्नो भवति, स पुनस्तान्यादान-निसर्गमयत्नाभ्यां भिन्नैव खण्डसुः कृत्वा सूक्ष्म-
खण्डीकृत्य मुच्चति ॥ ३८० ॥

तत्रोभयेषामप्ययत्नो यद् भवति, तद्दर्शयति—

‘गुतुमसखेज्जाओ अवगाहणवग्गणा अभिजाइ । भिच्चति धंसति य सखिज्जे जोअणे गतुं ॥ ३८१ ॥
भिनाइ सुहुमयाए अणंतगुणवच्चडिआइ लोगत । पावति पूरयति य भासाए निरतर लोग ॥ ३८२ ॥

अथगाहोऽवगाहना एकैकस्य भाषाद्रव्यरूपस्यैवैवशास्त्रमक्षेत्रविभागरूपा, तासांमवगाहनानामन्तभाषा-

१ चतुर्भिः समयैर्लोकौ भाषया निरन्तरं तु भवति स्पृष्ट । लोकस्य च चरमान्ते चरमान्तो भवति भाषायाः ॥ ३७९ ॥

२ कोऽपि मन्दमयत्नो निस्रजति सकलानि सर्वद्रव्याणि । अन्यस्वीयमयत्नः स मुच्चति भिन्ना तानि ॥ ३८० ॥ ३ य च ‘जा भा’ ४ क ‘वगाह-’

५ मत्वाऽसख्येवा भवगाहभाषाणां अभिजाति । भिद्यन्ते र्धसन्ते च तस्यैवानि चोचनानि गत्वा ॥ ३८१ ॥

भिन्नानि युक्तसख्येयमयत्नयुक्तयतितानि कोकण्डम् । अणुगणित पूरयति च भाषया निरन्तरं लोकम् ॥ ३८२ ॥

द्रव्यरूपाश्रयभूतक्षेत्रविशेषरूपाणां वर्गणा समुदायस्ता अवगाहनवर्गणाः स्वत्वसंख्येया गत्वा ततो मन्दप्रयत्नवक्तुनिःसृष्टान्य-
भिन्नानि भाषाद्रव्याणि भिद्यन्ते खण्डीभवन्ति । संख्येयानि च योजनानि गत्वा ध्वंसन्ते शब्दपरिणामं विजहतीत्यर्थः । उक्तं च
प्रज्ञापनार्थां भाषापदे— “जोई अभिन्नाई निसिरइ, ताई असंखेज्जाओ ओगाहणाओ गत्ता भेयमावजंति, संखिज्जाई जोयणाई गत्ता
विद्धसमागच्छंति ” । यानि तु महाप्रयत्नो वक्ता प्रथमत एव भिन्नानि निःसृजति तानि सूक्ष्मत्वाद् बहुत्वाच्चाऽनन्तगुणवृद्ध्या वर्ध-
मानानि पद्सु दिक्षु लोकान्तमाप्नुवन्ति; शेषं तु तत्पराघातवासनाविशेषाद् वासितया भाषयोत्पन्नभाषापारिणामद्रव्यसंहतिरूपया
सर्वं लोकं निरन्तरमापूरयन्ति “वक्ष्यमाणन्यायेन त्र्यादिभिः समयैः” इति वाक्यशेषः । उक्तं च— “जोई भिन्नाई निसिरइ ताई
अणंतगुणपरिवड्डीए परिवड्ढमाण्णाई लोयंतं फुसंति” ॥३८१॥ ३८२ ॥

अथ यदुक्तम्— “चैउहिं समयेहिं लोगो ” इत्यादि । तत्राह—

अइणसमुग्घायगईए केई भासंति चउहिं समएहिं । पूरइ सयलो लोगो अण्णे उण तीहिं समएहिं ॥३८३॥

रागादिजेतृत्वाज्जिनः केवली तस्यास्यं जैनः स चासौ समुद्धातश्च जैनसमुद्धातः केवलिसमुद्धात इत्यर्थः, तस्य गतिः प्रवृत्तिः
क्रम इति यावत्, तथा जैनसमुद्धातगत्या

“ दण्डं प्रथमे समये कपाटमथ चोत्तरे तथा समये । मन्यानमथ तृतीये लोकव्यापी चतुर्थे च ” ॥ १ ॥

इत्यादिग्रन्थेनोक्तेन केवलिसमुद्धातक्रमेण चतुर्भिः समयैः सर्वोऽपि लोको भाषाद्रव्यैरापूर्यत इति केचिद् भाषन्ते । अयं चाज्ञा-
देश एव, पुरस्ताद् निराकारिष्यमाणत्वादिति । अन्ये पुनस्त्रिभिः समयैः सर्वोऽपि लोकः पूर्यत इति श्रुवत इति ॥ ३८३ ॥

किं वाच्चायेण १, न, इत्याह—

पैढमसमए च्चिय जओ मुक्काइं जंति छहिसिं ताइं । वितियसमयम्मि ते च्चिय छंइडा होंति छ म्मंथा॥३८४॥

१ यान्यभिन्नानि निःसृजति, तान्यसंख्येया अवगाहना गत्वा भेदमापण्यन्ते, संख्येयानि योजनानि गत्वा विध्वंसमागच्छन्ति ।

२ यानि भिन्नानि निःसृजति तान्यगन्तुगुणपरिवृद्ध्या परिधर्ममानानि लोकान्तं श्रुयन्ति । ३ गाथा ३७९ ।

४ जैनसमुद्धातगत्वा फेचिद् भाषन्ते चतुर्भिः समयैः । पूर्यते सकलो लोकोऽन्ये पुनस्त्रिभिः समयैः ॥ ३८३ ॥

५ प्रथमसमयं फलं यतो श्रुजानि यान्ति पद्दुदिक्षु तानि । तृतीयसमये तु फलं यद् एण्डा भवन्ति यद् मन्यालः ॥ ३८४ ॥

‘ति-पंचगहणमिति’ आद्यन्तवर्तिनां त्रयाणां पञ्चानां च समयानां ग्रहणमिह निर्युक्तिरुक्ता विहितमेव द्रष्टव्यम् । क सति?, इत्याह-
चतुःसमयरूपस्य मध्यस्य ग्रहणे कृते सति । ननु किमन्यत्रापि मध्यग्रहणे सत्याद्यन्तग्रहणं कापि दृष्टम्?, इत्याह- ‘तुलाईत्यादि’ यथा
तुलादीनाम्, आदिशब्दाद् नाराच-यष्ट्यादीनां मध्यस्य ग्रहणे कृते पर्यन्तयोरान्यन्तलक्षणयोर्ग्रहणं पर्यन्तग्रहणं कृतमेव भवति, एवमि-
हाऽपीति । नन्वयं न्यायः काऽप्यागमे दृश्यते, येनैवमुच्यते?, इत्याह- चित्रा च भगवतः मूत्रस्य गतिः प्रवृत्तिर्दृश्यते ॥ ३८७ ॥

तथाहि—

कैरथइ देसगहणं कथ्यइ धेप्यंति निरवसेसाइ । उक्कम-कमजुत्ताइं कारणवसओ निउत्ताइं ॥ ३८८ ॥
कापि सूत्रे देवस्यैकपक्षलक्षणस्य ग्रहणं, यथाऽत्रैव चतुःसमयलक्षणस्य । काचित् सूत्रे निरवसेषाप्यपि पक्षान्तराणि गृह्यन्ते ।
अपरं च, कानिचित् सूत्राणि कुतोऽपि कारणवशादुक्कम-युक्तानि नियुक्तानि निवद्धानि दृश्यन्ते, कानिचित्तु क्रमयुक्तानीति । एवं
विचित्रा सूत्रगतिः ॥ ३८८ ॥

अथ मस्तुतार्थस्यैव शास्त्रान्तरसंवादकारिणं दृष्टान्तमाह—

चैउसमयविगहे सति महल्लबंधम्मि तिसमओ जहवा । मोत्तुं ति-पंचसमये तह चउसमओ इह निवद्धो ॥ ३८९ ॥
यथा वा भगवत्यापष्टमशते महाबन्धादेः शक्रे सत्यपि चतुःसामयिके विग्रहे त्रिसामयिकोऽप्ययुपनिवद्धः, तथाऽत्रापि त्रीन्, पञ्च च
समयान् युक्त्वा चतुःसामयिक एव लोकव्याप्तिपक्ष उपनिवद्ध इत्यदोष इति ॥ ३८९ ॥

यदुक्तम्—‘लोगस्स य कइभाए कइभाओ होइ भासाए’ एतद्व्याचिख्यासुराह—

होइ असंखेज्जइमे भागे लोगस्स पढम-विईएसु । भासाअसंखभागो भयणा सेसेसु समयेसु ॥ ३९० ॥
चतुर्दशरज्ज्चिद्धत्तस्य लोकस्याऽसंख्याततमे भागे भागाया अपि समस्तलोकव्यापिन्या असंख्याततम एव भागो भवति ।
कदा?, इत्याह— मथम-द्वितीयसमययोः । इदमुक्तं भवति— त्रिसमयंव्याप्तौ, चतुःसमयंव्याप्तौ, पञ्चसमयंव्याप्तौ च प्रथमसमय-

१ कुत्रापि देवग्रहणं कुत्रापि गृह्यन्ते निरवसेषाणि । उक्कम-कमजुत्ताइति कारणवशानो नियुक्तानि ॥ ३८८ ॥

२ चतुःसमयविग्रहे सति महाबन्धे त्रिसमयो यथा या । मोत्तुं ति-पंचसमयांस्तथा चतुःसमय इह नियतो ॥ ३८९ ॥ ३ गत्या ३७६ ।

४ अनखसंखेयतमे भागे लोकस्य प्रथम-द्वितीययोः । भासाअसंखभागो भजता दोषेषु समयेषु ॥ ३९० ॥

लोकव्याप्तिः । पञ्चसामयिक्यां तु व्याप्तौ चतुर्थसमये लोकसंख्येयभागे भापासंख्येयभागः, तस्यां तस्य मयिसमयत्वात्, तत्र च संख्येय-
यभागवर्तित्वस्य प्रागेव भावितत्वादिति । पञ्चमसमये तु पञ्चसामयिक्यां व्याप्तौ मथान्तरालपूरणात् समस्तलोकव्याप्तिरिति ॥

एवं तृतीय-चतुर्थ-पञ्चमसमयेषु भाविता भजना, तद्भावनं च व्याख्यातं 'भयणा सेससु समएषु' इति । एतच्च महाप्रथम्यत्नवक्तृ-
निष्ठप्रव्यापेक्षैवोक्तम्, मन्दप्रथम्यत्नवृत्तिप्रणानि तु लोकासंख्येयभाग एव वर्तन्ते, दण्डादिक्रमेण तेषां लोकपूरणाऽसंभवादिति ॥३९०॥

अथ यदुक्तम्—'लोगस्स य चरिमतं चरिमंतो होइ भासाए' । तदेतद् भावयन्नाह—

आपूरियम्मि लोगे दोण्ह वि लोगस्स तह य भासाए । चरिमंतं चरिमन्तो चरिमे समयम्मि सव्वत्थ ॥३९१॥
ज्यादिसमयैरापूरिते लोके द्वयोरपि लोक-भापयोश्चरमान्ते चरमान्तो भवति । क १, इत्याह—चरमे समये । केषु विषये योऽसौ
चरमसमयः १, इत्याह—सर्वत्र सर्वेष्वपि ज्यादिसमयव्याप्तिपक्षेषु । इदमुक्तं भवति—त्रिभिश्चतुर्भिः पञ्चभिश्च समयैर्भाषया पूरिते लोके
तेषामेव ज्यादीनां लोकापूरकसमयानां यथासं योऽसौ चरमः समयस्तत्र लोकस्य चरमः पर्यन्तवर्ती अन्तो भवति—भापायाश्च चरमः
पर्यन्तवर्ती अन्तो भवति, ज्यादिसमयानां चरमसमये लोके निष्ठां गते भापाऽपि निष्ठां याति, न पुनः परतोऽप्यल्लोके गच्छतीति भावः,
जीव-पुद्गलानां तत्र गतरेवाऽभावादिति । इह च विचक्षयाऽऽदिरप्यन्तो भवति, तद्वच्चच्छेदार्थं चरमग्रहणं चरमः पर्यन्तवर्ती अन्तो न
पुनरादिभूत इत्यर्थे इति ॥ ३९१ ॥

तदेवं 'कईहं समएहिं लोगो' इत्यादिनिश्चिकिगाथाद्वयव्याख्यानेन निराकुलीकृत्य 'जैणसमुघायगईए केई भासंति' इत्यादिना
यदादेशान्तरमुक्तं, सोऽनादेश एव, इति ख्यापनार्थम् । तत्र दूषणमाह—

'न समुघायगईए मीसयसवणं, मयं च दंडम्मि । जइ तो वि तीहि पूरइ समएहिं जओ पराघाओ ॥३९२॥
'न समुघायगईए चि' जैनसमुद्धातगत्या भापया लोकपूरणे इष्यमाणे न प्राप्नोति । किम् १, इत्याह—मिश्रस्य शब्दस्य श्रवणं
मिश्रश्रवणं 'सर्वासु दिक्षु' इति शेषः । इदमुक्तं भवति—जैनसमुद्धाते ऊर्ध्वा-ऽधोदिग्द्वयगाम्येव प्रथमसमये दण्डो भवति, तद्यदि
भापाद्रव्येष्वप्येवमिष्यते, तर्हि ऊर्ध्वा-ऽधोदिग्द्वय एव मिश्रशब्दश्रवणं प्राप्नोति, न पूर्व-पश्चिम-दक्षिणो-चरदिक्षु, तासु विदिक्षिव वक्तृनि-
ष्ठप्रव्याणामगमनेन पराधातवासिततद्द्रव्याणामेव श्रवणादिति; अविशेषेण तु 'भासासमसेठीओ सहं जं सुणइ मीसयं सुणइ' इत्यनेन

१ 'मथान्तरालम्' । २ गाथा ३७९ । ३ आपूरिते लोके द्वयोरपि लोकस्य तथा च भापायाः । चरमान्ते चरमान्तरमे समये सर्वत्र ॥ ३९१ ॥

४ गाथा ३७६ । ५ न समुपुधातगत्या मिश्रकश्रवणं, गतं च वृण्वे । यदि ततोऽपि त्रिभिः पूरिते समयेऽतः पराधातः ॥ ३९२ ॥ ६ गाथा ३५१ ।

विष्णु मिश्रशब्दश्रवणमुक्त्वा । अपत्वा, व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेर्यदि तव मत्तं संमत- ऊर्ध्वा-ऽधोद्विन्द्वयवर्तिदण्डे एव मिश्रशब्दश्रवणं, शेषविष्णु पराधातवासितद्रूपध्रुवणंऽप्यदोषादिति । भवत्येवम्, 'नो ि' तथापि त्रिभिः समयैः पूर्वैते लोको न चतुर्भिः, यतो भाषाद्रूपेण पराधातो-ऽस्ति । यदि नाम तेषु पराधातस्ततः किम् ? इति चेत् । उच्यते- स तदु दण्ड ऊर्ध्वा-ऽधो गच्छन्नविशेषेण चतुर्दिशमपि शब्दभ्रमयो- ग्यद्रव्याणि पराहन्ति, वासायित्वा शब्दपरिणामान्ति करोति, ततस्त्वानि द्वितीयसमये मन्यानं साधयन्ति, तृतीयसमये तु तदन्तरालपू- रणात् पूर्वैते लोक इति । एवं त्रिभिः समयैर्लोकपूरणं ग्रामोति ॥ ३९२ ॥

ननु यथा जैनसमुदायतत्त्वुभिः समयैर्लोकमापूरयति, तथा भाषाऽपि तैस्त्वमापूरयिष्यति, को दोषः ? इत्याशङ्क्याह-

जैह्वे न पराधातो स जीवजोगो य तेण चउसमओ । हेऊ होज्जाहि तहि इच्छा कम्म सहावो वा ॥३९३॥

इह जैनसमुदायै जीवभेदाः स्वरूपैरेव लोकमापूरयन्ति, न पुनस्तत्र कस्याऽपि पराधातोऽस्ति । ततो न द्वितीयसमये मन्याः, किन्तु कषाट एव भवति । किञ्च, स केवलिसमुदायो जीवस्य सवन्धी योगो व्यापारस्तेन लोकव्याप्तिरप्येयाऽयं चत्वारः समयाः, यत्र चतुःसमयो भवति । यदि नाम जीवयोगस्तथापि कथं तस्य चतुःसमयता ? इत्याह-— तत्र तस्मिन् जीवव्यापारलक्षणे केवलिसमुदायै द्वितीयसमये मध्यभावे हेतुर्भवेत् । क. ? इत्याह-— 'इच्छेत्सादि' तथाहि-— तत्रैतच्छ्रयते वक्तुम्- केवलज्ञानरूपा येयमिच्छाऽभिमा- यस्तदशाद् गुण दोषौ पर्यालोच्य केवली द्वितीयसमये मन्यानं न करोति । भवोपपत्तिरिदमवशाद् वा, स्वभावाद् याऽसौ तदा वं न करोति । ततो द्वितीयसमये कषाट एव, तृतीयसमये मन्याः, चतुर्थे त्वन्तरालपूरणम्, इति युज्यते जैनसमुदायै चतुःसमयता । भाषापुर- दानां तदुश्रेणि गमनं, पराधातत्त्वाभावश्च लोकव्याप्तौ हेतुः, तत्र च प्रथमि समये ऊर्ध्वा-ऽधो दण्डे कृते द्वितीयसमये चतुष्टयमपि दिस्त्व- श्रेणि गमनं संभवत्येव, इति किं ते मन्यानं न साधयन्ति ? पराधातो हि ऊर्ध्वा-ऽधोगतदण्डान्द्रव्याणां सिद्ध एव, स्वभावतस्तु सर्वत्र सुलभ एव, इत्यशक्यमितिपेथ एव द्वितीयसमये मधिमाधः । तद्वस्तृतीयसमयेऽन्तरालपूरणात् समयलोकपरिपूरितैस्त्रिसमयतैवाऽन, न चतुःसमयतेति ॥ ३९३ ॥

यदेवम्, अविचमहरास्कन्धिजीवयोगत्वाभावेऽपि कथं द्वितीयसमये कषाटमाश्रयेव भावात् मन्नापनादियु चतुःसमयता भोक्ता ? इत्याशङ्क्याह-

१ कैरे ष पराधातः स जीवयोगश्च तेण प्पु-सवत्त । हेतुर्भवेत् तत्रेऽन कम्म सहावो वा ॥ ३९३ ॥ १ ५ ७ 'एम्' । १ ७. 'परोपणा' । ४ क ग. 'यवत्' ।

खंधो वि वीससाए न पराघाओ य तेण चउसमओ । अह होज्जे पराघाओ हविज्जे तो सो वि तिसंमइओ ॥ ३९४ ॥
 स्कन्धोऽचित्तमहास्कन्धः सोऽपि विससया केवलंन विससापरिणामेन भवति, न तु जीवप्रयोगेण । विससापरिणामश्च
 विचित्रत्वाद् न पर्यतुयोगमर्हति । किञ्च, न तत्र पराघातोऽस्ति- नान्यद्रव्याणामात्मपरिणामसौ जनयतीत्यर्थः, किन्तु स निजपुद्गलेरेव
 लोकं पूरयति । ततोऽसौ चतुःसमयो भवति । अथ तत्रापि पराघातो भवेत्, ततः सोऽपि त्रिसामयिको भवेत्- त्रिभिरेव समयैर्लोकमा-
 पूरयेदित्यर्थः; न चैवं, सिद्धान्ते चतुःसमयत्वेन तस्योक्तत्वात् । तस्माद् नास्ति तत्र पराघातः, अत्र त्वस्वसौ, इति वैषम्यमिति ॥ ३९४ ॥
 अथाज्जदेशमस्तावादपरमपि मतमुपन्यस्य दूषयति-

एंगादिसमाइसमये दंडं काऊण चैउहिं पूरेइ । अन्ने भणंति, तं पि य नागम-जुंत्तिक्खमं होइ ॥ ३९५ ॥

अन्ये केचिद् भाषन्ते- आदिसमये एकदिकं दण्डं कृत्वा चतुर्भिः समयैर्लोकमापूरयति । एतदुक्तं भवति- प्रथमसमये ताव-
 दूर्ध्वदिशि दण्डं करोति, द्वितीयसमये तत्र मन्यानं, अधोदिशि पुनर्दण्डं; तृतीयसमये ऊर्ध्वदिश्यन्तरालपूरणम्, अधोदिशि तु मन्यानं
 करोति; चतुर्थसमये तु तत्राऽप्यन्तरालपूरणात् समस्तमपि लोकं भाषाद्रव्यैः पूरयति । तदेतदपि नाऽऽगमक्षमम्, क्वचिदप्यागम एवम-
 श्रवणात् । नापि युक्तिसमम् । का ह्यत्र युक्तिः, यदनुश्रेणिगमनस्वभावानां पुद्गलानामेकया दिशा गमनं भवति, नाऽन्यथा ? । वक्त्वमुत्प-
 तात्वादिप्रयत्नभरणमत्र युक्तिरिति चेत् । नैवम्, यतो वक्ता कदाचिद् विश्रेण्यभिर्भुलस्तदभिर्भुलानपि भाषापुद्गलान् प्रेरयेत्, ततश्च
 विदिश्यपि तेषां गमनप्रसङ्गः । किञ्च, एवं सति पटहादिशब्दपुद्गलानां चतुःसमयाऽनियम एव स्यात्, वक्त्वप्रयत्नस्य तेज्जभावात् ।
 तस्माद् युक्त्या-ऽऽगमविरुद्धत्वाद्दुष्येक्षणीयेवेदम् ॥ इति गाथापोहशकार्थः ॥ ३९५ ॥

तत्त्व-भेद-पर्यायैर्व्याख्या, तत्र तत्त्वतो भेदतश्च सप्रसङ्गं निरूपितमाभिनिवोधिकम् । अथ नानादेशजविनेयास्तुग्रहार्थं तत्पर्यायान-
 भिधित्सुराह-

ईहा अपोह वींससा मग्गणा य गत्रेसणा । सण्णा सई मई पण्णा सव्वं आभिणिच्चोहियं ॥ ३९६ ॥

१ स्कन्धोऽपि विससया न पराघातश्च तेन चतुःसमयः । अथ भवेत् पराघातो भवेत् ततः सोऽपि त्रिसामयिकः ॥ ३९४ ॥

२ एकदिकमादिसमये दण्डं कृत्वा चतुर्भिः पूरयति । अन्ये भणन्ति, तदपि च नाऽऽगम-युक्तिसमं भवति ॥ ३९५ ॥ ३ प. 'उहि पू' ।

४ क.ग. 'व्यथा' । ५ क.ग. 'सुदान' । ६ ईहाऽपोहो विससो मारुणा च गत्रेसणा । संज्ञा स्मृतिसंमतिः प्रज्ञा सर्वमभिनिवोधिकम् ॥ ३९६ ॥

ईह चेष्टायाम्, ईहनमीहा-सतामन्वभिनां, व्यतिरेकिणां चाऽर्यानां पर्यालोचना । अपोहनययोरो निश्रयः । विपरीतं विपरीतं, अपायात् पूर्वं ईहायाञ्चोचरः 'मायः शिरःकण्ठयतादयः पुरुषधर्मा इह धटन्ते' इति समस्ययः । तथा, मार्गणमन्वपयमान्वेषण मार्गणा । वशब्दः सद्यस्वयार्थः । गवेषण व्यतिरेकपर्यालोचन गवेषणा । तथा, सज्ञानं सज्ञा, अग्रहोचरकालायाची मातिविशेष्य एव । स्मरणं स्मृतिः पूर्वाऽनुभूतापर्यामर्शनः मत्स्यः । मननं मतिः कथञ्चिदर्थपरिच्छिन्नात्रपि घृत्स्यपर्यालोचनरूपा युक्तिः । तथा, प्रज्ञानं प्रज्ञा, निश्चिन्नाप्रमाणमन्या प्रथुतयस्तुपातययाऽवस्थितपर्यालोचनरूपा मतिः । सर्वविद्ययाभिनिर्बोधिकयू-कथञ्चिद् किञ्चिद् भेददसनेऽपि सत्त्वतः सर्वं मतिज्ञानमेवमित्यर्थः ॥ इति निर्युक्तिक्रमोक्त्यर्थः ॥ ३९६ ॥

अत्रैतद्व्याख्यानय भाष्यम्-

होइ अपोहोऽत्राओ सई धिई सव्वमेव मह-पण्णा । ईहा सेसा, सव्वं इवमाभिणियोहियं जाण ॥ ३९७ ॥
 अपोहस्तावत् किमुच्यते ? इत्याह-अपोरो भवत्सपायाः-योऽयमपोहः स मतिज्ञानवृत्तौयेदोऽयासो निश्रय उच्यत इत्यर्थः, स्मृतिः पुनर्पुतिपरिणोच्यते, धारणायेदत्वेनावयवे सद्बुदायोपचारादिति । मति मत्ते- मतिप्रज्ञाशब्दान्नां सर्वमपि मतिज्ञानमुच्यते । 'ईहा सेस ति' धेयाभिधानानि त्रीहा विमर्शं मार्गणा-गवेषणा-संशालक्षणानि सर्वोपपत्ति ईहा-ईहान्तर्भाचीनि द्रष्टव्यानीत्यर्थः । एवं विशेषतः कथञ्चिद् भेदसज्ञावेऽपि सामान्यतः सर्वविद्ययाभिनिर्बोधिकज्ञानमेव जानीहि, यत् ईहा ऽपोहादयः सर्वेऽप्यपी आभिनि-र्बोधिकज्ञानस्यैव पर्यायाः, केवाञ्चिद् वचनपर्यायत्वात्, केवाञ्चिच्चर्यपर्यायत्वादिति ॥ ३९७ ॥
 एतदेव दर्शयति-

मई-पन्ना-भिणियोहिय-मुद्धीओ होति वयणपज्जाया । जा उग्गहाइसण्णा ते सव्वे अत्यपज्जाया ॥ ३९८ ॥
 इह ये शब्दाः किल सर्वं वस्तु संपूर्णं प्रतिपादयन्ति ते वचनरूपा वस्तुनः पर्याया वचनपर्याया उच्यन्ते । ये तु सर्वकेशयभिधुति तेऽर्थकेशयमतिपादकाः पर्याया अर्थपर्याया उच्यन्ते । तत्र मति प्रज्ञा ऽऽभिनिर्बोधिक बुद्धयो वचनपर्याया भवन्ति- मति प्रज्ञा ऽऽभिनिर्बोधिक युद्धिलक्षणाश्रवणा शब्दा आभिनिर्बोधिकज्ञानस्य ज्ञानयञ्चकायमेदलक्षणस्य वचनपर्याया द्रष्टव्या इत्यर्थः, संपूर्णत्वाऽपि सत्साऽपीभिः प्रतिपाद्यमानत्वात् । ये त्वचनरे इतिपादकाः सज्ञाविशेषपास्ते सर्वेऽप्यर्थपर्यायाः, तदेकदेशयमतिपादक-

१ क म 'अक' । २ मल्लयोहोऽपवा स्युतिरितिः सव्वेमेव मति मत्ते । ईहा शेषा, सभित्तममिभित्तित्तिके जानीहि ॥ ३९७ ॥ ३ प ठ 'यो मे' ।
 ४ प ठ 'तेव म' । ५ मति प्रज्ञा-ऽऽभिनिर्बोधिक-मुद्धो मत्तिय वचनपर्याया । वा भवमपरादिसज्ञास्ते सर्वेऽप्यर्थोपा ॥ ३९८ ॥

त्वात् । तत्रात्रेहा-ऽपोहादय आभिनिवोधिकज्ञानस्यैवाऽर्थपर्यायाः, मति-प्रज्ञाशब्दौ तु तस्यैव वचनपर्यायौ । अतः सर्वमेवेदं सामान्येनाऽऽभि-
निवोधिकज्ञानमेवेति स्थितम् । अथवा, सर्वेषामपि वस्तूनामभिलाषवाचकाः शब्दा वचनरूपापत्ना वचनपर्यायाः, ये तु तेषामेव वाचक-
शब्दानामभिधेयार्थस्याऽऽत्मभूता भेदाः, यथा कनकस्य कटक-कैयूरादयः, ते सर्वेऽप्यर्थपर्याया भण्यन्ते । ततश्च प्रस्तुतस्याऽऽभिनिवो-
धिकज्ञानस्य मति-प्रज्ञा-ऽवग्रहे-हादयः सर्वेऽपि वाचका ध्वनयो वचनपर्याया एव, तदभिधेयास्त्वाभिनिवोधिकस्याऽऽत्मभूता भेदा
अर्थपर्याया इत्यत्रैयमिति । इह पूर्व मति-प्रज्ञादिशब्दानां सर्वमप्याभिनिवोधिकज्ञानं वाच्यम्, अवग्रहे-हादिशब्दानां तु तदेकदेशा
एवाऽभिधेया इति दर्शितम् ॥ ३९८ ॥

अथाऽवग्रहे-हादिभिरपि शब्देस्त्वर्थवशात् सर्वमप्याभिनिवोधिकमभिधीयते, इति दर्शयति—

सैवं वाऽभिनिवोहियमिहो-ग्गाहाइवयणेण संगहियं । केवलमत्थविसेसं पइ भिन्ना उग्गाहाइया ॥ ३९९ ॥

‘वा’ इत्यथवा, इह सर्वमाभिनिवोधिकज्ञानमवग्रहे-हादिवचनेन संयुज्यते, न पुनस्तदेकदेश एव । तर्हिअग्रहादिशब्दानां सर्वेषामेक-
रूपता प्राप्नोति, एकाभिधेयत्वात्, बहुरूपोच्चारितघटाद्येकशब्दवत्, इत्याशङ्क्याह— ‘केवलमित्यादि’ केवलं नवरमर्थविशेषं प्रत्य-
वग्रहादयः शब्दा भिन्नाः । इदमुक्तं भवति— अवग्रहशब्दोऽवग्रहलक्षणेनाऽर्थेन सर्वमाभिनिवोधिकं संयुज्यति, ईहाशब्दस्तु चेष्टालक्षणेन,
अपायस्त्ववगमनलक्षणेन, धारणा तु धरणलक्षणेनेत्यादि । ततोऽमुच्यग्रहणादिलक्षणमर्थविशेषोपमात्रमपेक्ष्याऽवग्रहादिशब्दा भिन्नाः, तच्च-
तस्त्वाभिधेयं सर्वेषामाभिनिवोधिकज्ञानमेव ।

अथवा, आह— ननु यदि सर्वमप्याभिनिवोधिकमवग्रहादिवचनेन संयुज्यते, तर्हिअग्रहे-हा-ऽपायधारणानां तस्त्रेदानां सर्वेषामपि
संकरः प्राप्नोति, अनन्तरवक्ष्यमाणव्युत्पत्तितः प्रत्येकमेपां सर्वेषामप्यवग्रहादिरूपत्वात् ; इत्याशङ्क्याह— ‘केवलमत्थविसेसमित्यादि’
केवलं नवरमर्थविशेषं प्रत्यग्रहादयो भिन्नाः । इदमुक्तं भवति— यद्यप्यर्थवग्रहे-हना-ऽवगमन-धारणमात्रस्य सामान्यस्य प्रत्येकं
सर्वेष्वपि विद्यमानत्वादेकैकश्रीऽप्यवग्रहादिशब्देनोच्यन्तेऽवग्रहादयः, तथाऽप्यर्थविशेषमाश्रित्येते भिन्ना एव; तथाहि— यथाभूतमवग्रहे सा-
मान्यमात्रार्थस्यावग्रहणं, न तथाभूतपेवेहायां, किन्तु विशिष्टं; विशिष्टतरं चाऽप्यग्रहणयोः; यथाभूता चेहायां मतिचेष्टा, न
तथाभूताऽन्यत्र, किन्तु विशिष्टा, विशिष्टतरा चाऽप्यग्रधारणयोः, अविशिष्टतरा चाऽवग्रहे; अर्थावगमनमप्यप्यायाद् विशिष्टं धारणा-

१ सर्वं वाऽऽभिनिवोधिकमिहाऽनग्रहादिवचनेन संयुहीतम् । केवलमर्थविशेषं प्रति भिन्ना भवन्महादयः ॥ ३९९ ॥ ३ प. छ. ‘नु स’ । ३ प. छ. ‘शं.स’ ।

याद्; अविशिष्टम्, अविशिष्टतरं चेत्तद्व्यग्रहो; अर्थधारणमप्यवग्रहे वा स्थायेभ्यः सर्वमकृष्टं धारणायाम्, इत्येवमग्रहणादिमात्रे सर्वेषां सामान्ये सत्यप्यर्थीशेषं प्रायमाश्रित्य भिन्ना एतावदादायः। स चादर्शविशेषोऽस्तीर्णां ग्राह्यः प्राग् विल्लेखेण दक्षिण एव, इत्येवं शीघ्रार्थमिदं व्याख्यायते। इदमेव च व्याख्यानं दृढसप्ततं लक्ष्यते, युक्त्या तु प्राक्तनमपि पठते। इत्यलं विस्तरेणेति ॥ ३९९ ॥

कथं पुनरवग्रहादिवचनेन सर्वमप्याभिनयाधिकं सपृच्छते?, इत्याह—

उत्तमगृहणभोगहो चि य अविशिष्टमवगहो तय सव्व । ईहा ज मइचेह्ता मइवावरो तयं सव्वं ॥४००॥

अवग्रहण तावदवग्रहं तच्छ्रुतं तच्छ्रुत इति ठत्वाऽनिर्णयं तत् सर्वमप्याभिनयोपिकज्ञानमवग्रह एव । इदमुक्तं भवति—
अवग्रहणमवग्रह इति श्रुत्यश्रित्याश्रित्य सर्वमप्याभिनयाधिकं ज्ञानमवग्रहो भवति, यथा अग्रह कल्पयमवग्रहति, एवमीहाऽपि क्रम-
प्यर्थमवग्रहात्वेन, एवमयाय धारणे अपि; इति सर्वमप्याभिनयोपिकज्ञानं सामान्येनावग्रहः। तथा यद् यस्मात् ईदं चेद्यायाम्, ईद-
मीहा' इति श्रुत्यश्रित्याश्रित्य मन्त्रेणा मतिचेष्टा वर्तते, तस्मात् सर्वमपि तदाभिनयोपिकमविशिष्टं मतिव्यापार ईहेत्यर्थः, अवग्रहा ज्ञाय
धारणानामपि सामान्येन मतिचेष्टारूपत्वादिति भावः ॥ ४०० ॥

तथा—

अनगमणमत्राउ चि य अत्यावगमो तय हउइ सव्व । धरण च धारण चि य तं सव्व धरणमत्थसु ॥ ४०१ ॥

यतधावगमनमवायो भण्यते, अतोऽनया श्रुत्यस्या सर्वमपि तदाश्रित्योपिकमर्थस्याज्ञाय', अवग्रहे वा-धारणास्तपि सामान्ये-
नाऽर्थावगमस्य विद्यमानत्वात्। तथा, धरणं धारणा यतो भण्यते, अतोऽनया श्रुत्यस्या तत् सर्वमप्याभिनयोपिकमर्थधारणरूपत्वाद् धारणा,
अवग्रहे वा-ज्ञायैवप्यश्रित्याऽर्थधारणस्य विद्यमानत्वादिति। संकरमाश्रित्यवग्रहशदीनां भाक् 'कैवल्यमर्थविसेस पद्' इत्यादिना
परिहृतेन ॥ इति गायामश्रुकार्यः ॥ ४०१ ॥

तदेवं तत्त्वं भेद पर्यायैराभिनयोपिकज्ञान व्याख्याय सांभत तद्विषयनिरूपणार्थमाह—

तु पुण चउव्विह नेयभेयओ तेण जं तदुवउचो । आवेसेण सव्व दव्वाइचउव्विह मुणइ ॥ ४०२ ॥

१ अवग्रहणमवग्रह इति काचित्कथमवग्रहणम्, तदेवम् । ईहा यद् मतिचेष्टा मतिव्यापारत्वात् सर्वम् ॥ ४०० ॥

२ अवगमनमवग्रह इति चार्थावगमरूपत्वं मनसि सर्वम् । धरणं च धारणेति च तत्र सर्वं धरणमर्थस्य ॥ ४०१ ॥ ३ गायाम ३९९ ।

४ तद् पुनरवग्रहार्थं नेयभेयभेयस्य यद् यदुपयुक्तम् । भावितेन सर्वं कल्प्यादिव्यवृत्तिषु ज्ञानादि ॥ ४०२ ॥

तत् पुनराभिनवोधिकज्ञानं चतुर्विधं चतुर्भेदम् । नन्वग्रहादिभेदेन भेदकथनं प्रागस्य कृतमेव, किमिह पुनरपि भेदोपन्यासः ? । सत्यम्, ज्ञेयमेवेह द्रव्यादिभेदेन चतुर्भेदं, ज्ञानस्य तु तत्रेदोदेव भेदोऽत्राभिधीयते, सूत्रे तथैवोक्तत्वात् । तथा च नन्दिसूत्रम्—“तं समासओ चलञ्चिहं पणत्तं, तं जहा- दन्वओ, खेत्तओ, कालओ, भावओ । तत्थ दन्वओ णं आभिणियोहियनाणी आदेसेणं सव्वदन्वाइं जाणइ, न पासइ” इत्यादि । ज्ञेयभेदादपि तत् कथं चतुर्विधम् ? इत्याह— ‘जं तदुवउत्तो इत्यादि’ यद् यस्मात् कारणात् तेनाऽऽभिनवो- धिकज्ञानेन सर्वं द्रव्यादि मुणति इति संबन्धः । कथंभूतम् ? इत्याह— चतुर्विधं चतुर्भेदं द्रव्य-क्षेत्र-काल भावभेदभिन्नमित्यर्थः । कथंभूतः सन् मुणति ? इत्याह— तस्मिन्नाभिनवोधिकज्ञाने उपयुक्तस्त्वदुपयुक्तः । केन ? इत्याह— आदेशेनेति ॥ ४०२ ॥

कोऽप्यभेदज्ञः ? इत्याह—

आएसो त्ति पगारो ओहोदेसेण सव्वदन्वाइं । धम्मत्थिआइयाइं जाणइ न उ सव्वभेएण ॥ ४०३ ॥

इहाऽऽदेशो नाम ज्ञातव्यवस्तुप्रकारः । स च द्विविधः— सामान्यप्रकारः, विशेषप्रकारश्च । तत्रौघादेशेन सामान्यप्रकारेण द्रव्यसा- मान्येत्यर्थः; सर्वद्रव्याणि धर्मास्तिकायादीनि जानाति— ‘असंख्येयप्रदेशात्मको लोकव्यापकोऽभूतः प्राणिनां पुद्गलानां च गत्युपप्लम्भहे- तुर्धर्मास्तिकायः’ इत्यादिरूपेण कियत्पर्यायविशिष्टानि पडपि द्रव्याणि सामान्येन मतिज्ञानी जानातीत्यर्थः । अनधिपतप्रकारप्रतिपेधमाह— न तु सर्वभेदेन, न सर्वविशेषेन सर्वं परिपर्यायैः केवलदृष्टैर्विशिष्टानि द्रव्याण्यसौ जानातीत्यर्थः; केवलज्ञानगम्यत्वादेव सर्वपर्यायाणामिति भावः ॥ ४०३ ॥

धर्मास्तिकायादिभेदेन कथितं सामान्येन द्रव्यम् । अथ क्षेत्रादिस्वरूपं विशेषतः प्राह—

“खेत्तं लोगा-लोगं कालं सव्वइहमहव तिचिहं ति । पंचोदइयाइए भावे जं नेयमेव इयं ॥ ४०४ ॥

क्षेत्रमपि लोकालोकस्वरूपं सामान्यादेशेन कियत्पर्यायविशिष्टं सर्वमपि जानाति, न तु विशेषादेशेन सर्वपर्यायैर्विशिष्टमिति । एवं कालमपि सर्वाऽऽद्वारूपम्, अतीता-ज्जागत-वर्तमानभेदतस्त्रिभिर् नैत्येक एवाऽर्थः । भावतस्तु सर्वभावानामननभागं जानाति, औद- यिकौ-पशुभिक-शायिक-क्षायिकौपशुभिक-पारिणामिकान् वा पञ्च भावान् सामान्येन जानाति, न परतः । कुतः ? इत्याह— यद् यस्मा-

१ तत् समाप्तव्यवृत्तिं प्रकृतम्, तद्यथा— द्रव्यगतः, क्षेत्रगतः, कालगतः, भावगतः । द्रव्यत आभिनवोधिकज्ञानो आदेशेन स्मर्तव्यमपि जागति न पश्यति ।
२ आदेश इति प्रकारं ओपादेनेन सर्वद्रव्याणि । धर्मास्तिकायादीनि जानाति न तु सर्वभेदेन ॥ ४०३ ॥ ३ ए. छ. ‘धर्मास्तिका’ । ४ क. ‘नि तांनि इ’ ।
५ क्षेत्र लोका-लोकं कालं सर्वाऽऽद्वारूपम् । पञ्चोदयिकायं भावान् यद् ज्ञेयमेवेदम् ॥ ४०४ ॥

देतावदेव श्रेयमस्ति, नान्यदिति । इह क्षेत्र कालौ सामान्येन द्रव्यान्वर्गतावेव, केवल भेदेन रूढत्वात् पृथगुपादानमवसेयमिति ॥४०४॥

आदेशस्य व्याख्यानान्तराहार-

आप्तो चि व सुत्त सुउवलच्छेसु तस्म मद्दनाण । पसरइ तम्भावणया विणा वि सुत्तानुसारेण ॥४०५॥

अथवाऽऽदेशः सूत्रमुच्यते, तेन सूत्रादेशेन सूत्रोपलब्धेवर्षेषु तस्य मतिज्ञानिनः सर्वद्रव्यादिविषयं मतिज्ञान प्रसरति । ननु श्रुतोपलब्धेवर्षेषु यश्चानं तच्छ्रुतमेव भवति, कथं मतिज्ञानम् ? इत्याह- 'तम्भावणया इत्यादि' तन्भावणया श्रुतोपयोगमन्तरेण तद्भावनायात् एव यद् द्रव्यादिवु प्रवर्तते, तत् सूत्रादेशेन मतिज्ञानमिति भावः । एतच्च पूर्वमपि 'सुब्ब सुयपरिकम्मियमइस्स ज संपयं सुयारिंभं' इत्यादिमकमे मोक्तमेव ॥ इति गाथाचतुष्टयाऽर्थः ॥ ४०५ ॥

तदेवं तत्र भेद-पर्यायेर्मतिज्ञानं व्याख्याय, विषयं च द्रव्यादिकमस्य निरूप्य, सांप्रतभिदमेव सत्पदमरूपणतादिभिर्नवभिरनु-
योगद्वारैर्विचारयितुमाह-

सैतपयपरूपणया दब्बपमाण च खित्त-कुत्तणा य । कालो य अतरे भाग-भाव-अप्पा-बहु चेव ॥ ४०६ ॥

सच्च तद् पदं च सत्पदं तस्य प्ररूपण सत्पदमरूपणं गत्यादिद्वारेषु विचारणं तन्नामः सत्पदमरूपणता- 'कस्मिन् गत्यादिके द्वारे इदं सत् ?' इत्येवं सतो विषयमानस्याऽऽभिनिचोधिकज्ञानस्य गत्यादिद्वारेषु प्ररूपणा कर्तव्येत्यर्थः । तथा, द्रव्यप्रमाणमिति 'मतिज्ञानि-
नीयद्रव्याणामेकस्मिन् समये कियन्तो मतिज्ञानं प्रतिपद्यन्ते, सर्वे वा कियन्तस्ते ?' इत्येवं प्रमाणं वक्तव्यमित्यर्थः । चञ्चदः सशुचये !
तथा, क्षेत्रमिति 'कियति क्षेत्रे तद् सभवति ?' इत्येवं मतिज्ञानस्य क्षेत्रं वक्तव्यम् । तथा 'कियत् क्षेत्रं मतिज्ञानिनः सृष्टान्ति ?' इत्येव
स्पर्शना वक्तव्या । यथावगाहस्तत् क्षेत्रं, पार्श्वतोऽपि च स्पर्शना, इत्येवं क्षेत्र-स्पर्शनयोर्विशेषः । चः सशुचये । तथा, कालः स्थितिलक्षणो
मतिज्ञानस्य वाच्यः । चस्तथैव । 'एरुद्धा प्रतिपद्य विपुक्क' कियता कालेन पुनरपि प्रतिपद्यते' इत्येवमन्तरं च तस्य वक्तव्यम् । तथा
'मतिज्ञानिनः श्रेयज्ञानिर्ना कतिभागं वर्तन्ते ?' इत्येवं भागोऽप्यवक्तव्यः । तथा 'कस्मिन् भावे मतिज्ञानिनो वर्तन्ते ?' इत्येवं भावो भणनीयः ।
तथा, अल्प बहुत्वं वक्तव्यम् । भागद्वारादपि तल्लब्धमिति चेत् । नैवम्, यतोऽत्र मतिज्ञानिनां स्वस्थान एव पूर्वप्रतिपद्य प्रतिपद्यमानका-

१ भावेना इति वा एवं कुलोपलब्धेषु तस्य मतिज्ञानम् । प्रसरति तन्भावणया विनाऽपि सूत्रानुसारेण ॥ ४०५ ॥ २ गाथा १९५ ।

३ सत्पदमरूपणता द्रव्यप्रमाणं च क्षेत्र-स्पर्शने च । कालज्ञान्यर भाग भावा-अस्स-बहु (लं) चेव ॥ ४०६ ॥

पेक्षयाऽल्प-बहुत्वमाभिधानीयम्, भागस्तु शेषज्ञानापेक्षया चिन्तनीय इति विशेषः ॥ इति नियुक्तिगाथाद्वयार्थः । विस्तरार्थं तु भाष्यकार एव वक्ष्यति ॥ ४०६ ॥

अथ सत्पदप्ररूपणता किमुच्यते ? इत्याह-

संतं ति विज्जमाणं एयस्स पयस्स जा परूवणया । गइयाईएसु वत्थुसु संतपयपरूवणा सां उ ॥ ४०७ ॥

जीवस्स च जं संतं जम्हा तं तेहिं तेसु वा पयति । तो संतस्स पयाइं ताइं तेसुं परूवणया ॥ ४०८ ॥

गत्यादिद्वारेषु सत्त्वेन चिन्त्यमानत्वात् पदं सदुच्यते । ततश्च सतो विद्यमानस्य पदस्य या वक्ष्यमाणेषु गत्यादिद्वारेषु प्ररूपणता सा सत्पदप्ररूपणतोच्यते । अथवा, जीवस्य यत् सञ्ज्ञान-दर्शनादिकं तत् तैः कारणभूतैः, तेषु वाऽधिकरणभूतेषु यस्मात् 'पयति चि' पद्यतेऽनुगम्यते विचार्यते, ततस्तस्मात् सतः पदानि सत्पदानि तानि गत्यादीनि द्वाराण्युच्यन्ते तैः, तेषु वा प्ररूपणता 'मत्यादेः' इति गम्यते, सत्पदप्ररूपणता ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ ४०७ ॥ ४०८ ॥

तान्येव सत्पदानि गत्यादिद्वाराणि दर्शयति-

गइ-इंदिए य काए जोए वेए कसाय-लेसासु । सम्मत्त-नाण-दंसण-संजय-उवओग-आहोरे ॥ ४०९ ॥

भासग-परित्त-पज्जत्त-सुहुम-सण्णी य भविय-चरिसे य । पुव्वपडिवन्नए वा पडिवज्जंते य मगगणया ॥ ४१० ॥
एतेषु गत्यादिषु द्वारेषु मतिज्ञानस्य पूर्वप्रतिपन्नाः, प्रतिपद्यमानकाः, तदुभयम्, उभयाभावश्च, इत्यंतच्चतुष्टयं चिन्त्यते ॥ ४०९ ॥ ४१० ॥
तत्र येषु स्थानेषु मतिद्वानिनो न प्रतिपद्यमानकाः, नापि पूर्वप्रतिपन्नाः, किन्तु भयाभावः, तान्यपोद्बृत्स्य दर्शयति-

एंगिदियजाईओ सम्माभिच्छो य जो य सव्वन्तू । अपरित्ता अभव्वा अचरिमा य एए सया सुण्णा ॥ ४११ ॥

इह सर्वेष्वपि गत्यादिद्वारेषु यावान् कोऽप्येकैन्द्रियजातीय एकैन्द्रियप्रकार एकैन्द्रियभेद इत्यर्थः, एष सर्वोऽपि मतिज्ञानेन

१ सदिति विद्यमानमेतस्य पदस्य या प्ररूपणता । गत्यादिषु वस्तुषु सत्परप्ररूपणा सा तु ॥ ४०७ ॥

जीपस्य च यए सद्व यस्मान् तत् तिमेषु वा पयते । ततः सतः पदानि तानि तेषु प्ररूपणता ॥ ४०८ ॥ २ प. छ. 'माणसु गत्यादिषु प्र' ।

३ गती-न्द्रिययोश्च कोणे योगे वेदे कयाव-केदययोः । सत्यस्य-ज्ञान-दर्शन-संयसो-पयोगा-द्वारेषु ॥ ४०९ ॥

आपक-परीत्त-पयास-सुदग-तंदिषु च भव्य-भरमयोश्च । पूर्वप्रतिपत्ता या प्रतिपद्यमानाश्च मार्गणया ॥ ४१० ॥

४ एकैन्द्रियजातीयः सत्यमिभ्यः (व्यादृष्टिः) च यथा सर्वज्ञः । अपरित्ता अभव्या अपरिमांशेते सदा सत्याः ॥ ४११ ॥

ज्ञानं, न तत्र मतिज्ञानस्य प्रतिपद्यमानकं, नापि पूर्वं प्रतिपन्नः संभवतीत्यर्थः “उभयाभावो एगिदिपसु सम्भवत्तदीय” इति वचना-
दिति । कः पुनरेकेन्द्रियजातीयः ? इति चेत् । उच्यते— इन्द्रियद्वारे तावदेकेन्द्रिय एव, क्वायद्वारे पृथिवी-अणु-वेगो-वायु-वनस्पतयः,
द्रव्यद्वारे तु द्रव्य इत्यादि । तथा, सन्त्यग् मिथ्याद्यद्विपरि सम्यक्त्वद्वारे मतिज्ञानशून्यः । “संस्मा-भिच्छब्दिद्वौ णं भंते । किं नाणी,
अन्वाणी ? । गोपया ! नो नाणी, अन्वाणी ” इत्यादिबचनादिति । यच्च क्वापि द्वारे सर्वज्ञः केवली संभ्रति, सोऽपि तच्छून्य एव;
तथा— गतिद्वारे सिद्धिगतौ सिद्धः, इन्द्रियद्वारेऽजीन्द्रियः, क्वायद्वारेऽकायः, योगद्वारेऽयोगः, लेख्याद्वारेऽलेख्यः, ज्ञानद्वारे केवलज्ञानी,
दर्शनद्वारे केवलदर्शनी; तथा, संत्यग् परीच पर्याप्त द्रव्य संज्ञि भव्यद्वारे तु यथासंख्यं नोत्सयत नोपरीच नोपर्याप्ति-नोमूह्य नोसंज्ञि-नोपब्या
इति । एतं सर्वेऽपि सर्वज्ञत्वाद् मतिज्ञानशून्याः, छत्रस्थस्यैव तत्सभ्रतादिति भावः । तथा, परीच-भव्य-चरमद्वारेऽवपरीचा-ऽभव्या-ऽवरया
अपि मिथ्याहृष्टिनाद् मतिज्ञानशून्याः । तदेवमेते सर्वे सर्वदेव मतिज्ञानशून्या यन्तव्याः, उभयाभावाद् ॥ इति गार्थः ॥ ४११ ॥

अथ गत्यादिद्वारेष्वेव पूर्वप्रतिपन्न प्रतिपद्यमानरुचिन्तां कुर्वन्नाह—

‘नियला अत्रिस्तुद्धलेसा मणपज्ववणाणिणो अणाहारा । असण्णी अणगारोवओगिणो पुव्वपडिवचा ॥४१२॥
सेसा पुव्वपवण्णा नियमा पडिवज्जमाणया भइया । मयणा पुव्वपवण्णा अकसाया ऽवेयया होंति॥४१३॥

विकला द्वि-त्रि-चतुरिन्द्रियलक्षणा विकलेन्द्रियाः, तथाऽविशुद्धलेख्या भावलेख्यामङ्गीकृत्य कृष्ण नील-कायोतलेख्याद्वययः, तथा
मनःपर्यायज्ञानिनः, अनाहारकाः, असंज्ञिनः, अनाकारोपयुक्ताः; एते सर्वेऽपि मतिज्ञानस्य यदि भवन्ति तदा पूर्वप्रतिपन्ना एव, न तु
मतिपद्यमानकाः; तथाहि— इन्द्रियद्वारे केचिद् विकलेन्द्रिया ये सासादवसम्पत्त्वेन सह पूर्वप्रवादागच्छन्ति, तेषां पूर्वप्रतिपत्तिमङ्गीकृत्य
स्याद् मतिज्ञानम्, प्रतिपद्यमानकास्त्वस्य विकलेन्द्रियाः सर्वेऽपि न भवन्त्येव, तथाविधविशुद्ध्याभावाद् । तथा, लेख्याद्वारेऽविशुद्धलेख्या
अपि पूर्वप्रतिपन्नाः केचिद् भवन्ति, न तु मतिपद्यमानकाः, विशुद्धभावलेख्यानमेव तस्म्यतिपत्तेः । ज्ञानद्वारे मनःपर्यायज्ञानिनः सर्वेऽपि
पूर्वप्रतिपन्ना भवन्त्येव, न तु मतिपद्यमानकाः, सम्यक्त्वसहचरितमाप्तमतिज्ञानस्यैव पश्चादवसंयतवत्यायां मनःपर्यायज्ञानोत्पत्तेः;

१ इत्यभाषाया एङ्ङिरेषु मन्वत्प्रत्ययः । २ प उ ऐ- एङित् । ३ प उ ‘म्यशु’ ।

४ सम्बन्ध-मिथ्याद्यद्वारे अणवत् । किं ज्ञानिनः, अज्ञानिनः । । गोतम । नो ज्ञानिनः, अज्ञानिनः ।

५ विकला अत्रिस्तुद्धलेखया मनःपर्यायकाकिमोऽनाहाराः । अर्थाभिज्ञानाकारोपयोगिता पूर्वप्रतिपन्नाः ॥ ४१२ ॥

क्षेपाः पूर्वप्रपन्ना विषयाए प्रतिपद्यमानका भावत्याः । भगवता पूर्वप्रपन्ना अकथयता अवेदका भवन्ति ॥ ४१३ ॥

सम्यक्त्वसहचरित्वाचित्तमः पर्यायज्ञानं नोत्पद्यत एव, अत एव वचनात्, अन्यथाऽत्रिज्ञानाव मनःपर्यायज्ञान्यपि निश्चयनयमतेन प्रतिपद्यमानकः स्यादिति । आहारकद्वारे, अनाहारकाः केचिद् देवादयः पूर्वभावाद् गृहीतसम्पत्त्वा मनुष्यादिपुत्रपथमाना मतेः पूर्वप्रतिपन्ना भवन्ति, न तु प्रतिपद्यमानकाः, तथाविधविशुद्धयभावात् । संज्ञाद्वारे, असंज्ञिनो विकलेन्द्रियवद् भावनीयाः । उपयो- गद्वारे, अनाहारोपयोगिनः कोचित् पूर्वप्रतिपन्ना भवन्ति, न तु प्रतिपद्यमानकाः, प्रतिज्ञानस्य लब्धित्वात्, तदुत्पत्तेश्चाऽनाकारोपयोगे प्रतिपिद्धत्वादिति ।

उक्तशेषास्तु- गतिद्वारे नारकादयः, इन्द्रियद्वारे तु पञ्चेन्द्रियाः, कायद्वारे तु त्रसकायिकाः, इत्येवमादयो जातिमपेक्ष्य पूर्वप्रतिपन्ना नियमतः सन्ति, प्रतिपद्यमानकास्तु भजनीयाः- कदाचिद् भवन्ति, कदाचिद् नेति । अतिव्याप्तिनिषेधार्थमाह- 'भयणा पुत्रवचना इत्यादि' कपायद्वारेऽकपायाः, वेदद्वारे त्वेवेदका भजनया पूर्वप्रतिपन्नैव भवन्ति, लग्नस्थाः पूर्वप्रतिपन्ना मतेर्भवन्ति, न तु केवलिनः, प्रतिपद्यमानकास्त्वमी न भवन्त्येव, पूर्वप्रतिपन्नमतिज्ञानानामेव क्षपकोपक्षमश्रेणिप्रतिपत्तेः ॥ ४१२ ॥ ४१३ ॥

तदेवं संक्षेपतो गत्यादिद्वारेषु भाष्यकृता मतिज्ञानस्य कृता सत्पदमरूपणा । अथ विनेयानुग्रहार्थं किञ्चिद् विस्तारतोऽप्यसौ विधीयते- तत्र मतिज्ञानं किमस्ति, न वा ? यद्यस्ति, क तत् ? । गत्यादिस्थानेषु । तत्र नारक-तिर्यग्-नरा-ऽमरभेदाद् गतिश्चतुर्था । तत्र चतुर्विधायामपि गतौ मतिज्ञानस्य पूर्वप्रतिपन्ना नियमात् सन्ति, प्रतिपद्यमानकास्तु भाज्याः- विवक्षितकाले कदाचिद् भवन्ति, कदाचिद् नेत्यर्थः । आभिनिवोधिकमतिपचिमथमसमये प्रतिपद्यमानका उच्यन्ते, द्वितीयादिसमयेषु तु पूर्वप्रतिपन्ना इत्यनयोर्विशेषः ।

इन्द्रियद्वारे- एकैन्द्रियेषु भयाभावः सैद्धान्तिकमतेन । कार्मिकग्रन्थिकास्तु- लब्धिपर्याप्त्यादरपृथिवी-अव-वनस्पतीन् करणापर्या-प्तान् पूर्वप्रपन्नानिच्छन्ति, सास्वादनस्य तेषुत्पत्तेः । विकलेन्द्रियास्तूभयमतेनाऽपि करणापर्याप्ताः सास्वादानमेव पूर्वभावायात्तमङ्गीकृत्य पूर्वप्रतिपन्ना लभ्यन्ते, न तु प्रतिपद्यमानकाः, पञ्चेन्द्रियास्तु सामान्येन पूर्वप्रतिपन्ना नियमतः सन्ति, प्रतिपद्यमानकास्तु भजनीयाः ।

कायद्वारे- पृथिवी-अप-तेजो-वायु-वनस्पति-त्रसकायभेदात् पोढा कायः । तत्राऽऽद्यक्रायपञ्चके उभयाभावः । त्रसकाये तु पञ्चेन्द्रियवद् वाच्यम् । योगद्वारे- काय-वाङ्-मनोभेदात् त्रिधा योगः, स एव त्रिगिधोऽपि समुदितो येषामस्ति तेषां पञ्चेन्द्रियवद् वाच्यम्, मनोरहितवाग्योगिनां विकलेन्द्रियवत्, केवलक्राययोगिनां त्वेकैन्द्रियवदिति । वेदद्वारे- स्त्री-पुं-नपुंसकभेदात् त्रिविधेऽपि वेदे पञ्चेन्द्रियवद् भावनीयम् । कपायद्वारे तु चतुर्व्यनन्तानुवन्धिषु सास्वादनमङ्गीकृत्य पूर्वप्रतिपन्नो लभ्यते, न प्रतिपद्यमानकः; शेषेषु द्वाद-शसु कपायेषु पञ्चेन्द्रियवदेव । लेत्रयाद्वारे- भावलेश्यामङ्गीकृत्य कृष्णादिकासु तिरुष्वभशस्तलेऽस्यासु पूर्वप्रतिपन्नाः संभवन्ति, न त्वितरे;

प्रशस्ते तु लेखयात्रये पञ्चेन्द्रियवदेव ।

सम्यक्त्वद्वारे निश्चय-व्यवहारनयार्थ्यां विचारः । तत्र व्यवहारनयो वस्यते— विप्यादृष्टिज्ञानी च सम्यक्त्व-ज्ञानयोः प्रतिप-
द्यमानको भवति, न तु सम्यक्त्व-ज्ञानसरिता । निश्चयनपस्तु द्युते- सम्पदृष्टिज्ञानी च सम्यक्त्व-ज्ञाने प्रतिपद्यते, न तु विप्यादृष्टि,
अज्ञानी च । तथाचाऽऽश्च भाष्यकारः—

सैस्मत्त-नाणरहियस्स नाणसुप्पज्जइ ति ववहारो । नेच्छइयनओ भासइ उप्पज्जइ तेहिं सहिअस्स ॥४१४॥
पोतनयैव न्यास्पता ॥ ४१४ ॥

अत्र तावद् व्यवहारो निश्चयेस्य दृपणमाह—

वैवहारमयं जायं न जायए भावओ कययडो व्व । अहवा कय पि कज्जइ कज्जउ निच्चं न य समत्ती ॥४१५॥
यदि इत्त ! 'सम्पदृष्टिज्ञानी च सम्यक्त्व-ज्ञाने प्रतिपद्यते' इति त्वयाऽभ्युपगम्यते; तर्हि आत्मनि तद् सम्यक्त्वं ज्ञानं चाऽसौ
दुनरच्युतादयतीति सामर्थ्यादापन्नम् । न च ज्ञातं विद्यमानं दुनरपि जायते— न केनाऽपि तदा कियत इत्यर्थः । कुतः, इत्याह— भावतो
विद्यमानत्वाद्, पूर्वनिष्पन्नकयदक्य । इत्येतद् व्यवहारनयमतम्, असत्कार्यवादित्वाद् तस्य । मयाणयति चासौ— यद् विद्यमानं तद् न
केनचित् कियते, यथा पूर्वनिष्पन्नो पटः, विद्यमाने च सम्यग्द्युतेः सम्यक्त्व-ज्ञाने, अतो न तत्करणसुपपद्यते । अथ कुतमपि कियते,
तर्हि क्रियतां नित्यमपि, इति क्रियाऽदुपरमसङ्गः, न चैवं सत्येकस्याऽपि कदापि कार्यस्य परिसमाप्तिः । इति प्रस्तुतस्याऽऽभिनिबोधिक-
स्याऽपि प्रतिपत्त्यनवस्थेति ॥ ४१५ ॥

अपि च, यदि कुतमपि कियते, तदाऽप्येऽपि दोषाः । के ? इत्याह—

"किरियावेत्तच्छ चिय पुच्चमभूय च दीसइ होत । दीसइ दीहो य जओ किरियाकालो घडाईणं ॥४१६॥
यदि 'कुतमपि कियते' इत्यभ्युपगम्यते, तर्हि पटादिकार्ये इत्याद्ये क्रियायाश्चक्रभ्रमणादिकाया वैकल्यं निरयकता प्रान्नोति,
कार्यस्य मार्गेव सत्त्वात् । किञ्च, अप्यज्ञविरोधः सत्कार्यपादे, यतः पूर्वं श्रुतिगुणवाक्यस्यायामभूतमवियमानं, पश्चात् कुम्भकारादिव्यापारे

१ सम्यक्त्व-व्यवहारिणस्य ज्ञानसुपपन्नत्वं इति स्वत्वव्यवहारः । नैऋतिक्रमयो आपते उपपद्यते तावतो सहितस्य ॥ ४१४ ॥ २ अणतत्त्विकत्वा ।

३ क 'यु' । ४ व्यपवाक्यतो ज्ञातं न जायते भावताः कुतश्च इव । अथवा कुतश्च कियते कियतो नित्यं न च समाप्तिः ॥ ४१५ ॥

५ क्रियावैकल्यमेव पूर्वमभूत् च सत्येव भवत् । इत्यतो ईर्ष्यायुक्तं तदापि नित्यम् ॥ ४१६ ॥ ६ क ग झ 'वाहारे' ।

घटादिकार्यं भवजायमानं दृश्यते । अतः कथञ्च्यते— 'सदुत्पद्यते' इति ? । यस्मिन्नेव समये प्रारभ्यते तस्मिन्नेव निष्पद्यते, अतो निष्पन्नमेव तत् क्रियते, क्रियाकाल-निष्ठाकालयोरभेदादिति चेत् । नैवम् । कुतः ? इत्याह— 'दीर्घसईत्यादि' दीर्घोऽसंख्येयसामयिको घटादीनाद्युत्पद्यमानानां क्रियाकालो लग्नालोच्यते यस्मात्, ततो न यस्मिन्नेव समये घटादि प्रारभ्यते तस्मिन्नेव समये निष्पद्यते, मुदानयन-तत्पिण्डविधान-चक्रारोपण-शिवकादिविधानादिविचरकालेनैव तदुत्पत्तेरिति ॥ ४१६ ॥

भवतु दीर्घक्रियाकालः, कार्यं त्वारम्भसमयेऽद्युत्पलभ्यते, इत्याह—

नारंसे च्चिय दीसइ न सिवादद्दाए, दीसइ तदंते । इय न सवणाइकाले नाणं जुचं तदंतम्मि ॥४१७॥
यदि क्रियाप्रथमसमय एव कार्यं निष्पद्येत तदा तत् तत्रैवोत्पलभ्येत । न चाऽऽरम्भसमय एव तद् दृश्यते, नापि शिवकाद्यद्वा-
यां शिवक-स्थास-कोश-कुशूलादिकाले । क तर्हि दृश्यते ? इत्याह— दृश्यते घटादि कार्यं तस्य दीर्घक्रियाकालस्याऽन्तः परिसमाप्तिस्त-
दन्तस्तस्मिन्निति । तस्मात् क्रियाकालपर्यन्त एव तस्य सत्त्वं युज्यते, न तु पूर्वम्, अनुत्पलभ्यमानत्वात् । यस्मादेवम्, इत्यतो न गुरु-
संनिधाने सिद्धान्तश्रवण-चिन्तने-हनादिक्रियाकाले ज्ञानमाभिविधेयधिकं युक्तम् ; किन्तु तस्य श्रवणादिक्रियाकालस्याऽन्तस्तदन्तस्त-
स्मिन्नेव तद् युक्तम्, तत्रैवोत्पलभ्यमानत्वादिति प्रस्तुतोपयोगः ।

तदेवं न क्रियाकाले कार्यमस्ति, अनुत्पलभ्यमानत्वात् ; किन्तु तन्निष्ठाकाल एव तदस्ति, तत्रैवोत्पलभ्यमानत्वात् । ततो न प्रतिपद्यमानं प्रतिपन्नं कार्यं, क्रियाकाल एव तस्य प्रतिपद्यमानत्वात्, निष्ठाकाल एव च प्रतिपन्नत्वात्, क्रियाकाल-निष्ठाकालयोश्चा-
ऽत्यन्तं भेदात् । तस्माद् मिथ्यादृष्टिः, अज्ञानी च सम्यक्त्व-ज्ञाने प्रतिपद्यते, न सम्यग्दृष्टिः, ज्ञानी च ॥ इति व्यवहारनयः ॥ ४१७ ॥

अत्र निश्चयनयः प्रतिविधानमाह—

*निच्छइओ नाऽजायं जाय अभावत्तओ खपुक्कं व । अह च अजायं जायइ, जायउ तो खरविसाणं पि ॥४१८॥
निश्चये भवो नैश्वयिको नयः प्राह—यथा 'जातं न जायते, कृतघटवत्' इति भवताऽऽसत्कार्यवादिनाऽभिधीयते, तथा वयमपि सत्का-
र्यवादिनो यूयमः— नाऽजातं जायते, "अचोऽचि" इतीकारलोपः, नाऽविद्यमानमुत्पद्यत इति प्रतिज्ञा, अभावत्वात्— अविद्यमानत्वादिति हेतुः,
खपुष्पवदिति दृष्टान्तः । अयमपि विपर्ययवाधामाह— अथाऽजातमपि जायते, जायतां ततः खरविपाणमपि, अभावाविशेषादिति ॥४१८॥

१ नारम्भ एव दृश्यते न शिवाद्यद्वायां, दृश्यते तदन्ते । इति न श्रवणादिकाले ज्ञानं युक्तं तदन्तः ॥४१७॥ २ क. घ. छ. 'नी इ' । ३ घ. छ. 'अय नि' ।

४ नैश्वयिको नाऽजातं जायतेऽभावत्वात् खपुष्पमिथ । अथ चाऽजातं जायते, जायतां ततः खरविपाणमपि ॥ ४१८ ॥

अपि च,

‘निश्चिकिरियाइदोसा नणु लुछा, असइ कट्टतरगा वा । पुब्बमभूय च न ते दीसइ किं खरविस्ताण पि॥२१॥
ननु नित्यरुणादयः सत्कार्यवादे ये दोषाः भवन्तः, तेऽसति कार्येऽसत्कार्यवादेऽपीत्यर्थे, तुल्याः समाना, तथाहि— अत्रापि
यत्कर्म-यत्सत् क्रियते, तर्हि क्रियतां नित्यमेव, असत्त्वाविशेषात्, न चैवमेकस्याऽपि कार्यस्य निष्पत्तिरुच्यते; खरविषाणरुत्वे
चाऽसति कार्ये सङ्गत्वात् क्रियावैक्यमित्यादि । किं तुल्या एवाऽसति कार्येऽपि दोषाः ? न, इत्याह— कट्टतरा वा दुप्परिसार्यतरा वा,
सतो हि कार्यस्य केनापि पर्वणविशेषेण करणे समवत्यपि, लोकेऽपि सतामाकाशादीनां पर्वणविशेषाऽऽधानापेक्षया करणस्य रुढत्वात् ।
तथाच तत्र यत्कारः समुपलम्ब्यन्ते— ‘आकारं कुरु, पृष्ठं कुरु, पादौ कुरु’ इत्यादि । खरविषाणरुत्वे स्वसति कार्ये न केनाऽपि प्रकारेण करण
संभवति । ततः कट्टतरास्तान्दमी दोषा इति भावः । यदुक्तम्— ‘पुब्बमभूय च दीसर होव’ इति, तत्राह— ‘पुब्बमित्यादि’ उत्पत्तेः पूर्वं
च यद्यभूत् सर्वथाऽविद्यमानं कार्यमुत्पद्यत इतीप्स्यते, तर्हि ते तत्र मतेन किं खरविषाणयपि पूर्वमभूत् पथादुत्पद्यमानं न इत्यन्ते, प्राग-
सत्त्वाविशेषात् ? इति ॥ ४१९ ॥

यदुक्तम्— ‘दीसइ दीहो य अबो किरियाकालो’ इति । तत्राह—

‘पईसमउप्पण्णाण परोप्परविलक्खणाण सुग्गुण । दीहो किरियाकालो जइ दीसइ किं च कुमस्स’ ॥४२०॥
समयं समयं मद्भुत्वानां परस्परविलक्षणानां सुवहूनामसत्त्वेषानां ‘मृत्सन्न-सहरण-विट्ठक-रासभृष्टारोपणा स्वतारणा-
ऽम्भाःसेवन परिर्वदन पिण्डविधान भ्रमण-चकारोपण शिवक स्यास-क्रोश कुञ्जलादिकार्याणां’ इति शेषः, यदि दीर्घो द्राघीयान् क्रिया-
कालो इत्यन्ते, तर्हि किमत्र हन्त ! कुम्भस्य यदस्याऽऽयातम् ? । इदमुक्तं भवति— मत्समयं भिक्षा एव क्रिया, भिक्षान्येव च मृत्पिण्ड
शिवकादीनि कार्याणि, घटस्तु चरमैकक्रियाक्षणमात्रमाभ्येव । ततश्च मत्समयभिन्नानामेककार्याणां यदि दीर्घाः क्रियाकालो भवति, तर्हि
चरमैकक्रियाक्षणमात्रमाभिविधेये दीर्घक्रियाकालम्रेण परस्याऽऽवामेव सूचयतीति ॥ ४२० ॥

यदुक्तम्— ‘नैरंभे विप दीसइ’ इत्यादि । तत्राह—

१ नित्यक्रियादिदोषा ननु तुल्या, असति कट्टतरा (रा) वा । पूर्वमभूत् च न तत्र इत्यन्ते किं खरविषाणयपि ? ॥ ४१९ ॥

२ असत्कार्यवादे । ३ माया ४१९ ।

४ मत्समयोपकार्त्वात् परस्परविलक्षणानां सुवहूनाम् । दीर्घः क्रियाकालो यदि इत्यन्ते किं च कुमस्स ? ॥ ४२० ॥ ५ माया ४१७ ।

अण्णारंभे अण्णं कह् दीसइ, जह् घडो पडारंभे ? । सिक्कादओ न घडओ किह् दीसइ सो तदद्दाए ? ॥४२१॥
 इह 'नारंभे चिय दीसइ' इत्यत्र भवतोऽयमभिप्रायो यदुत्-शुचक्र-चीवर-कुम्भकारादिसामन्याः प्रथमेऽपि^३ प्रवृत्तिसमये घटः किं नोपलभ्यते ? अनुपलम्भाच्चायमसंस्तत्र पश्चादुत्पद्यते । एतच्चाऽयुक्तमेव, यतो न प्रथमे प्रारम्भसमये घटः प्रारब्धः, किन्तु चक्रमस्त-कमृत्पिण्डारोपणादीन्येवाऽऽरब्धानि । अन्यारम्भे चाऽन्यत् कथं दृश्यते ? न दृश्यत एवेत्यर्थः; यथा पटारम्भे घटः । यदुक्तम्- 'ने सिक्कादद्दाए' इति; तत्राह- 'सिक्कादओ इत्यादि' शिवकादिकाले घटो न दृश्यत इत्युक्तम्, तदेतद् युक्तमेव, यतो शिवकादयो घटो न भवन्ति । अतो यत एव शिवकादिकालोऽसौ, अत एव तदद्धार्या तत्काले कथमसौ घटो दृश्यताम् ? अन्यारम्भकालेऽन्यस्य दर्शनाडु-पपचेरिति ॥ ४२१ ॥

यदुक्तम्- 'दीसइ तदंते' तत्राह-

अंति चिय आरद्धो जइ दीसइ तस्मि चैव को दोसो ? । अकयं व संपइ गए किह् कीरइ, किह व एसम्मि ॥४२२॥
 अन्य एव क्रियाक्षण आरब्धो घटो यदि तस्मिन्नेव दृश्यते, तर्हि को दोषः ?- न कश्चिदित्यर्थः । अतः किमुच्यते- 'यतोऽन्य-समय एवोपलभ्यते, नाऽन्यत्र, ततोऽयं पूर्वस्मिन्नेव क्रियत इति' ? । स हि पूर्व प्रथमादिक्रियाक्षणेषु नारब्धः, न च दृश्यते, अन्ये तु क्रियाक्षणे प्रारब्धः, दृश्यते च । स च तस्मिन् क्रियासमये क्रियमाणः कृत एव, समयस्य निरंशत्वात् । यच्च कृतं तत् सदेव । ततः सदेव क्रियते नासत्, यच्च सत् तदुपलभ्यत एवेति स्थितम् ।

अथ यस्मिन् समये क्रियमाणं तस्मिन्नेव कृतं नेष्यते, तत्राह- 'अकयं वेत्यादि' अकृतं वा संप्रतिसमये क्रियमाणसमये यदीष्यते, तर्हि तद्भवेत्तीते समये कथं क्रियतां, तस्य विनष्टत्वेनाऽसत्त्वात् ? । कथं वा एष्यति भविष्यत्यनन्तरागामिनि समये क्रियताम्, तस्याऽन्यदुत्पत्तत्वेनाऽसत्त्वादेव ? ।

अथ व्यवहारवादी ब्रूयात्- क्रियासमयः सर्वोऽपि क्रियमाणकालः । तत्र च क्रियमाणं वस्तु नास्त्येव । उपरतायां तु क्रियायां योजनन्तरसमयः स कृतकालः, तत्रैव कार्यनिष्पत्तेः । अतः कृतमेव कृतमुच्यते, न क्रियमाणमिति । साध्वेतत्, किन्त्विदं प्रष्टव्योऽसि- किं भवतः क्रियायां कार्यं क्रियते, अक्रियया वा ? । यदि क्रियाया, तर्हि कथमियमन्यत्र, कार्यं त्वन्यत्रेति ? । न हि 'खदिरे स्छेदनक्रिया,

१ अन्यारम्भेऽन्यत् कथं दृश्यते यथा घटः पटारम्भे ? । शिवकादयो न घटकः कथं दृश्यते स तदवगामम् ? ॥ ४२१ ॥ २ गाथा ४१७ ।

३ क. 'पि इ' । ४ अन्यत् एवाऽऽरब्धो यदि दृश्यते तस्मिन्नेव, को दोषः ? । अकृतं वा संप्रति गते कथं क्रियते, कथं वेत्यति ? ॥४२२॥ ५ प. छ. 'ततः' ।

पलाणे उ तत्कार्यभूतच्छेदः' इत्युच्यमानं शोभां विभर्ति । किञ्च, क्रियाकाले कार्यं न भवति, पश्चाच्च भवति, इत्यनेनैतदापद्यते यदुक्त— क्रियैव इतका सर्वोऽन्यर्थमूलमेवा, कार्यस्योत्पत्तिसोर्विग्रहोऽस्त्यात्, यावद् द्वेषा भवतीते तावच्च वरार्कं कार्यं नोत्पद्यते, अतः प्रत्युत्पादसौ तस्य विग्रहभूतैव, ततस्त्वदभिप्रायेण विपर्यस्ततयैव ग्रेहादन्व एतां प्रारभन्व इति । क्रियैव कार्यं करोति, केवलं वद्विप्राये तद् निष्पद्यत इति चेत् । तर्हि हन्त ! कस्तयाऽस्य विरोधः, येन तत्कुर्यात्त्या अप्यस्यास्त्वत्कालमतिवासा पश्चाच्च निष्पद्यते, न पुनस्तत्कालेऽपि ? । क्रियोपरमेऽपि च जायमानं कार्यं तदनारम्भेऽपि कस्माच्च न भवति, क्रियाऽनारम्भ तदुपरमयोरर्थोऽभिक्त्वात् ? इति । अयाऽक्रियेति द्वितीयः पक्षः, तर्हि विभवच्च मेव समुद्रादिवच्च यदादयोऽप्यकृतका एव प्राप्ताः, तद्वद् तेषामपि कारणभूतक्रिया-मन्तरेणैव प्रवृत्तेः; तेषां-स्याप्यायादिक्रियाविधानं च मोक्षार्दीन् प्रति साध्यादीनामनर्थकमेव स्यात्, क्रियामन्तरेणैव सर्वकार्योत्पत्तेः । अतस्त्वृणीभावमास्थाय निष्परिसन्दनानि निराकुलानि तिचन्तु श्रेण्यपि ह्यन्वानि, क्रियारम्भविरेणाऽप्यैहिका-ऽऽद्युधिक्कसमस्त-समीहितसिद्धेः । न चैवम् । तस्मात् क्रियैव कार्यस्य कर्त्री, तत्काले एवं च तद् भवति, न पुनस्तदुपरमे । अतः क्रियमाणमेव कृतमिति स्थितम् ॥ ४२२ ॥

आह- ननु यदि क्रियासमयेऽपि कार्यं भवति, तर्हि तत्र कस्माच्च न दृश्यते ? । दृश्यत एवेति चेत् । नन्वहमपि किमिति तद् न पश्यामि ? , इत्याशङ्क्याह-

पृथ्वसमयकञ्जकोडीनिर्विक्रलो घडगयाहिलासो सि । पृथ्वसमयकञ्जकालं धूलमद् । घडन्मि लापुसि ॥४२३॥
इह यच्च यास्मिन् समये प्रारभ्यते, तत्र तत्र निष्पद्यते दृश्यते च, केवलं स्थूला सूक्ष्मेसिकाचार्यैतत्त्वाद् यादरदक्षिणी मतिर्यस्य तत्संयोजनं हे स्थूलमते । त्वं घटे लगयसि । किम् ? , इत्याह- मतिसमयोत्पन्नानां कार्यकोटीनां कालः मतिसमयकार्यकालस्तं सर्व-मपि 'घटस्यैवाऽयं समस्तोऽपि मृत्पिण्डविधान-चक्रमण्णादिक उत्यासिकालः' इत्येवमेकास्मिन्नेव घटे सन्वयसीत्यर्थः । कर्मभूतः सत् ? , इत्याह- मतिसमयोत्पन्नानासु मृत्पिण्ड शिवक-स्थास कोशादिकासु, सिद्ध-केवलमभ्युत्पत्त्यत उत्पत्त्यत इत्येवं केवलम-भ्युत्पत्त्यत ? , इत्याह- यतो घटगताभिलाषोऽसि त्व, घटोऽस्यां मृच्च-दण्ड चक्र चीवरादिसामग्र्यामुत्पत्त्यत उत्पत्त्यत इत्येवं केवलम-टाभिलाषमुत्पत्त्यात् भवत इत्यर्थः । इदमुक्तं भवति- मतिसमयमपराऽपराण्येव शिवकादीनि कार्योष्णुत्पद्यन्ते, दृश्यन्ते च, तानि च तयो-

१ य उ 'गताः सा' । २ य उ 'य ह' ।

३ मतिसमयकार्यकोटितिलेखो घटगताभिलाषोऽसि । मतिसमयकार्यकाल स्मृतमते । घटे लगयसि ॥ ४२३ ॥ ४ य उ, 'लेखको' ।

त्पद्यमानानि त्वं नावदुध्यते, घटोत्पत्तिनिमित्तभूतैवेयं सर्वाऽपि भृत्-चक्र-चीवरादिसामग्री, इत्येवं केवलघटाभिलाषयुक्तत्वात्, ततस्त्वानि-
रपेक्ष एव स्थूलमतितया सर्वसपि तत्कालं घटे लागयासि । ततश्च प्राक्तनक्रियाक्षणेष्णुत्युत्पन्नत्वाद् घटमदृष्टुं न्नृपे- 'क्रियाकाले घटलक्षणं
कार्यमहं न पश्यामि' । इदं तु नावगच्छसि यदुत- चरमक्रियाक्षण एव घटः प्रारभ्यते, प्राक्तनक्रियाकाले तु शिवकादय एवारभ्यन्ते,
अन्यारम्भे चाऽन्यद् न दृश्यत एवेति ॥ ४२३ ॥

व्यवहारवादी प्राह—

कौ चरिमसमयनियमो पढमे क्रिय तो न कीरए कज्जं । नाकारणं ति कज्जं तं चेवं तस्मि से समए ॥४२४॥
प्रथमसमयादारभ्य यद्यपरापराणि कार्याण्यारभ्यन्ते, तर्हि कोऽयं चरमसमयनियमः, येन विवक्षितं कार्यं प्रथमसमय एव न
क्रियते, अकरणे च ततस्तात् तत्र न दृश्यते ?- नन्यायकार्यवद् विवक्षितमपि तत्रैव क्रियतां, दृश्यतां चेति भावः । अत्र निश्चयः प्रत्यु-
चरमाह- नाऽकारणं क्वचित् कार्यमुत्पद्यते, नित्यं सद-सत्त्वमसङ्गात् । न च तत् कारणं 'से' तस्य विवक्षितकार्यस्य तदन्यसमये
एवाऽस्ति, न प्रथमादिसमयेषु, अतो न तेऽप्युत्पद्यते, नापि दृश्यत इति ॥ ४२४ ॥

तदेवं 'क्रियाकाल एव कार्यं भवति, न पुनस्तदुपरमे' इत्युक्तम् । अर्थनं नेष्यते, तर्हि प्रस्तुतमाभिनिवोधिकज्ञानमेवाऽभि-
त्योच्यते—

ऽप्याए वि न नाणं जइ तो सो कस्स होइ उप्पाओ ? । तस्मि य जइ अण्णाणं तो नाणं कस्मि कालस्मि ? ॥४२५॥

उत्पादनमुत्पादः कार्यस्योत्पत्तिहेतुभूतः क्रियाविशेषस्तत्रापि यदि मतज्ञानं नेष्यते भवता- क्रियमाणानवस्थायामपि यदि कार्यं
त्वया नाभ्युपगम्यत इति भावः, तर्हि उत्पद्यमानस्याऽसत्त्वात् स कस्योत्पादो भवेत् ? इति कथ्यताम् । न तद्विद्यमानस्य खरविषाणस्ये-
वोत्पादो युक्तः । यदि च तस्मिन्मुत्पादकालेऽप्यज्ञानम्, तर्हि ज्ञानं कस्मिन् काले भविष्यति ? इति निवेद्यताम् । उत्पादोपरम इति
चेत् । न, कथमन्यत्रोत्पादः, अन्यत्र क्लृप्तमिति ? । उत्पादोपरमे च भवत् कार्यमुत्पादात् प्रागपि कस्माद् न भवति, अविशेषात् ?
इत्याहुक्तमेवेति ॥ ४२५ ॥

१ घ. 'दन्ती' । २ कथमसमयनियमः प्रथम पुन ततो न लिप्यते कार्यम् । नाऽकारणमिति कार्यं तेषां तस्मिन्समये ॥ ४२४ ॥

३ उत्पादेऽपि न ज्ञानं यदि ततः स कस्य भयत्युत्पादः ? । तस्मिन् यद्यज्ञानं ततो ज्ञानं कस्मिन् काले ? ॥ ४२५ ॥

यदुक्तम्— 'ईय न सवणाइकाले नार्ण' इति; तत्रोह—

कौ व सवणाइकालो उष्याओ जस्मि होज्ज से नार्ण । नार्ण च तदुष्याओ य दौ वि चरिमस्मि समयस्मि ॥४२६॥
 वासुदेवशुद्ध्यायै । कथं श्रवणादिकालो व्यवहारकादिद् ! भक्तोऽभिप्रेतः, यत्र ज्ञानं निषेधयति ? । इत् । त्वया मतिज्ञान-
 स्योत्पादसमय एव श्रवणादिकालोऽवगन्तव्यः, यत्र 'से' तस्य विषयस्य मतिज्ञानं भवेद्, नाऽपरा । अथाऽऽदित आरभ्य युक्तसं-
 निधाने धर्मश्रवणादय एव मतिज्ञानस्योत्पादकालः, नापरोऽवगम्यत इति चेत् । नैवम्, इत्याह— 'नाणमित्यादि' ज्ञानं च मतिज्ञानल-
 सणं, तदुत्पादश्च तस्योत्पत्तिहेतुश्च । क्रियोलक्षणः, एतौ द्रव्यपि धर्मश्रवणादिक्रियासमयपरोक्षेऽवयवसमय एव भवतः, न प्रथमादिसमयेषु,
 तेनपरापराणामेव धर्मवचोचादिकार्याणाङ्गत्वेः । न च तत्रोपदिमात्रादपि सव्यगज्ञानोत्पत्तिरुच्यते, अभ्येव्यपि तत्स-
 ज्ञावात् । तस्माद् विशिष्ट एव कस्मिंश्चिद् धर्मश्रवणादीनां चरमसमये मतिज्ञानं, तदुत्पादश्च; अतो युक्तमुक्तम्— 'शुचं तदतस्मि' इति,
 अस्माभिरपि क्रियाकालस्याऽन्तसमय एव तस्येव्यपमाणत्वात् । तस्माद् न सर्वेषु धर्मश्रवणादिक्रियासमयेषु मतिज्ञानम्, नापि सर्वेषामपि
 तेषादुपरये, किन्त्वेकस्मिन्चरमसमये तदारभ्यते, निष्पद्यते च । अतः क्रियमाणमेव कृतम् ।

यदि कृतमपि क्रियते निश्चयवादिद् !, तर्हि पुनः पुनरपि क्रियतो, कृतत्वाविशेषात्, अतः करणानवस्येति चेत् । नैवम्,
 क्रियाकाल-निष्ठाकालयोरभेदात् । यदि हि तदुत्पादयित्री क्रिया शारन्था सती उचरसमयेष्वपि प्राप्येत, तदा स्यात्पुनरपि तत्करणम्,
 एतच्च नास्ति, यतोऽसौ तदुत्पादयित्री क्रिया न पूर्व, नाप्युत्तरश्रोत्रि, किन्तु तस्मिन्नेव चरमसमये शारप्यते, निर्घां च याति, इति
 कृतः पुनरपि कार्यकरणम् !, अतो न तरकरणानवस्येति । तस्माद् 'ईय न सवणाइकाले नाण' इत्यनेन यदि सर्वेष्वपि धर्मश्रवणादिस-
 मयेषु मतिज्ञानं निषिध्यते, तदा सिद्धसाध्यता । अथ चरमक्रियासमयेऽपि तद् निवार्यते, तदुक्तम्, तत्र तस्य प्रसाधितत्वादिति ।
 तस्मिंश्च धर्मश्रवणादिक्रियाचरमसमये सम्यक्त्वं ज्ञानं च प्रतिपद्यमानं प्रतिपन्नमेवेति । अतः सम्यक्त्वं ज्ञाने प्रतिप-
 द्यते । इति निश्चयनयमततात्पर्यम् ।

व्यवहारनयस्तु धृते— तस्मिन्चरमसमये सम्यक्त्व-ज्ञानयोरप्राप्यता प्रतिपद्यमानः, प्रतिपद्यमानं चाऽप्रतिपन्नमेव । अतो
 सिध्दादिति, अज्ञानी च सम्यक्त्व-ज्ञाने प्रतिपद्यते । उचरत्र क्रियानिष्ठासमये तु सम्यक्त्व-ज्ञाने युगपदेव लभ्यते । अतः प्रस्तुते सम्य-

१ गाथा ४१५ । २ को वा श्रवणादिकाल उच्यते मयेत् सत्य ज्ञानम् । ज्ञानं च तदुत्पादश्च इत्यपि ज्ञाने समये ॥ ४२६ ॥
 ३ कथं 'यन्तव्य इ' । ४ य ए 'साध' । ५ क य 'कारि सि' ।

वत्त्वद्वारे एतन्मतेन सम्यग्दृष्टिराभिनवोधिकस्य पूर्वप्रतिपत्ता एव भवति, न तु प्रतिपद्यमानकः, सम्यक्त्व-ज्ञानयोर्युगपच्छाभात्, तत्काले च क्रियाया अभावात्, तदभावे च प्रतिपद्यमानकत्वायोगादिति । निश्चयनयमतेन तु सम्यग्दृष्टिराभिनवोधिकस्य पूर्वप्रतिपत्ता, प्रतिपद्यमानकश्च लभ्यते, क्रियायाः कार्यनिष्ठायाश्च युगपद्भावस्य समर्थितत्वात् । इत्यलमतिविस्तरेण ॥ इति गाथात्रयोदशकार्यः ॥

ज्ञानद्वारे- मति-श्रुता-स्वधि-मनःपर्याय-केवलभेदात् पञ्चधा ज्ञानम् । व्यग्रह्वारनयमतेन मति-श्रुता-स्वधि-मनःपर्यायज्ञानिन आभिनवोधिकस्य पूर्वप्रतिपत्ता भवन्ति, न तु प्रतिपद्यमानकाः, ज्ञानिनो मतिज्ञानप्रतिपत्त्ययोगस्यैतन्मतेन प्रायुक्तत्वात् । केवलानां तूभयाभावः, तेषां क्षायोपशमिकज्ञानातीतत्वात् । मत्यज्ञान-श्रुताज्ञान-विभङ्गज्ञानवन्तस्तु प्रतिपद्यमानकाः कदाचिद् भवन्ति, युक्तेर्दर्शितत्वात्, न तु प्रतिपत्ताः । निश्चयनयमतेर्न तु मति-श्रुता-स्वधिज्ञानिनः पूर्वप्रतिपत्ता नियमतः सन्ति, प्रतिपद्यमानका अपि भजनीयाः, ज्ञानिनो ज्ञानप्रतिपत्तेः समर्थितत्वात् । मनःपर्यायज्ञानिनस्तु पूर्वप्रतिपत्ता एव भवन्ति, न तु प्रतिपद्यमानकाः, पूर्वसम्यक्त्वलाभकाले प्रतिपत्तमतिज्ञानस्यैव पश्चादन्त्यावस्थार्या मनःपर्यायज्ञानसद्भावात् । केवलानां तूभयाभावः । एवं मत्याद्यज्ञानवतामथुभयाभाव एव, ज्ञानिन एव ज्ञानमतिपत्तेः ।

दर्शनद्वारे- चक्षु-रचक्षु-रवाधि-केवलदर्शनभेदाद् दर्शनं चतुर्धा । अत्राऽऽद्यदर्शनत्रये लक्ष्मिपद्गीकृत्य पूर्वप्रतिपत्ता नियमतः प्राप्यन्ते, प्रतिपद्यमानकास्तु भजनीयाः, तदुपयोगे त्वाथित्य पूर्वप्रतिपत्ता एव, न तु प्रतिपद्यमानकाः, मतिज्ञानस्य लब्धित्वात्, लक्ष्म्युत्पत्तेश्च दर्शनोपयोगे निषिद्धत्वात् “संवाओ वि लद्धीओ सागरोवउत्तस्स उववज्जंति” इति वचनादिति । केवलदर्शनानां तूभयाभावः ।

संयतद्वारे- संयतादयं आभिनवोधिकस्य पूर्वप्रतिपत्ता नियमाल्लभ्यन्ते, प्रतिपद्यमाना अपि भजनया प्राप्यन्ते । ननु सम्यक्त्व-लाभावस्थायामेव मतिज्ञानस्य प्रतिपन्नत्वात् संयतः कथं प्रतिपद्यमानकोऽप्राप्यते ? । सत्यम्, किन्तु योऽतिविशुद्धिवशात् सम्यक्त्वं, चारित्रं च युगपत् प्रतिपद्यते, सं-तस्यामवस्थार्या प्रतिपद्यमानस्य संयतस्य प्रतिपन्नत्वात् संयतो मतेः प्रतिपद्यमानको भवति; उक्तं चाऽऽस्वश्यकचूर्णो- “नैति चरित्रं सम्मत्तविहृणं दंसणं तु भयणिज्जं” । भजनार्थमेवाह- “संमत्त-चरित्राईं जुगवं, पुवं च सम्मत्तं” ।

उपयोगद्वारे- उपयोगो द्विधा- पञ्च ज्ञानानि, त्रीणि चाऽज्ञानानि साकारोपयोगाः; चत्वारि दर्शनानि अनाकारोपयोगाः । तत्र साकारोपयोगे पूर्वप्रतिपत्ता नियमात् सन्ति, प्रतिपद्यमानकास्तु भजनीयाः । अनाकारोपयोगे तु प्रतिपत्ता एव, न तु प्रतिपद्यमानकाः,

१ क.ग. 'न पूर्वम' । २ क.ग. 'न म' । ३ प.उ. 'कः म' क. 'व एव म' । ४ मयं अपि तत्रथयः साकारोपुकारोपपत्तौ ।

५ क.ग. 'यथाभि' । ६ नास्ति चारित्रं सम्यक्त्वसिद्धिर्न, एतानं तु भजनियम् । ७ सम्मत्त-चरित्रे जुगपत्, पूर्व च सम्मत्तम् ।

अनाकारोपयोगे सञ्च्युत्सः प्रतिपिद्धत्वादिति । आहारकद्वारे- आहारकाः साकारोपयोगवद् । अनाहारकास्त्वपानवरालग्नौ प्रतिपक्षाः संभवन्ति, प्रतिपद्यमानकास्तु न भवन्त्येव ॥ ४२६ ॥

भाष्यकद्वारे भाष्यकार एवाह-

भासासलद्धिओ लभइ भासमाणो अभासमाणो वा । पुञ्जपद्धिवन्नओ वा उभयं पि अलद्धिपु नत्थि ॥४२७॥
भाषालब्ध्या सह वर्तत इति भाषासलब्धिका- भाषालब्धिमार्थेद् भवतीत्यर्थः, तदा भाषमाणोऽभाषमाणो वा लयते प्रतिपद्यते कथिद् प्रतिमानम्, पूर्वप्रतिपक्षो वा भवति-भाषालब्धियुक्तो मनुष्यादिनीलपेसया पूर्वप्रतिपन्नो नियमाल्लभते, प्रतिपद्यमानकोऽपि भज-नयेति तात्पर्यम् । अलब्धिके भाषालब्धिशब्दे पुनरुभयमपि नास्ति, स लेकेन्द्रिय एव, तस्य च प्रागुक्तचटुभयाभाव एवेत्यर्थः ॥ इति गाथार्थः ॥

परीचद्वारे- परीचाः मत्सेकचररीरिणः, परीचीकृतसंसारा वा स्तोकावेषपमवा इत्यर्थः । एत उभयेऽपि पूर्वप्रतिपन्ना नियमा-ल्लभ्यन्ते, प्रतिपद्यमानकास्तु भजनीयाः । अचरीचास्तु साधारणचररीरिणः, अपार्थयुद्धलपरावर्तौवप्युपरिवर्तिसंसारा वाः भिष्यादृष्टित्वा-दुभयेऽप्युभयविकल्पाः । पर्याप्तद्वारे- पर्याप्ताः परीचतद् वाच्याः । तदपर्याप्तास्तु प्रतिपन्ना एव, न त्वितरे । सूक्ष्म-द्वारे-यस्या उभयविकल्पाः । वादरास्तु पर्याप्तकवद् वाच्याः । संश्लिद्वारे- दीर्यकालिकोपदेशेन संश्लिनो युद्धन्ते, ते च वादरवद् भावनी-याः । अतीक्ष्णस्त्वपर्याप्तवदिति । भवद्वारे- भवासिद्धिकाः संश्लित् । अभवसिद्धिक्रास्तूभयशून्याः । चरमद्वारे- चरमो भवो भविष्यति चेर्षा तेऽभेदोपचाराधरमा भव्यवद् । अचरमास्त्वभव्यवदिति । तदेवं कृत्वा गत्याद्विद्वारेषु भाष्ये कृत्वा च सत्यमरूपगता ॥ ४२७ ॥

अथ द्रव्यप्रमाणमाह-

किमिहाभिगिण्योहियनाणिजीवद्व्वपमाणमिगसमइ । पडिवज्जेज्ज तु नथा पडिवज्जे जहृद्धत एगो ॥४२८॥
खेत्तपल्लिओवमासत्तभाग उक्खोसओ पवज्जेज्जा । पुडपवव्वा दोसु थि पल्लियासत्तवेज्जेइभागो ॥ ४२९ ॥
किपिहाडस्मिँद्धोके आभिनिवोपिकत्तानपरिणामापन्नमीवद्वन्पाणां प्रमाणमेकस्सिन् । विवसितसमये ? । एवं शिष्येण पृष्टे स

१ भाषासलद्धिवको लभते भाषमाणोऽभावमाणो वा । पूर्वप्रतिपद्यते बोधमयमलद्धिपुके कालि ॥ ४२७ ॥ १ च छ 'पासल'

२ क ग 'सक्य' । ४ किमिहाडस्मिँद्धोके आभिनिवोपिकत्तानपरिणामप्रमाणमेकसमये ? । प्रतिपद्येस्तु भवा प्रतिपद्यते अद्यत्वा पृक्तः ॥ ४२८ च

क्षेप्रपन्नोपमाहंरुपभाग उक्खुत्तः प्रपद्येत । पूर्वप्रतिपक्षा द्वयोरेति पत्वात्संख्येयसायाः ॥ ४२९ ॥

त्याह—प्रतिपद्येत्रच, नवेति । इदमुक्तं भवति—यदि प्रतिपद्यमानकानां प्रमाणं पृच्छसि, तदा प्रतिपद्यमानकास्तस्य विवक्षितसमये प्राप्यन्ते नवा । तत्र प्रतिपद्यमानमाप्तिक्षे जघन्यत एकः प्रतिपद्येत, उत्कृष्टतस्तु सर्वलोकं क्षेत्रपत्योपमासंख्येयभागः प्रतिपद्येत । अथ पूर्वप्रतिपन्नानां तेषां प्रमाणमिच्छसि शतं, तर्हि पूर्वप्रतिपन्ना द्वयोरपि पक्षयोर्गन्धयो-त्कृष्टलक्षणयोः क्षेत्रपत्योपमासंख्येयभागप्रदेश-राशिप्रमाणाः प्राप्यन्ते, केवलं जघन्यपदादुत्कृष्टं विशेषाधिकम् ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ ४२८ ॥ ४२९ ॥

अथ क्षेत्रद्वारमधिकृत्याह—

‘खेतं हवेज्ज चोदसभागा सत्तोत्ररिं, अहे पंच । इलिआगईए विग्गहगयस्त गमणेऽह्वाऽऽगमणे ॥ ४३० ॥

नानजीवानपेक्ष्य सर्वेऽप्याभिनियोधिकज्ञानिनः पिण्डिता लोकासंख्येयभागमेव वेद्यानुवन्ति । एकजीवस्य तु क्षेत्रं भवेत् क्रियत् ? , इत्याह—सप्त चतुर्दशभागाः—चतुर्दशभागीकृतस्य लोकस्य सप्त भागाः सप्त रज्ज्व इत्यर्थः, उपरि ऊर्ध्वमिलिकागत्या विग्रहगतस्य निरन्तराऽयान्तरालस्पर्शिनोऽनुचरविमानेषु गमने, तत आगमने वा । अधस्त्वनयैव गत्या पणुरकपृथ्वीगमने, आगमने वा पञ्च चतुर्दशभागाः पञ्च रज्जवः प्राप्यन्ते । इदमुक्तं भवति—यदाऽत्राभिनियोधिकज्ञानी मृत्तलिकागत्याऽनुचरसुरेषुत्पद्यते, तेभ्यो वाऽत्र मनुष्यो जायते, तदाऽस्य जीवप्रदेशो दण्डसप्तरज्जुप्रमाणे क्षेत्रे भवति, अधस्त्वनयैव गत्या पणुरकपृथिव्यां गच्छतः, तत आगच्छतो वा पञ्चरज्जुप्रमाणक्षेत्रेऽसौ लभ्यत इति । विराधितसम्यक्त्वो हि पृष्ठपृथ्वीं यावद् दृहीतेनाऽपि सम्यक्त्वेन सौधान्तिक-मतेन कश्चिदुत्पद्यते, कर्मग्रन्थिक्रमतेन तु वैमानिकदेवेभ्योऽन्यत्र तिर्यह, मनुष्यो वा तेनैव क्षायोपशामिकसम्यक्त्वेनोत्पद्यते, न दृहीतेनः सप्तपृथिव्यां पुनरुभयमतेनाऽपि बान्तेनैव तेनोपजायते ॥ ४३० ॥

आह—भवत्वेवम्, किन्तु यः सप्तपृथिव्या दृहीतसम्यक्त्वोऽत्राऽऽगच्छति, तस्माऽथः पद् चतुर्दशभागाः किमिति न लभ्यन्ते ? ,

इत्याह—

‘आगमणं पि निसिद्धं चरिमाउ एइ जं तिरिक्खेसु । सुर-नारागा य सम्मदिही जं यंति मणुएसु ॥४३१ ॥

चरमायाः सप्तपृथिव्या न केवलं गमनं, अपि त्यागमनमपि दृहीतसम्यक्त्वस्याऽऽगमे निपिद्धं, यतस्तस्या उद्दृश्य सर्वोऽप्ये-

१ क्षेत्रं भवेत्तुर्दशभागाः सत्तोत्ररि, अथः पञ्च । इलिकागत्या विग्रहगतस्य गमनेऽप्याऽऽगमने ॥ ४३० ॥ २ प.घ. ‘वे चो’ ।

३ प.घ. ‘मणु’ । ४ आगमनमपि निपिद्धं चरमायंति यद् तिर्यक्षु । सुर-नाराकाश्च सम्पत्पृष्ठो यद् यान्ति मणुषेणु ॥ ४३१ ॥

त्यागच्छति तिर्यग्देव न मनुष्येषु "सचमपहिनैरया वैज्र बाज अर्णततकण्ठहा, नै य पावे माणुस्सं" इतिवचनादिति । सुर-नारकाश्च सम्भवत्वसहिता यस्माद् मनुष्येभ्योऽप्यान्ति, अतः सामर्थ्यात् तिर्यगातिगमिनः समपृथ्वीनारका मित्यात्वसहिता एवाऽऽगच्छन्ति ॥ इति गायत्र्यार्यः ॥ ४३१ ॥

अथ स्वर्गनाद्वारम्- तत्र क्षेत्र स्वर्गनयोर्विशेषद्विर्धीर्षया ग्राह-

अत्रगाहणाद्वारिच पि फुसद् वाहिं जहा ऽणुणो ऽभिहियं । एगपएस खेच सचपएसा य से फुसणा ॥४३२॥
इ यत्रावगाढस्त्व क्षेत्रद्रुच्यते, यस्ववगाहनतो वरिष्यतिरिक्त क्षेत्र सृष्टति सा स्वर्गनाऽभिधीयते, इति क्षेत्र स्वर्गनयोर्विशेषः, यथा परमाणो, आगमे यत्रैकस्मिन् प्रदेशेऽवगाढः, तदेकमेवं क्षेत्रमभिरहितम्, सप्तमेवा तु 'से' तस्य स्वर्गना प्रोक्ता, यत्रैकस्मिन् प्रदेशेऽवगाढस्त्वं, अन्याथ पदद्विवसंबन्धिनः पद् नभःप्रदेशान् परमाणुः सृष्टतीति कृत्येति ॥ ४३२ ॥

प्रकारान्तरेणाऽपि क्षेत्र स्वर्गनयोर्भेदग्राह-

अह्वा जत्योगाढो त खेच, विगद्दे मया फुसणा । खेचं च वेहमेचं सचरओ होइ से फुसणा ॥४३३॥
पावसिद्धैव ॥ ४३३ ॥

अथ नानाजीवानपि कृत्य क्षेत्र-स्वर्गने ग्राह-

"होति असखेज्जगुणा नागाजीवाण खेचफुसणाओ ।

एकस्याऽऽभिविबोधिकातिनीवस्य ये क्षेत्र स्वर्गने, ताभ्यां सफ्राद्याद् नानाभिविबोधिकातिवानां याः क्षेत्रस्य स्पशनास्ता अस्तंख्येयगुणाः, नानाभिविबोधिकातिवानां सर्वेषामस्तंख्येयत्वादिति भावः ॥

कालद्वारपरिच्छेदग्राह-

- १ सखमशुभैरिषिका सेजो-वाहु-अनन्तरकवर्तिना, न य माणुसुर्गानुष्यम् । २ य उ 'न वि य' ।
- ३ अवगाहणातिरिक्तमपि सृष्टति चदिवयाऽनोरभिरित् । एकाप्येव क्षेत्र सप्तमेषा य सत्य स्वर्गना ॥ ४३२ ॥
- ४ कथवा वनावगाढस्त्व क्षेत्रं विगद्दे मया स्वर्गना । क्षेत्र च प्रदेशानं सचरतो भवति यस्य स्वर्गना ॥ ४३२ ॥
- ५ प्रवन्तसख्येयगुणा नागाजीवानां क्षेत्रस्वर्गनाः ।

रुगास्स अणेगाण व उवओंगंतोसुहुँचाओ ॥ ४३४ ॥

द्विधा मतिज्ञानस्य कालश्चिन्तनीयः— उपयोगतः, लब्धितश्च । तत्रैकजीवस्य तदुपयोगो जगन्व्यत उत्कृष्टतश्चान्तमुहुँतमेव भवति, परत उपयोगान्तरगमनादिति । सर्वलोकवर्तिनामनेकभिन्नबोधिकजीवानामयीदेवोपयोगकालमानं, केवलमिदमन्तमुहुँतमपि बृहत्तरम-
वसेयम् ॥ ४३४ ॥

लब्धिमहीकृत्य कालमानमाह—

लैद्धी वि जहन्नेणं एगस्सेवं परा इमा होइ । अह सागरोवमाइं छात्रडिं सातिरेगाइं ॥ ४३५ ॥

आभिन्नबोधिकज्ञानलब्धिरपि तदावरणस्योपशमरूपजाप्तसम्यक्त्वस्यैकजीवस्य जगन्व्यत एवमिति—एवमेवाऽन्तमुहुँतमेवत्यर्थः; परतो पितृभ्यास्त्वगमनात्, केवलावासेर्वा । परा तूच्छण तच्छब्धिरेकजीवस्येयमनन्तरवक्ष्यमाणा भवति । अथ सैवोच्यते— सातिरेका-
णि पट्पणिसागरोपमानि ॥ ४३५ ॥

कथं पुनरेतानि भवन्ति ?, नानाजीवानां च कियँच्छिन्निकालः ?, इत्याह—

धो वारे विजयाईसु गयस्स तिनच्छुए अहव ताइं । अइरेगं नरभवियं; नाणाजीवाण सब्वद्धं ॥ ४३६ ॥
इह कथित् साधुर्मत्यादिज्ञानान्वितां देशानां पूर्वकोटीं यावत् भ्रज्ज्यां परियालय विजय-वैजयन्त-जयन्ता-ऽपराजितविमानाना-
मन्यतरविमाने उत्कृष्टं त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमलक्षणदेवायुरसुभूप पुनरप्रतिपत्तितमत्यादिज्ञान एव भ्रज्जेषूपन्नो देशानां पूर्वकोटीं भ्रज्ज्यां
विधाय तदैव विजयादिपूच्छुष्टमायुः संप्राप्य पुनरप्रतिपत्तितमत्यादिज्ञान एव मनुष्यो भूत्वा पूर्वकोटीं जीवित्वा सिद्धयतीति । एवं
विजयादिषु वारह्यं गतस्य; अथवाऽच्युतदेवलोके द्वाविंशत्सागरोपमस्थितिकेषु देवेषु त्रीन् चारान् गतस्य तानि पट्पणिसागरोपमानि
अधिकानि भवन्ति । अधिकं चेहं नरभवसंवाधि देशानं पूर्वकोटित्रयं चतुष्टयं वा द्रष्टव्यम् । नानाजीवानां तु सर्वाहं सर्वकालं मति-
ज्ञानस्य स्थितिः ॥ इति गाथापञ्चकार्थः ॥ ४३६ ॥

१ एकस्यानेकानां उपयोगोऽन्तमुहुँतय् ॥ ४३४ ॥ २ क. ग. 'दुरामितो व' ।

३ लब्धिरपि जगन्व्यतकल्पेण परेव भवति । अथ सागरोपमानि पट्पणिसः सातिरेकानि ॥ ४३५ ॥

४ द्वौ वारौ विजयायिषु गतस्य त्रीनच्युतेऽथवा तानि । अतिरिक्तं नरभविकं, गानाजीवानां सर्वोच्छ्रयं ॥ ४३६ ॥

प्रेगसस जहन्नेण अतारमन्तोमुहुचुमुद्धोसं । पोगालपरिवृद्धं देसूणं दोसवहुलससं ॥ ४३७ ॥

इह क्रुधिज्जीवः सम्यक्त्वसहितं मतिज्ञानमवाप्य प्रतिपत्य चान्दुर्भूतं निष्पत्त्ये त्स्थित्वा यदि पुनरपि सम्यक्त्वसहितं तदेव मामोति, तदेतत् मतिज्ञानस्य नपन्यमन्तुर्भूतमन्तर मासिचिरकालरूपं भवति । आश्चातनादेदोषबहुलस्य तु जोरस्य सम्यक्त्वात् प्रतिपतितस्य देशो-
नपुरूलपरवर्तार्यक्यदुल्लभ्यन्तरं भवति, एवावता फालेन पुनरपि सम्यक्त्वा-ऽऽभिनियोगोपकलाभात् । इत्येकजीवस्योक्तमन्तरम् ॥ ४३७ ॥

अयं नानाजीवानां तदाभियत्सुः, भागद्वारं च विभक्तिपुराह-

जैमसुन्नं तेहिं तओ नाणजीवाणमन्तरं नत्थि । मइनाणी सेसाणं जीवाणमणन्तमागम्मि ॥ ४३८ ॥

यद् यस्मात् तैराभिनिवोपिकज्ञानिभिरभूत्यं सर्वदेव नारकादिगतिचतुष्टयान्गतं त्रिदुवनमिदम्, एतत्स्वप्नावु नानाजीवाना-
श्रित्य नास्ति मतिज्ञानस्याऽन्तरकालः । तथा, मतिज्ञानिनः शेषज्ञानवर्ता जीवानामनन्तमे भागे वर्तन्ते, शेषज्ञानिनो हि केवलसहित-
तत्त्वादनन्ताः, आभिनिवोपिकज्ञानिनस्तु सर्वलोकेऽप्यसंख्याता एवेति भावः ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ ४३८ ॥

अयं भागद्वारम्, अल्प-बहुत्वद्वारं चाभियत्तुराह-

भोवे खओवसमिपु मइनाणं नत्थि सेसभावेसु । योवा मइनाणविक सेसा जीवा अणंतगुणा ॥ ४३९ ॥

मतिज्ञानवरणे हि कर्मण्युदीरणे शीघ्रे, अजुदीर्घे दृष्टान्ते मतिज्ञानद्वयजायते, अतः सायोपशक्ति एव भावे तत्त्वं वर्तते, न तु
शेषेणैवैदिक धार्मिकादिभावोच्यति । मतिज्ञानेन विदन्तीति मतिज्ञानविदः स्तोकाः, शेषज्ञानयुक्तास्तु सिद्ध-केवलयादयो जीवा
अनन्तगुणा इति ॥ ४३९ ॥

एवमपि तावदल्पं बहुत्वं भवति, केवलमिदं बहुच्यमाने यागा ऽप्यबहुत्वद्वारयोर्यथा परार्थतो न कश्चित् विज्ञेयो भेदो दक्षितो
भवति । तेन तस्यैवाभिनिवोपिकस्य पूर्वमतिपन्नं मतिपचमानकानाश्रित्याऽप्यं बहुत्वं वस्तुमुचितम्, पौनरुक्त्याभावादिति । एतदेवाह-

१ एकस्य वस्तुवेनाऽन्तरान्तरावर्तुर्लभ्यते । पुरस्तरावर्तार्थं देवोर्न दोषबहुलस्य ॥ ४३७ ॥ २ एतत् 'रियक्ते दे' ।

३ एतत् 'यत्' । ४ यच्चूत्यं तस्मात्तो नामाजीवामानन्तरं भवति । मतिज्ञानिना शेषणा जीवानामनन्तमागे ॥ ४३८ ॥

५ भावे शेषयोपगतिके मतिज्ञानं भवति शेषभावेऽपि । स्तोका मतिज्ञानविदः शेषा जीवा अनन्तगुणाः ॥ ४३९ ॥

३नेहृत्थओ विसेसो भाग-प्यबहूण तेण तस्सेव । पडिवज्जमाण-पडिवज्जमाणमप्या-बहुं जुत्तं ॥ ४४० ॥

विशेषा०

गताथैव ॥ ४४० ॥

अथ यदेव युक्तं तदेवाह-

३थोवा पवज्जमाणा असंखगुणिया पवज्जयजहण्णा । उक्कोसए य पवज्जा होंति विसेसाहिया तत्तो ॥४४१॥
आभिनिवोधिकस्य “क्षिह्नेणं एको वा, दो वा, तिलि वा; उक्कोसेणं असंखेज्जा” इत्येवं प्रतिपद्यमानकाः प्रोच्यन्ते ते सर्व-
स्तोकाः । तेभ्यो जघन्यपदवर्तिनः पूर्वप्रतिपन्नास्तेऽसंख्यातगुणाः, चिरकालसंकलितत्वात्, प्रतिपद्यमानकानां तु विवक्षितैकसमयमात्र-
भावादिति । उक्कष्टपदवर्तिनस्तु पूर्वप्रतिपन्नास्तेभ्योऽपि विशेषाधिका इति ॥ ४४१ ॥

प्रकारान्तरमप्यल्प-बहुत्वे दर्शयति—

अहवा मइनाणीणं सेसयनाणीहिं नाणरहिएहि । कज्जं सहोभएहि य अहवा गच्चाइभेएण ॥ ४४२ ॥

अथवा मतिज्ञानिनां शेषज्ञानिभिः सहाल्प-बहुत्वं प्रथमं वौच्यम्, यथा- ‘मइनाणी सेसाणं जीवाणमणंतभागम्मि’ इति । ततो द्वितीयस्थाने ‘नाणरहिएहि’ इति, ज्ञानानि- व्याख्यानादिह मतिज्ञानादन्यानि युज्यन्ते, तै रहिता विद्युक्ताः पूर्वप्रतिपन्न-प्रतिपद्यमानकम-
तिज्ञानिन एव केवला इत्यर्थः, तैः सहितं मतिज्ञानिनामल्प-बहुत्वं स्वस्थान एव वक्तव्यम्, यथा ‘थीवा पवज्जमाणा असंखगुणिया पवज्ज-
यजहण्णा’ इत्यादि । ततस्तृतीयस्थाने उभयैः शेषज्ञानिभिश्च समुदितैः सहाल्प-बहुत्वं तेषां कर्तव्यं, तथा- ‘संखथोवा मणपज्जव-
नाणी, ओहिनाणी असंखेज्जगुणा, मइनाणी सुयनाणी य दोवि सट्ठाने तुट्ठा मच्चिह्छोह्हितो विसेसाहिया, केवलनाणी अणंतगुणा’ । एवं
पूर्वप्रतिपन्न-प्रतिपद्यमानकविभेगेनाऽप्यल्प-बहुत्वमिह स्वधियाऽभ्यूह्यमिति । अथवा गत्यादिभेदेन तत् कार्यम्, यथा-सर्वस्तोका मति-
ज्ञानिनो मनुष्याः, नारका असंख्यातगुणाः, ततस्तिर्यञ्चः, ततो देवा इति । एवं संभवतः सर्वत्र वाच्यमिति ॥ ४४२ ॥

१ नेहृत्थो विशेषो भागाल्प-बहुत्वेन तस्यैव । प्रतिपद्यमानक-प्रतिपद्यमानकमल्पबहु (स्व) युक्तम् ॥ ४४० ॥

२ स्तोकाः प्रपद्यमाना असंखगुणिताः प्रपन्नकजघन्याः । उक्कष्टतश्च प्रपन्ना भवन्ति विशेषाधिकास्ततः ॥ ४४१ ॥

३ जघन्यैको वा, दो वा, त्रयो वा; उक्कष्टतोऽसंख्येयाः ।

४ अथवा मतिज्ञानिनां शेषज्ञानिभिर्ज्ञानरहितैः । कार्भं सदोभयैश्चाथवा गत्यादिभेदेन ॥ ४४२ ॥ ५ घ. छ. ‘मत्तन्वम्’ ।

६ गाथा ४३८ । ७ गाथा ४४१ । ८ सर्वस्तोका मगःपर्ययज्ञानिनः, अधविज्ञानिनोऽसंख्येयगुणाः, मतिज्ञानिनः श्रुतज्ञानिनश्च ह्यवापि
स्वस्थाने तुल्या मध्यमाभ्यां विशेषाधिकाः, केवलज्ञातिमोऽनन्तगुणाः । ९ घ. छ. ‘विकल्पेना’ ।

अयोपसरन्नाह—

लैकखण-विहाण विसया-गुओगोदोर्हिं वणिणया खुळी । तयणत्तरमुट्ठिं सुयनाणमओ पस्सविरस्सं ॥ ४४३ ॥

लक्षणमाभिवोधिकसद्ब्युत्पत्तिः, विधानं भेदोऽवग्राहः, विषयो द्रव्यशेषादिः, अनुयोगद्वाराणि सत्पदयरूपणतादीनि, एतैः संबन्धि यथोक्तक्रमेणापिनिबोधिकज्ञानलक्षणा वर्णिता न्याख्याता बुद्धिः । ततस्तदनन्तरोपिष्टं धृतज्ञानं मरूपयिष्ये ॥ इति गायपञ्चकार्यः ॥ ४४३ ॥

॥ तदेवमाभिवोधिकज्ञानं समाप्तमिति ॥

अथ श्रुतज्ञानमारभ्यते । अत्र चान्तरे 'आभिणिगोहिपनाने अहावीस' इत्यादिगाथा निर्युक्ती दृश्यते, तां च सुगमा, वकार्या वा मन्यमानोऽतिक्रम्य विहितसंन्यायमेवाश्रितनागायमाह—

पैत्तेयमक्खराइ अक्खरसजोग जत्थिया लोए । एवइया सुयनाणे पयढीओ होंति नायव्वा ॥ ४४४ ॥

एकमेक मति मल्लेकमक्षराण्यकारादीन्यनेकयैदानि, यथा- अकारः सानुनासिकः, निरानुनासिकः, पुनरेकैकस्रिषिषा- इत्यः, छुतश्रेति, पुनरेकैकस्रिषिषः- उदाशः, अनुदाशः, स्वरितश्रेति । एवमकारोऽष्टादशभेदः । एवमकारादिष्वपि यथासंभवं भेदगालमभिपानीयमिति । तथा, अक्षराणां संयोगा अक्षरसंयोगा द्वायादयो यावन्तो लोके, यथा- घटा, पट इत्यादि, व्याघ्रः, वीत्यादि । एवमेतेजन्ताः संयोगाः, तत्राप्येकैकः स्वपर्यायपेक्षयाऽन्यपर्यायः । अत एतावत्यः श्रुतज्ञानं प्रकृतयो भेदा ज्ञातव्याः ॥ इति निर्युक्तिगाथार्यः ॥ ४४४ ॥

अथ भाष्यम्—

सैजुचा सजुचाण ताणमेक्खरराइसजोगा । होंति अणता तत्थ त्ति एकैकोऽणंतपज्जाओ ॥ ४४५ ॥

एकमक्षरसार्थैर्येषां द्वायादीनां तान्येकाक्षरादीनि केषां संयोगा एकाक्षरादिसंयोगास्तेजन्ता भवन्ति । केषां ये एकाक्षरादिसं-

१ लक्षण-विधात विषया अनुयोगद्वारेर्निर्णिता बुद्धिः । तदनन्तरमुट्ठिं श्रुतज्ञानमसत् प्रकल्पयिष्ये ॥ ४४३ ॥ २ अभिविबोधिकज्ञानेऽवग्राहयिष्यति ।

३ निर्युक्ती गाथा ३९ । ४ मल्लेकमक्षराणि अक्षरसंयोगा वाच्यन्तो लोके । एतावत्यः श्रुतज्ञानं प्रकृतयो भवन्ति ज्ञातव्या ॥ ४४४ ॥

५ संजुताऽसजुतानां केषामेकाक्षरादिसंयोगाः । अथस्वनन्तास्तत्रान्येकैकोऽन्यपर्यायाः ॥ ४४५ ॥

योगाः ?, इत्याह—तेषामकार-ककाराद्यक्षराणाम् । कथंभूतानाम् ?, इत्याह—संयुक्ता-ऽसंयुक्तानाम् । तत्र संयुक्तैकाक्षरसंयोगो यथा-ऽब्धिप्राप्त इत्यादि । असंयुक्तैकाक्षरसंयोगो यथा- घटः, पट इत्यादि । एते चाक्षरसंयोगा अनन्ताः । एकैकश्च संयोगः स्व-परपर्यायैः पूर्वाभिहितन्यायेनाऽनन्तपर्याय इति ॥ ४४५ ॥

अत्र परमतमाशङ्क्योत्तरमाह—

संखिज्जक्खरजोगा होंति अणंता कहं, जमभिधेयं । पंचत्थिकायगोयरमन्नोच्चित्रिलक्खणमणंतं ॥ ४४६ ॥

संख्येयानि च तान्यकाराद्यक्षराणि च संख्येयाक्षराणि तेषां योगाः संयोगाः कथमन्ता भवन्ति ?— न घटन्त एवेति भावः । अत्रोत्तरमाह— यद् यस्मात् संख्येयानामप्यक्षराणामभिधेयमन्तम् । कथंभूतम् ?, इत्याह— अन्योन्यविलक्षणं परस्परविसदृशम् । किंविषयम् ?, इत्याह— पञ्चास्तिकायगोचरं पञ्चास्तिकायगतस्कन्ध-देश-प्रदेश-परमाणु-द्रव्यणुकादिकम् । अभिधेयानन्त्याच्चाभिधानस्याऽप्या-नन्त्यमवसेयमिति ॥ ४४६ ॥

एतदेव भावयति—

अणुओ पएसुवुड्डीए भिन्नरूवाइं धुवमणंताइं । जं कमसो दब्वाइं इह हवंति भिन्नाभिहाणाइं ॥ ४४७ ॥

इह यस्मादणुतैः परमाणुतः प्रारभ्य क्रमशः प्रदेशद्वया युक्तास्तिकायेऽपि ध्रुवं सर्वदैवान्तानि भिन्नरूपाणि द्रव्याणि प्राप्यन्ते, भिन्नाभिधानानि चैतानि, यथा- परमाणुः, द्रव्यणुकः, त्र्यणुकः, चतुरणुको यावदनन्तप्रदेशिकं इति । प्रत्येकं चानेकाभिधानान्येतानि, तद्यथा- अणुः, परमाणुः, निरंशः, निर्भेदः, निरवयवः, निष्पदेशः, अपदेश इत्यादि; तथा, द्वयणुकः, द्विप्रदेशिकः, द्विभेदः, द्वयवयव इत्यादि सर्वद्रव्य-सर्वपर्यायेष्ववयवोन्नीयम् ॥ ४४७ ॥

यस्माच्चैवमभिधेयमन्तं विसदृशत्वं भिन्नाभिधानं च; तस्मात् किम् ?, इत्याह—

तेणाभिहाणमाणं अभिधेयाणंतपज्जवसमाणं । जं च सुयस्मि वि भणियं अणंतगम-पज्जयं सुत्तं ॥ ४४८ ॥

१ संख्येयाक्षरयोगा भग्न्यनन्ताः कथं, यदभिधेयम् । पञ्चास्तिकायगोचरमन्तोन्त्याखिलद्रव्यमन्तम् ॥ ४४६ ॥ २ क. ग. ग. 'णि ते' । ३ घ. छ. 'गाः क' ।

४ 'अणुतः प्रयेतयुक्ता भिन्नरूपाणि ध्रुवमनन्तानि । यत् क्रमज्ञो द्रव्यणीए भवन्ति भिन्नाभिधानानि ॥ ४४७ ॥ ५ क. 'ताः प्रा' ।

६ तेनाभिधानमाणमभिधेयानन्तपर्यवसमानम् । यच्च ध्रुतेऽपि भणितमनन्तगम-पर्यवे सुयम् ॥ ४४८ ॥

यतोऽभिधेयमन्त, भिन्नरूपं, भिन्नाभिधानं; तत्र फारणेनाऽभरसयोगरूपाणामभिधानानां यत् संख्याख्यं मान परिमाणं तदपि भवति । कियत् ? इत्याह— अभिधेयगताऽन्तपर्यायराशितुल्यं यत्परिमाणमभिधेयं तत्परिमाणमभिधानमपि भवतीत्यर्थः, अभिधेयभेदेनाऽभिधानस्याऽपि भेदात् । न हि यैत्र रूपेण घटादिशब्देऽकारादिवर्णा. संयुक्तास्तौत्र रूपेण पटादिसन्धेऽपि, अभिधेयैकत्वमसद्भात्, एकरूपशब्दाभिधेयत्वात्, घट-तस्वरूपवदिति । अतोऽभिधेयानन्त्याद्भिधानानन्त्यमिति । यद् यथा: यथेऽप्यभिहितम्— “अप्यता गमा अणतपज्जवा” इति । अतः स्थितमेतत्— ‘सञ्जया सञ्जवाणं’ इत्यादि ॥ इति गायाचतुष्टयार्थः ॥ ४४८ ॥

यत् एवमन्ताः श्रुतज्ञानमकृतयो भवन्ति, अतः—

कंचो मे वण्णेउ सत्ती सुयनाणसव्वपयडीओ ? । चोहसनिहनिक्खेव सुयनाणे आवि वोच्छामि ॥४४९॥
 कुतो मे शक्तिः सामर्थ्यम् ?; नास्तेऽेत्यर्थः । किं कर्तुं ?; वर्णयितुम् । काः ?; श्रुतज्ञानसर्वमकृतीः सर्वास्तज्ज्ञेदान् । ततश्चतुर्दश-
 विधायासौ निक्षेपश्च चतुर्दशविधानिसेपो न्यासस्तं वक्ष्यामि भगिन्यापि, श्रुतज्ञाने श्रुतविषयं, चक्षुद्रात् श्रुताज्ञानविषयं च, आपन्नद्वन्द्व-
 यविषयं च । तत्र श्रुतज्ञाने सम्बन्धश्रुते, श्रुताज्ञाने असंक्षिप्तिरूप्याश्रुते, उभयश्रुते दर्शनपरिसहविशेषादसरा-ऽनसरादिश्रुते ॥ इति नियुक्ति-
 गार्थार्थः ॥ ४४९ ॥

अयं तद्व्याख्यम्—

पंचडि चि जो तदंसो हेऊ वा तस्स, तस्स मावो वा । ते याणंता सव्वे तओ न तरिती वोचु जे ॥४५०॥
 इह मकृतिरिति किमुच्यते ?; इत्याह— यस्तदंशः श्रुतज्ञानांशस्तज्ज्ञेदोऽप्रविष्टादिरित्यर्थः । हेतुर्वां यायाऽऽभ्यन्तरभेदभिन्नो यः
 श्रुतज्ञानस्य स मकृतिः । तत्र यासो हेतुः श्रुतज्ञानस्य पत्रंल्लिखितासरादिः, आन्तरस्तु तज्ज्ञेदुः क्षयोपशमवैचिक्यं, तस्य श्रुतस्य स्वभावो
 वैकेन्द्रियादीनां चतुर्दशपूर्वपरान्तानां जीवानां तारतम्येन भिन्नरूपः मकृतिः प्रोच्यते । एते चासां, हेतवः, स्वभावाभाजन्ताः सर्वेऽपि,
 अत आमुपाः परिमितत्वात् याचश्च क्रमवर्तित्वात् न शक्यन्ते वक्तुम् । ‘जे’ इति नियातोऽन्वहारार्थं इति ॥ ४५० ॥

१ य उ ‘यत्तव सू’ क ए ‘अरु तता’ । २ अन्तानां गता अन्ततर्पका । ३ यावा ४४५ ।

४ य उ ‘यत्तव सू’ क ए ‘अरु तता’ । ५ अन्तानां गता अन्ततर्पका । ६ यावा ४४५ । ७ क ‘अत्रैत’ ।

८ य उ ‘यत्तव सू’ क ए ‘अरु तता’ । ९ अन्तानां गता अन्ततर्पका । १० यावा ४४५ । ११ क ‘अत्रैत’ ।

१२ य उ ‘यत्तव सू’ क ए ‘अरु तता’ । १३ अन्तानां गता अन्ततर्पका । १४ यावा ४४५ । १५ क ‘अत्रैत’ ।

१६ य उ ‘यत्तव सू’ क ए ‘अरु तता’ । १७ अन्तानां गता अन्ततर्पका । १८ यावा ४४५ । १९ क ‘अत्रैत’ ।

१९ य उ ‘यत्तव सू’ क ए ‘अरु तता’ । २० अन्तानां गता अन्ततर्पका । २१ यावा ४४५ । २२ क ‘अत्रैत’ ।

२३ य उ ‘यत्तव सू’ क ए ‘अरु तता’ । २४ अन्तानां गता अन्ततर्पका । २५ यावा ४४५ । २६ क ‘अत्रैत’ ।

२६ य उ ‘यत्तव सू’ क ए ‘अरु तता’ । २७ अन्तानां गता अन्ततर्पका । २८ यावा ४४५ । २९ क ‘अत्रैत’ ।

२९ य उ ‘यत्तव सू’ क ए ‘अरु तता’ । ३० अन्तानां गता अन्ततर्पका । ३१ यावा ४४५ । ३२ क ‘अत्रैत’ ।

एतदेव भावयति—

विशेषा०

॥२५२॥

जौवंतो वयणपहा सुयाणुसारेण केइ लब्धंति । ते सब्वे सुयनाणं ते याणंता मइविसेसा ॥ ४५१ ॥

इह यावन्तः केचन श्रुतानुसारेण संकेताः श्रुतग्रन्थानुसारेण लभ्यन्ते प्राच्यन्ते वचनस्य पन्थानो मार्गा मतिज्ञानविशेषा इति तात्पर्यम्, ते सर्वेऽपि श्रुतज्ञानमिति । एवं 'से' वि य मइविसेसे सुयनाणब्धंतरे जाण' इत्यादिमति-श्रुतभेदविचारे पूर्वं प्रतिपादिताः, ते च श्रुतानुसारिणो मतिविशेषा अनन्ता इति । ननु यदि मतिविशेषाः क्रयं श्रुतज्ञानम् ?, इति तु न प्रेर्यम्, श्रुतानुसारिणो विशिष्टस्य मतिविशेषस्यैव श्रुतत्वात् । एतच्च पूर्वं विस्तरेण समाधितमेवेति ॥ ४५१ ॥

यदि नामाजन्ताः श्रुतभेदास्तथापि ते वक्तुं शक्यन्त एव, इत्याशङ्क्याह—

उक्कोससुयन्नाणी वि जाणमाणो वि ते भिलप्पे वि । न तरइ सब्वे वोत्तुं न पहुप्पइ जेण कालो से ॥४५२॥
एतच्छ्रुतज्ञानलब्धिसंपन्नोऽपि चतुर्दशपूर्वधरो जानन्नपि, अभिलष्यान्पि तान् श्रुतज्ञानविशेषाननन्तान् सर्वानपि वक्तुं न शक्नोति । इत्याह— येन कारणेन 'से' तस्योत्कृष्टश्रुतज्ञानिनो वदतः कालो न प्रभवति न पूर्वते, आयुषः परिमितत्वात्, वाचश्च क्रमव-
तित्वात् । यदा चोत्कृष्टः श्रुतधरोऽपि सर्वान् श्रुतभेदान् वक्तुं न शक्नोति, तदाऽन्यस्याऽऽसमादेः का वार्ता ? इति भावः ॥४५२॥

'चोद्वसविहनिसखेवं' इत्याद्युत्तरार्थं व्याचिख्यासुराह—

नाणम्मि सुए चोद्वसविहं चसद्देण तह य अन्नाणे । अविसेद्वेणुभयस्मि वि किंचि जहासंभवं वोच्छं ॥४५३॥
सम्यक्श्रुतादौ श्रुतज्ञाने चतुर्दशविधं निक्षेपं चशब्देन श्रुतज्ञाने च विख्याश्रुतादौ, अपिवाध्वाडुभयरूपे च दर्शन-परिग्रहविशेष-
पादसर्वा-ऽनक्षरादिश्रुते किंचिद् यथासंभवं निक्षेपं वक्ष्ये ॥ इति गाथाचतुष्टयार्थाः ॥ ४५३ ॥
तमेव चतुर्दशविधं निक्षेपमाह—

अक्खर सण्णी सम्मं साईयं खलु सपज्जवसियं चं । गमियं अंगपविट्ठं सत्त वि एए सपड्विवखा ॥४५४॥

१ यावन्तो वयणपहाः श्रुतानुसारेण केऽपि लभ्यन्ते । ते सर्वे श्रुतज्ञानं ते चाऽजन्ता मतिविशेषाः ॥ ४५१ ॥ २ गाथा १२३ ।

३ उत्कृष्टश्रुतज्ञान्यपि जानन्नपि तान्भिलष्यान्पि । न शक्नोति वक्तुं न प्रभवति येन कारणेन ॥ ४५२ ॥

४ गाथा ४६९ । ५ ज्ञाने श्रुते चतुर्दशविधं चशब्देन तथा चाऽज्ञाने । भवित्वादेनोभयध्मिन्पि किञ्चिद् यथासंभवं वक्ष्ये ॥४५३॥ ६ व.छ. 'रादि' ।

७ अक्षरं सति सप्यक् सादिक्कं एतु सपर्ययसितं च । गमित्कमन्नविट्ठं ससाऽयेते समतिपक्षाः ॥ ४५४ ॥ ८ क.ग. 'तु' ।

अक्षरादीनि सप्त द्वाराण्यनक्षरादिमतिःसप्तसिद्धानि चतुर्दश भवन्ति ॥ ४५४ ॥
तत्रायद्धारं व्याचिख्यासुरार-

नै कस्माद् अनुवच्योगे वि अक्खर सो य चेयणमात्रो । अविमुद्धनयाण मयं सुद्धनयाण क्वर च्च ॥४५५॥
' क्षर संबलने ' न क्षरति न चलति- अनुपयोगेऽपि न प्रच्यवत इत्यसं, स च चेतनाभावो जीवस्य ज्ञानपरिणाम इत्यर्थः ।
एतच्च नैगमादीनामविमुद्धनयानां मतम् । शुद्धानां तु ऋजुयुग्मादीनां ज्ञानं क्षरमेव, न त्वक्षरमिति ॥ ४५५ ॥

श्रुतः १, इत्यार-

उच्यओगे वि य नाण सुद्धा इच्छति जं न तच्चिरहे । उप्पाय-भगुरा धा ज तेसिं सब्बपज्जाया ॥४५६॥
यद् यस्माच्छुद्धनया उपयोग एव सति ज्ञानमिच्छन्ति, नानुपयोगे, यदाक्षरमिच्छन्ति । अथवा, यद् यस्मात् तेषां शुद्धनयानां सर्वेऽपि यदादिपर्याया यदादयो यावा उत्पाद भगुरा उत्पादित्वो विनभरामेत्यर्थः, न पुनः केचिद् नित्यत्वादक्षरा इति भावः । अतो ज्ञानमयुत्पाद् भङ्गुरत्वेन क्षरमेवेति मकृतम् । अशुद्धनयानां तु सर्वभाषानामप्यवस्थितत्वाच्चज्ञानमप्यक्षरमिति ॥ ४५६ ॥
एवं वाच्यदभिलाषपरेतौर्विज्ञानस्याऽक्षरता, अनक्षरत्वा योक्ता, इदानीं साभिलाषविज्ञानविषयभूतानामभिलाष्यार्थनिमित्तमप्यक्षरा-
ज्जक्षरते नयविभोगेनार-

अभिलप्पा वि य अत्था सल्ले वक्खाट्टियाए जं निच्चा । पज्जायेणानिया तेण क्वसरा अक्खरा च्चव ॥ ४५७ ॥
अभिलप्पा अप्यर्थो घट-व्योमादयः सर्वेऽपि द्रव्यास्तिकनयाभिभाषेण नित्यत्वादक्षराः, पर्यायास्तिकनयाभिभाषेण त्वनित्य-
त्वाद् क्षरा एवेति ॥ ४५७ ॥

अथ परोऽतिक्रियासिमुत्तानयकार-

एवं सब्ब चिय नाणमक्खर जमविसेसिय सुत्ते । अविमुद्धनयमएण को सुयनाणे पइविसेसो ? ॥ ४५८ ॥

१ न शक्यनुपयोगेऽप्यक्षर स च चेतनाभावः । अविमुद्धनयानां मतं, शुद्धनयानां क्षरमेव ॥ ४५५ ॥

२ उपयोगेऽपि च ज्ञानं सुद्धा इच्छन्ति यद् न तच्चिरहे । अत्थाद् भगुरा वा यद् तेषां सर्वपर्योकाः ॥ ४५६ ॥

३ अभिलप्ता अपि भाषाः सर्वे द्रव्यास्तिकेन यद् नित्याः । पर्यायेणाऽनित्यत्वात्तेन क्षरा मक्षरा एव ॥ ४५७ ॥

४ एवं सर्वमेव ज्ञानमक्षरं यदुपयोगितं सत्ये । अविमुद्धनयमएण च सुयनाणे प्रतिविशेषः ? ॥ ४५८ ॥

यदि न क्षरतीत्यक्षरमुच्यते, एवं सति सर्वे ज्ञानमविशुद्धनयमेतानाऽक्षरमेव, सर्वस्याऽपि ज्ञानस्य स्वरूपाविन-
लनात् । यथाऽविशेषितं यत्रेऽप्यभिहितमित्युपस्कारः, तथा- "संबन्धीनां पि य णं अक्षरस्स अणंतभागे निच्युग्याडियओ"
इति । तत्र ऋक्षरशब्देनाऽविशेषितमेतत्, न पुनः श्रुतज्ञानमेव । अपरं च, सर्वेऽपि भावा अविशुद्धनयाभिप्रायेणाऽक्षरा
एव, ततोऽत्र श्रुतज्ञाने कः प्रतिविशेषः, येनोच्यते- 'अक्षरश्रुतम्, अनक्षरश्रुतम्' इति ? ॥ ४५८ ॥

अत्रोत्तरमाह-

जैइ वि हु सच्चं चिय नाणमसक्खरं तह वि रुद्धिओ वच्चो । भण्णइ अक्खरमिहरा न खरइ सच्चं सभावाओ ॥४५९॥
यद्यप्यविशुद्धनयाभिप्रायेण सर्वमपि ज्ञानमक्षरं, तथा सर्वेऽपि भावा अक्षरास्तथापि रुद्धियगाद् वर्ण एतेहाऽक्षरं भण्यते, इतरथा
तु यथा त्वं भणसि, तथैवाऽशुद्धनयमेतन् सर्वमपि वस्तु स्वभावाद् न क्षरत्वमेति । इदमुक्तं भवति- यथा गच्छतीति गौः, पङ्के जातं
पङ्कजं, इत्याद्यविशिष्टार्थप्रतिपादका अपि शब्दा रुद्धियगाद् विशेष एव वर्तन्ते, तथाऽत्राप्यक्षरशब्दो वर्ण एव वर्तते । वर्णश्च श्रुतमेवेति,
अतस्त्वेवाक्षरा-जनक्षररूपमुच्यत इति ॥ ४५९ ॥

अथास्य श्रुतरूपस्य वर्णस्य निरूपकमाह-

वैण्णिज्जइ जेणत्थो चित्तं वण्णेण वाऽह्मवा द्दव्वं । वण्णिज्जइ दाइज्जइ भण्णइ तेणक्खरं वण्णो ॥ ४६० ॥
वर्षते मकाश्यनेऽर्थोऽनेनेति वर्णोऽक्षर-कक्षरादिः । येन यथा किम् ? इत्याह- 'चित्तं वण्णेण व ति' यथा चित्तं चित्तं चित्ता-
यात्वेत्वं वर्णेन लक्षणनीत्यादिवर्णकेन मकाश्यते । 'अहता द्दवं वण्णिज्जइत्यादि' अथवा यथा द्रव्यं गत्यादिकं वर्णेन भेगादिगुणेन दृश्यते,
एवं येन द्रव्यं वर्षते दृश्यतेति भिन्नार्थेऽर्था वर्णोऽक्षरमुच्यत इति ॥ ४६० ॥

वर्णश्च स्वर-व्यसुतभेदेन द्विधा भवति, अतः स्वर-व्यसुतभेदोऽयोरप्यर्थमाह-

अक्खरसरणेण सरा वंजणमधि वंजणेण अत्थस्सा । अत्थे य खरइ न य जेण खिज्जइ अक्खरं तेणं ॥ ४६१ ॥

- १ सर्वतोऽप्यप्यस्य चिन्तनाऽनन्तरमात्रेण निश्चयत्वादिना ।
- २ यथापि गतु मन्वेन प्रत्ययान्तं तथापि रुद्धितो फलेः । भक्त्येऽक्षरविचारसा न क्षरति सर्वे स्मभारण ॥ ४५९ ॥
- ३ वर्णते येनार्थाभिमतं वर्णेन वाऽप्यत्र द्रव्यम् । वर्णते, दृश्यते भण्यते येनाऽक्षरं वर्णः ॥ ४६० ॥
- ४ अक्षरत्वमेव इतर व्यङ्ग्यमपि स्पष्टमेवार्थम् । अपि च क्षरति न च येन क्षरतिऽक्षरं तेन ॥ ४६१ ॥

‘दृशु शब्दो पतायो!’ असराणां व्यञ्जानां सरणेन संशब्दानं सरा अन्ताराद्यं प्रोच्यन्ते । अथवा, अक्षरस्य चैतन्यस्य स्वरणात् संशब्दनात् सरा, शब्देधारणमन्तरेणाऽन्तर्विज्ञानस्य बोधुमुपशयत्वात्, शब्दं च सरसद्भावादिति । व्यञ्जनागपि कादिक-
 मुच्यते केन ? इत्याह— व्यञ्जनेन व्यक्तीकरणेन प्रकृतनेनाऽर्थस्य । अक्षरशब्दः पूर्वं ज्ञानराचकत्वेन द्युत्पादितः, सांमित वर्णवाचकत्वेन
 व्युत्पादयति— ‘अस्ये य इत्यादि’ अर्थान्— अभिधेयान् शरति संशब्दयतीति निवृत्तिविधिना र्थकारलोपादक्षरम् । अथवा, क्षीयत
 इति सर, न सरमक्षरम्, अन्यान्यवर्णसंयोगेऽन्वानर्थान् प्रतिपादयति, न च स्वयं क्षीयते येन, तेऽक्षरमिति भावः ॥ ४६१ ॥

सक्षेपेण स्वरव्यञ्जनशब्दार्थो दक्षिर्तः; अथ विशेषतस्तद्युपदर्शयति—

‘शुद्धा वि सरति सय सारति य वज्जणइ ज तेण । होति सरा न कयाइ वि तेहि विणा वज्जण सरइ ॥४६२॥
 वज्जिज्जइ जेणत्थो घडो व्व वीत्रेण वज्जण तो त । अत्थ पायेण सरा वज्जति न केवला जेण ॥४६३॥

शुद्धा’ केवला व्यञ्जनरहिता अप्यकारादयः सराः स्वयमेव स्वरन्ति शब्दयन्ति विष्णुप्रमुल वस्तु, व्यञ्जनानि चैते समुक्ताः
 सन्तः सारयन्ति उच्चारणयोग्यानि कुर्वन्ति यतः, तेन कारणेन सरा भवन्त्येते । न हि क्वापि तैः स्वरैर्विना व्यञ्जनस्य स्वरणमर्थप्रतिपादन
 दृश्यते । नापि परगमने पिण्डीभूतानि व्यञ्जनानि स्वरैर्विनोच्चारयितुं शक्यन्ते, अतो व्यञ्जनस्वरणादप्येते सरा उच्यन्त इति भावः ।
 व्यस्यते प्रक्रीक्रियते मदीपेनेर घटादिरथोऽनेनेति कृत्वा व्यञ्जनमभिधीयते, व्यञ्जनराश्याप्यविरहिता यत, केवलाः स्वराः प्रायो न
 कदाचिद् शक्यमर्थं व्यञ्जयन्ति, अपनीतव्यञ्जनं हि शक्य न विवक्षितार्थप्रतिपादनायाऽल दृश्यते, यथा ‘सम्यगदर्शनं ज्ञान-चारित्राणि’
 इत्यत्र वाक्य व्यञ्जनापगमे एते सरा. समवातिष्ठन्ते— ‘अ-अ अ अ-अ आ इ आ इ’ । न चैते विवक्षितमर्थं प्रतिपादयितुं समर्थाः ।
 अकारे-कारादयः केवला अपि विष्णु मन्मथादिकमर्थं प्रतिपादयन्तीति प्रायोज्ञानम् ।

अत्राह— नन्वकारादयो विष्णुप्रभृतीनां संज्ञा एव । एव च सति यथा केवलेन स्वरेण संज्ञा, तथा संक्रेतश्चात् केवलेन व्य-
 ङ्जनेनाप्यसौ भविव्यति, तत्कथं पूर्वाभाषामुक्तम्— ‘न क्वाचि तेहि विणा वज्जण सरइ’ इति ? । सत्यम्, तत्राऽप्यमभिप्रायः—
 स्वैः केवलैरपि क्वाचित् क्वचित् संज्ञा दृश्यते, व्यञ्जनैस्तु सर्वथा तद्विहितैर्न क्वाचित् संज्ञा वीक्ष्यत इति ॥ ४६२ ॥ ४६३ ॥

१ क ए ग ‘तो वि’ । २ शुद्धा अपि सारन्ति स्वयं सरकल्पि च व्यञ्जनादि वदु सेन । भवन्ति सरा न क्वाचिदपि तैर्विना व्यञ्जने सारति ॥ ४६२ ॥
 व्यस्यते येवाथो घट इव क्षीयेण व्यञ्जनं उतसत्त्वं । अर्थं प्रायेण सरा व्यञ्जन्ति य क्वाला येन ॥ ४६३ ॥ १ क ए ग ‘इ एट’ ।

वर्ण इत्युक्तम् । तच्च त्रिविधं भवतीति दर्शयति—

तं सण्णा-वंजण-लद्धिसण्णियं त्रिविहमक्खरं, तत्थ । सुवहुल्लिविभयनियं सण्णक्खरमक्खरागारो ॥४६४॥
तदक्षरं त्रिविधं भवति, तद्यथा— संज्ञाक्षरं, व्यञ्जनाक्षरं, लब्धयक्षरं चेति । तत्र सुवहयो या एता अष्टादश लिपयः शास्त्रेषु श्रूयन्ते, तद्यथा—

“हंसलिवी भूलिवी जक्खी तह रक्खसी य बोधव्वा । उड्डी जवणि उरुक्की कीरी दविडी य सिधवीया ॥ १ ॥

मालविणी नडि नागरी लाडलिवी पारसी य बोधव्वा । तह अनिमिती य लिवी चाणक्की मूलेदेवी य ॥ २ ॥”

तद्वेदनियतमेतद्वेदसंवादसंज्ञाक्षरमक्षराकाररूपं, तच्च लिपिभेदादेवाऽनेकप्रकारं, यथा कस्मिंश्चिद्विधेषु चन्द्राकृतिप्रकारैः, धैवाकृतिप्रकार इत्यादि ॥ ४६४ ॥

अथ व्यञ्जनाक्षरमाह—

“वंजिज्जइ जेणत्थो घडो व्व दीवेण वंजणं तो तं । भण्णइ भासिज्जंतं सव्वकाराइ तक्कालं ॥ ४६५ ॥

व्यज्यतेऽनेनाऽर्थः मदीपेनेव घट इति, अतस्तद् व्यञ्जनं भण्यते, व्यञ्जनं च तदक्षरं च व्यञ्जनाक्षरं, तच्चेह सर्वमेव भाष्य-माणमकारादि हकारान्तम् । तस्या भाषायाः कालो यत्र तत् तत्कालं वेदितव्यं, भाष्यमाणः शब्दो व्यञ्जनाक्षरमिति हृदयम्, अर्थो भिव्यञ्जकत्वाच्छब्दस्येति ॥ ४६५ ॥

अथ लब्धयक्षरमाह—

जो अक्खरोवलंभो सा लद्धी, तं च होइ विण्णाणं । इंदिय-मणोनिमित्तं जो यावरणक्खओवसमो ॥४६६॥

१ तत्र संज्ञा-व्यञ्जन-लद्धिसंज्ञितं त्रिविधमक्षरं, तत्र । सुवहुलिपिभेदनियतं संज्ञाक्षरमक्षराकारः ॥ ४६४ ॥

२ हंसलिपिभूतलिपियाक्षरी तथा राक्षसी च योद्धव्या । उड्डी यवनी उरुक्की कीरी द्राविडी च लिन्धवीया ॥ १ ॥

मालविनी नदी नागरी लाडलिपिः पारसी च योद्धव्या । तथाऽनिमिती च लिपिश्चाणक्की मौलेदेवी च ॥२॥ ३ घ.छ. 'र इ' । ४ क. 'धवाकृ' ख. 'पथाकृ' ।

५ व्यज्यते येनाऽर्थो घट इव वीपेन व्यञ्जनं ततस्तत्र । भण्यते भाष्यमाणं सर्वसकारादि तत्कालम् ॥ ४६५ ॥

६ योऽक्षरोपलम्भः सा लद्धिः, तच्च भवति विज्ञानम् । इन्द्रिय मनोनिमित्तं यद्वावरणक्षयोपशमः ॥ ४६६ ॥

योऽक्षरस्योपलम्भो लार्थः सा लम्भनं लब्धिः- तद्व्यस्यक्षरमित्यर्थः । तत्र किम् ? इत्याह- इन्द्रिय मनोनिमित्तं श्रुतप्रत्ययानुसारि-
विज्ञानं श्रुतज्ञानोपयोग इत्यर्थः, यद्य तदाक्षरणक्षयोपशम इति- या श्रुतज्ञानोपयोगः, यद्य तदाक्षरणं कर्मक्षयोपशमः, एतौ द्वावपि लक्ष्य-
क्षरमिति भावार्थः ॥ उक्तं त्रिविधमक्षरम् ॥ ४६६ ॥

अयाऽत्र किं द्रव्यश्रुतं, किंवा भावश्रुतम् ? इत्याह-

द्वैव्यसुय सण्णा-व्यजणकलर, भावश्रुचभियर तु । मद्-सुयविसेसणम्मि वि मोचूण दब्बसुचं ति ॥ ४६७ ॥

संज्ञाक्षरं, व्यञ्जनाक्षरं चेते द्वे अपि भावश्रुतकारणत्वाद् द्रव्यश्रुतं, इतरत्र लक्ष्यक्षरं भावश्रुतम् । अत्र विनियः माह- ननु पूर्वं
मति श्रुतमेवविचारे येयं गाया भोक्ता-

^५ 'सोईद्विओवकदी होर सुयं सेतस्यं तु मदान्णं । मोचूणं दब्बसुयं अब्बलम्भो य सेसेसु ॥ १ ॥ इति ।

अस्यां क्रियस्य त्रिपित्त्याऽक्षरस्य संग्रहोऽस्ति नवा, श्रुतविचारस्य तत्रापि प्रस्तुतत्वाद् ? यद्यस्ति, तर्हि दूर्यतां कथमस्ती ?। अय-
नास्ति, तत्रैत्रापि किमेनेनाऽप्रस्तुतेन ? इत्याह- य एरिः पूर्वापरप्रत्यसंबादं दिदर्शयिपुस्तत्राऽप्यस्याक्षरत्रयस्य संग्रहश्रुतदर्शयति- 'मद्-सुये-
त्पादि' मति धृतविशेषणेऽपि मति धृतमेवविचारेऽपि 'सोईद्विओवकदी' इत्यादिगायायां 'मोचूणं दब्बसुयं' इत्यनेन गायावयवेन ॥ ४६७ ॥

किम् ? इत्याह-

द्वैव्यसुय सण्णकलरमक्खलम्भो चि भावसुयसुचं । सोउवलक्खियणेण वज्जणं भावसुच च ॥ ४६८ ॥

द्वैव्यसुय सण्णकलरमक्खलम्भो चि भावसुयसुचं । सोउवलक्खियणेण वज्जणं भावसुच च ॥ ४६८ ॥
द्वैव्यसुय सण्णकलरमक्खलम्भो चि भावसुयसुचं । सोउवलक्खियणेण वज्जणं भावसुच च ॥ ४६८ ॥
संज्ञाक्षरश्रुतम् । कर्मश्रुतम् ? इत्याह- द्रव्यश्रुतं भावकारणत्वाद् द्रव्यश्रुतकम् । 'अब्बलम्भो य सेसेसु' इत्यनेन त्ववयवेन
द्रव्यस्य श्रुतमिति शेषः । कर्मश्रुतम् ? इत्याह- भावश्रुतं विज्ञानात्मकत्वाद् भावश्रुतकम् । 'सोईद्विओवकदी होर सुयं' इत्यनेन त्ववयवेन
श्रोत्रेन्द्रियेणोपलब्धिर्नस्य स्रव्यस्येति बहुव्रीहिसमासाश्रयणाद् व्यञ्जनं व्यञ्जनाक्षरश्रुतम्, श्रोत्रेन्द्रियस्योपलब्धिर्विज्ञानमिति पट्टीसमा-
साक्षरणेन तु पुनरपि लक्ष्यक्षरं भावश्रुतकम् अभिरितम्, इत्येवं न पूर्वं परविसवावः ॥ ४६८ ॥

ननु लक्ष्यक्षरं कर्मं प्रमाता लभते ? इत्याह-

१ य उ 'गण' । २ द्रव्यश्रुतं सजा-अभ्यगणपरं भावश्रुतमित्यत्र तु । मति-श्रुतविशेषणेऽपि युगला द्रव्यश्रुतमिति ॥ ४६७ ॥ ३ क 'द्विसंभु' ।

४ गाया ११० । ५ द्रव्यश्रुतं संज्ञाक्षरमक्षरकाम इति भावश्रुतश्रुतम् । भोक्तावलक्षियकक्षेय स्वप्नं भावश्रुतं च ॥ ४६८ ॥

पंचकखामिदिय-मणेहिं लभइ लिंगेण चक्खरं कोइ । लिंगमणुमाणमण्णे सारिक्खाई पमासंति ॥ ४६९ ॥
 तच्चाक्षरं लब्धयक्षरं कश्चित् प्रत्यक्षं लभते- प्रत्यक्षरूपतयैव कस्यचिदुत्पद्यत इत्यर्थः । काभ्यां कृत्वा ङ, इत्याह- इन्द्रिय-मनो-
 भ्याम्- इन्द्रिय-मनोनिमित्तं यंद् व्यवहारप्रत्यक्षं तत्र कस्यचिच्छब्धयक्षरं श्रुतज्ञानरूपमुपजायत इत्यर्थः । अन्यस्य तु लिङ्गेन घृमादिना
 तदुत्पद्यते- घृमादिलिङ्गं दृष्ट्वाऽन्यादिरूपं तत् कस्यचिदुपजायत इत्यर्थः । लिङ्गं किमुच्यते ङ, इत्याह- अनुमानमिति । ननु लिङ्गग्रहण-
 संबन्धस्मरणभ्यामनु पश्चाद् मानमनुमानं लिङ्गजं ज्ञानमुच्यते, कथं लिङ्गमेवाऽनुमानमिति चेत् ङ, सत्यम्, किन्तु कारणे कार्योपचारात्
 तदप्यनुमानं, यथा प्रत्यक्षज्ञानजनको घटोऽपि प्रत्यक्ष इति । तदेतदिह तात्पर्यम्- लब्धयक्षरं श्रुतज्ञानमुच्यते, तचेन्द्रिय-मनोनिमित्तं
 प्रत्यक्षं वा स्यात्, अनुमानं वा स्यात्, नान्यत्, शेषस्याऽऽत्मप्रत्यक्षस्यावध्यादिरूपत्वादिति भावः । 'अण्णे सारिक्खाई पभासंति
 चि' सादृश्यादिभ्यो जायमानत्वात् तदनुमानं पञ्चविधमिति केचित् प्रभाषन्ते ॥ ४६९ ॥

एतदेवाह-

सारिक्ख-विवक्खो-भय-मुवमा-गममेव सव्वमणुमाणं । किंचिम्मत्तविसेसेण वा न तं पंचहा ठाइ ॥ ४७० ॥
 सादृश्यादन्यस्मिन् प्रत्यक्षेऽप्यर्थे स्मृतिज्ञानमुपजायते, यथा सदृशे एकस्मिन् भ्रातरि कापि दृष्टेऽन्यस्मिस्तत्सदृश्येतद् भ्रातरि
 पूर्वदृष्टे सादृश्यात् 'स पूर्वदृष्टोऽस्य भ्राता' इति स्मृतिज्ञानमुत्पद्यते । विपक्षादच्युरगादेस्ताद्विपक्षे नकुलादौ स्मृतिज्ञानमुपजायते ।
 उभयस्मादुभयरूपाद् वेगसरात् खरा-ऽभयोः स्मृतिज्ञानमाविर्भवतीत्यादि । उपमानाद् गवादेर्गवयादौ, आगमात् स्वर्गादौ ज्ञानमुत्पद्यते ।
 एवं सादृश्यादिभेदेनाऽनुमानं पञ्चविधम् ।

अत्र स्वरिराह- सर्वमेवदनुमानम्- अनुमानाद् नातिरिच्यते, संबन्धादन्यतो विवक्षितार्थोपतिपत्तेः । अथ किञ्चिद्भेदेन भेदो
 विवक्ष्यते, तत्राह- 'न तं पंचहा ठाइ चि' तदनुमानं पञ्चधा नावतिष्ठते- नाऽनेन भेदपञ्चकमात्रेण सर्वतद्भेदसंग्रहो भवतीत्यर्थः,
 घृमादग्निज्ञानस्य, वलाकादेर्जलाद्यनुमानस्य च सूकलोकप्रतीतस्याऽनेनाऽसंग्रहादिति । अत्रान्तरे 'भायअहियस्स' इत्यादिगाया क्वचिद्
 दृश्यते, सा च प्रक्षेपरूपा मूलटीकयोरुद्गीतत्वादुपेक्ष्यते ॥ ४७० ॥

१ प्रत्यक्षामिन्द्रिय-मनोभ्यां लभते लिङ्गेन याक्षरं कोऽपि । लिङ्गमणुमानमन्ते सादृश्यादि प्रमायन्ते ॥ ४६९ ॥ २ क. ख. ग. 'तदि' ।

३ सादृश्य-विपक्षो-भयमुपमा-ऽऽगममेव सर्वमनुमानम् । किञ्चिन्मात्रविशेषेण वा न तत् पञ्चधा तिष्ठति ॥ ४७० ॥ ४ आगाधिकस्य ।

इन्द्रिय-मनोनिमित्तमपि ज्ञानं तत्त्वतोऽनुमानयेवंति दर्शयति-

इन्द्रिय-मनोनिमित्तं च नाणुभाषाहि भिज्जद्, किंतु । नाविकसइ लिंगतरमिइ पचक्खोवयारो त्य ॥४७१॥
इदं यदिन्द्रिय-मनोनिमित्तं साक्षादुरोचस्थितं पदापर्यं हृन्ना ज्ञानमुत्पद्यते तदपि तावदनुमानमेव, अपरस्मादुत्पत्तेः, घृमान्नि-
ज्ञानवदिति । इन्द्रिय-मनोद्वारेणोत्पत्त्यादेवदात्मना परोक्षम्, अतस्तत्त्वतोऽनुमानाद् नातिरिच्यते । यानि त्विन्द्रियाणामप्यसाक्षाद्भा-
षानि साहचर्यावेर्लिङ्गाज्ञानानुपजायन्ते, तेषामनुमानत्वे का संदेहः ? इति भावः । आह- नन्विन्द्रिय मनोनिमित्तं यत् साक्षादपर्यं हृन्ना
ज्ञानमुत्पद्यते तद् यणुमानं भयता प्रोच्यते, तर्हि कथं मत्सतया लोके स्वप्नः ? इत्याह- किन्त्विन्द्रिय-मनोमात्रादेव निमित्तादिवस्तुत्प-
द्यते, न पुनर्धर्मादि लिङ्गान्तरामेषेस्ते, अतः मत्सतोपचारोऽयं क्रियते- मत्सत्त्वमिव मत्सत्सं, इन्द्रियसाक्षाद्ब्रूलार्यत्वात् ; परमार्यतस्त्वनु-
मानयेवेति ॥ ४७१ ॥

अथ तत्रापि किञ्चिद्देवाद् भेदोऽनुमानस्याधिपीयते, तथाऽप्येतत्पञ्चभेदत्वमप्युक्तमिति दर्शयति-

नापुणरुत्ता न समचलिङ्गसगोहिद्या न य गुणाय । नियमितपरिमाणाय किं च विसेसोवल्ह्दीए ॥ ४७२ ॥
येयं पञ्चविधाऽनुमानोपलब्धिः परिकल्प्यते केनापि, सा नाऽनुनरुक्ता- न चीनरुक्त्वदोपररिता, साहस्यो-यमानादिषु सर्वत्र
साहचर्याविशेषाद् पुनरुक्तदोषदुष्टेयमित्यर्थो, असन्वपरतोषेण च स्वर्गादिनोपमाने विधीयमाने आममाविशेषाद्य चीनरुक्त्वम् । न
च समस्तान्निर्गमस्यारिहेयम्, सकललोकमतीतानामपि कार्यस्वभावाद्विरूपाणां धूम-कृतकत्वादिलिङ्गानामनयाऽसंग्रहात् । अयाऽन्यापि
केनाऽप्यंशेन साहचर्यमस्ति, तर्ह्येकभेदेदमस्तु, किं पञ्चभेदोऽन्यासेन, सर्वलिङ्गेष्वपि केनाऽप्यंशेन साहचर्यस्यैव गमकत्वात् ? इति । न चेयं
पञ्चविधोपलम्बिर्गुणाय- उक्तन्यायेन रूपणभेदाऽस्यां दृश्यते, न पुनः कश्चिद् गुण इत्यर्थः । अतः किमनया नियमितपरिमाणया वि-
शेषोपलब्ध्या, अनुमानतयैव सर्वसंग्रहात् ? इति ॥ ४७२ ॥

अथत्वेवम्, तथाऽप्यनुमानाद् पूरणेन वा त्रिविधाऽनुपलम्बिपरन्वयं प्रसिद्धा, इत्याद्यल्लयाह-

नाहिगयाऽणुवल्ह्दी न वा विवक्खो चि वा तओ सत्त्वा । सक्त्वाइगहणेण वा न उ जुचो तिविहनियमो से॥४७३॥

१ इन्द्रिय-मनोनिमित्तमपि नाणुभाषाद् भिज्जते, किंतु । अथेकस्ते लिङ्गातरमिति मत्सतोपचारोऽयं ॥ ४७१ ॥

२ धाऽनुनरुक्ता न समस्तान्निर्गमस्यारिहेयम् अ वा च गुणाय । नियमितपरिमाणया किं च विसेसोवल्ह्दी ? ॥ ४७२ ॥

३ नाऽपिऽनुनरुक्ताऽनुपलम्बिर्न वा विवक्ख इति वा ततो सत्त्वा । साक्षादादिमरणेन वा न तु पुष्कलित्तिषविवक्खत् ॥ ४७३ ॥

या त्रिविधाऽनुपलब्धिः कैश्चित् प्रकल्प्यते, तद्यथा- अत्यन्तानुपलब्धिः खरविषाणादीनाम्, सामान्यानुपलब्धिपर्यया- रूप- लक्षितस्यापि मापकणादेर्महति मापकणादिराशौ प्रक्षिप्तस्यानुपलब्धिः, विस्मृत्यनुपलब्धिः- विस्मृत्या 'अयं सः' इत्यनुसंधानमकुर्वतो विज्ञेया । सैषा त्रिविधाऽप्यनुपलब्धिर्नैर्हाधिकृता, अक्षरोपलब्ध्यधिकारेऽनुपलब्धेरग्रस्तुतत्वात् । अथोपलब्धिर्विषयोऽनुपलब्धिः, अतो विपक्षत्वेन साऽप्यत्राधिकृता । साध्वेतत्, केवलं त्रैविध्यनियमोऽयमयुक्तः अतिसंनिवृष्टा-ऽतिविपकृष्टानुपलब्ध्यादिकाया अप्यनुपलब्धेः प्रसिद्धत्वात् । ततः सर्वाऽप्यसौ साक्षात्, आदिग्रहणेन वा वक्तव्या, न तु तस्याहैविध्यनियमो युक्तः । सर्वाऽपि तर्ह्युच्यतामिति चेत् । नैवम्, ग्रन्थविस्तरप्रसङ्गात्, अन्यत्रोक्तत्वात्, मत्संज्ञा-ऽनुमानान्तर्भावश्चेति । अत्र यत् प्रक्षेपणायान्तरं हस्यते तत् स्वधिया भावनीयम्, उपेक्षणीयं वेति ॥ ४७३ ॥

तदेवं तत्त्व-भेद-पर्यायैर्व्याख्यातमक्षरम् । सांमतमक्षरश्रुताधिकारादेव यदुक्तं सूत्रे- " अक्षरलब्धिः अस्स लब्धिः अक्षरं समु- पज्जइ " इति तत्र पर्येष्टुरथापयन्नाह-

अक्षरलंभो सण्णीण होज्ज पुरीसाइवण्णविण्णाणं । कत्तो असण्णीणं भणियं च सुयम्मि तेसिं पि ॥४७४॥
 पुरुष स्त्री-नपुंसक-घट-पटादिवर्णविज्ञानरूपोऽक्षरलाभः संज्ञिनां समनस्कनीवानां भवेत्, श्रद्धधर्मे एतत्, असंज्ञिनां त्वमन- स्कानां कुत एतद्गूर्णविज्ञानं संभवति ?- न कुतश्चिदित्यर्थः, अक्षरलाभस्य परोपदेशजत्वात्; मनोविकलानां तु तदसंभवात् । मा भूत् तेषां तर्हि तदिति चेत्, इत्याह- भणितं च वर्णविज्ञानं श्रुते तेषामप्येकेन्द्रियाद्यसंज्ञिनां- " एर्णिदिया णं मइअन्नाणी सुयअन्नाणी य " इत्यादिवचनात् । न हि श्रुतज्ञानमक्षरप्रन्तरेण संभवति, तदेतत् कथं श्रद्धातव्यम् ? इति ॥ ४७४ ॥

अत्रोत्तरमाह-

जँह चैयणमकित्तिमसण्णीणं तहोहनाणं पि । थोत्रं ति नोवल्लभइ जीवत्तमिद्विदियाईणं ॥ ४७५ ॥

१ घ. छ. 'तु परिक' । २ अक्षरलक्षितस्य लक्ष्यशरं समुपपत्ते ।

३ अक्षरलाभः संज्ञिनां श्रुते पुरुषादिगूर्णविज्ञानम् । कुतोऽसंज्ञिनां भणितं च श्रुते तेषामपि ॥ ४७४ ॥

४ क. ग. 'नं भ' । ५ क. ग. 'तद्व्याणात्' । ६ एकेन्द्रिया मल्लज्जानां, धृताज्जानां ।

७ तथा कैतन्त्यमकृत्त्रिमसमंज्ञिनां तयोपश्रुतमपि । सोऽकमिति नोपलभ्यते जीवत्तमिद्विदियाईणम् ॥ ४७५ ॥

यथा चैतन्यं जीवत्वमकृत्रिमत्वभावमाहाराविज्ञाद्वारेणाऽसंज्ञिनामवगम्यते, तथा लब्धसत्तारत्नकसमुद्धानामपि तेषामवगन्तव्यम्, स्वोक्तत्वात् स्थूलदक्षिणित्वाद् नोपलक्ष्यते, जीवत्वमिव घृणित्वायेकेन्द्रियाणाम् । एकग्रन्थस्य चैह लोपः ' भामा सत्यभाषा ' इत्यादिदर्शनादिति । यदपि परोपदेशगतत्वमसत्सोच्यते, तदपि संज्ञान्यञ्जनासत्तारोरेवाऽवसेयम् । लब्धयस्वर तु क्षयोपचयेन्द्रियादिनिमित्तमसंज्ञिनां न विरुध्यते । तदेव च मुख्यतयेव प्रस्तुतं, न तु संज्ञान्यञ्जनासत्तरे, युक्तज्ञानाधिकारादिति ॥ ४७५ ॥

दृष्टान्तान्तरमाह—

जैह वा सण्णीमणक्खरणाण अस्सइ नरयण्णविण्णणे । लल्लक्खरं ति भण्णइ किंपि च्चि तथा असण्णीण ॥४७६॥
यथा वा संज्ञिनामपि परोपदेशाभावेनाऽनसत्तराणां केषांचिदतीव सुमयकेतूनां पुलीन्द्रबाल गोपाल-गवादीनामसत्यपि नरादिवर्ण-विशेषविषये विज्ञाने लब्धयस्वरं किमपीत्यते, नरादिवर्णोच्चारणे तच्छब्दगात्, अभियुक्तनिरासणादिदर्शनात् । गौरपि हि शबला बहुला विशब्देनाऽऽकारिता सती स्वनाम जानीते, प्रष्टुचि निष्ठयादि च कुर्वती दृश्यते । न चैषां गवादीनां तथाविधः परोपदेशः समस्ति । अथवा, अस्ति लब्धयस्वरं, नरादिविज्ञानसञ्जात्वात्, एवमसंज्ञिनामपि किमपि तदेष्टव्यमिति ॥ ४७६ ॥

तदेवं साधितमेकेन्द्रियादीनामपि यच्च यावच्च लब्धयस्वरम् । अयैकस्याऽऽकारायस्वरस्य यावन्तः पर्याया भवन्ति, तदेतत्प्रविशेपतो वर्धयति—

एकैकमक्खर पुण स-परयज्जायसेयओ भिज्जं । त सव्ववुव्व-पज्जायरासिमाण सुणेयव्व ॥ ४७७ ॥

इह भिन्नं पृथगेकैकमपि तदकारायस्वरं युतः स्व परपर्यायेदतः सर्वाणि यानि धर्मास्तिकायादीनि द्रव्याणि तत्पर्यायराशिमानं सुणितव्यम् । इदमुक्तं भवति—इह समस्तविद्युवनवर्तीनि यानि परमाणु-अणुकादीनि, एकाकाशमद्भेदादीनि च यानि द्रव्याणि, ये च सर्वेऽपि वर्णाः, तदभियेयाधर्माः, तेषां सर्वेषामपि सिद्धितो यः पर्यायराशिर्यथेति स एकैकस्याऽप्यकारायस्वरस्य भवति, तन्मध्ये अकारस्य केचित् स्तोकाः सापर्यायास्ते चाऽनन्ता, शेषास्त्वनन्तान्तपुणाः परपर्यायाः, इत्येवं सर्वसमूहः । अप च सर्वेऽपि सर्वद्रव्य पर्यायराशिः सञ्जावतोऽनन्तान्तसुर्योऽप्यसैकत्वमनया किल लक्षं, पदाधीनाऽकारे-काराद्रूपो धर्मास्त्विकापादयः सर्वाकाशमद्भेदसहिताः सर्वेऽपि किल

१ यथा वा साधिनामसत्तराणामसति नरकर्णयिगणे । लब्धयस्वरमिति भवत्येते किमपीति एवाऽऽसिमाय् ॥ ४७५ ॥

२ क म 'वा धं' । ३ ए उ 'मयतो' । ४ य उ 'योचते' । ५ क उ उ 'पि न' ।

६ एकैकमसत्तरे युवा ल-न-पर्यायेभ्येतो भिन्नम् । तद्व सर्वद्रव्य-पर्यायराशिमानं कालतत्त्वम् ॥ ४७७ ॥

सहस्रम् । तत्रैकस्याऽकारपदार्थस्य सर्वद्रव्यगतलक्षणपर्यायराशिमध्यादस्तित्वेन संबद्धाः किल शतप्रमाणाः स्वपर्यायाः, शेषास्तु नास्तित्वेन संबद्धाः सर्वेऽपि परपर्यायाः । एवमिकारादेः, परमाणु-अणुकदर्थैकैकद्रव्यस्य वाच्यमिति ॥ ४७७ ॥

आह— के पुनः स्वपर्यायाः, के च परपर्यायाः ? इत्याह—

‘जे लभद् केवलो से सन्नसहिओ व पज्जवेऽयारो । ते तस्स सपज्जाया सेसा परपज्जया सव्वे ॥४७८॥

याजुदात्ता-ऽजुदात्त-साजुनासिक-निरजुनासिकादीनासगतान् पर्यायान् केवलोऽन्यवर्णेनाऽसंयुक्तः, अन्यवर्णसंयुक्तो वाऽकारो लभतेऽनुभवति ते तस्य स्वपर्यायाः प्रोच्यन्ते, अस्तित्वेन संबद्धत्वात्, ते चाऽजन्ताः, तद्वाच्यस्य विष्णु-परमाण्वादिद्रव्यस्याऽनन्तत्वात्, तद्द्रव्यप्रतिपादनशक्तेः चाऽस्य भिन्नत्वात्, अन्यथा तत्रप्रतिपाद्यस्य सर्वस्याऽप्येकत्वप्रसङ्गात्, एकरूपवर्णवाच्यत्वात् । शेषास्त्विकारा-दिसंबन्धिनः, घटादिगताश्चाऽस्य परपर्यायाः, तेभ्यो व्याहृतत्वेन नास्तित्वेन संबन्धात् । एवमिकारादीनामपि भावनीयम्, अक्षर-विचारस्यैवैह प्रकान्तत्वात् ॥ ४७८ ॥

एकैकमक्षरं सर्वद्रव्य-पर्यायराशिमानमुच्यते, अन्यथाऽन्येषामपि परमाणु-अणुक-घटादिद्रव्याणामिदमेव पर्यायमानं द्रष्टव्यमिति । एवमुक्ते सति परः प्राह—

‘जइ ते परपज्जाया न तरस्स, अह तरस्स, न परपज्जाया । जं तस्मि असंबद्धा तो परपज्जायववएसो ॥४७९॥

इह स्वपर्यायाणामेव तत्पर्यायिता युक्ता, ये त्वमी परपर्यायास्ते यदि घटादीनां, तर्हि नाक्षरस्य । अथाऽक्षरस्य ते, तर्हि न घटादीनाम् । ततश्च यदि परस्य पर्यायाः तर्हि तस्य कथम् ? तस्य चेत्, परस्य कथम् ? इति विरोधः । तदयुक्तम्, अभिप्राया-ऽपरिज्ञानात्, यस्मात् कारणात् तस्मिन्नकारे-काराद्यक्षरे घटादिपर्याया अस्तित्वेनाऽसंबद्धाः, ततस्तेषां परपर्यायव्यपदेशः, अन्यथा व्याहृतेन रूपेण तेषु संबद्धा एव, इत्यतस्तेषामपि व्याहृतरूपतया पारमार्थिकं स्वपर्यायत्वं न विरुध्यते । अस्तित्वेन तु घटादि-पर्याया घटादिष्वेव संबद्धाः, इत्यक्षरस्य ते परपर्याया व्यपदिश्यन्त इति भावः । द्विविधं हि वस्तुनः स्वरूपम्— अस्तित्वं नास्तित्वं च । ततो ये यत्राऽस्तित्वेन प्रतिबद्धास्ते तस्य स्वपर्याया उच्यन्ते, ये तु यत्र नास्तित्वेन संबद्धास्ते तस्य परपर्यायाः

१ यौलभते केवलस्तास्य सवर्णसहितो वा परवर्णानकारः । ते तस्य स्वपर्यायाः शेषाः परपर्यायाः सवै ॥ ४७८ ॥

२ यदि ते परपर्याया न तस्य, अथ तस्य, न परपर्यायाः । यत् तस्मिन्नसंबद्धास्ताः परपर्यायव्यपदेशाः ॥ ४७९ ॥

प्रतिपाद्यन्ते, इति निमित्तभेदख्यापनपरावेव स्त परशब्दा, न त्वर्केषां तत्र सर्वथा संबन्धनिराकरणपरा । अतोऽक्षरे घटादिय-
 र्थाया अस्तित्वेनाऽसंबन्धा इति परपर्याया इत्यन्ते, न पुनः सर्वथा ते तत्र न संबन्धा, नास्तित्वेन तत्रापि संबन्धात् । न चैकस्योभ-
 यत्र संबन्धो न युक्तः, एकस्याऽपि हिमवदोदेरशब्देन पूर्वोपरसमूहादिसम्बन्धात् । यदि होकेनैव रूपेणैकस्योभयत्र संबन्ध इथेत तदा
 स्यात् विरोधा, एतच्च नास्ति, रूपद्वयेन घटादियर्थायाणां तत्र, अन्यत्र च संबन्धात्, सत्त्वेन तत्र संबन्धात्, असत्त्वेन त्वत्सारादिषु ।
 असत्त्वभावत्वाद् वस्तुनो रूपमेव न भवति, स्वरविषयत्वत्, इति चेत् । तदयुक्तम्, स्वरविषयत्वत्वस्य वस्त्वभावेऽसिद्धत्वात् । न
 हि प्रागभाव प्रथमसाभाव-घटाभाव पटाभावाविवत्त्वभावविशेषणत्वत् स्वरविषयाणादिव्यपि विशेषणं संभवति, तेषां सर्वोपर्युक्त्याविराल-
 क्षणे निरभिलष्ये पशुश्रुत्वद् नीरूपेऽस्तन्ताभावमात्र एव व्यवहारिभिः संकेतितत्वात् । न च पशुश्रुत्वद् वस्त्वभावोऽप्यस्माभिर्निरूपो-
 ऽप्युपगम्यते, नीरूपस्य निरभिलष्यत्वेन प्रागभावाविशेषणत्वात्; किन्तु यैव श्रुत्पटादियर्थायो भाव एव सन् पटाकारादिव्या-
 द्वाचिमात्राद् प्रागभाव इति व्यपदिश्यते, यथा वा कपालादियर्थायो भाव एव सन् घटाकारोपरमात्राद् प्रथमसाभावोऽभिधीयते, तद्वत्
 पर्यायान्तरापञ्चोऽक्षरादिर्भाव एव घटादिवस्त्वभावः प्रतिपाद्यते, न तु सर्वथैवाऽभावः, तस्य सर्वथा नकिञ्चिदपस्यानभिलष्यत्वात् । न
 च इत्थं- स्वरविषयाणादिशब्देन सोऽप्यभिलष्यन्न एव, इति तस्य सर्वथा निरभिलष्यताऽप्यपनार्थमेव। सफेत्प्रागभाविनां स्वरविषया-
 णादिशब्दानां व्यवहारिभिस्तत्र निवेद्यात् ।

किञ्च, यदि घटादियर्थायाणामक्षरे नास्तित्वेन संबन्धो नेभ्यते, तर्ह्यस्तित्व-नास्तित्वयोर्न्योन्यव्यवच्छेदरूपत्वात्वास्तित्वेन
 तेषां तत्र संबन्धः स्यात्, तथाच सत्यस्रस्यापि घटादिरूपतैव स्यात्, एवं च सति सर्वे विभक्त्येकस्यामेवाऽऽसादयेत्, ततश्च सद्दो-
 तास्यादिमसङ्गः । न च रक्तव्यम्- घटादियर्थायाणां घटादौ व्यवस्थितानां नास्तित्वलक्षणं रूपं कथमक्षरे प्राप्तम्, रूपिणमन्तरेण
 रूपायोगात् ?, अथ तेऽपि तत्र सन्ति, तर्हि विभक्त्यन्वितिः घटादियर्थायाणां घटादीन् विहायाऽप्यत्र नास्तित्वेन व्यपेक्षेरिष्टत्वात्,
 अन्यथा स्त परमावायोगात् । अत एव कथञ्चिद् विभक्त्याऽप्यबाधिकात्, द्रव्यादिरूपतया तदेकत्वस्याऽप्युपगमात् । अतो मन्धीरविन्दं
 स्थिरशुद्धिभिः परिभाषनीयम् । तस्माद् घटादियर्थाया नास्तित्वेनाऽक्षरेऽपि संबन्धा इति । तत्पर्याया अप्येतेऽस्तित्वेन पटादावेव संबन्धा,
 न त्वत्सरे, इति परपर्यायताव्यपदेश इति स्थितमिति ॥ ४७९ ॥

यदि घटादिपर्यायास्तत्राऽक्षरेऽसंबद्धत्वेन परपर्याया व्यपदिश्यन्ते, तर्हि ते तस्य कथमुच्यन्ते ? इत्याह—

चैय-सपञ्जायत्रिसंसाङ्गणा तरस जमुवउर्जाति । सधणमिवासंबद्धं भवंति तो पञ्जया तस्स ॥ ४८० ॥
 ततस्तस्माद् घटादिपर्याया अपि तस्याऽक्षरस्य पर्याया भवन्ति, यतोऽक्षरस्याऽपि त उपयुज्यन्ते— उपयोगं यान्ति ।* केन ? इत्याह— त्याग-स्वपर्यायविशेषणादिना— त्यागेन स्वपर्यायविशेषणेन चोपयोगादित्यर्थः । इदमुक्तं भवति— घटादिपर्यायाः सत्त्वेनाऽक्षरेऽसंबद्धा अपि तत्पर्याया भवन्ति, त्यागेनाऽभावेनोपयुज्यमानत्वात् । यदि हि तत्र तेपामभावो न भवेत् तर्हि तदक्षरं घटादिभ्यो व्याहृतं न सिद्धेत्, तत्रापि घटादिपर्यायाणां भावात्, इत्यतोऽक्षरस्य त्यागेनाऽभावेनोपयोगाद् घटादिपर्यायास्तस्य भवन्ति । तथा, स्वपर्यायाणां विशेषणेन विशेषव्यवस्थापकत्वेन परपर्याया अपि तस्य भवन्ति । न हि परपर्यायेष्वसत्सु स्वपर्यायाः केचिद् भेदेन सिद्ध्यन्ति, स्व-पर-शब्दयोरारोपेक्षितत्वात् । प्रयोगः— इह यद्यस्योपयुज्यते तद् भेदवत्स्येति व्यपदिश्यते, यथा देवदत्तादेः स्वधनम्, उपयुज्यन्ते च त्याग-स्वपर्यायविशेषणादिभावेन घटादिपर्याया अप्यक्षरस्य, अतस्ते तस्याऽपि भवन्ति । एवमक्षरपर्याया अपि घटादेर्वाच्या इति॥४८०॥
 एतदेव भावयति—

सैधणमसंबद्धं पि हु चैयणं पित्र नरे जहा तस्स । उवउज्जइ त्ति सधणं भण्णइ तह तस्स पञ्जाया॥४८१॥
 इह देवदत्तादिके नरे चैतन्यं यथाऽऽत्मनि संबद्धं, तथा स्वधनमसंबद्धमपि स्वधनं तस्य लोके भण्यते । कुतः ? उपयुज्यत इति कृत्वा । तथाऽक्षरेऽसंबद्धा अपि घटादिपर्यायास्तस्याऽक्षरस्य पर्याया भवन्ति ॥ ४८१ ॥

अयमेवाऽर्थं दृष्टान्तान्तरेण साधयति—

जह वंसण-नाण-चरित्तगोयरा सव्वदव्वपञ्जाया । सद्धेय-नेय-किरियाफलोवओगि त्ति भिन्ना वि ॥४८२॥
 जहणो सपञ्जाया इव सकञ्जनिप्फायग त्ति सधणं व । आयाण-च्चायफला तह सव्वेसं पि वण्णाणं॥४८३॥
 इह यथा सर्वद्वय-पर्याया भिन्ना अपि सन्तो यतरेते भवन्ति— यतेः संबन्धिनो व्यपदिश्यन्ते । कुतः ? इत्याह— स्वकार्य-

- १ त्याग-स्वपर्यायविशेषणादिना तस्य यदुपयुज्यन्ते । स्वधनमिवासंबद्धं, भवन्ति ततः पर्यायास्तस्य ॥ ४८० ॥
- २ स्वधनमिवासंबद्धमपि तद्दु चैतन्यमिति नरे यथा तस्य । उपयुज्यत इति स्मरणं, भण्यते तथा तस्य पर्यायाः ॥ ४८१ ॥
- ३ यथा दर्शन-ज्ञान-चारिण्योगराः सर्वद्वय पर्यायाः । श्रद्धेय-श्रेय-किरियाफलोपयोगिन इति भिन्ना अपि ॥ ४८२ ॥
 यतेः स्वपर्याया इव स्वकार्यनिष्पादका इति स्वधनमित्य । अदान-त्यागफलास्तासा सर्वेषामपि कर्मानाम् ॥ ४८३ ॥

निष्पादका इति हेतोः । एतदपि कृताः १, इत्यार- श्रद्धेय-श्रेय क्रियाफलोपयोगिनौ यतेरिति कृत्वा- श्रद्धेयत्वेनोपयोगात्, श्रेयत्वेनोपयोगात्, त्यागाऽऽदानादिक्रियारूपं यच्चूद्दान ज्ञानफलं तदुपयोगित्वाद्येति । कथंभूतास्तौ सर्वद्रव्य पर्यायाः १, इत्यार- दर्शन ज्ञान चारि-त्रगोचराः सम्बन्धदर्शन ज्ञान-चारित्र्याविषयभूताः, ते हि सम्बन्धदर्शनेन श्रद्धेयन्ते, ज्ञानेन तु ज्ञायन्ते, चारित्रस्याऽप्याहार-बल-यात्रापु-करण येषु च स्त्रिय्यादिद्वारेणोपष्टम्भहेतवो बहवो भवन्ति “अव्यवहारओ नेरइया” इति वचनात् । अथवा,

“ वैश्वान्मि सव्वजीया वीए चलिसे य सव्वइव्वाइ । तेत्ता महव्वया सव्व तेविकेत्तेणे दव्वार्ण ” ॥ १ ॥

इति वचनात् । एते सर्वेऽपि ज्ञान दर्शन चारित्रगोचराः, व्रतानां चारित्रात्मजत्वात्, चारित्रस्य च ज्ञान दर्शनाभ्यां विनाऽभावात् । अत एवैते श्रद्धेयत्वायुपयोगिनः, एतानन्तरेण श्रद्धानाशुपयोगात्, विषयमन्तरेण विषयिणोऽनुपपत्तेः । के यथा स्वकार्यनिष्पादकाः सन्तो यतेर्भवन्ति १, इत्यार- यथा ज्ञान-दर्शनादिक्रियाः स्वपर्यायाः, स्वपन्नं वा यथा भिक्षमपि देवद्रवादेर्भवति, तथा सर्वेऽपि द्रव्य पर्यायास्वागाऽऽदानफलत्वात् मत्त्येकं सर्वेषामप्यकारादिवर्णनात्, उपलक्षणत्वात् घटादीनां च भिन्ना अपि भवन्तीति ॥४८२॥४८३॥

न चैतदुत्सृज्य, इति दर्शयति-

एगं जाणं सव्व जाणइ सव्व च जाणमेग ति । इय सव्वमजाणतो नागार सव्वहा सुणइ ॥ ४८४ ॥

इह सूत्रेऽप्युक्तम्-“वे एग जाणइ से सव्वं जाणइ, जे सव्वं जाणइ ते एगं जाणइ” इति । किमुक्तं भवति- एकं किमपि यस्तु सर्वैः स्व-परपर्यायैर्युक्तं ज्ञानश्रवण-प्रमानः सर्वं लोकाऽलोकगतं वस्तु सर्वैः स्व परपर्यायैर्युक्तं जानाति, सर्ववस्तुपरिज्ञानानन्तरियकत्वा-देकरास्त-ज्ञानस्य । यत्र सर्वं सर्वपर्यायोपेतं वस्तु जानाति स एकमपि सर्वपर्यायोपेतं जानाति, एकपरिज्ञानाऽविनाभावित्वात् सर्वपरि-ज्ञानस्य । एतच्च प्रागपि भावितमेवेति । अतः सर्वं सर्वपर्यायोपेतं वस्तुजानानो नाकाररूपमक्षर सर्वथा सर्वप्रकारैः सर्वपर्यायोपेतं जानाति । तस्माच्छेषमस्तवस्तुपरिज्ञानैरैकमक्षरं ज्ञायते, नाऽन्यथेति भावः ॥ ४८४ ॥

यदि नार्थमय, तथापि प्रस्तुते घटादिपर्यायाणामक्षरपर्यायत्वे क्रियायात्मम् १, इत्यार-

१ मत्स्यपुराणिको वैदिककाः । २ प्रथमे सर्वजीवा द्वितीये चरते च सर्वद्रव्याणि । तेषा महात्मनाः अतु सर्वेभ्योऽन द्रव्याणात् ॥ १ ॥
३ एतत् 'क्षरम्' । ४ एतत् अस्तु सर्वं जानाति सर्वं च जानकमिति । इति सर्वसमाजम् भाऽऽह । सर्वथा जानाति ॥ ४८४ ॥
५ य एव एकं जानाति न सर्वं जानाति, यः सर्वं जानाति स एक जानाति । १ प ७ 'नासेय, ए' ।

जेसु अनाएसु तओ न नज्जए, नज्जए थ नाएसु । किह तस्स ते न धम्मा घडरस रूवाइधम्म व्व ? ॥४८५॥
 तत् तस्माद् वेपु घटादिपर्येष्वज्ञातेषु यदैकं प्रस्तुतमक्षरं न ज्ञायते, ज्ञातेषु च ज्ञायते, ते घटादिपरपर्यायाः कथं न तस्य धर्माः ?
 अपि तु धर्मा एव, यथा घटस्य रूपादयः । प्रयोगः— वेपामनुपलब्धौ यद् नोपलभ्यते, उपलब्धौ चोपलभ्यते, तस्य ते धर्मा एव, यथा
 घटस्य रूपादयः, नोपलभ्यते च प्रस्तुतमेकमक्षरं समस्तघटादिपरपर्यायाणामनुपलब्धौ, उपलभ्यते च तदुपलब्धौ, इति ते तस्य धर्मा
 इति ॥ ४८५ ॥

इह चाक्षरं विचारयितव्यं ' प्रस्तुतम् ' इत्येतावन्मात्रेणैव तत्सर्वद्रव्य-पर्यायरश्मिप्रमाणं साधितम् । न चैतदेव केवलमित्यर्थं
 द्रष्टव्यम्, किन्त्वस्ति यत् किमपि वस्तु, तत् सर्वमित्यर्थंभूतमेव, सर्वस्याऽपि व्यावृत्तिरूपतया परपर्यायसद्भावात्, इत्याह—
 न हि नवरमखरं सव्वद्वव-पज्जायमाणमणं पि । जं वत्थुमत्थि लोए तं सव्वं सव्वपज्जायं ॥४८६॥

गताथं व ॥ ४८६ ॥

यथेवम्, किमक्षरमेवाऽङ्गीकृत्येदं पर्यायमानमुक्तम् ?, इति भाष्यकार एवोत्तरमाह—
 इहक्खराहिगारो पणवणिज्जा थ जेण तव्विसओ । ते चिंतिज्जंतेवं कइभागो सव्वभावाणं ? ॥४८७॥
 इहाऽक्षराधिकारो यस्मात् प्रस्तुतः, अतस्तस्यैवेदं पर्यायमानमुक्तं द्रष्टव्यम्, उपलभ्यते च सर्वं वस्तिवत्थमेव । भवत्वेवम्,
 किन्तु प्रस्तुतस्याक्षरस्य के स्वपर्यायाः, के च परपर्यायाः ?, इत्यादि निवेद्यताम्, इत्याह—'पणवणिज्जंत्त्यादि' तस्य सामान्येनाऽकारा-
 वक्षरस्य स्वपर्यायतया विषयस्ताद्विषयः । येन यतः के ?, इत्याह— प्रज्ञापनीया अनभिलाष्याः पर्यायाः, न पुनरभिलाष्याः । अतस्त-
 एव चिन्त्यन्ते विचार्यन्ते । कथम् ?, इत्याह— कतिथो भागस्ते भवन्ति । केयम् ?, सर्वभावानां सर्वेषामभिलाष्या-ज्जभिलाष्यपर्यायाणां
 समुदितानामित्यर्थः । इदमुक्तं भवति— अभिलाष्यं वस्तु सर्वमक्षरैर्णोच्यते । अतस्तदभिधानशक्तिरूपाः सर्वेऽपि तैस्याऽभिलाष्याः प्रज्ञाप-
 नीयाः स्वपर्याया उच्यन्ते । शेषास्त्वनभिलाष्याः परपर्यायाः । अतस्तोऽभिलाष्याः स्वपर्यायाः सर्वपर्यायाणां कतिथो भागो भवति,
 इत्येवं विचिन्त्यत इति ॥ ४८७ ॥

१ वेपज्जातेषु ततो न ज्ञायते, ज्ञायते न ज्ञातेषु । कथं तस्य ते न धर्मा वदस्य रूपादिधर्मा इत ? ॥ ४८५ ॥ २ ग.घ.छ. 'ते तस्य ध' ।
 ३ न हि नवरमक्षरं सर्वद्रव्य-पर्यायमानमन्यपि । यद् वस्ति लोके तत् सर्वं सर्वेषांयम् ॥ ४८६ ॥
 ४ प्रज्ञापनीयाश्च प्रज्ञापनीयाश्च येन तद्विषयः । ते चिन्त्यन्त पूरं कतिथयाः सांभाषाणाम् ? ॥४८७॥ ५ घ.छ. 'तस्मि' । ६ घ.छ. 'स्व-पर्य' ।

'पुण्यवणिज्जा भावा वण्णाण सपज्जया तओं थोवा । सेसा परपज्जाया तोऽणंतणुणा निरमिलप्पा ॥४८८॥
यतः ब्रह्मणीया अभिलाष्या भावाः सामान्येन वर्णानामकारादीनां स्वपर्यायास्ततः स्त्रोका अनन्तभागवर्तिनः । केपास्तु निरभिलाष्याः ब्रह्मपपितुमश्रवयाः सर्वेऽपि परपर्याया इति; अतः स्वपर्यायेभ्योऽनन्तगुणाः । सर्वस्याऽपि हि वस्तुनो लोका-ऽलोकाकाराकारं विहाय स्त्रोकाः स्वपर्याया, परपर्यायास्तन्नन्तगुणाः । लोका-ऽलोकाकाराश्रय ए केवलस्याऽप्यनन्तगुणत्वाद्, श्रेयपदार्थानां तु सम्युदितानामपि तदनन्तभागवर्तित्वाद् विपरीतं द्रष्टव्यम्- स्त्रोकाः परपर्यायाः, स्वपर्यायास्तन्नन्तगुणाः ।

अथ नियोग्युप्रार्थं स्थापना कथिद् निदर्शयते, तपथा- सर्वाकारामदेवराशेरन्ये सर्वेऽपि धर्मास्तिकार्यं प्रदेश परमाणु-द्रव्य-पुक्रादयः पदार्थाः सन्नरावतोऽनन्ता अपि कल्पनया किल दृश, सर्वाकारामदेवरापदार्थोस्तु केवला अपि किल श्रतम्, प्रतिपदार्थं च पञ्च पञ्च स्वपर्यायाः । एवं च सति धर्मास्तिकार्यमदेवादीनां सर्वेषामपि पदार्थानां पञ्चाशदेव स्वपर्यायाः, ते च नभसाः परपर्यायाः, स्त्रोकाश्च स्वपर्यायाणां तु पञ्च शतानि, षडधर्मा परपर्यायेभ्यः । तस्माच्छ्रेयपदार्थानां सर्वेषामपि नभसोऽनन्ततमभागवर्तित्वाद्, नभसस्तु केवलस्याऽपि तेभ्योऽनन्तगुणत्वाद् स्वपर्यायाऽप्य-चतुर्वैपरीत्यं द्रष्टव्यमिति । नभसोऽप्यपदार्थानां स्वनेनैव निदर्शनेन स्वपर्यायाणां स्त्रोकरत्नं, परपर्यायाणां तु चतुर्त्वं परिभाषनीयम्, तथाहि- किलैकस्मिन् धर्मास्तिकार्यप्रदेसे पञ्च स्वपर्यायाः, परपर्यायां तु पञ्चचत्वारिंशदधिकानि पञ्च शतानि । एवमश्र-परमाण्वादावपि वाच्यम् । इत्यलं विस्तरेणेति ॥ ४८८ ॥

अथ परो भाष्यस्याऽऽगमेन सह धितोयमुब्रावयति-

'नणु सन्वागासपएसपज्जाया वण्णमाणमाइठं । इह सव्ववव्व-पज्जायमाणगहणं किमत्थं ति ? ॥ ४८९ ॥

'ननु' इत्ययूयायाम्, सर्वस्य लोका ऽलोकरवर्तिन आकाशस्य प्रदेवास्तेषां मीलिता ये सर्वेऽपि पर्यायास्ते, वर्णस्य पर्यायाणां द्यौरेवान् परिमाणमादिष्टम्- सर्वाकारामदेशानां यावन्तः सर्वेऽपि पर्यायास्तावन्त एकस्याऽश्रस्य पर्याया भवन्ति, इत्येतावदेवाऽऽगमे श्लोक्तमि-

१ मन्वाणीया भावा वर्णानां स्वपर्यायास्ततः स्त्रोकाः । केपाः परपर्यायास्तातोऽनन्तगुणा निरभिलाष्याः ॥ ४८८ ॥ ९ प छ 'यादिभ' ।

२ ननु सर्वाकारामदेशपर्याया पर्णमानमादिष्टम् । इह सर्वत्रक्यपर्यायमानमहण किमर्थमिति ? ॥ ४८९ ॥

त्यर्थः; इह तु "तं सब्दव्य-पञ्चारसिमाणं मुणेष्वं" इत्यत्र किमिति सर्वद्रव्य-पर्यायमानग्रहणं कृतम् ? । इदमुक्तं भवति- "संख्यागासप-
एसगं सव्यागासपसेहिं अणंतुणियं पञ्चवक्खरं निष्फज्जइ" इति नन्दिसूत्रे प्रोक्तम् । एतच्च वृत्तौ तत्र व्याख्यातम्, तद्यथा-

"सर्वं च तदाकाशं लोका-लोकाकाशमित्यर्थः, तस्य च प्रदेशा निर्विभागा भागास्तेषामग्रं परियाणं सर्वाकाशप्रदेशं, किं ? ;
अनन्तगुणितमनन्तशो गुणितमनन्तगुणितस्य, एकैकस्मिन्नाकाशप्रदेशेऽनन्तानामगुरुषुपर्यायाणां सद्भावात्, पर्यायाक्षरं पर्यायपरिमाणक्षरं निष्पद्यते"
इति ।

तदेवमागमे केवलसर्वाकाशप्रदेशपर्यायराशिप्रमाणक्षरपर्यायमानमुक्तम्, अत्र तु धर्मा-धर्मा-ऽऽकाश-पुद्गल-जीवास्तिकाय-काल-
लक्षणसर्वद्रव्य-पर्यायराशिप्रमाणं तदुच्यते, इति कथं न विरोधः ? इति ॥ ४८९ ॥

अत्रोत्तरमाह-

"थोत्र त्ति न निदिद्धा इहारा धम्मत्थियाइपज्जाया । के स-परपज्जयाणं हंवंतु, किं होतु वाऽभावो ? ॥४९०॥
स्तोका आकाशपर्यायैभ्योऽनन्तभागवर्तिन इति कृत्वा नन्दिसूत्रे धर्मास्तिकायादीनां पञ्चद्रव्याणां पर्याया न निर्दिष्टा नाभि-
हिताः साक्षात्, किन्तु य एव तेभ्योऽतिवह्वोऽनन्तगुणास्त एव सर्वाकाशपर्यायाः साक्षादुक्ताः, अर्थतस्तु धर्मास्तिकायादिपर्याया अपि
नन्दिसूत्रे प्रोक्ता द्रष्टव्याः, इतरथा- यद्येतद् नाभ्युपगम्यते, तदा ते धर्मास्तिकायादिपर्याया अक्षरस्य स्व-परपर्यायाणां मध्यात् के
भवन्तु- किं स्वपर्याया भवन्तु ?, परपर्याया वा ?, किंवाऽभावः खरविपाणरूपो भवतु ?, इति त्रयी गतिः । त्रिशुबने हि ये पर्यायास्तैः
सर्वैरप्यक्षरादेर्वस्तुनः स्वपर्यायैर्वा भवितव्यम्, परपर्यायैर्वा, अन्यथाऽभावप्रसङ्गात्; तथाहि- ये केचन क्वचित् पर्यायाः सन्ति तेऽक्ष-
रादिवस्तुनः स्व-परपर्यायान्तररूपा भवन्त्येव, यथा रूपादयः, ये त्वक्षरादेः स्वपर्यायाः परपर्याया वा न भवन्ति, ते न सन्त्येव,
यथा खरविपाणतैरुपयादयः । तस्माद् धर्मास्तिकायादिपर्यायाः सूत्रे स्तोत्रत्वेनाऽनुक्ता अपि "जे एयं जाणइ से सव्वं जाणइ" इत्यादि-
सूत्रमाणयादर्थतोऽक्षरस्य परपर्यायत्वेनोक्ता द्रष्टव्या इति ॥ ४९० ॥

अथान्यत् प्रेरयति-

१ याथा ४७७ । २ सर्वाकाशप्रदेशाग्रं सर्वाकाशप्रदेशैरनन्तगुणितं पर्यायक्षरं निष्पद्यते ।
३ स्तोका इति न निर्दिष्टा एतरथा धर्मास्तिकायादिपर्यायाः । के स्व-परपर्यायाणां भवन्तु, किं भवन्तु वाऽभावः ? ॥ ४९० ॥
४ घ. छ. 'वति किं' । ५ य एव उक्तं जानाति स सर्वं जानाति ।

श्रुताक्षरम्, सकलद्वादशाङ्गविदां संपूर्णस्याऽपि श्रुताक्षरस्य सद्भावात्, 'सर्वजीवानामक्षरस्याऽनन्तभागो नित्योद्भाटः' इत्यस्याऽर्थस्या-
ऽनुपपत्तेः। अहो ! असमीक्षिताभिधानम्, यत् एवं सति केवलक्षरमपि तत्र नोपपद्यते, केवलानां संपूर्णस्याऽपि केवलाक्षरस्य सद्भावात्,
'सर्वजीवानामक्षरस्याऽनन्तभागो नित्योद्भाटः' इत्यस्याऽर्थस्यानुपपत्तेरेव। अथ मनुष्ये-तत्राऽपि सर्वजीवग्रहणे सत्यपि प्रकरणात्,
अपिशब्दाद् वा केवलिनो विहायाऽन्येमेवाऽक्षरस्याऽनन्तभागो नित्योद्भाट इति केवलाक्षरग्रहणेऽविरोधः। हन्त ! तदेतत् श्रुताक्षर-
ग्रहणेऽपि समानम्, यतस्तत्राऽपि सर्वजीवग्रहणे सत्यपि प्रकरणात्, अपिशब्दाद् वा समस्तद्वादशाङ्गीविदो विहायाऽन्येमेवा-
ऽस्पदादीनामक्षरस्याऽनन्तभागो नित्योद्भाट इतीहापि शक्यत एव वक्तुम्। तस्मात् तत्र, इह च श्रुताक्षरमकाराद्येव गम्यते ॥ ४९२ ॥

यदि चाऽत्र श्रुताक्षरं तत्र केवलाक्षरमपि भवतु, न च श्रुताक्षरस्य केवलपर्यायतुल्यमानता विरुध्यते। कथम्?, इत्याह-
सयपज्जवेहिं तं केवलेण तुच्छं न होज्ज न परेहिं। स-परपज्जाएहि उ तुच्छं तं केवलेणेव ॥४९३॥

स्वकाः स्वकीया अकारे-कारो-कारादयोऽनुगताः श्रुतज्ञानस्य स्वपर्याया इत्यर्थः; तैरनुगतैः स्वपर्यायैस्तत् श्रुताक्षरं केवलेन केवलाक्षरेण
तुल्यं न भवेत्, सर्वपर्यायानन्तभागवतित्वाच्छ्रुतज्ञानस्वपर्यायाणाम्; केवलज्ञानं तु सर्वद्रव्य-पर्यायराशिप्रमाणं, सर्वेष्वपि तेषु व्यापा-
रात्, तथाहि-लोकै समस्तद्रव्याणां पिण्डितः पर्यायराशिरनन्तानन्तस्वरूपोऽप्यसत्कल्पनया किल लक्षम्, एतन्मध्याच्छ्रुतज्ञानस्य स्व-
पर्यायाणां किल शतम्, तदूनलक्षं तु परपर्यायाः, केवलज्ञाने त्वेतल्लक्षमपि पर्यायाणामुपलभ्यते, सर्वोपलब्धिस्वभावात् तस्य। ते चोपल-
ब्धिविशेषाः सर्वेऽपि केवलस्य पर्यायाः स्वभावाः, ज्ञेयोपलब्धिस्वभावत्वात् ज्ञानस्य। एवं च सति लक्षपर्यायं केवलं, श्रुतस्य तु शतं स्व-
पर्यायाणाम्। अतस्त्वैतत्केवलपर्यायराशितुल्यं न भवेदिति स्थितम्। तर्हि परपर्यायैस्तत् तस्य तुल्यं भविष्यतीत्याह-न परेः-नापि
परपर्यायैस्तत् केवलेन तुल्यं भवेत्; तथाहि-घटादिव्यावृत्तिरूपाः परपर्यायास्तस्य विद्यन्तेऽनन्तानन्ताः, कल्पनया तु शतानलक्ष-
मानाः, तथापि सर्वद्रव्य-पर्यायराशितुल्या न भवन्ति, सर्वपर्यायानन्तभागेन कल्पनया शतरूपेण सद्भावात्तस्त्वनन्तात्मकेन स्वपर्या-
यराशिना न्यूनत्वात्, केवलस्य तु संपूर्णसर्वपर्यायराशिमानत्वादिति। स्व-परपर्यायैस्तु तत् केवलपर्यायतुल्यमेव, केवलतत् तस्यापि
सर्वद्रव्य-पर्यायप्रमाणत्वादिति ॥ ४९३ ॥

आह-यथैवम्, केवलेन सहाऽस्य को विशेषः? उच्यते अस्ति विशेषः, यतः-

१ स्वपर्यायैस्तत् केवलेन तुल्यं न भवेत् न परेः। इह परपर्यायैस्तु तुल्यं तत् केवलेनेव ॥ ४९३ ॥

अविसेसकेवलं पुण सपञ्चाणहं चैत्रं तत्तुच्छं । जं नेयं पइ तं सव्वसावव्वावारविणित्तं ॥ ४९४ ॥

चमयत्र सर्वद्रव्य पर्यायपराक्रियमाणत्वे तुल्येऽपि श्रुत-केवलपरास्ति विशेष इत्येवं पुनः शब्दोऽत्र विशेषयोतनार्याः । कः पुन-
रतो विशेषः ? इत्याह- अविशेषेण पर्यायसामान्येन युक्तं केवलमविशेषकेवलं स्व-परविशेषरहितैः सामान्यत एवाऽनन्तपर्याययुक्त
केवलज्ञानमविशेषकेवलमित्यर्थः । तदेवंभूतं केवलं स्वपर्यायेरेव तत्तुल्यं- तेन प्रक्रमानुवर्तमानसर्वद्रव्य पर्यायराशिना तुल्यं तत्तुल्यं,
श्रुतज्ञानं तु समुचितैरेव स्व परपर्यायैस्तात्तुल्यमिति विशेष इति भावः । कथं पुनः केवलज्ञानस्य तावन्तः पर्यायाः ? इत्याह- ' जं नेय-
मित्यादि ' यद् यस्मात् केवलज्ञानं सर्वद्रव्य-पर्यायलक्षणं ज्ञेयं प्रति सर्वभावेषु निःशेषज्ञातव्यपदार्थेषु योऽसौ परिच्छेदलक्षणो व्यापारस्तत्र
विनियुक्तं प्रतिप्रामय मध्यमिवित्यर्थः । इदमुक्तं भवति- केवलज्ञानं सर्वानपि सर्वद्रव्य पर्यायान् जानाति, ते च तेन ज्ञायमाना ज्ञान-
वादिनयमतेन तत्स्वरूपतया परिणताः, ततो ज्ञानमयत्वात् ते केवलस्य स्वपर्याया एव भवन्ति, अतः केवलज्ञानं तैरेव सर्वद्रव्य-
पर्यायपराश्रित्तस्यं भवति । श्रुतादिज्ञानानि तु सर्वद्रव्य पर्यायराशेरनन्तममेव भागं जानन्ति । अतस्तेषां स्वपर्याया एतावन्त एव भवन्ति,
अतो न श्रुतज्ञानं स्वपर्यायैस्तात्तुल्यं, तदनन्तथागवत्स्वपर्यायमानत्वात्, इति श्रुतं केवलयोर्विशेषः । अत्र पक्षे केवलस्य परपर्यायविवक्षा
न कृता । ये हि केवलस्य निःशेषज्ञेयगता विपयभूताः पर्यायास्ते ज्ञानाद्वैतवादिनयमतेन ज्ञानरूपत्वादर्थापर्यैव स्वपर्यायाः मोक्षाः, न
तु परपर्यायोपेक्षया, इत्यविशेषकेवलत्वविरोधो नाशङ्कनीय इति ॥ ४९४ ॥

तदेवं ज्ञानवादिनयमतविरुद्धैरेव केवलस्य परपर्यायाभावः शोक्तः, वस्तुस्थित्या पुनरिदमपि स्व-परपर्यायान्वित्तममेवेति दर्शयति-
वैश्वसुह्राव पइ तं पि स-परपरञ्जायमेयओ भित्तं । त जेण जीविभावो भिज्जा य तओ घडाईया ॥४९५॥

वस्तुत्वभावं प्रति यथावस्थितैवस्तुस्वरूपमाश्रित्य तदपि केवलज्ञानमकाराद्यक्षरवत् स्व परपर्यायभेदतो भिद्यमेव, न तु यथो-
क्तनीत्या स्वपर्यायान्वित्तमेवेति भावः । कुतः ? इत्याह- येन कारणेन तत्केवलज्ञानं जीवभावः प्रतिनियतो जीनपर्यायो न घटादिस्वरूपं
तत्, नापि पटादयस्वत्स्वभावाः, किंतु ततो भिक्ताः । इति तेन ज्ञायमाना अपि कथं तस्य स्वपर्याया भव्युः, सर्वसंकरैकत्वादि-
मताश्च ? तस्मात्सुल्लेखाद्येनैव सर्ववैच्युत्वा-अतिपातित्व निराचरणत्वाद्यः केवलज्ञानस्य स्वपर्यायाः, घटादिपर्यायास्तु म्याह्यचित्मा-
श्रित्य परपर्यायाः ।

१ अविशेषकेवलं पुनः स्वपर्यायेरेव तत्तुल्यत्वं । एतदेवं प्रति तद्वत् सर्वसावव्वावारविणियुक्तं ॥ ४९४ ॥

२ वस्तुत्वभावं प्रति तदपि स्व-परपरञ्जायमेवेति भिद्यन् । तद्वत् येन जीविभावो भिज्जाय ततो घटादिकाः ॥ ४९५ ॥ ३ क म न 'त क' ।

अन्ये तु व्याचक्षते- सर्वद्रव्यगतान् सर्वानपि पर्यायान् केवलज्ञानं जानाति, येन च स्वभावैकैकं पर्यायं जानाति न तेनैवाऽप्य-
रमपि, किन्तु स्वभावभेदेन, अन्यथा सर्वद्रव्य-पर्यायैकत्वमसङ्गात् । तस्मात् सर्वद्रव्य-पर्यायराशितुल्याः स्वाभावभेदलक्षणाः केवलज्ञानस्य
स्वपर्यायाः, सर्वद्रव्य-पर्यायास्तु परपर्यायाः, इत्येवं स्वपर्यायाः, परपर्यायाश्चोभयेऽपि परस्परं तुल्याः केवलस्येति ॥ ४९५ ॥

एवं च सति किं स्थितम् ?, इत्याह-

अविसेसिद्यं पि सुते अक्खरपज्जायमाणमाइहं । सुय-केवलक्खराणं एवं दोण्हं पि न विरुद्धं ॥ ४९६ ॥
एवं सत्यविरुद्धम्- एवं सत्यत्रिषिष्टमपि नन्दिमूत्रे यत्सर्वाकाशप्रदेशाग्रमनन्तगुणितमक्षरप्रमाणमादिष्टम् । तत् श्रुतस्य, केवलस्य
वा न विरुद्धम्, श्रुताक्षरस्य केवलस्य चोक्त्यायेनाऽर्थतो द्वयोरपि समानपर्यायत्वात्; तथाहि- श्रुतस्य, केवलस्य च परपर्याया निर्वि-
वादं तुल्या एव, स्वपर्यायास्तु यद्यपि 'अन्ये तु व्याचक्षते' इत्यादिनाऽनन्तरमेतं केवलस्य भूयांसः प्रोक्ताः, तथापि तेभ्यो व्याचक्षत्वात्
तावन्तः श्रुतस्य परपर्याया वर्धन्त इति । नैदं द्वयोरपि सामान्यतः पर्यायसमानत्वम्, इत्युभयोरपि ग्रहणे सूत्रे न किमपि क्षयत इति ॥ ४९६ ॥

नन्वेतत् सर्वपरिमाणमक्षरं किं सर्वमपि ज्ञानावरणकर्षणाऽऽत्रियते, न वा ?, इत्याह-

तैस्स उ अणंतभागो भिच्छुग्घाडो य सव्वजीवाणं । भणियो सुयम्मि केवलिवज्जाणं त्तिविहभेओ वि ॥ ४९७ ॥
तस्य च सामान्यैव सर्वपर्यायपरिमाणस्योऽक्षरस्याऽनन्तभागो नित्योद्घादितः सर्वदेहाऽनाहतः केवलिवर्जानां सर्वजीवानां
जघन्य-मध्यमो-त्कृष्टत्रिविधभेदोऽपि श्रुते भणितः प्रतिपादित इति ॥ ४९७ ॥

तत्र सर्वजघन्यस्याऽक्षरानन्तभागस्य स्वरूपमाह-

सौ पुण सव्वजहन्नो चेयणं नावरिज्जइ कयाइ । उक्कोसावरणम्मि वि जलयच्छन्नकभासो व्व ॥ ४९८ ॥
स पुनः सर्वजघन्योऽक्षरानन्तभाग आत्मनो जीवत्वनिबन्धनं नैतन्यमात्रं, तच्च तावन्मात्रमुच्छ्रान्तरेऽपि सति जीवस्य कदा-
चिदपि नात्रियते न तिरस्क्रियते, अजीवत्वमसङ्गात्, यथा सुवृषि जलदच्छन्नस्याऽऽरस्याऽऽदित्यस्य भासः प्रकाशो दिन-रात्रिवि-
भागनिबन्धनं किञ्चित्प्रमाणमात्रं कदापि नाऽत्रियते, एवं जीवस्याऽपि चैतन्यमात्रं कदाचिद् नान्वियत इति भाव इति ॥ ४९८ ॥

१ प. छ. 'लस्य' । २ अविसेसित्तमपि सूत्रेऽक्षरपर्यायमात्रमादिष्टम् । श्रुत केज्जाशरोरेणं ज्योत्तपि न विरुत्सम् ॥ ४९६ ॥

३ तस्य स्वानन्तभागो नित्योद्घादश्च सर्वजीवतामाह । भणितः श्रुते केवलिवर्जानां निषिष्येभेदोऽपि ॥ ४९७ ॥ ४ प. छ. 'उय ज' ।

५ स पुनः सर्वजघन्यश्रेतन्तं नादियते कदापि । उक्कोशावरणंऽपि जलदच्छन्नाकंभास इव ॥ ४९८ ॥ ६ प. छ. 'ने ज' । ७ प. छ. 'दापि ना' ।

केषां पुनरसौ सर्वजपनोऽक्षरानन्तभागः प्राप्यते ? इत्याह-

धीणक्षित्तिहियानाणावरणोवयओ स पत्थिवार्इणं । वेईदियाइयाणं परिवड्ढए कम्मविओहीए ॥ ४९९ ॥

स्वानधिगमनिद्रोह्यसहितोत्कृष्टज्ञानावरणोदयादसौ सर्वजपनोऽक्षरानन्तभागः पृथिव्यापेकेन्द्रियाणां प्राप्यते । ततः क्रमवि-
शुद्धसा हीन्द्रियादीनामसौ फलेण वर्धत इति ॥ ४९९ ॥

तर्होत्कृष्टः, पथ्यमथैय केषां मन्तव्यः ? इत्याह-

उक्कोसो उक्कोसयसुयणाणविओ, तओऽवसेसाणं । होइ निमज्जो मज्जे छट्ठाणगयाण पाएण ॥ ५०० ॥

स पचाऽक्षरानन्तभाग उत्कृष्टो भवत्युत्कृष्टश्रुतज्ञानविदः संपूर्णश्रुतज्ञानस्पर्धः । अत्राह- नन्तव्य कस्यस्रानन्तभागः, यावत्ता धृतानाक्षरं संपूर्णजपस्य प्राप्यत एव ? । सत्यम्, किन्तु संदुलितसामान्यश्रुत-केरलाक्षरपेक्षयैवाऽस्याऽक्षरानन्तभागो विव-
सितः 'केवलिवज्जाणं तिविहभेओ वि' इत्यनन्तरचचनात्, अन्यथा हि यथा केवलिनः संपूर्णकेवललासपुक्तत्वेनाऽक्षरानन्तभागसि-
ओऽपि न संभवति, इति तद्वर्जनं कृतम्, एव संपूर्णश्रुतज्ञानिनोऽपि समस्तश्रुताक्षरयुक्तत्वेनाऽक्षरानन्तभागसिधियोऽपि न सभवतीति
तद्वर्जनमपि कृतं स्यात् । तस्मात्संमिलितसामान्याक्षरपेक्षयैवाऽस्याऽक्षरानन्तभागः प्रोक्तः । सामान्ये चाऽक्षरे विवसिते केवलाक्षरापे-
क्षया श्रुतज्ञानाक्षरस्य संपूर्णस्पर्शस्वपन्नत्वमागवर्तित्वं युक्तमेव, केवलज्ञानस्वपर्षयैभ्यः श्रुतज्ञानस्वपर्षयैवाणामनन्तयागवर्तित्वात्, तस्य
परोक्षविषयत्वेनाऽसप्तत्वान्तेति । यच्च समुदितस्य परपर्यायापेक्षया श्रुत-केवललाक्षरयोस्तुल्यत्वं तद्विद न विवसितमेवेति ।

अन्ये तु- 'सो पुण सब्बनहओ वेयण्ण' इत्यादिगाथायां " स पुनरक्षरलाभः " इति व्याचक्षते । इदं चानेकदोषान्वितत्वात्,
निगमध्रुगणित्तमाश्रयणपुग्गटीकायां चादर्शनादसंगतमेव लक्षयामः तथाहि- ' वेस्स उ अणतभागो भिञ्जुग्घाओ ' इत्याद्यनन्तरगा-
थायामक्षरानन्तभाग एव प्रकृतः, अक्षरलाभस्त्वनन्तरपरामर्शाना तच्छब्देन कृतो लभ्यः ? , किमाकाशात् पतितः ? । किञ्च, ययस्र-
लाभ इतीह व्याख्याप्यते, तर्हि 'केवलिवज्जाणं तिविहभेओ वि' इत्यत्र किमिति केवलिनो वर्जनं कृतम् ? । यथा हि श्रुताक्षरमाश्रित्यो-

१ इलानर्षित्तिहियानाणावरणोदयात् स पृथिव्यादीनाम् । इतिद्वयार्थिकानां पत्थिवीति क्रमविशुद्धसा ॥ ४९९ ॥ २ य उ 'एव क'
३ उत्कृष्ट इष्टशुभयामपिद, ततोऽवरोपानाम् । भवति विमज्जो मज्जे पट्टएगवणगागां प्रापेण ॥ ५०० ॥
४ य य उ म 'ओ तित्ते' । ५ माया ४९४ । ६ क 'साज्ज' । ७ माया ४९६ ।

अथ भाष्यम्—
 कंससियाई दृब्वसुयमेसमहवा सुओवउचस्स । सव्नो द्विय धावारो सुयमिह तो कि न चेद्वा त्रि ॥५०२॥

इरोच्यसिताधनसरधृतं द्रव्यश्रुताग्रभेवाऽऽगन्तव्यम्, शब्दश्च भावश्रुतस्य कारणमेव, यत्र कारणं तद्द्रव्यमेव भवतीति भावः । भवति च तथापिचोच्यसित निःश्रयसितादिश्रयणे 'सशोकोऽयं' इत्यादि ज्ञानम् । एवं विशिष्टाभिसान्धिपूर्वकानिच्छत कासित श्रुतादिश्रवणेऽप्यात्मज्ञानादि ज्ञानं वाच्यमिति । अथवा, श्रुतज्ञानोपयुक्तस्यात्मनः सर्वोऽप्युच्छ्रसितादिको व्यापारः श्रुतमेवैव न विषयव्ययम्, इत्युच्छ्रसितादयः श्रुतं भवत्येवेति । आह—यद्येवम्, ततो गमना-ऽऽगमने चलन स्पन्दनादिकाऽपि चेष्टा व्यापार एव । ततः श्रुतोपयुक्तस्य सवन्धिन्येषाऽपि किं श्रुतं न भवति ? । उच्यते—कः किमाह ?—मासोत्सनेन न्यायेन साऽपि श्रुतम् ॥ ५०२ ॥

क्रिन्तु—

कैढीं य तं सुय सुब्वइ चि चेद्वा न सुब्वइ कयाइ । अहिगमया वण्णा इव जमणुस्सारादओ तेणं ॥५०३॥
 उच्यतेन्यायेन श्रुतत्वमाज्ञी समानायामपि तदेवोच्छ्रसितादि श्रुतम्, न शिरोभूतन-रू रलनादिचेष्टा, यतः शास्त्रज्ञलोकात्मसिद्धा हृदिरियम् । तत उच्छ्रसितायेव श्रुतं त्वं, न चेटेल्यर्थः 'श्रूयते इति श्रुतमिति चान्वर्थवशात् तदेवोच्छ्रसितादि श्रुतम्, न चेष्टा' इत्येवं यशब्दः पज्ञान्तरप्रायकः, भिन्नक्रमश्च । फरादिचेष्टा तु हस्यत्यात् फदापि न श्रूयते, इति फयमसौ श्रुतं स्यात् ? इत्यर्थः । अत्रुत्सारावपस्त्वकारादिवर्णा इवाऽर्थस्याऽधिगमका एवेति । तेन कारणेन ते निर्विवादेव श्रुतम् ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ ५०३ ॥

॥ इत्यनन्तरश्रुतमिति ॥

अथ सशिश्रुतमभिधित्सुराह—

सैणिरस्स सुयं ज त सण्णिसुयं सो य जस्स सा सण्णा । होइ तिद्वा कालिय-हेउ-दिद्विवाओवएसेण ॥५०४॥

० उच्छ्रसितादि द्रव्यश्रुताग्रभेवाऽऽगन्तव्यम् । सर्वं एव व्यापारः श्रुतमिह तात् किं न वेदापि ? ॥ ५०२ ॥ १ क 'न एव' ।
 १ कतिच तत्र श्रुत श्रुत इति चेद्वा य श्रुते कदापि । अधिगमका वणा इव परंश्रुत्सारावपस्सेन ॥ ५०३ ॥ ४ य उ 'सी ढी' ।
 ५ संश्रिणा श्रुतं यत् एव संश्रिणुत त य वल्ल एा संजा । भवति किंवा कालिक-हेतु इद्विवाओवएसेण ॥ ५०३ ॥

संश्लिष्टं तावत् तदेवाऽभिधीयते यत् संज्ञिनः संवन्धि । सोऽपि संज्ञी स एव यस्याऽसौ संज्ञा समस्ति । सा च संज्ञा त्रिविधा भवति— दीर्घशब्दलोपाद् दीर्घकालिकोपदेशेन, हेतुवादीपदेशेन, दृष्टिवादीपदेशेन चेति ॥ ५०४ ॥

बृहदृत्तिः ।

अत्र परः माह—

जैह सण्णासंबंधेण सण्णिणो, तेण सण्णिणो सन्वे । एगिंदियाइयाण त्रि जं सण्णा दसाविहा भणिया ॥ ५०५ ॥
संज्ञा विद्यते येषां ते संज्ञिनः, इत्येवं संज्ञासंवन्धाद् यदि संज्ञिन इष्यन्ते, तदा तेन संज्ञासंवन्धेन सर्वेऽप्येकेन्द्रियादयो जीवाः संज्ञिनः प्राप्नुवन्ति, न पुनः केऽप्यसंज्ञिनः, इत्येवमातिव्याप्तिप्रसङ्गः, यतः सर्वजीवानामेकेन्द्रियादीनामपि प्रज्ञापनादिषु संज्ञा दशविधा भणिता, तद्यथा— “एगिंदियाणं भंते ! ऋइविहा सण्णा पञ्चात्ता ? । गोयमा ! दसाविहा, तं जहा— आहारसण्णा, भयसण्णा, मेहुणसण्णा, परि-
महसण्णा, कोहसण्णा, माणसण्णा, मायासण्णा, लौहसण्णा, ओहसण्णा, लोणसण्णा, ” एवं द्वीन्द्रियादीनामपि वाच्यम् । तत् के नामेत्यमसंज्ञिनः ? , मोक्कथैत्तेनेकशस्तेषु तेषु प्रदेशेष्वगमे, ततः कथमेतत् ? इति ॥ ५०५ ॥

अत्र परिहारमाह—

धोवा न सोहणा वि य जं सा तो नाहिकीए इहहं । करिसावणेण धणवं न रूवं मुत्तिमेत्तेण ॥ ५०६ ॥
जह वहुद्वो धणवं पसत्थरूवो अ रूवं होइ । महईए सोहणाए य तह सण्णी नाणसण्णाए ॥ ५०७ ॥

यद् यस्मात् कारणात् सा दशविधा संज्ञा क्वाचित् तावदोघसंज्ञात्मिका स्तोका इति स्वल्पा, ततोऽत्र नाधिक्रियते— न तथा संज्ञी बहते बुध्यत इति भावः । न हि कार्पाणमात्रास्ति त्वेन लोकेऽपि धनवानुच्यते । आहार-भय-परिग्रह-मैथुनादिसंज्ञात्मिकाऽपि च भूयस्वपीह नाधिक्रियते, ताभ्याथित्य न ‘संज्ञी’ इति निर्दिश्यत इत्यर्थः, यतो नाऽसौ शोभना— मोहादिजन्यत्वेन नासौ विशिष्टेत्यर्थः । न चाऽत्र त्रि-

१ यदि संज्ञासंवन्धेन संज्ञिनः, तेन संज्ञिनः सर्वे । एकेन्द्रियादिकानामपि यए संज्ञा दशविधा भणिता ॥ ५०५ ॥

२ एकेन्द्रियाण्यर्था भगवन् ! कतिपिधा संज्ञा प्रकृता ? । मोक्षम् ! दशविधा, तस्या— आहारसंज्ञा, भयसंज्ञा, मैथुणसंज्ञा, परिग्रहसंज्ञा, क्रोधसंज्ञा, मानसंज्ञा, मायासंज्ञा, लोभसंज्ञा, ओषसंज्ञा, लोणसंज्ञा । ३ प. उ. ‘लोभसत्’ ।

४ स्तोका न शोभनाऽपि च यए सा ततो नाऽधिक्रियत इह । कार्याण्येन धमवान् न रूपवान् मूर्तिसमात्रेण ॥ ५०६ ॥

धया बहुद्वयो धनवान्, प्रनास्तरूपान् रूपवान् भवति । महला शोभनया च तथा संज्ञी ज्ञानसंज्ञया ॥ ५०७ ॥ प. उ. ‘तो य ह’ ।

॥२७६॥

पुत्रा संज्ञया 'संज्ञी' इत्यादिपदानुं गुरुयते । न हि लोकोऽप्यपीदित्येव मूर्तिभावेण 'रूपवान्' इत्यादिधीयते । तर्हि कीदृश्या संज्ञयाऽत्र संज्ञी शोच्यते ? इत्याह- यथा लोके बहुदूरस्थ एव पनवानभिधीयते, मयस्तस्करूप रूपवान् भवति, तथाऽत्रापि महत्या शोभनया च प्राना-
वरणकर्मसंयोगप्रमन्यमनोज्ञानसंज्ञयैव संज्ञा ध्येयपदित्यते- सद्दानं सद्गा मनोविज्ञानमित्यर्थः, तद्वत्तुया महती, शोभना च समेहाऽधिक्रियते,
नान्येति भावः । तन्मथैया मनोज्ञानरूपा सद्गा येषावस्ति ते संज्ञिनः, नान्य इति ॥ ५०६ ॥ ५०७ ॥

पूर्व संज्ञायान्निविष्यं यदुक्तं, तत्र दीर्यकालिकीस्वरूपं तावदाह-

ईदं दीहकालिगी कालिगिति सण्णा जया सुदीह पि । समरइ भूयमिस्सं चितेइ य किह पु कायव्वं ? ॥५०८॥
इह दीर्यवन्नरूप समरदर्शनाद् दीर्यकालिकी 'कालिकी' इत्युच्यते, कालिकी चासौ संज्ञा च पुंवन्नावात् 'कालिकसंज्ञा' इति
द्रष्टव्यम् । यथा सुदीर्यमपि कालं भूतपतीतमर्थं स्मरति, एव्यच भविष्यद्भूत चिन्तयति- 'कथं तु नाम कर्तव्यम् ?' इत्येषा चिन्त्यामा-
थित्य दीर्योऽतीता ऽन्नागतचक्षुषिपपाः कालो यस्यां सा दीर्यकालिकी कालिकसंज्ञोच्यत इत्यर्थः ॥ ५०८ ॥

एषा च सद्गा यस्याऽस्त्वसौ कालिकसंज्ञी, स च यो भवति, एतद् दर्शयति-

कौलियसपिण चि तओ जस्स तई सो य जो मणोओगे । त्वेणते घेतु मज्जइ तच्छुद्धिसंयण्णो ॥५०९॥

'तत्र सि' तकोऽसौ 'कालिकसंज्ञी' इत्यादिधीयते । यस्य किम् ? इत्याह- 'अस्स तद् सि' यस्याऽसौ कालिकसंज्ञा माप्यते ।
स च को विज्ञेया ? इत्याह- 'सो य जो मणोओगेत्यादि' स च कालिकसंज्ञी विज्ञेयो यो यः कश्चिद् मनोज्ञानावरणकर्मसंयोगप्रमन्य
मनोलम्बितसंज्ञो मनोयोग्यामनन्तान् स्मरन्त्यान् मनोवर्णणाभ्यो दृशीत्या मनस्त्वेन परिणमस्य मन्यते चिन्तनीयं यस्त्विति । स च
गर्भनस्त्रिर्यद् मनुष्यो पाः देवः, नारकमेति ॥ ५०९ ॥

अस्स वैवंभूतस्य संज्ञिनः किं भवति ? इत्याह-

हेने जहोवल्ल्ही चस्सुमओ वसिष्ण पयासेण । तद्ध छव्विहोओगे मणदव्वपयासिष्ण अत्थे ॥ ५१० ॥

१ इह दीर्यकालिकी कालिकीति संज्ञा यथा सुदीर्यमिति । स्मरति मणोमन्यकिलयति च कथं तु कर्तव्यम् ? ॥ ५०६ ॥

२ कालिकसंज्ञाति तस्यो यस्य सा स च यो मनोओगेत्याह । स्मरन्त्यान्त्याद् गृहीत्या मन्यते तदपिभारसंज्ञा ॥ ५०९ ॥ ३ य उ. 'मह' ।

४ य उ उ. 'भानैरै' । ५ इते यथोपलब्धिः कण्डुजलो इतिहेतुः सकाशेन । तथा चक्षुषिचोपयोगो मनोविषयपरकामितेऽर्थे ॥ ५१० ॥

यथा रूपे षट्-पटादिसंवन्धिनि चक्षुष्मतो लोचनयुक्तस्य जन्तोरुपलब्धिप्रश्रुतिज्ञानप्रत्यग्रते । कथंभूते रूपे ?, दर्शिते प्रदीपादि-
प्रकाशेन, तथा तेनैव प्रकारेण मनोविज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमवतौ जीवस्य चिन्ताप्रवर्तकमनस्त्वपरिणतमनोद्रव्यमकाशिते शब्द-
रूपादिकेऽर्थे मनःपष्ठेन्द्रियपञ्चकभेदात् पद्दिविधोयोगाद्विकालविषयोऽपि समुपजायत इति ॥ ५१० ॥

अत्र विनेयः पृच्छति-

नन्वसंज्ञिनः किं सर्वथैवेन्द्रियोपलब्धिर्न भवति ?, इत्याह-

अविसुद्धचक्षुणो जह नाइपयासस्मि रूवविष्णुणां । असणिणो तहत्थे थोवमणोद्व्वलद्धिमओ ॥५११॥

यथाऽवियुद्धचक्षुयो नातिप्रकाशे मन्दमन्दप्रकाशान्वितप्रदेशेऽस्पष्टा रूपोपलब्धिर्भवति, एवमसंज्ञिनः सन्मूर्च्छनजपञ्चेन्द्रियस्य
सत्यमनोविज्ञानक्षयोपशमवशादतिस्तोकमनोद्रव्यग्रहणशक्तैः शब्दाद्यर्थेऽस्पष्टैवोपलब्धिर्भवतीति ॥ ५११ ॥

यदि सन्मूर्च्छनजपञ्चेन्द्रियस्यैवंभूतमस्पष्टं ज्ञानं भवति, तर्ह्येकेन्द्रियादीनां तत् कथंभूतं भवति ?, इत्याह-

जह सुच्छियाइयाणं अव्वत्तं सव्वविसयविष्णुणां । एग्गेदियाण एव्वं, सुद्धयरं वेइंदियाईणं ॥ ५१२ ॥

यथो मूर्च्छितादीनां सर्वेष्वव्यर्थेष्वव्यक्तमेव ज्ञानं भवति, एवमतिसकृदावरणोदयादेकेन्द्रियाणामपि, ततः शुद्धतरं शुद्धतरं द्वीन्द्रि-
यादीनामापञ्चेन्द्रियसन्मूर्च्छजेभ्यः, ततः सर्वस्पष्टतमं संज्ञिनामिति । आह- कुतः पुनश्चैतन्ये समानेऽपि जन्तूनामिदमुपलब्धिनानात्व-
म् ? । उच्यते- सामर्थ्यभेदात्, स च क्षयोपशमवैचित्र्यात् ॥ ५१२ ॥

एतदेवाह-

तुल्ले छेयगभावे जं सामत्थं तु चक्करयणस्स । तं तु जहक्कमहीणं न होइ सरपत्तमाईणं ॥ ५१३ ॥

इय मणोविसईणं जा पडुया होइ उगहाईसु । तुल्ले चेयगभावे असणीणं न सा होइ ॥ ५१४ ॥

- १ अविशुद्धचक्षुणो यथा नातिप्रकाशे रूपविज्ञानम् । अस्त्रिन्नाभाऽर्थे स्तोकमनोद्रव्यलब्धिमतः ॥ ५११ ॥ २ क. ग. 'अं म' ।
३ यथा मूर्च्छितादीनामव्यक्तं सर्वविषयविज्ञानम् । एकेन्द्रियाणामेवं, शुद्धतरं द्वीन्द्रियाणीनाम् ॥ ५१२ ॥ ४ घ. छ. 'था यन्मू' ।
५ घ. छ. 'त' । ६ तुल्ले छेयगभावे यत् सामर्थ्यं तु चक्रत्तरम् । तत्तु यथाक्रमहर्तिनं न भवति इतरप्रावर्तिनाम् ॥ ५१३ ॥
इति मनोविष्णुणां या पडुता भयस्वप्नहादिसु । तुल्ले चेतनभावेऽसंज्ञिनो न सा भवति ॥ ५१४ ॥

इह यथा तुल्येऽपि चोदकभावे चक्रवर्तिसंश्लिष्यन्नकरत्नस्य यच्छेदनसामर्थ्यं तदन्येषां तत्र वात्र सरपत्रादीनां छेदकवस्तूनां न भवत्येव । कुतः ? इत्याह- यतो यथाक्रमशीनं क्रमशो हीयमानयेव तत् तेऽपि । अठ्ठवे योजयन्नाह- ईयं त्वि' दीर्घतरं माकृतत्वात् । इत्येव चैतन्ये तुल्येऽपि मनोविषयिणां संश्लिष्यमानशब्दादिषु यावत्स्वभावोपपत्तुता भवति सा तथाविषयस्योपपत्तविकल्पानां यथोक्तदीर्घ-कालिकसंश्लारदिवानां सम्युक्तमपञ्चेन्द्रिय विकल्पेन्द्रियै फेन्द्रियाणामसंश्लिष्ये न भवत्येव, क्रमशो हीमत्त्वादिति ॥ ५१३ ॥ ५१४ ॥

तदेवं कालिकसंश्लारविषय उपदेशो भरणं मरूपणं कालिकोपदेशस्तेन प्रोक्तः सङ्गी । सामर्थं हेतुः, निमित्तं, कारणम्, इत्यनयान्तरं, तस्य वदनं वादस्ताद्विषय उपदेशः मरूपणं हेतुवातोपदेशस्तेन संश्लिष्यमानं चाभिधित्सुराह-

जे पुण सचित्तेउ इद्वा-गिठ्ठेउ विसयवत्थूउ । वट्ठति निवट्ठति य सवेहपरिपालणाहेउं ॥ ५१५ ॥

पापुण संपपु च्चिय कालम्मि न याइदीहकाललणा । ते हेउवायसण्णी निचेड्ढा होंति अस्सण्णी ॥५१६॥
 ये पुनः संचिन्त्य सचिन्त्य इत्था-अनिच्छेयु च्छाया-उत्तया उद्वारादिविषयारस्तुषु मध्ये स्वदेहरिपालनोद्देशेषु वर्तन्ते, अनिच्छेभ्यस्तु तेभ्य एव निवर्तन्ते, मायेण च साम्यप्रकार एव, न स्वतीता-अनागतकालावलम्बिनः, मायोग्रहणात् केचिदतीता-अनागतवा-लम्बिनोऽपि नाविदीर्घकालानुसारिणां, ते हीन्द्रियादयो हेतुवातोपदेशेन संश्लिष्ये, तथाहि- सङ्गिनो हीन्द्रियादयः, संचिन्त्ये सचिन्त्य हेतो-यादेशेषु निष्ठासि-भवत्ते, देवदत्तादिवदिति । तदेवं हेतुवादिनोऽभिप्रायेण निश्चेत्थाः पृथिव्यादय एवाऽसंश्लिष्ये इति ॥५१५॥४१६॥

अथ दृष्टिदर्शनं साम्यवत्त्वादि तस्य वदनं वादस्ताद्विषय उपदेशः मरूपण वेन सङ्गिनमसंश्लिष्ये च मरूपयथाह-

सैम्मदिढी सण्णी सत्ते नाणे खउवसमियम्मि । असण्णी मिच्छत्तम्मि दिट्ठिवाओवएसेण ॥ ५१७ ॥

दृष्टिवातोपदेशेन सायोपपत्तविकल्पाने वर्तमानः साम्यदृष्टियेव संश्लिष्ये, विशिष्टसंज्ञानुक्तत्वात् ; मिथ्यादृष्टिस्त्वसङ्गी, विपर्यस्तत्वेन चतुः । सञ्चारितत्वादिति ॥ ५१७ ॥

आह- यदि विशिष्टसंज्ञानुक्तत्वात् साम्यदृष्टिः सङ्गीयते, तर्हि किमिति सायोपपत्तविकल्पाने वर्तमानोऽसौ युज्यते ? सायिक-

१ हे पुनः संचिन्त्येवा-अभिप्राय विषयवत्त्वस्य । यतन्ते निवर्तन्ते च स्वदेहरिपालनोद्देशो ॥ ५१५ ॥
 २ मायेण साम्य एव काले न चाविदीर्घकालकथाः । ते हेतुवातोपदेशानो निश्चेत्था मरूपवत्सङ्गिना ॥ ५१६ ॥ १ क. ग 'अह दे' ।
 ३ साम्यदृष्टिः संश्लिष्ये सति ज्ञाने सायोपपत्तविकल्पे । अतस्ती मिथ्यादे दृष्टिवातोपदेशेन ॥ ५१७ ॥

ज्ञाने हि तस्य विशिष्टतराजसौ प्राप्यते । ततस्तद्दृष्टचिरप्यसौ किं नाङ्गीक्रियते, येनोच्यते- 'संते नाणे खडवसमिथिम्भि' इति ? । एतदशङ्कय पूर्वशुचिरमाह-

खयनाणी किं सण्णी न होइ होइ व खडवसमनाणी ? । सण्णा सरणमणागयिंचिता य न सा जिणे जम्हा ॥५१८॥

आवरणस्य सर्वथैव क्षयेण ज्ञानी क्षयज्ञानी, केवलीत्यर्थः, असौ संज्ञी किमिति न भवति ?, किमर्थं च क्षायोपशामिकज्ञानी संज्ञी भवतीति व्याख्यायते भवता ? एवं परेणोक्ते सत्याह- 'सण्णेत्यादि' केवली संज्ञी न भवति, यतोऽतीतार्थस्य स्मरणम्, अनागतस्य च चिन्तो संज्ञोच्यते, सा च जिने केवलिनि नास्तीति, सर्वदा सर्वार्थवभासकत्वेन स्मरण-चिन्ताघर्तितत्वात् । इति क्षायोपशामिकज्ञान्येव सम्यग्दृष्टिः संज्ञीति ॥ ५१८ ॥

धुनरपि प्रकारान्तरेणाऽह परः

मिच्छो हिया-हियविभागानाणसण्णासमण्णिओ कोइ । दीसइ, सो किमसण्णी, सण्णा जमसोहणा तरस ॥५१९॥

ननु मिथ्यादृष्टिरपि कश्चिद्वैद्विधाद्यर्थविषयद्विधा-द्विधित्वविभागज्ञानात्मरूपध्वसंज्ञासमन्वित एव दृश्यते, ततः किमित्यसौ संज्ञी न भवति, येन दृष्टिवादोपदेशेनाऽगमसंज्ञी मोच्यते ? इति । गुरुराह- यद् यस्मादशोभना कुत्सिता तस्य मिथ्यादृष्टेः संज्ञा, तेन सत्या-ऽपि तयाऽयमसंज्ञीति ॥ ५१९ ॥

आह- ननु यद्यप्यशोभनाऽस्य संज्ञा, तथापि कथं तस्या अभावः ?, इत्याह-

अह दुव्वयणमवयणं कुच्छियसीलं असीलमसईए । भण्णइ तह नाणं पि हु मिच्छद्विट्टिस्स अण्णाणं ॥५२०॥

यथा दुर्वचनं कुत्सितं वचनं सदप्यवचनं लोके भण्यते, असत्याश्च संवन्धि कुत्सितं शीलं विद्यमानमप्यशीलं यथाऽभियीयते, तथा मिथ्यादृष्टेर्ज्ञानमपि मिथ्यादर्शेनोदयपरिग्रहाद्ज्ञानं यम्भण्यते, संज्ञाऽयसंज्ञोच्यत इत्यर्थः ॥ ५२० ॥

कस्मात् पुनस्तस्य ज्ञानमप्यज्ञानं भवति ?, इत्याह-

- १ क्षयज्ञानी किं संज्ञी न भवति, भवति क्षयोपशामकज्ञानी ? । संज्ञा स्मरणमगात्तचित्ता य न सा जिने यस्मात् ॥ ५१८ ॥ २ क. ग. 'न्ता संज्ञानं सं' ।
 ३ मिथ्यो (मिथ्यादृष्टिः) द्विधा-द्विधित्वविभागज्ञानसंज्ञासमन्वितः कोऽपि । दृश्यते, स किमसंज्ञी, संज्ञा यद्गोभना तस्य ॥ ५१९ ॥
 ४ यथा दुर्वचनमवचनं कुत्सितशीलमनीलमसत्याः । भण्यते तथा ज्ञानमपि सलु मिथ्यादृष्टेशान्त् ॥ ५२० ॥

संयत्तरितसंज्ञाओ भवदेउजविच्छिओयलंभाओ । नाणफलभागाओ भिच्छिद्विहिसा अण्णाणं ॥ ५२१ ॥
 भाए व्याख्यातार्थे ॥ ५२१ ॥

आह- ननु देव नाराज गर्भजभिर्यस्वमुप्यलसणो भिव्याहविदीपंकाक्षिणी संज्ञायाभित्य दृष्टिवाद्योपदेदसंज्ञापरिचारेऽपि संज्ञी
 कस्माद् नोच्यते ? इत्याह—

उच्यो न हेउए, हेउई न कालम्मि अण्णइ सण्णा । जह कुच्छिययणाओ, तह कालो विट्ठिनायम्मि॥५२२॥
 यथा उच्यते: पृथिव्यादीनां संज्ञानिषी श्रौषमाणायमेत्यर्थः, न 'हेउए सि' हेउरादसंज्ञायां विचार्यमाणायो कुत्सितारोन् संज्ञा
 प्रपन्ने, यथा वा 'कासम्मि सि' दीपंकाक्षिकर्मज्ञायां विचार्यमाणायो कुत्सितस्येन हेउली संज्ञा न भण्यते, तथा 'कालो सि' दीपंकाक्षिण्यपि
 संज्ञा दृष्टिवाद्योपदेदसंज्ञायां विचार्यमाणायो कुत्सितारोदेव संज्ञा न भण्यते । अतो नैव देवादिरेव भिव्याहविः संज्ञीति भावः ॥५२२॥
 तदेवं दीपंकाक्षिक हेउत्तार-दृष्टिवाद्योपदेदेन त्रिविधा संज्ञा निरूप्य, अपेक्षासां भव्ये कस्य जतोः का भवति ? इति निरूप-

पितुसाह—

पंचण्हसूहसण्णा हेउरसण्णा वेइवियाईणं । सुर-नारय-गब्भुक्कभज्जीनाणं कालिगी सण्णा ॥ ५२३ ॥
 छउमत्तयाण सण्णा सम्मदिट्ठीण होइ सुयनाण । गइ-नाररिमुखा सण्णाईआ उ के-जलिओ ॥ ५२४ ॥

पद्मानां पृथिव्य-देवतो-नायु वनरातीनामूरतंज्ञा पृथ्वारोहणायभिव्यारूपीयर्मज्ञा भवति । आह- ननु त्रिविधसंज्ञामध्येऽत्रेयमूर-
 संज्ञा नोक्तैव, भा एवंकेद्रिया इह सार्थेयाडसंज्ञिन एव, तुच्छत्वात् कुत्सितत्वात् तत्संज्ञायाः, इति भवत्येतेक्तमर मारु, तरुयमत्र म्या-
 विवमरूपणायामियेतेषां तस्मा मोज्ञा ? । तस्यम्, किन्तं केद्रियणामेतेरोहर्मज्ञा भवति, न तु हेउवादादिर्मज्ञा, इत्येतेतत्संज्ञाय-
 निषेधप्रधानोऽयं निर्देशो द्रष्टव्यो न तु विधिप्रधानः । एतस्याद्योहर्तंज्ञाया यथा संज्ञात्वं तथा प्रागेरोक्तामिति । भवत्येवम्, तथाऽप्ये-

१ यथा ११५।१ उच्यो न हेउो, हेउली न काले अण्णते संज्ञा । तथा पृथिव्यकाल, तथा कालो दृष्टिवादे ॥ ५११ ॥ १ य उ 'लादेव न' ।
 ४ य 'दिवाडि' । ५ यथाऽनायुहर्मज्ञा हेउतेजसा हीद्रियणार्थेनाए । सुर मारु-गब्भुक्कभज्जीवानां कालिगी संज्ञा ॥ ५१३ ॥
 उच्छत्सार्णो संज्ञा गम्भारहीनी भवति युवयुक्ताए । मतिरव्यवहारविशुद्धः संज्ञातीत्याउ केवकिता ॥ ५१४ ॥

केन्द्रियाणामाहार-क्रोधादिका संज्ञा दशविधा समये प्रोक्ता, तत्कथमैकैवोहसंज्ञाऽत्रैवाप्युक्ता ?। सत्यम्, बल्लयादिविषयं व्यक्तैवोपलभ्यते किञ्चिदिति शेषोपलक्षणार्थमैव निर्दिष्ट, इत्यलं प्रसङ्गेनेति । द्वि-वि-चतुरिन्द्रिय-सम्मूर्च्छनजपञ्चेन्द्रियाणां तु हेतुवादसंज्ञा प्राप्यते । देव-नारकाणां गर्भनतिर्यङ्-मनुष्याणां च कालिकी संज्ञेति । दृष्टिवादोपदेशेन च्छमस्थजन्तूनां सम्प्रदृष्टीनामैव संज्ञा प्राप्यते । ततश्च 'तेषां यच्छ्रुतज्ञानं तत् संक्षिथुतं भवति' इत्यध्याहारः । एवं च सति स्मरण-चिन्तादिमति-श्रुतव्यापाररहिता भवस्था; 'सिद्धिं गताश्च केवलिन एव संज्ञातीताः संज्ञारहिताः, शेषजन्तूनां केषांचित् कस्याश्चित् संज्ञाया उक्तत्वादिति भाव इति ॥ ५२३ ॥ ५२४ ॥

अथाह परः—

भौतचूण हेतु-कालिय-सम्मत्तकमं जहुत्तरत्रिसुद्धं । किं कालिओवएसो कीरइ आईए सुत्तम्मि ? ॥ ५२५ ॥
नन्वविशुद्धत्वात् प्रथमं हेतुवादसंज्ञा, ततो विशुद्धत्वात् कालिकसंज्ञा, ततोऽपि विशुद्धतरत्वाद् दृष्टिवादसंज्ञा; इत्येव यथोचर-विशुद्धममं क्रमं मुक्त्वा किं कालिकसंज्ञोपदेग आदी प्रथमं सूत्रे नन्दिलसणे क्रियते ? । तथा च भवताऽपि तदतुरोधेन पूर्वमुक्तम्— 'सा सण्णा होइ तिहा कालिय-हेतु-विट्ठियाओवएसेण' इति ॥ ५२५ ॥

अत्रोचरमाह—

सण्णि त्ति असण्णि त्ति थ सब्वसुए कालिओवएसेणं । पायं संववहारो कीरइ तेणईए स कओ ॥५२६॥
इह सर्वस्मिन्नपि श्रुते आगमे योऽयं 'संज्ञा' इति व्यवहारः स सर्वोऽपि प्रायो चाहुल्येन कालिकोपदेशेनैव क्रियते । तेनाऽऽदौ स एव कालिकोपदेशः कृतः । इदमुक्तं भवति— यतः स्मरण-चिन्तादिदीर्घकालिकज्ञानसहितः समनस्कपञ्चेन्द्रियः संज्ञीत्यागमे व्यव-ह्रियते, असंज्ञी तु प्रसन्नप्रतिषेधमाश्रित्य यद्यप्येकेन्द्रियादिरपि लभ्यते, तथापि समनस्कसंज्ञी तावत् पञ्चेन्द्रिय एव भवति । ततः पूर्वुदासाश्रयणादसंशयप्रमनस्कसम्मूर्च्छनजपञ्चेन्द्रिय एवाऽऽगमे प्रायो व्यवह्रियते । तदेवंश्रुतः संज्ञा-संज्ञिव्यवहारो दीर्घकालिकोपदेशे-नैवोपपद्यते । अतः प्रथमं स एव सूत्रे, तदतुरोधेनाऽत्र च निर्दिष्टः ॥ इति त्रयोविंशतिगाथार्थः ॥ ५२६ ॥

॥ इति संशय-संक्षिथुतं समाप्तमिति ॥

१ प. छ. 'सिद्धिग' । २ मुक्त्वा हेतु-कालिक-मम्यपपकमं यथोचरगिशुद्धम् । किं कालिकोपदेशः क्रियत आदौ सूत्रे ? ॥ ५२५ ॥ ३ गाथा ५०४ ।
४ संज्ञेति, असंज्ञेति च संबधुते कालिकोपदेशेन । प्रायः संव्यवहारः क्रियते तेनादौ स कृतः ॥ ५२६ ॥ ५ प. छ. 'स्येण' ।

अथ 'खेतवर सन्धी सम्मं' इत्यादिनिर्मुक्तिगाथाक्रममाधित्य सम्पन्न्युतं, तत्प्रतिपक्षभूत विद्ययाशुर्वं चार-

अंगा-जगपविट्ट सम्मसुयं लोह्य तु मिच्छसुय । आसज्ज उ सामिच्च लोह्य-लोउचरे भयणा ॥५२७॥

इन्द्रप्रमविष्टयाचारादि धृत, अनम्रमविष्टं त्पावप्रकादि धृतम्, एतद्वृद्धितयमपि स्वामिचिन्तानिरपेक्षं स्वभावेन सम्पक्कं धृतम्, लौकिकं तु भारतादि प्रकृत्या मिथ्याशुतम् । स्वामित्वमासाद्य स्वामित्वचिन्तायां दुनर्लौकिके भारतादी, लोकोचरे वाऽऽचारादौ भजना विरूपनाऽऽसेया, सम्पन्नदृष्टिपरिदृहीतं भारतायपि सम्पक्कं धृतं, सावयभापित्य भववेतुनादियथावस्थितत्वस्वरूपयथोपेतो विषय-विभागेन योजनात् ; मिथ्यादृष्टिपरिदृहीतं त्वाचारायपि मिथ्याशुर्वं, अथावस्थितवोपेतो वैपरीत्येन योजनादिति यावार्थ इति ॥५२७॥ सम्पन्नत्वपरिदृहीतं सर्वं भारतायपि सम्पक्कं धृतमिति यदुक्तम्, तथा तत्र सम्पन्नत्व पञ्चधा भवति- औपशयिक, सास्त्रादनं, स्योपशयजं, वेदक, क्षायिक च, इत्येतदुपयमपि दर्शयन्कार-

सम्मत्तपरिगहिय सम्मसुय, त च पचहा सम्म । ओवसमिय सासाण खयसमज वेयय खैइय ॥ ५२८ ॥

गतार्थैव, नवरसुपशयनसुपशयः- मिथ्यात्वमोहनीयं कर्मण्युदीर्षेणं क्षीणे क्षेपस्याऽऽदुदयावस्थापादनमित्यर्थः ; तस्मादुपगमात्, तेन वा निर्हृषमौपशयिकम् । ' सासाण ति ' निरुक्तविधिना यर्णलोयोऽत्र द्रष्टव्यः । तत्र तत्र सरोपरयश्रद्धानरसास्वादेनेन वर्नेत इति सास्त्रादेन सम्पन्नत्वं, अथापि मिथ्यात्वोदयाभावादानन्तानुबन्धुदयकक्षुपिततत्त्वश्रद्धानरसास्वादाप्राप्तमित्यर्थः, अथवा, आ सम्-न्तात् ज्ञातयति द्युक्तिमार्गादं प्रंस्रयति आशातनम्- अनन्तानुगन्धिरूपापवेदनम्, तदाऽऽज्ञातनेन वर्नेत इति साक्षात्तन सम्बन्धमिति । मिथ्यात्वमोहनीयस्योदीर्ष्य क्षयः, अदुदीर्णस्य त्वेषमनः, ताम्भ्यां निर्हृषं क्षायोपशयिकं सम्पन्नत्वम् । विहितमायवेदनसत्प्रक्षयेण जन्तुना वेधते चरगतसुल्लग्रासमात्रं यत्र तद् वेदकम् । दर्शनेनसत्प्रक्षय क्षयेण निर्हृषं क्षायिकम् । एष तावत् संसैपार्थः ॥ ५२८ ॥

विस्तरार्थं त्वभिधित्सुर्न्यायकार एवौपशयिक सम्पन्नत्वं तावदाह-

उवस्तायगसेढीगयस्स होइ उवसामिय तु सम्मत्त । जो वा अकयतिपुजो अग्गवियमिच्छो लहइ सम्मं ॥५२९॥

१ यथा १५४ । २ अङ्गा-अम्रमविष्टं सम्पन्न्युतं, लौकिकं तु मिथ्याशुतम् । आसाय तु स्वामित्वं लौकिक-लोकोपचारयोजना ॥ ५२७ ॥

३ सम्पन्नत्वपरिदृष्टीव तत्रयस्युतं, एष पञ्चधा तत्रयम् । औपशयिक सास्त्रापन्न शयनात्मनं वेदकं द्वायिकम् ॥ ५२८ ॥ ४ क. ग. 'एतयं' ।

५ इषयात्मकेणित्वात्स भवलोपशयिकं तु सम्पन्नत्वम् । यो वाऽऽदुदयश्रद्धानरसास्वादेनसत्प्रक्षय (स्वत्वा) उन्नेते सम्पक्कं (तत्र) ॥ ५२९ ॥

उपशमश्रेणिगतस्य दर्शनसप्तके उपशमं नीते औपशामिकं सम्यक्त्वं भवति । किमुपशमश्रेणिगतस्यैवैतद् भवति ? न, इत्याह-
 'जो वेत्यादि' यो वा जन्तुरनादिमिथ्यादृष्टिः सन्नकृतत्रिपुञ्जो मिथ्यात्वमोहनीयस्याऽविहितशुद्धा-ऽशुद्ध-मिथ्यपुञ्जत्रयविभागोऽक्षपितमि-
 थ्यात्वो लभते सम्यक्त्वं, तस्याऽपान्तरकरणप्रविष्टस्थौपशामिकं सम्यक्त्वमवाच्यते । क्षपितमिथ्यात्वपुञ्जोऽप्यविद्यमानत्रिपुञ्जो भवति,
 अतस्तद्वधवच्छेदार्थमुक्तम्- अक्षपितमिथ्यात्वः सन् योऽत्रिपुञ्जः सम्यक्त्वं लभते, तस्यैवौपशामिकं सम्यक्त्वमवाच्यते; क्षपितमि-
 थ्यात्वः क्षायिकसम्यक्त्वमेव लभत इति भावः । कथं पुनः पुञ्जत्रयं क्रियते ? इति चेत् । उच्यते- इह कश्चिदनादिमिथ्यादृष्टिस्तया-
 विषयुर्वादिसामग्रीसद्भावेऽपूर्वकरणेन मिथ्यात्वपुञ्जकात् पुद्गलान् शोधयन् अर्धविशुद्धपुद्गलक्षणं मिश्रपुञ्जं करोति, तथा शुद्धपुद्ग-
 लक्षणं सम्यक्त्वपुञ्जं विदधाति, तृतीयस्त्वविशुद्ध एवाऽऽस्ते । इत्येवं मदन-कोद्रवशोधनोदाहरेण पुञ्जत्रयं कृत्वा सम्यक्त्वपुञ्ज-
 पुद्गलान् विपाकतो वेदयन् क्षायोपशामिकसम्यग्दृष्टिर्भण्यते । तथा चाऽत्र पूर्वविद्वत्प्रणीतश्लोकाः -

“ तद्यथेह प्रदीपस्य सच्छात्रपटलैर्गृहम् । न करोत्याद्यृतिं कश्चिदेवेमेतद् रवेरपि ॥ १ ॥”

एतदपि शोधितमिथ्यात्वपुञ्जपुद्गलेवेदनमित्यर्थः ।

“ एकपुञ्जी द्विपुञ्जीव त्रिपुञ्जीवाऽननुकमात् । दर्शानुभयवांश्चैव मिथ्यादृष्टिश्च कीर्तितः ॥ १ ॥”

अननुकमादिति पश्चानुपूर्व्येत्यर्थः । अत्र त्रिपुञ्जी दर्शनी सम्यग्दर्शनीत्यर्थः । सम्यक्त्वपुञ्जे तूदालिते द्विपुञ्जी सन्तुभयवान्
 सम्यग्-मिथ्यादृष्टिर्भवतीत्यर्थः । मिश्रपुञ्जेऽप्युद्गलिते मिथ्यात्वपुञ्जस्यैवैकस्य वेदनादेकपुञ्जी मिथ्यादृष्टिर्भवति । एतदेवाह-

“ यत्त्रिपुञ्जी स सम्यक्त्वमेवं शुद्धे विपाकतः । द्विपुञ्ज्यपि च मिश्राब्यमेकपुञ्ज्यपि चेत्तंरत् ॥ १ ॥” इति ।

इतरद् मिथ्यात्वमित्यर्थः, इत्यलं मसङ्गेन ॥ ५२९ ॥

प्रकृतमुच्यते- अकृतत्रिपुञ्जस्तर्हि कथमौपशामिकं सम्यक्त्वं लभते ?, कियत्कालमानं च तद् भवति ?, इत्याह-

क्षीणस्मि उद्दणस्मि य अणुदिज्जंते य सेसमिच्छते । अंतोमुहुत्तमेत्तं उवसमसम्मं लहद्द जीवो ॥५३०॥

इहाऽनादिमिथ्यादृष्टिः कश्चिदायुर्वर्जसप्तकर्मप्रकृतिषु यथाप्रवृत्तकरणेन क्षपयित्वा प्रत्येकमनतःसागरोपमकोटीकोटियमाणतां
 नीतास्वपूर्वकरणेन ग्रन्थिभेदं कृत्वाऽनिष्टित्तिकरणं प्रविशति । उक्तं च कल्पभाष्ये-

? क्षीणं वर्दीणं चाऽनुदीगमाने च क्षेपामिथ्यात्वे । अन्तमुद्दंतागमुपगतसम्यक्त्वं लभते जीवो ॥ ५३० ॥

“जो गंठी वा पटन गंठी समदृच्छतो ह्यश्च भीमं । अभियष्टीकरणं पुण सम्यगपुरस्सडे नीये ॥ १ ॥ ” इति ।

ततस्तत्राग्निबुत्तिकरणे यदुदीर्णहृदयमागतं पिप्यात्तत्र तस्मिन्नुभयनैव क्षीणे निर्माणे, क्षेपे तु सत्तावर्तनि पिप्यात्वेऽनुदीर्ण-
माने परिणामविशुद्धिविषयोऽपुणान्ते विरक्तमिषतोदयेऽन्यमूर्ध्वैर्गृह्यदयमानागच्छतीत्यर्थः । किम् ? इत्याह— अन्तर्गृहीतमात्र कालमौपव-
मिकसम्पत्तं लभते नीव । अस्माद्यौषधमिकसम्पत्त्वत्वादविकान्तो पिप्यात्त्वपुञ्जस्यैवोदयाद् पिप्यात्वात्वेव गच्छति, क्षेपपुञ्जस्यस्या-
ऽङ्गत्वेनात्रविषयान्त्वादिति । इदमत्र हृदयम्— सैद्धान्तिकानां तावदेतत्पु मत्तं यदुत्— अनादिमिथ्यादृष्टिः कोऽपि तथाविषयामग्री-
सन्नोपश्रुत्करणेन पुञ्जप्रय कृत्वा शुद्धपुञ्जद्वयान् वेदयौषधमिक सम्पत्त्वमलम्बैव प्रयत्न एव सायौषधमिकसम्पत्त्वदृष्टिर्भवति ।
अन्यस्तु यथाग्रहस्यादिकरणप्रयत्नेनान्तरकरणे औपशमिकं सम्पत्त्वं लभते, पुञ्जप्रयं त्वसौ न करोलेव । ततश्चौषधमिकसम्पत्त्वा-
द्व्युद्योऽन्यत्र पिप्यात्वात्वेव गच्छति, उक्तं च कल्पभाष्ये—

“ औलम्बयमलहृती जह सद्धानं न मुच्ये श्लिषा । एव जक्यसिपुजी मिच्छ विप उवसमी एव ॥ १ ॥ ”

यथा गात्रे सद्भ्रतिक्षेपे सतीलिकाऽपरमत्रैतत्स्थानलक्षणमालम्बयनमलम्बमाना माक्तनस्थानलक्षणं स्वस्थानं न मुञ्चति— पुनरपि
सङ्घस्य माक्तनस्थान एव तिष्ठतीत्यर्थः, एतद्युषमसम्पत्त्वदृष्टिर्पशमिकसम्पत्त्वाच्च्युतोऽङ्गतत्रिपुञ्जलक्षणं स्थाना-
न्तरमलम्बमानः पुनस्तदेव पिप्यात्त्वभागच्छतीत्यर्थः । कामप्रतिश्रित्वास्तिवदेमेव यद्गुत्— सर्वोऽपि पिप्यादृष्टिः प्रथमतस्म्यपत्त्व-
लाभकाले यथाग्रहस्यादिकरणप्रयत्नपूर्वकमन्वरकरणं करोति, तत्र चोपशमिकं सम्पत्त्वं लभते, पुञ्जप्रयं चाऽसौ विदयात्वेव । अत एवौ-
पशमिकसम्पत्त्वाच्च्युतोऽसौ सायौषधमिकसम्पत्त्वदृष्टिः, मिश्रः, मिथ्यादृष्टिर्वा भवति । इत्यल प्रपञ्जेनेति ॥ ५३० ॥

अथ साक्षादनसम्पत्त्वमाह—

उत्रसमसम्भञ्जाओ व्ययथो मिच्छ अपावमाणस्त । सासायणसम्भत्तं तयतरालमि छात्रलिय ॥ ५३१ ॥

इहान्तरकरणे औपशमिकसम्पत्त्वाद्द्वार्या जप्यन्तः समयक्षेपायां, उरुच्छतस्तु पदावलिकाक्षेपायां वर्तमानस्य कस्यचिदन-
न्तात्रुत्थिकपायोदयेनौपशमिकसम्पत्त्वाच्च्यवमानस्य मिथ्यारामयाप्यमाद्युद्योऽन्यन्तरे जप्यन्तः समय, उरुच्छतस्तु पदावलिका

१ यो मग्निः न मयत्तं (यथाग्रहप्रयत्न) मग्निं यमातिगच्छतो भवति द्वितीयम् (अर्चकम्) । अनिदृष्टिकरण पुनः पुरस्कृतसम्पत्त्वे जाये ॥ १ ॥

२ ए उ 'संभाग' । ३ आलम्बयनमलम्बमाना यथा स्वस्थानं न मुञ्चतीलिका । एवमङ्गतत्रिपुञ्जी मिथ्यायमेकोपशम्येति ॥ १ ॥

४ उपशमनप्रयत्नोपपत्त्वमानस्य पिप्यात्त्वमपानुवृत्ताः । सासायणसम्पत्त्वस्य एवपुच्छते यथावच्छिन्नम् ॥ ५३१ ॥

कसम्पत्तरे मुद्गरप्रभञ्जनशुक्रम्, औपचयिके तु तद् सर्वपरं नास्ति, इति मया विज्ञेयः । किञ्च, औपचयिकृतसम्पत्तरे विध्यात्प
 प्रदेन्द्रोदयेनाऽपि न वेद्यते, अत्र तु मद्बोधयेन तदपि वेद्यते । इत्यलं प्रसङ्गेति ॥ ५३२ ॥

अणोक्तोर्षं वेदकं, सायिकं च सम्पत्तरेयैरुगायया प्राह-

'वेद्ययत्सम्पत्त पुण सञ्चोद्भयचरमपोगालानर्यं । खीणे वृसजणमोहे तिमिह्मिभि त्रि खाइय होइ ॥५३३ ॥
 वेद्ययत्सुपचति सम्पत्तरेयुद्गलाति वेदकोऽनुभविका, तदनुयान्तरभूतत्वात् तत्सम्पत्तमपि वेदकम् । अथवा, यथा आदि-
 पत् इत्याहारकम्, तथा वेद्यत इति वेदकम्, जीवादिबस्तुर्षोर्षं मन्त्रि समिपि सम्पत्त अर्षेपरीत्वेन, अस्मिन् प्रवर्तते इति सम्पत्त, तस्य
 भातः सम्पत्तरे, वेदकं च तद् सम्पत्तं च वेदकसम्पत्तम् । तत् पुनः सायिकोपि प्रतिपक्षस्याऽनन्तानुगुणिकपायचतुष्टयमिध्यात्त-
 विष्य पुञ्जु सचितेत्, सम्पत्तरेयुद्गमप्युदीर्षोदीर्षोऽप्युद्गुय निरंतरयो निष्ठितोदीर्षोपस्य सर्वोदितचरमपुद्गत्वावस्थं भवति । सर्वे च ते
 त्रदिताय ते च ते परमपुद्गलाय सर्वोदितारमपुद्गलात्वेऽस्या स्वरूपं यस्य तत् यथा । इदमुक्तं भवति- सायिकमापदूर्जनसत्कस्य सम्प-
 त्तपुञ्जचरमपुद्गलात्सायिकयत्सुभक्तो वेदकसम्पत्तरे भवति ।

अत्राह- नर्णे तति सायिकमिफेन सहाऽस्य को विज्ञेयः, सम्पत्तरेयुद्गलात्सुपचस्योपयत्रापि समानत्वात् ?। सत्यम्,
 किन्तु तद्वैशेषिकप्रकृतानुसूचितम् । मोकम्, इतरादिताऽनुदिततत्पुद्गलस्य, एतन्मात्रकर्मो विज्ञेयः; परमार्थतस्तु सायोपचयिकमेवेदम्,
 परमप्राप्तयेषाणां पुद्गलानां तयात् ; चरमेप्राप्तनर्तनां तु विध्यात्तारम्यभावापगमलक्षणस्योपायस्य सञ्चारादिति । अत्रयं चेदयदीकर्त-
 व्यम्, स्वानन्तर्ये षडुः सायिकोपचयिक-सायोपचयिकप्रकृतस्य त्रिपिपत्तं च सम्पत्तरेयुद्गलात् । तत्र च वेदकस्य सायो-
 पचयिक एवाऽनन्तर्षः, किन्त्यापमदेन च भेद एवाऽदीक्यमाणे औदयिकसम्पत्तरेयुद्गलात् । अन्तानुव-
 पिक्कपापतुष्टयसायानरं विध्यात्त मिश्रमत्तरेयुद्गलात्सुपचसणे विधिपेऽपि दर्शनमोहनये तस्या खीणे सायिकं सम्पत्तरे भवतीति । तद-
 वनेतरमम्यस्य सप्तकारिप्राहान् सम्पत्तरेयुद्गलम्, विध्यात्तरेयुद्गलात् सम्पत्तरे भवतीति प्रतिपत्तव्यमिति ॥ ५३३ ॥

अत्राह- ननु कियत् सम्पत्तरेयुक्तमेव भवति ?, कियत् विध्यात्तरेयुद्गलात्, अत्रस्य च मर्यादिसमलजतुष्टयस्य मध्ये विध्यात्तरेयुद्गलात् कस्य
 विपरीतो भवति ?, कस्य च न ?, इत्याद्युक्तप्राह-

१ वेदकसम्पत्तरेयुद्गलात् सायोपचयिकप्रकृतस्य । खीणे सर्वेपार्थे तिमिह्मिभिः सायिकं भवति ॥ ५३३ ॥ ३ प ७ 'मर' ।

चौदस दस य अभिन्ने नियमा सम्मतं सेसए भयणा । मइ-ओहिविज्जासे वि होइ मिच्छं न उण सेसे ॥५३४॥
 चतुर्दशपूर्वैभ्यः समारभ्य यावत् संपूर्णदशपूर्वाणि तावद् नियमात् सम्यक्श्रुतमेव भवति, न मिथ्याश्रुतम्- एतावच्छ्रुतसद्भावे
 सम्यग्दृष्टिरेव भवति न मिथ्यादृष्टिरिति भावः । 'सेसए भयण सि' शेषे भिन्नदशपूर्वादिके सामायिकपर्यन्ते श्रुते भजना विकल्पना-
 एतच्छ्रुतसद्भावे कोऽपि सम्यग्दृष्टिः, कश्चित्तु मिथ्यात्वोदयाद् विपर्यस्तो मिथ्यादृष्टिरपि भवति । ततश्चैतत् श्रुतं सम्यक्त्वपरिग्रहात्
 सम्यक्श्रुतं, मिथ्यात्वोदयाद् मिथ्याश्रुतमपि स्यादिति भावः । मल-वधिविपर्ययसिऽपि मिथ्यात्वं मिथ्यात्वोदयो भवति, न पुनः शेषे-
 मनःपर्याय-केवलज्ञानद्वये । इदमुक्तं भवति- मिथ्यात्वोदयाद् मतिज्ञानं विपर्यस्तं सद् मत्यज्ञानं भवति, अत्रिपरिपि तद्दुदयाद् विपर्या-
 समाप्तौ विभङ्गपदव्यपदेशं लभते, मनःपर्याय-केवलज्ञाने तु कदापि मिथ्यात्वोदयाद् विपर्यासं न गच्छतः, तत्सद्भावे तद्दुदयस्यैवा-
 ऽसंभवात् । मनःपर्यायज्ञानं हि चारित्रिण एव भवति, केवलज्ञानं तु क्षीणघातित्पटुयस्य, इति कुतस्तद्भावे मिथ्यात्वोदयः ? इति ।
 एतच्चेह मिथ्यात्वोदयसंभवा-ऽसंभवमस्तावादनुपपन्न एवोक्तम्, प्रस्तुतं पुनरत्र सम्यग्-मिथ्याश्रुतमेवेति ॥ ५३४ ॥

अत्र किल परः किञ्चित् प्रेरयति-

तैत्तावगमसहावे सइ सम्म-सुयाण को पइविसेसो ? । जह नाण-दंसणाणं भेओ तुल्लेऽवबोहम्मि ॥५३५॥
 नाणमवाय-धिईओ दंसणमिट्ठं जहोगहे-हाओ । तह तत्तरुई सम्मं रोइज्जइ जेण तं नाणं ॥ ५३६ ॥

उभयत्रापि तत्त्वावगमसभावत्वे तुल्ये सति कः सम्यक्त्व-श्रुतयोः प्रतिविशेषः, येनोच्यते- 'सम्यक्त्वपरिग्रहात् सम्यक्श्रुतम्'
 इति ? । इदमुक्तं भवति- 'पगादिदोपरहित एव देवता, तदज्ञापारतन्त्र्यपृत्तय एव गुरुरः, जीवादिक्मेव तत्त्वम्, जीवोऽपि नित्या-
 ऽनित्याद्यनेकस्वभावः, कर्ता, भोक्ता, मिथ्यात्वादिहेतुभिः कर्मणा वध्यते, तपः-संयमादिभिस्तु ततो मुच्यते' इत्यादिवोध्यात्मकमेव
 सम्यक्त्वमुच्यते, श्रुतमप्येवमाद्याभिलाषात्मकमेव, तदनयोः को विशेषः, येनोच्यते- 'सम्यक्त्वपरिग्रहीतं सम्यक्श्रुतम्' इति ? । अत्रो-
 चरमाह- 'जहेत्यादि' यथा वस्त्ववबोधरूपत्वे तुल्येऽपि कथञ्चिज्ज्ञान-दर्शनयोर्भेदः, तथा तत्त्वावगमसभावे तुल्येऽपि सम्यक्त्व-श्रु-

१ चतुर्दश दश चाशिक्षाणि (पूर्वाणि) नियमात् सम्यक्त्वं, योगके भजना । मल वधिविपर्ययसिऽपि भवति मिथ्यात्वं न पुनः शेषे ॥५३४॥ २ क. ग 'याप' ।

३ तत्त्वावगमस्यभावे सति सम्यक्त्व-श्रुतयोः कः प्रतिविशेषः ? । यथा ज्ञान-दर्शनयोर्भेदस्तुल्येऽप्यप्ये ॥ ५३५ ॥

ज्ञानमपय-श्रुती दर्शनमिट्ठं यथावगहे-हे । तथा तात्पर्येणः सम्यक्त्वं रोच्यते येन तज्ज्ञानम् ॥ ५३६ ॥

नयोरिहाऽपि कथाञ्चिद्रेदः । कथं युनहानं दर्शनयोरन्त्यत्र तावच्च भेद उक्तः । इत्याह- 'नाणेत्यादि' यथाऽयायश्च घृतिधा-
 ऽयाय घृती, एते रचनपर्यायग्राहकत्वेन विशेषावबोधस्य भावत्वाद्गानमिष्टः । अत्रग्राह्येहा चाऽर्थापर्यायविपर्ययत्वेन सायान्यायचरोधाच्च दर्शनम् ;
 तथाऽऽपि जीवादिस्वरूपिण्या रात्रिः श्रद्धानं सम्पत्तयं भण्यते, येन पुनस्तस्माद्वादिताव रोच्यते श्रद्धीयते तज्ज्ञानम् । अयमत्राभिसायाः-
 दर्शनं मोहनीयम् यस्योपशमादिना या तस्त्वश्रद्धानालिका तत्त्ववचिरुपजायते, तथा तत्त्वश्रद्धानात्मक जीवादितत्त्वरोचकं विशिष्टं श्रुतं जन्यते,
 ततस्त्वद् श्रुताज्ञानव्यपदेश परिदुल्य श्रुतज्ञानसर्वा समासादयति । एवं च सति परो भन्यते- विशिष्टत्वावगमस्वरूपं श्रुतमेव सम्पत्तयं,
 न दुनस्ततोऽतिरिक्त किञ्चिदुपलभ्यते, इति रूपश्रुत्येते- 'सम्पत्तयपरिग्रहात् सम्पद्श्रुतम्' इति । सिद्धान्तवादी तु मन्यते-
 यथा ज्ञानदर्शनयोर्वस्त्ववबोधरूपतयैकत्वेऽपि विशेषे सामान्यैवस्तुग्राहकत्वं भेदः, तथाऽऽपि श्रद्धत्तत्वावगमरूपे श्रुते तत्त्वश्रद्धानांशः
 साम्यत्वं, तद्विशिष्टं तु तत्त्वरोचकं श्रुतज्ञानमित्यनयोर्भेदः । एतयोश्च सम्पत्तयं श्रुतपर्यायगृह्यायेऽपि कार्य-कारणभावाच्च भेदः । उक्तं च-

“ कारण-कृच्चविभागो दीव पलाटान जुगलज्जमे वि । जुगलुप्यत्तं वि तदा हेज्ज णणस्त सम्पत्तं ॥ १ ॥

जुगलं वि सकुप्यत्तं सम्पत्तं अदिगमं विसोहेद । जह्द कयगमज्जणहज्जुहुडीओ विसोहिदि ॥ २ ॥ ”

अतो युक्तश्रुतम् ' सम्पत्तयपरिग्रहीतं सम्पद्श्रुतं, विपर्ययाच्च विध्याश्रुतम् ' ॥ इति गाथादशकार्यः ॥ ५३५ ॥ ५३६ ॥

॥ समतिपत्तं सम्पद्श्रुतं समाप्तमिति ॥

इदानीं सादि सपर्यवसितं च श्रुत समतिपत्तयश्रुत्येते-

अंतियत्तियत्सेयं अणाइपज्जतमत्थिकाय ज्व । इयरस्त साइ सतं गइपज्जाएहिं जीवो ज्व ॥ ५३७ ॥

अस्तीतिनयो नित्यवादी इत्यास्तिरुक्तस्तस्याभिप्रायेणंदं द्वादशश्रुतमनादि, अपर्यन्तं च; नित्यत्वात्, पश्चास्तिक्कायत्;
 तथाहि- यैनीन्द्रव्यैः श्रुताभिदमयीतं, यान्पथीपन्ते, यानि पाठ्येभ्यन्ते, यानि तावच्च न कदापि व्यवच्छिद्यन्ते, इति तेषामनादिता,

१ य ए 'नर्ती' । १ य ए 'तम र' । १ क य 'कं वि' । ५ य ए 'यमा' ।
 ५ कारण अन्वविक्रमो र्थाय अकासरोऽनुगपज्जन्त्यपि । युगणुलुगलमपि तथा हेतुर्गमस्त्य सम्पत्तयम् ॥ १ ॥
 युगणुपि समुपत्तं सम्पत्तयत्तियत्तं विसोपयति । तथा कनकमज्जनादिज्जणुहुडयो विसोपयन्ति ॥ २ ॥
 १ अस्तीतिनयत्तयत्तयादिपर्यन्तमस्तिक्काय इव । इयरस्त सादि साम्यं मतिपत्तयवैकीर इय ॥ ५३७ ॥

विकल्पना- मिथ्यात्वग्रहणादिभिः कारणैः कस्यचित् प्रतिपत्ति श्रुतम्, कस्यचित् नेति ॥ ५३९ ॥

तान्येव मिथ्यात्वग्रहणादीनि श्रुतप्रतिपातकारणानि सामान्येनाह-

'मिच्छ-भयतर-केवल-गोल-पमायमाङ्गणा नासौ । आह किमत्य नासइ किं जीवाओ तय भिण्णं ? ॥५४०॥
 रश्मयेऽपि तिष्ठतः कस्यचित् मिथ्यात्वग्रहणेन श्रुतस्य नाशो भवति, कस्यचित् भवान्तरग्रहणेन । एतच्च 'धौरसपुन्वी मणुओ'
 इत्यादिना दर्शितमेव । न चेह पुनर्मणने पौनःपुन्यवाचकनीयम्, सामान्येन श्रुतप्रतिपातकारणग्रहणमक्रमायातत्वेन पुनरत्र भणनाव् ।
 केवलज्ञानोत्पत्तौ च कस्यचिद्विश्रमयेऽपि श्रुत नश्यति, " नैहामि च छात्रमस्थिए नाणे " इति वचनात् । अपरस्य तु ग्लानावस्थायां,
 अन्यस्य पुनः प्रमादादिनेहश्रमयेऽपि तस्य नाशो भवति । ततो लाभकाले तस्य सादित्वम्, प्रतिपाते तु सान्तत्वमिति । अत्र परः ग्राह-
 क्रमर्थं श्रुत लब्ध सद् नश्यति, किं जीवाद् भिन्न व्यतिरिक्तं वर्तते ?— जीवे विद्यत्यपि श्रुतस्य भिन्नस्यैव नाशो युज्यते नाऽभि-
 प्रत्येति प्राव. ॥ ५४० ॥

भिन्नमेव तत् तस्मादिति चेत् । अत्र दूयणमाह-

जैइ भिन्न तन्मात्रे वि तो तओ तस्सम्भावराहिउ चि । अण्णाणि च्चिय निच्च अध ज्व समं पईयेण ॥५४१॥

यदि जीवाद् भिन्नं श्रुतसम्पुण्णव्यते, 'तो चि' ततस्तद्भावेऽपि श्रुतसद्भावेऽपि तत्कोऽसौ जीवोऽज्ञान्येव नित्यं स्यात् । कुत ? इत्याह-
 तत्स्वभावराहित इति कृत्वा । श्रुतं हि जीवाद् भिन्नमिष्टम्, ततो जीवः श्रुतस्वभावराहितरादशायेव स्यात्- श्रुतप्रकाशमर्थं न पश्यंदि-
 त्यर्थः । ययाऽन्यश्चक्षुर्विकल आत्मव्यतिरिक्तं हस्तगतनाऽपि मदीयेन तत्रप्रकाशमर्थं न पश्यतीति ॥ ५४१ ॥

अत्र गूरिकरमाह-

'ते ता नियमा जीनो जीनो न तवेव केवल जम्हा । त च तदण्णाण वा केवलनाण व सो होज्जा ॥५४२॥

१ नियमा-भवात्तर-केवल-ज्ञान प्रमादादिना नाशः । आह किमर्थं नश्यति किं जीवात् सद् भिन्नम् ? ॥ ५४० ॥

२ भावा ५३९ । ३ गदे तु च्छात्रमस्थिः ज्ञान ।

४ यदि भिन्न तज्जायऽपि ततः सत्प्रकाशस्वभावराहित इति । अज्ञान एव नित्यमस्य इत्य सत्त मदीयेन ॥ ५४१ ॥

५ तद् वाच्यं नियमाजीवो जीवो न तद्वत् केवल यस्मात् । तच्च तदज्ञान वा कवलज्ञानं वा स मदीये ॥ ५४२ ॥

तत् तावत् श्रुतज्ञानं नियमाज्जीवो जीवस्वभावमेव भवति, नाऽजीवस्वभावम् । जीवः पुनस्तदेव केवलं न भवति । कुतः ? इत्याह- यस्मादसौ तद्वा श्रुतज्ञानं स्यात्, तदज्ञानं वा श्रुतज्ञानं, केवलज्ञानं वा स भवेत् । वाशब्दाद् मतिज्ञानम्, अवधिज्ञानं, मनः-पर्यायज्ञानं, मत्सज्ञानं, विभक्तो वाऽसौ भवेज्जीव इति ॥ ५४२ ॥

‘तं ता नियमा जीवो’ इति यदुक्तं, तदुपजीव्य परः ग्राह-

‘तं जइ जीवो नासे तण्णासो होउ सब्वसो नत्थि । जं सो उप्पाय-व्वय-धुवधम्मणंतपज्जाओ ॥ ५४३ ॥’ तं जइ जीवो नासे तण्णासो होउ सब्वसो नत्थि । जं सो उप्पाय-व्वय-धुवधम्मणंतपज्जाओ ॥ ५४३ ॥ तच्छ्रुतं यदि जीवो जीवस्वभावभूतं तत्, तदा जीवात् तदव्यतिरिक्तमिति सामर्थ्यादेव भवन्निरस्युपगतम्, युक्तं चैतत्, एवं हि सति युज्यते- जीवस्य तत्कृतवस्त्ववबोधो ज्ञानित्वं केवलं नाशे प्रतिपाते तस्य ‘श्रुतस्य’ इति प्रकृपाल्लभ्यते, तस्य जीवस्य नाशस्तत्राशो भवत्वस्तु । यतो हि यदव्यतिरिक्तं तस्य विनाशे तद् विनश्यत्येव, यथा घटस्वरूपविनाशे घटवस्त्विति । अत्र स्वरिक्तरमाह- ‘भवतु’ इतीहापि योज्यते, अस्तु श्रुतस्य नाशे जीवस्य तत्पर्यायविशिष्टतामात्रान्वितस्य नाशः, किन्तु सर्वशः सर्वात्मना पर्यायान्तर-विशिष्टस्यापि तस्य नाशो नास्ति । यद् यस्मादसौ जीव उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यधर्मा, अनन्तपर्यायश्च वर्तते । ततो यदैवाऽसौ श्रुतपर्यायेण विनश्यति, तदैव श्रुतज्ञानानादिपर्यायेणोत्पद्यते । सचेतनत्वा-ऽमूर्तत्व-सत्त्व-प्रमेयत्वादिभिर्गुणैरन्यव्याप्यैतैश्चानन्तैः पर्यायैर्विशिष्टोऽसौ सर्वावस्थास्ववतिष्ठते । अतः कथं श्रुतपर्यायमात्रविनाशे तस्य सर्वथा विनाशः स्यात् ? यदि हि तस्याऽयमेवैकः पर्यायो भवेत् तदा तद्विनाशे तस्य सर्वनाशः स्यात् । एतच्च नास्ति, श्रुतपर्यायमात्रेण विनष्टस्यापि तस्य श्रुतज्ञानादिपर्यायेणोत्पादात् । यथोक्तैश्चानन्तप-र्यायैर्विशिष्टस्य सर्वदैवाऽवस्थानादिति ॥ ५४३ ॥

न चात्मैव केवल उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यधर्मा, किन्तु सर्वमपि वस्त्वीदृशमेव, इति दर्शयति-

सैव्वं चिय पइसमयं उप्पज्जइ नासएय निच्चं च । एवं चेव य सुह-दुक्ख-बंध-मोक्खवाइसब्भवो ॥ ५४४ ॥
सर्वमेव हि स्तम्भ-कुम्भ-धवनानादिवस्तु प्रतिसमयं पुराणादिपर्यायेणोत्पद्यते, नवादिपर्यायेण तु विनश्यति, द्रव्यतया पुनर्नित्यं च ध्रुवं सर्वदैवाऽवतिष्ठते । एवमेव च सुख-दुःख-बन्ध-मोक्षादिसद्भावो घटते, नान्यथा; सुखादिसद्भावो हि स्वरु-चन्दना-ऽङ्गना-

१ तद् यदि जीवो नाशे तदाशो भवतु सर्वको नास्ति । यत् स इत्याद व्यय-ध्रौव्यधर्मा-ऽनन्तपर्यायः ॥ ५४३ ॥

२ सर्वमेव प्रतिसमयमुत्पद्यते नश्यति च नित्यं च । एवमेव च सुख-दुःख-बन्ध-मोक्षादिसत्त्वतः ॥ ५४४ ॥

ऽहि-विषादि-सहकारिणसद्भावे युज्यते, अन्यथा सर्वदेव तद्भावाऽभावमसद्भात् । न चैकान्तनित्यस्य तावत्सहकार्यपेक्षा युज्यते । तथाहि- अपेक्षमाणेन सहकारिणा तस्य कश्चिदतिशयः क्रियते, नवा ? इति वक्तव्यम् । यदि क्रियते, स किमर्थान्तरभूतः, अन्तर्भूतः वा ? इति वाच्यम् । यथायः पक्षः, तर्हि तस्य किमायातम् ? । तस्याऽसौ विशेषकारक इति चेत् । न; अनवस्थामसद्भात्; तथाहि- सौऽपि विशेषस्ततो भिन्नः, अधिको वा ? इत्यादि तदेवाऽऽवृत्त इत्यनवस्था । अथाऽन्यन्तरभूत इति द्वितीयः पक्षः, स किं विद्यमानः, अविद्यमानो वा ? । यदि विद्यमानः, किमिति क्रियते ?, करणे वाऽनवस्थामसद्भात्; अथाऽविद्यमानः, ननु व्यावृत्तमेतत्- ततोऽन्यन्तरभूतः, अविद्यमानश्चेति । अविद्यमानस्य च स्वरविषाणस्यैव कथं करणोत्पत्तिः ?, करणे वा वस्तुनोऽनित्यत्वमसद्भात्; तदव्यतिरिक्तत्वेन तत्करणे वस्तुनोऽपि करणात् । अपि वा भूदेव दोष इति न क्रियत इत्यभ्युपगम्यते, न तर्हि स तस्य सहकारी, अतिशयाकरणात्, इत्यपि सहकारित्वेऽतिप्रसङ्गः, तथाहि- यदि क्वचन विशेषमर्क्यपि सहकार्योऽपि सति, तर्हि सर्वमावानामपि तत्सहकारित्वमसद्भात्, विशेषाकरणस्य समानत्वात्, इति कथं प्रतिनियतसहकारिकत्वना ? । अयंयुत एवाऽस्य वस्तुनः स्वभावः, येन विशेषाकारकमपि प्रतिनियतमेव सहकारिणमस्य कार्यं जनयति । नन्वेतदपि मनोरथमात्रम्, तर्हि यदाऽभीष्टसहकारिसंनिधौ कार्यं जनयति, तदा तस्य तदपेक्षालक्षणस्वभावो व्यावृत्तते नैवेति वाच्यम् । यदि व्यावृत्तते, तर्हिनित्यत्वमसद्भात्, स्वभावनिष्ठो स्वभावतोऽपि तदव्यतिरेकेण तद्देव निष्ठोऽपि । अपि न व्यावृत्तते, तर्हि कार्याजननमसद्भात्; तत्स्वभावनिष्ठोऽपि, पूर्वैवदिति । य एव हि तस्य कार्या- जननावस्थायां स्वभावात्, स एव जन्नावस्थायामपि, इति कथं जनयेत् ? । जन्ने वा सर्वदा जननमसद्भात्, तत्स्वभावस्य सर्वदाऽऽस्थि- तत्वादिति । सहकारिकारणान्यपि नित्यत्वात् सर्वदेव सम्भूयोऽप्युत्पन्नः, विपर्ययो वा, नित्यस्यैकस्वभावत्वात् । ततश्च कार्यस्य सर्वदेव भावः, अभावो वा स्यादिति ।

अर्थकान्तानित्य क्षणस्थितिर्येकं वस्तुभ्युपगम्यते । एतदभ्युपगतम्, यतः क्षणस्थितिपर्येकं क्षणभावस्वभावमभिधीयते, ततोऽर्थो देवाऽस्य द्वितीयादिसणे स्वभाव इत्यकामेनाऽपि प्रतिपत्तव्यम्, तयोश्च भावाऽभावयोः परस्परपन्थत्वम्, अनन्यत्वं वेति वक्तव्यम् । । यद्यन्यत्वम्, तत् किं सर्वथा, उत कथञ्चित् ? । यदि सर्वथा, तर्हि द्वितीयादिसणेऽपि भावमसद्भात्, प्रथमक्षणभावस्य द्वितीयादिसणा- भावभेदत्वान्यथानुपपत्तेः; न केकान्तविषादभावाद् भावस्य निष्ठचित्तुंभ्यते, पटाभावादिपि पटाभावादिचित्तुमसद्भात् । अथ कथञ्चित् । तदुक्त, अनेकान्तवादाभ्युपगममसद्भात् । अथाऽन्यत्वम् । तदपि सर्वथोक्तं कथञ्चित् । यदि सर्वथा, तर्हि प्रथमक्षणभाव एव द्वितीयादि-

क्षणभावस्ततो द्वितीयादिक्षणेऽपि वस्तुनो भावप्रसङ्गः, द्वितीयादिक्षणाभावस्य वा निरूपारूप्यत्वात्तस्यैव च प्रथमक्षणभावरूपत्वात्प्रथम-
क्षणभाव एवाऽभावः स्यात् । कथञ्चित्पक्षे तुक्त एव दोषः । अथ द्वितीयक्षणभावस्याभावरूपत्वादेव न प्रथमक्षणभावेनाऽन्याऽन्यत्वं-
कल्पना युक्तिमती । स्यादेतत्, यदि भावोऽभावाद् भेदा-भेदौ विहाय वर्तेत, तच्च नास्ति, गत्यन्तराभावात् । अथ द्वितीयक्षणभावः परि-
कल्पितत्वादेव न विकल्पकल्पनाविषयः; इन्त ! यद्येवम्, तर्हि तस्य परिकल्पितत्वादसत्त्वाद् द्वितीयादिक्षणेऽपि भावप्रसङ्गः, इति कुतः
क्षणस्थितिधर्मकत्वम् ? । अथ प्रथमक्षणव्यतिरिक्तो द्वितीयादिक्षणाभावः परिकल्पितः, तदव्यतिरिक्तस्त्वसावस्त्येव; तर्हि प्रथमक्षणभाव
एव द्वितीयादिक्षणाभावः, तत्र च प्रागुक्त एव दोष इति । अथ तदुत्तरकालभाविपदार्थान्तरभाव एव विवक्षितस्य द्वितीयादिक्षणाभावः;
यद्येवम्, अत्र सुतरामन्याऽन्यत्वंकल्पना, तत्र चोक्तो दोषः । अथ क्षणस्थितिधर्मकं वस्त्वेव द्वितीयादिक्षणाभावः । तदयुक्तम्,
तस्यैवाऽयोगात्; तथाहि— क्षणस्थितिधर्मकं क्षणभावस्वभावमधिधीयत इत्यादि तदेवाऽनुवर्तत इति । अथोच्येत— द्वितीयादिक्षणा-
भावे प्रथमक्षणभावस्याऽभावात्, भावे वा द्वितीयादिक्षणाभावानुपपत्तेः प्रतियोग्यभावादेव नाऽन्याऽन्यत्वंकल्पनायाः संभवः, तथाहि—
द्वितीयादिक्षणे तदेव न भवति । नन्वेवम्, तर्हि तस्यैवाऽभावधर्मकं समुत्पद्यत इति प्रतिपत्तव्यम् । न चाऽक्रमव्रतः कारणात् क्रमवद्धर्मध्यासितकार्यो-
भावापत्तेः; ततश्च स्वहेतुभ्य एव तद्भावाऽभावधर्मकं समुत्पद्यत इति प्रतिपत्तव्यम् । न चाऽक्रमव्रतः कारणात् क्रमवद्धर्मध्यासितकार्यो-
त्पत्तिर्युच्यते । ततश्च यदैव भावस्तदैवाऽभावः स्यात्, इति कुतः क्षणस्थितिधर्मकत्वम् ? । तद्भावे वा प्रथमक्षणवदुत्तरक्षणोऽपि
भावाऽभावयोः सहावस्थानेऽविरोधात् सर्वदैव वस्तुनो भावापत्तिः । न च निरशतत्त्वभावोभ्यः स्वहेतुभ्य एव तद् वस्तु क्षणस्थिति-
धर्मकमेवोत्पद्यते, इति तद्भेदुत्तरेवाऽत्रोत्तरं वक्तव्यम्, इत्युच्यमानं विद्वज्जनमनासि रञ्जयति; एवं हि स्वभावान्तरकल्पनाया अपि
कर्तुं शक्यत्वात् । स्यादेतत्, शक्या स्वभावान्तरकल्पना, अक्षणिकेऽर्थक्रियाऽसंभवात् । तदयुक्तम्, क्षणिके एवाऽर्थक्रियाऽयोगात्,
तथाहि— क्षणिकः पदार्थोऽस्तुत्पन्नोऽर्थक्रियां करोति, उत्पद्यमानः, उत्पन्नः, निवर्तमानः, निवृत्तो वा ? इति विकल्पाः । न तावदनुत्पन्नः,
तस्यैवाऽसत्त्वात् । नाऽस्तुत्पद्यमानः, उत्पद्यमानावस्थायां क्षणभङ्गभाववादिभिरनभ्युपगमात्; अभ्युपगमे वा कोऽप्यंश उत्पन्नः, कोऽप्य-
नुत्पन्न इति सांशवस्त्वभ्युपगमः स्यात्, तथा चाऽसत्पक्षसिद्धिः, द्रव्य-पर्यायोभयरूपवस्तुसिद्धेः । अंशाभ्युपगमे हंशवानवयवी सिद्ध-
ति, स च द्रव्यम्, अंशाश्च पर्याया इति द्रव्य-पर्यायोभयरूपवस्तुसिद्धिः । नाऽस्तुत्पन्नः, तस्य सर्वात्मनोत्पन्नत्वेन सहकारिभिरनाधेयान्ति-
शयत्वात्, अतिशयाधाने वा भिन्नकारणप्रभवातिशयस्य ततो भेदप्रसङ्गात् । इदमेव सहकारिणामतिशयजनकत्वं यदुत- तैः सह संभूय
विशिष्टार्थक्रियामसौ करोतीति चेत् । नन्वेतद्व्याप्तमचित्तसमाधानमात्रम्, यदि हि विशिष्टार्थक्रियाकरणे सहकारिणां संयोगमात्र-
मेवाऽयमपेक्षते, न त्वपरमतिशयम्; तर्ह्यसहकारित्वाभिमतैरप्यनेकैः सहाऽप्य संयोगमात्रं विद्यते, किमिति विवक्षितसहकारिसंयोगमपे-

शते ? । तस्मात् तेभ्यस्त्वस्याऽतिशयाथानं वक्तव्यम्, तत्र क्षणिकत्वे नोत्पद्यते । अथ निवर्तमानः करोति । तदप्युक्तम्, निवर्तमानावस्थान्म्युपगमात्, अभ्युपगमे वा वस्तुनां साक्षतामसद्भात् । निवृत्तौऽपि न करोति, अधिग्रहान्त्वार्थदेव । तस्मात् क्षणस्थितियर्भक्तमपि वस्तु न क्रयमभ्युपपद्यते । इति द्रव्य-पर्यायोभयरूपं नित्याऽनित्यमेव वस्तुभ्युपगन्तव्यम्, तस्यैव मत्स्यादिप्रमाणसिद्धत्वात्, तथाहि— शृत्पिण्ड शिवक स्यात् षट् कपालादिव्यविशेषेण सर्वत्र शृदन्वयः संवेद्यते, प्रतिभेद चान्योन्यव्यावृत्तिः, यथाप्रतिभासं हि शृत्पिण्डसंवेदनं, न तथाप्रतिभासमेव शिवकादियु, सर्वत्राऽऽकारभेदाजुभवात् । न च यथाप्रतिभासभेदं तत्सवेदेन विजातीयेषुद्रुक-यन-पवनादियु, तथाप्रतिभासभेदेन शिवकादियु, सर्वत्र शृदन्वयस्य संवेदनात् । न चास्य सर्वजनसंवेद्यस्यापि संवेदनस्यापहवः कर्तुं युज्यते, अतिमसद्भात् । न चेदं संवेदनं घ्रान्तमिति वक्तव्यं कर्तुम्, देश-काल नरावस्थान्तरेष्वित्यमेव शृत्तेः । न चार्थप्रभवमविवेकसंवेदनंभावो युज्यते, व्यावृत्ताकारनिवन्धनस्य परमभेदस्य तेष्वभावात्; उक्तं च—

“ भवेद्येकान्तनित्येषु नान्वय व्यतिरेकत्वात् । संवेदनं भवेद् धर्मभेदाभावादिह स्फुटम् ॥ १ ॥ ”

धर्मभेदाभ्युपगमं चैकान्तनित्यत्वहानिमसद्भात् । एकान्तैवित्त्वेऽपि भावेषु नाधिष्ठितसवेदनसभवो घटते, अनुवृत्ताकारनिवन्धनद्रव्यान्यपस्याऽभावात् । उक्तं च—

“ एकान्ताऽनित्यभावेषु नान्वय-व्यतिरेकत्वात् । संवेदनं भवेद् द्रव्यस्याऽन्यथाभावतो ह्यवम् ॥ १ ॥ ”

न चाऽस्य संवेदनस्य बाधकमत्ययो युज्यते, कदादिद्रव्यतुपलब्धेः । तस्मादन्यथाऽविनाशूलो व्यतिरेकः, व्यतिरेकाविनाशूलान्वय इति । उक्तं च—

“ नाऽन्य स हि भेदत्वात् न भेदोऽन्यव्युत्पिठ । शृद्वत्त्वमेवससांघृतिगतान्तरं पट ॥ १ ॥ ”

इत्यलं विस्तरेण । अत्र बहु वक्तव्यम्, तप्तु नोच्यते, ग्रन्थगहनताभावात्, अन्यत्रोक्तत्वात् । अत्र च ग्रन्थे, ग्रन्थान्तरेऽपि चाऽयं बाधो बहुषु स्थानेषु भगिष्यते । एकत्र च स्थाने लिखितः स्थानान्तरे सुखेनवाऽतिदिश्यते, इत्यालौच्य क्रिञ्चिद् सविस्तरमिदं वादस्थानकं लिखितम् । इति न परामजनीयम्, अलविर्वा विधेया, बहुपयोगित्वादस्येति ॥ ५४४ ॥

१ ५ ७ 'धर्मभेदो' । १ ५ ७ 'नान्वय' । १ ५ ७ 'कात्र' । ५ ५ ७ 'रेका' । १ ५ ७ 'नत्या' ।

इह श्रुतस्य साद्यादिरूपणार्थां चतुर्भङ्गी संभवति, तद्यथा- सादि सपर्यवसितमित्येको भङ्गः, सादि अपर्यवसितमिति द्वितीयः, अनादि सपर्यवसितमिति तृतीयः, अनादि अपर्यवसितमिति चतुर्थः। तत्र द्रव्यत एकं पुरुषद्रव्यमङ्गीकृत्य निरूपितः प्रथमो भङ्गः। द्वितीयस्तु पररूपणामार्गं, कचिदप्यसंभवात्। अतो भव्या-ऽभव्या समाश्रित्य तृतीय-चतुर्थभङ्गकायाह-

अहवा सुतं निव्याणभाविणोऽणाइयं सपज्जंतं । जविचं पिव निययं सेसाणसणाइ-पज्जंतं ॥ ५४५ ॥

इह सम्यग्-पिथ्याभावेनाऽविशेषितं श्रुतसामान्यमात्रं युज्यते। अथाशब्दो भङ्गकान्तरसूचकः। निर्वाणे भविष्यतीति निर्वाणभावा भव्यस्तस्यैतच्छ्रुतमात्रं भव्यत्ववदनादिकालादारभ्य भावादनानि, केवलोत्पत्तौ पुनरवश्यं न भविष्यतीति सपर्यन्तम्। शेषाणामनिर्वाण-भाविणामभव्यानां जीवत्ववदभव्यत्ववद् वा नियतं निश्चितमनादि-अपर्यन्तम्, अभव्यस्य संसारे कदाचिदपि श्रुतमात्राऽव्यवच्छेदादिति। इह द्रव्यत एकं जीवद्रव्यमाश्रित्य निरूपितः प्राक् सादिसपर्यवसितत्वलक्षणः श्रुतस्य प्रथमभङ्गः, नानानीवद्रव्याणि त्वाश्रित्य तस्यैव चतुर्थभङ्गः पुरस्ताद् भणियन्ते ॥ ५४५ ॥

अथ क्षेत्र-काल-भावैः प्रथमं भङ्गमेव तस्य दर्शयन्नाह-

* खेत्ते भरहे-न्वया काले उ समाउ दोगिण तत्थेव । भावे पुण पण्णवगं पण्णवगिज्जे व आसज्जे ॥ ५४६॥

प्राग् यदुक्तम्- ' देवामि एगपुरिसं पडुन साइं सनिहणं न ' इति, तदिह प्रकृतं स्पर्यते। तत्र क्षेत्रे चिन्त्यमाने भरतै-रात्र-तक्षेत्राण्याश्रित्य सम्यक्श्रुतं सादि सनिधनं न भवति। एतेषु क्षेत्रेषु प्रथमतीर्थकरकाले तद् भवतीति सादित्वं, चरमतीर्थकृतीर्थान्ते त्ववश्यं व्यवच्छिद्यत इति सपर्यवसितत्वमिति। काले त्वधिक्रियमाणे द्वे समे उत्सर्पिण्य-वसर्पिण्यां समाश्रित्य तत्रैव तेभ्यश्च भरतै-रात्रतेज्वेत्तु सादि सपर्यवसितं भवति, द्वयोरपि समयोस्तृतीयारके प्रथमं भावात् सादित्वम्; उत्सर्पिण्यां चतुर्थस्थादौ, अयसर्पिण्यां तु पञ्चमस्यान्तेऽवश्यं व्यवच्छेदात् सपर्यवसितत्वम्। भावे पुनर्विचार्यमाणे प्रज्ञापकं गुरुं श्रुतप्रज्ञापनीयांथार्थानासायंदं सादि सपर्यवसितं स्यादिति॥५४६॥

कथं पुनः प्रज्ञापकं, प्रज्ञापनीयांथार्थानाश्रित्येदं साद्यादिरूपम्?, इत्याह-

१ घ. छ. 'को गेरः ता' । २ अथवा सूर्यं विष्णोः भाविणोऽनादिकं सपर्यन्तम् । जौपर्याभंत विष्णं शेषाणामगति-पर्यन्तम् ॥ ५४५ ॥

३ घ. छ. 'भमता' च क्षेत्रे भरतै-रात्रते काले तु ममे दे तद्वर । भावे पुनः प्रज्ञापकं प्रज्ञापनीयान् ताऽऽसज्जे ॥ ५४६ ॥ ५ गाथा ५३८ ।

उद्वेगो-सर-भय-चा थाणविसिसा य होति पण्णवए । गइ-ठाण-भेय-संघाय-वण-सहाइ-मावेसु ॥ ५४७ ॥

उपयोग आन्तरः श्रुतपरिणाम, सरो ध्वनिः, प्रयत्नसाह्यादिभ्यापारविषयो पक्कः, स्थानविशेषा आसनविशेषाः, प्रज्ञापके गुरो व्याख्यानादि कुर्वन्ति सत्येते भावा धर्मा भवन्ति । एते वाजिनित्यत्वात् सादि सपर्यवसिताः । तदर्थतानाश्रित्य वस्तुतन्व्यत्वाच्चतुसप्तमि सादि-सपर्यवसितं भवति । प्रज्ञापनीयार्थगतान् भावानाह- 'गईत्यादि' गतिरज्वादीनां गमनपरिणामः, स्थानं तेत्यायेव स्थितिपरिणामः, भेदस्तेषामेवाऽन्यसंयुक्तानां विषयत्वम्, संघातस्त्वन्यैः सह सयोगः, वर्णं कृष्णादिः, शब्दो मेन्द्र मधुरादिः, आदिशब्दाद् एत गन्ध स्वरो-संस्थानादिपरिग्रहः । एते गति-स्थित्यादयो याथाः पर्यापथ्या भावेषु प्रज्ञापनीयेषु परमाख्यादिषु भवन्ति । ततोऽनित्यत्वादी सादि-सपर्यवसिताः । एते च श्रुतस्य ग्राह्याः, ग्राहकं च ग्राह्यनिवन्धनं भवति, अतः श्रुतमपि सादि सपर्यवसिताविति भावः । तदेवं श्रव्य-शेत्र-काल-भावानाश्रित्य सादि-सपर्यवसितत्वक्षणो दक्षितः प्रथमपङ्क्तः ॥ ५४७ ॥

अथैतानेवाऽऽश्रित्य पूर्वमभ्युपश्रुतदर्थितमपि पुनरंतेष्वपि क्रमायातेषु संभवदर्शनार्थमनाद्यपर्यवसितत्वक्षणं चतुर्थमभ्युपदर्श-

यथाह-

दैव्ये नाणापुरित्से खेत्ते विदेहाई कालो जो तेसु । खय-उवसमभात्राम्भि य सुयनाणं वट्टए सययं ॥५४८॥

श्रव्यविषये नानापुरणान् नारक-तिर्यङ्-भयुष्य देवगतान् नानासम्यग्दृष्टिजीवानाश्रित्य श्रुतज्ञानं सम्पद्श्रुत सततं वर्तते— अयूत्, भवति, भविष्यति च, न तु कदाचिद् व्यवच्छिद्यते । ततस्तानाश्रित्येदमनादि, अपर्यवसितं च स्यादिति भावः । श्रेत्रे पुनः पञ्च महाविदेरलक्षणान् विदेहानाश्रित्य, काले तु यस्तेष्वेव विदेहेषु कालोऽनवसर्गिण्युत्सर्गिणिरूपस्तथाश्रित्य । भाये तु सायोपश्रामिके श्रुतज्ञान सततं सर्वदैव वर्तते; अतोऽनादि अपर्यवसितम् । सामान्येन हि महाविदेहेषुत्सर्गिण्यवसर्गिण्यभावरूपनिजकालविशिष्टेषु द्वादशा-श्रुतं कदापि न व्यवच्छिद्यते, तीर्थकर-गणधरादीनां तेषु सर्वदैव भावात् ॥ इति गाथाद्वादशकार्यः ॥ ५४८ ॥

॥ तदेवं समप्रतिपक्षं सादि-सपर्यवसितं श्रुतं समाप्तम् ॥

१ उपयोग-सरा प्रपक्का' स्थानविशेषाणां भयमित प्रज्ञापके । गति-स्थान भेद सघात वर्णं शब्दश्रित्याद्येषु ॥ ५४७ ॥ २ य च उ 'मधुर-भे-श्रित्ति' ।
३ इत्येव नामानुसङ्गात् श्रेत्रे विदेहान् कालो यत्तेषु । श्रव्योपसमभाये च श्रुतज्ञानं वर्तते सततम् ॥ ५४८ ॥

अथ षष्ठं सप्ततिपक्षं गमिकश्रुतद्वारमाह—

भंगगणियाइं गमिये जं सरिसगमं च कारणवसेण । गाहाइ अगमियं खलु कालियसुयं दिड्ढिवाए वा ॥५४९॥
गमा भङ्गका गणितादिविशेषाश्च तद्बहुलं तत्संखुलं गमिकम् । अथवा, गमाः सदृशपाठास्ते च कारणवसेन यत्र बहवो भवन्ति तद् गमिकं, तच्चैर्विधं प्रायः 'दृष्टिवादे' इत्येवं पर्यन्ते दृष्टिवादपदमत्र संबध्यते । यत्र प्रायो गाथा-श्लोक-वेषकाद्यसदृशपाठात्मकं तदगमिकं, तच्चैर्विधं प्रायः कालिकश्रुतम् ॥ इति गाथार्थः ॥ ५४९ ॥

॥ इति सप्ततिपक्षं गमिकद्वारम् ॥

अथ सप्तमं सप्ततिपक्षमङ्गप्रविष्टद्वारमाह—

गैणहर-थेरकर्यं वा आएसो मुक्कवागरणओ वा । धुव-चलविसेसओ वा अंगा-णोसु नाणत्तं ॥ ५५० ॥
अङ्गा-ज्जमङ्गप्रविष्टश्रुतयोरिदं नानात्वमेतद् भेदकारणम् । किम् ? इत्याह— गणधरा गौतमस्वाम्यादयः, तत्कृतं श्रुतं द्वादशाङ्गरूपमङ्गप्रविष्टमुच्यते । स्थविरास्तु भद्रबाहुस्वाम्यादयस्तत्कृतं श्रुतमावश्यकानियुक्त्यादिकमनङ्गप्रविष्टमङ्गवाह्यमुच्यते । अथवा, वारत्रयं गणधरपृष्ठस्य तीर्थकरस्य संबन्धी य आदेशः प्रतिवचनमुत्पाद-व्यय-ध्रौव्यवाचकं पदत्रयमित्यर्थः, तस्माद् यद् निष्पन्नं तदङ्गप्रविष्टं द्वादशाङ्गमेव, मुक्तं मुक्तलयमश्रुपूर्वकं च यद् व्याकरणमर्थप्रतिपादनं, तस्माद् निष्पन्नमङ्गवाह्यमभिधीयते, तच्चावश्यकादिकम् । वाशब्दो-ऽङ्गा-ज्जमङ्गप्रविष्टत्वे पूर्वोक्तभेदकारणादन्यत्वसूचकः । तृतीयं भेदकारणमाह— 'धुव-चलविसेसओ व चि' ध्रुवं सर्वतीर्थकरतीर्थेषु नियतं निश्चयभावि श्रुतमङ्गप्रविष्टमुच्यते द्वादशाङ्गमिति । यत् पुनश्चलमनियतमनिश्चयभावि तत् तन्दुलवैकालिकप्रकीर्णादि श्रुतमङ्गवाह्यम् । वाशब्दोऽत्रापि भेदकारणान्तरत्वसूचकः । इदमुक्तं भवति— गणधरकृतं, पदत्रयलक्षणतीर्थकारादेशानिष्पन्नं, ध्रुवं च यच्छ्रुतं तदङ्गप्रविष्टमुच्यते, तच्च द्वादशाङ्गीरूपमेव । यस्तुनः स्थविरकृतं, मुक्तलार्थाभिधानं, चलं च तदावश्यकप्रकीर्णादि श्रुतमङ्गवाह्यमिति ॥ ५५० ॥

आह— ननु 'पूर्वं पूर्वाण्येवोपनिवन्नाति गणधरः' इत्यागमे श्रूयते, पूर्वकरणादेव चैतानि पूर्वाण्यभिधीयन्ते । तेषु च

१ मङ्ग-गणितादि गमिकं यत्सदृशगमं च कारणवसेन । गाथायामिकं खलु कालिकश्रुतं दृष्टिवादे वा ॥ ५४९ ॥

२ गणधर-स्थविरकृतं वाऽऽदेशाद् मुक्तलस्याकरणतो वा । ध्रुव-चलविशेषतो वाऽङ्गा-ज्जमङ्गयोर्नानात्वम् ॥ ५५० ॥

३ घ. छ. 'दृयदनि' । ४ घ. छ. 'मं तदङ्ग' । ५ क. ख. ग. 'प्रथमं पू' ।

नि.शेषमपि वास्तुपपवतसति । अतश्चतुर्दशपूर्वात्मकं द्वादशमेवाऽऽप्तमस्तु, किं शेषाद्भिरचनेन वा ? इत्याशङ्क्यार-
 जेद्भवि य भूयावापु सञ्चरस्स वओमयस्स ओयारो । निञ्जहणा तहावि दु दुम्भेहे पप्प इत्थी य ॥ ५५१ ॥
 अशेषविशेषान्वितस्य समग्रवस्तुसोमस्य श्रुतस्य सद्युतस्य वादो भणन यत्रासौ भूतवादः, अयवाऽऽनुगत व्याहृतापरिशेषपरमं
 कलापान्वितानां समेद भवेदानां भूतानां प्राणिनां वादो यत्राऽसौ भूतवादो दृष्टिवादः, दीर्घत्वं च तकारस्याऽऽर्जत्वात् । तत्र यद्यपि दृष्टिवादे
 सर्वस्याऽपि वाक्यस्याऽऽचरारोऽस्ति, तथापि दुर्ग्यसां तदवधारणाद्ययोग्यानां मन्वमतीनां, तथा श्रावकादीनां स्त्रीणां चानुग्रहार्यं
 निर्वृणां विरचना शेषयुक्तस्येति ॥ ५५१ ॥

ननु स्त्रीणां दृष्टिवादः किमिति न दीयते ? इत्याह-
 दुष्छा गारवचहुला चलिदिया दुब्बला धिईपु य । इय अइसेसञ्चयणा भूयावाओ य नो र्थीण ॥५५२॥
 यदि हि दृष्टिवादः स्त्रियाः कथमपि दीयेत तदा तुच्छादिस्वभावतया 'अहो ! अहं या दृष्टिवाद्यमपि पशामि' इत्येव गर्वाऽऽध्यात्ममा-
 नसाऽसौ पुरुषपरिभवादिष्वपि मृद्वधिं विधाय दुर्गतिमभिगच्छेत् । अतो निरवधिक्रयानीरनीरतिभिः परानुग्रहमष्टवर्धगवन्नस्तीर्थकरैव-
 स्थान सद्युत्थानश्रुतादीन्यतिशयवन्त्यययनानि, दृष्टिवादश्च स्त्रीणां नानुज्ञातः । अनुग्रहार्यं पुनस्तासांमपि किञ्चित्कालं देयमित्येका
 दशाज्ञादिविरचनं सफलम् ॥ इति गाथात्रयार्थः ॥ ५५२ ॥

॥ इत्यत्राऽऽनग्रमविष्ट श्रुतद्वारम् ॥

सर्वेवं निरूपितं चतुर्दशविषयपरि श्रुतमर्थतः । अथ कियंस्ताद्विषयः ? इति निरूपयितुमार-
 जेवउत्तो सुयनाणी सव्य दन्वाहं जाणइ जहत्थं । पासइ य केइ सो पुण तमचक्खुहंसणेण ति ॥ ५५३ ॥
 उपयुक्तो दशोपयोगः श्रुतज्ञानी सर्वं द्रव्यादि यथार्थं यथावद् यथा सर्वज्ञेनोक्त तथा जानाति- इत्यतः पञ्चास्तिकापद्रव्याणि,
 क्षेत्रं लोकाऽलोककार्कणं, कालमतीतादिरूपं, भावानौदयिकादीन् जानाति- स्पन्द्यवमासिना श्रुतज्ञानेनाऽऽन्युत्थयते, न तु सायान्यत्राहिणां

१ यद्यपि च भूतवादे सर्वस्य वास्तुपपवताऽऽवतातः । निर्वृणां तथापि सद्यु दुर्ग्यसां प्राप्य विपश्य ॥ ५५१ ॥
 २ पुण्या गणपकुला च्छेदिक्रिया दुर्बला पिया च । इत्यनित्यताप्ययना भूतवाद्यश्च नो क्षीणत् ॥ ५५१ ॥ ३ य उ उ 'दीयते त' ।
 ४ उपयुक्ताः श्रुतज्ञानी सर्वं द्रव्यादि जानाति यथार्थम् । यद्यपि च केचित् स उपलब्धपशुर्वर्जितेति ॥ ५५३ ॥ ५ क उ य उ 'कारं वा' ।

दर्शनेन पश्यति, तस्य तदसंभवात्; यथा हि मनःपर्ययज्ञानं स्वभावैवैव स्पष्टार्थग्राहकं, इति न तत्र दर्शनेन, एवं श्रुतज्ञानेऽपि; तदपि श्रुतिविकल्पनावस्थायामन्तर्जत्याकारत्वाद् विशेषमेव शक्यति न सामान्यमिति भावः । तथा च नान्दिस्त्रुम्— “तं समासओ चउव्विहं पणत्तं, तं जहा— दव्वओ खेचओ, कालओ, भावओ । दव्वओ णं सुयनाणी उवउत्तो सव्वदव्वाइ जाणइ न पासइ, एवं सव्ववेत्तं, सव्वकालं, सव्वभावे जाणइ न पासइ ” इति । अन्ये तु नञः पाठं न मन्यन्ते । ततश्च “ जाणइ पासइ ” इति पठन्ति । अतः ‘श्रुत-ज्ञान्यपि दर्शनेन पश्यति’ इति ते मन्यन्ते, यच्चासौ दर्शनेन पश्यति तदचक्षुर्दर्शनेनेति मन्यन्ते । इदमत्र हृदयम्— यस्य श्रुतज्ञानं तस्य मतिज्ञानमवश्यमेव भवति । मति-श्रुतज्ञानस्य च चक्षुरचक्षुर्दर्शनेभेदाद् द्विभेदं दर्शनेन मतिज्ञानं पश्यति, अचक्षुर्दर्शनेन पुनः श्रुतज्ञानमिति ॥ ५५३ ॥

एतत् तेषां मतमसमीक्षिताभिधानत्वाद् यदृच्छावादमात्रमिति दर्शयन्नाह—

तोसिमचक्खुंदंसणसामणओ कंहं न मइनाणी । पासइ, पासइ व कंहं सुयनाणी किंकओ सेओ ? ॥५५४॥

तेषां नञः पाठमनभ्युपगच्छतां मतिज्ञान-श्रुतज्ञानयोरिन्द्रिय-मनोनिमित्तासाभ्यादचक्षुर्दर्शने समानेऽपि कथं हन्त ! तेनाऽचक्षुर्दर्शनेन मतिज्ञानी न पश्यति ?, कथं वा तेन श्रुतज्ञानी पश्यति ? । यदि हि श्रुतज्ञानी तेन पश्यति तर्हि मतिज्ञान्यपि पश्यतु । अथासौ न पश्यति, तर्हीतरोऽपि मा पश्यतु । ननु किंकृतोऽयं भेदो, यदचक्षुर्दर्शने समानेऽपि तेनैकं ज्ञानं पश्यति, अपरं तु न पश्यति ? । खेच्छाभापितत्वमात्रं विहाय नापरमत्र कारणं पश्याम इति भावः । तस्मात् “ जाणइ न पासइ ” इति स्थितमिति ॥ ५५४ ॥

अथवा मज्ञापनोक्तां पश्यतामाश्रित्य श्रुतज्ञानेऽपि पश्यता युक्ता । ततश्च “ जाणइ पासइ ” इत्यपि पाठो युक्त इति दर्शयन्नाह—

मइभेयमचक्खुंदंसणं च वज्जितु पासणा भणिया । पणवणाए उ फुडा तेण सुए पासणा जुत्ता ॥५५५॥

१ तए समासतश्चतुर्विधं प्रजसम्, तेषया— प्रवृत्ता, शेषता, काष्ठा, भाषाः । इत्येताः श्रुतज्ञान्युपयुक्ताः संयत्तव्याणि ज्ञानाणि, न पश्यति । एवं संयत्तं, सर्वकालं, सर्वभाषान् ज्ञानाणि न पश्यति ।

२ तेषामचक्षुर्दर्शनेन सामान्यतः कथं न मतिज्ञानी । पश्यति या कथं श्रुतज्ञानी, किंकृतो भेदः ? ॥ ५५४ ॥

३ मतिभेदमचक्षुर्दर्शनं च धर्षयित्वा पश्यता भणित्वा । मज्ञापनात् तु एतदे पश्यता युक्ता ॥ ५५५ ॥

मतेर्भेदो मतिभेदो मतिज्ञान-मत्यज्ञानलक्षणस्य, तथाऽचक्षुर्दुर्दर्शनं च वर्णयित्वा येन कारणेन मज्ञानायां त्रिशतसप्तदे पश्यचा स्फुटा व्यक्ता भणित्वा, तेन ध्रुते धृतज्ञानेऽपि पश्यचा युक्ता “ जाणइ पासइ ” इति पाठो युक्त इत्यर्थः । तथाच मज्ञापनात्रिशतसप्तपद-सूत्रम्- “ केशविहा णं भंते ! पासणया पण्णचा ! । गोयथा ! दुविहा, तं जहा- सागारपासणया य, अणगारपासणया य । सागार-पासणया णं भन्ते ! केशविहा पण्णचा ! । गोयथा ! छब्बिहा पण्णचा, तं जहा- सुयनाणसागारपासणया, ओहि मणपज्जव-केवलनाण-सागारपासणया, सुयअन्नाण विभगनाणसागारपासणया य । अणगारपासणया णं भंते ! केशविहा पण्णचा ! । गोयथा ! तिविहा पण्णचा, तं जहा- चवसुंसण-ओहिदसण केवलदंसणअणगारपासणया ” इति ।

अय ‘पासणया’ इति कः शब्दार्थः ? उच्यते- पश्यतो भावः पश्यणोपयोग इत्यर्थः, यथोपयोगशब्देन साकारानाकारभेदभिन्न उपयोगोऽभिधीयते तथा पश्यचाशब्देनापीत्यर्थः । आइ-ययेवम्, पर्यायशब्दावेतौ, तत् किमित्युपयोगात् पश्यचा पृथगर्थिता ? । सत्यम्, किन्तु साकारोपयोगोऽपि श्रोक्तः, साकारपश्यचा तु पोढा, मतिज्ञान-मत्यज्ञानयोस्त्वदभजनत्वात् ; अनाकारोपयोगोऽपि चतुर्था मोक्तः, अनाकारपश्यचा पुनस्त्रिधा, अचक्षुर्दुर्दर्शनस्य तदनभिधानत्वात् ; पश्यचाशब्दो हि ‘इक्षिर-भेसणे’ अस्य धातोर्निष्पद्यते, मरुष्टं वेसणं त्रिकाल-विषये शीघ्रमेवाऽर्पपरिच्छेदनपरिच्छेदचवोथे भवति । मतिज्ञान मत्यज्ञाने च त्रायः सामंतकालविषये एव, इति न तयोः पश्यचा । शीघ्रं चाऽर्पपरिच्छेदो यथा चक्षुषः, न तथा श्रेषणां श्रोत्र-श्राणादीन्द्रियाणां, चक्षुष्ययोगोपेक्षया तदुपयोगस्येन्द्रियपदे दीर्घं दीर्घतरत्वेनाऽभिधानत्वात् । मनसस्तु शीघ्रापेपरिच्छेदेऽप्यनाकारपश्यचा न विवक्षिता, उपयोगमात्रस्यैव तत्र विवक्षणात् । अतोऽचक्षुर्दुर्दर्शनेऽपि न पश्यचा । तदेवं धृता-ऽधि-मनःपर्याय केवलज्ञान धृताज्ञान विभङ्गज्ञानभेदात् पोढा साकारपश्यचा, अथवा तु साकारोपयोगः ; चक्षु रराधि केवलदर्शनभेदात् तु त्रिधाऽनाकारपश्यचा, चतुर्था त्वनाकारोपयोगाः । इत्युपयोग-पश्यचयोर्भेदः । तदेव मतिभेदी, अचक्षुर्दुर्दर्शनं च वर्णयित्वा धृतज्ञानादियु मज्ञापनार्थां पश्यचा मोक्त्वा, तामाधित्य ध्रुते युक्ता पश्यचेति स्थितम् ।

केयुचिस्तु युस्तकेषु ‘तेण हए पासणाऽधुया’ इत्येवमकारमश्लेषो रूपते, तत्राऽयमर्थः- पूर्वगाथायां ‘पासइ य केर सो पुण

१ क य ‘त्वा यथा मे’ च ‘त्वा तथा मे’ ।

२ कतिविधा मज्झा ? । पश्यचा मज्झा ? । गौतम ! द्विविधा, तद्यथा- साकारपश्यचा च, अनाकारपश्यचा च । साकारपश्यचा भगवत् । कतिविधा मज्झा ? । पश्यचा मज्झा ? । गौतम ! पश्यचा मज्झा ? । गौतम ! द्विविधा, तद्यथा- सुयनाणसाकारपश्यचा, अवाधि-मनःपर्याय-केवलनाणसाकारपश्यचा, धृताज्ञान-विभङ्गज्ञानसाकारपश्यचा च । अनाकारपश्यचा भगवत् । कतिविधा मज्झा ? । गौतम ! द्विविधा मज्झा, तद्यथा- चक्षुर्दुर्दर्शन-केवलदर्शनाऽनाकारपश्यचा । ३ व छ. ‘या थ’ । य गाथा ५५३ ।

तमचखुडुंसणं' इति वचनादचक्षुदर्शनमाश्रित्य श्रुतज्ञाने या परमत्ता प्रोक्ता सा, इत्यतोऽप्युक्ता । कुतः ? इत्याह- येन प्रज्ञापनायां मतिभेदौ, अचक्षुदर्शनं च वर्जयित्वा परमत्ता प्रोक्ता । अतोऽचक्षुदर्शनमाश्रित्याऽप्युक्तैव श्रुतज्ञाने परमत्ता । ततो "जाणइ न पासइ" इति पाठ इति स्थितम् । इयं च गाथा पूर्वटीकाकारैर्गृहीता, 'कण्ठया' इति च निर्दिष्टा, न तु व्याख्याता; अस्माभिस्तु यथावबोधं किञ्चिद् विद्वता, सुधिया स्वन्याऽप्यविरोधतो व्याख्यायति । तदेवं भेदतो विपयतश्च निरूपितं श्रुतज्ञानम् ॥ ५५५ ॥

सांगतं सत्पदमरूपणतादिभिर्नवभिरनुयोगद्वारैरित्यादिमार्गोपास्थानेषु तद् गमनमिष्टम् । एतच्चाभिन्नस्वामित्वात् पूर्वोक्तमति-
ज्ञानेन समानम्, इत्यतिदिशन्नाह-

जह नवहा मइनाणं संतपयपरूवणाइणा गमियं । तह नेयं सुयनाणं जं तेण समाणसासितं ॥ ५५६ ॥
गतार्थैव ॥ ५५६ ॥

अथोत्तरान्वित्तुवित्तगाथोसंवन्धनायाह-

संस्वाइसयनिहाणं तं पाएणं जओ पराहीणं । तेण विणेयहियत्थं गहणोवाओ इमो तस्स ॥ ५५७ ॥
तच्च श्रुतज्ञानं यतो यस्मादनेकातिशयनिधानं प्रायः परार्थिनं च गुर्वीयत्तम्, तेन कारणेन तस्य श्रुतज्ञानस्याऽयं वक्ष्यमाणो ग्रहणोपायो ग्रहणविधिः 'तीर्थकर-गणधरैरुक्तः' इति शेषः ॥ इति गाथापञ्चकार्थः ॥ ५५७ ॥

कः पुनर्ग्रहणोपायः ? इत्याह-

आगमसत्थगहणं जं बुद्धिगुणेहिं अट्टहिं दिट्ठं । वेत्ति सुयनाणलंभं तं पुब्बविसारया धीरा ॥ ५५८ ॥

पूर्वेषु विशारदा विपश्चितो धीरा व्रतानुपालनस्थिराः श्रुतज्ञानस्य लाभं द्रुवते प्रतिपादयन्ति । किं तत् ? इत्याह- 'तं ति' तदेवागमशास्त्रग्रहणं । यत् किम् ? इत्याह- यद्बुद्धिगुणैर्वक्ष्यमाणस्वरूपरष्टभिर्दिष्टं शास्त्रे, इत्यक्षरयोजना । अयमर्थः- शिष्यते शिक्षयते बोध्यतेऽनेनेति शालं तच्चाविशेषितं सामान्येन सर्वमपि मत्यादिज्ञानमुच्यते, सर्वेणापि ज्ञानेन जन्तूनां बोधनात् । अतो विशेषे स्थापयि-

१ यथा नवथा मतिज्ञानं सरपदमरूपणादिना गमितम् । तथा ज्ञेयं श्रुतज्ञानं यत् तेन समानस्वामित्वम् ॥ ५५६ ॥ २ द. घ. छ. 'या संवन्धनायाह' ।

३ सर्ववित्तियनिधानं तत् प्रायेण यतः परार्थिनम् । तेन विनेयद्वितीये ग्रहणोपायोऽयं तस्य ॥ ५५७ ॥

४ आगमशास्त्रग्रहणं यद् बुद्धिगुणैरष्टभिर्दिष्टम् । द्रुवते श्रुतज्ञानलाभं तत् पूर्वविशारदा धीराः ॥ ५५८ ॥

गुणै- आगमरूपं शास्त्रागमशास्त्रं श्रुतज्ञानमित्यर्थः, तस्य प्रार्णं गुरुसकाशादानं तदेव श्रुतलभं दृश्यते, यद् बुद्धिगुरोराद्यभिः शास्त्रे विष्टं, नान्यदिति- वक्ष्यमाणशुभ्रपादिगुणाद्युक्तमर्थैश्च श्रुतज्ञानं प्राप्य, नान्ययेति तात्पर्यम् ॥ इति नियुक्तिगार्थः ॥ ५५८ ॥

विशेषा०

अत्र भाष्यम्-

सोसिज्ज्जेण तयं सत्यं त चाप्रवित्सेसिय नाण । आगम एव य सत्य आगमसत्थ ए सुयनाण ॥ ५५९ ॥
तत्सायाण गहण विट्ठ जं मइयुणेहिं सत्यम्भि । वेति तय सुयलभं गुणा य सुस्सुसणार्इया ॥ ५६० ॥

गतायै एव ॥ ५५९ ॥ ५६० ॥

ते चास्मी अष्टौ बुद्धियुगाः-

सुस्सुसइ पडियुच्छइ सुणेइ गिण्हइ य ईहए चावि । ततो अपोहए वा धारेइ कोइ वा सम्म ॥ ५६१ ॥

विनययुक्तो गुरुशुलात् श्रोतृमिच्छति श्रुयते, पुनः पृच्छति प्रसिपृच्छति- तदर्थतं श्रुत निःशङ्कितं करोतीत्यर्थः । तथार्थतं सुस्सुसइ पडियुच्छइ सुणेइ गिण्हइ य ईहए चावि । ततो अपोहए वा धारेइ कोइ वा सम्म ॥ ५६१ ॥
विनययुक्तो गुरुशुलात् श्रोतृमिच्छति श्रुयते, पुनः पृच्छति प्रसिपृच्छति- तदर्थतं श्रुत निःशङ्कितं करोतीत्यर्थः । तथार्थतं सुस्सुसइ पडियुच्छइ सुणेइ गिण्हइ य ईहए चावि । ततो अपोहए वा धारेइ कोइ वा सम्म ॥ ५६१ ॥

अथवा, यद् यदाज्ञापयति कार्यजातं गुरुः, तत्तत् सम्पगवुप्रई मन्यमानः श्रोतृमिच्छति श्रुयते । पूर्वनिरूपितव कार्यकरणकाले पुनः पृच्छति प्रसिपृच्छति । इत्थं चाराधितस्य गुरोरन्विके धर्मं, सदर्प्य वा सम्पक् गृणोति । श्रुतं चावप्ररेण युक्ताति, इत्यादि पूर्ववत् । अन्ये तु व्याचक्षते- भक्तिपूठेन गुरुणा पुनरादिष्टश्च संस्तुद्वचः सम्पक् भृणोति, श्रुतं चावप्ररेण सम्पग् युक्तातीत्यादि तथैव, यावत् करोति च गुरुमणितं सम्पगिति । एवं गुर्वाराधनविपपत्वेनाऽऽवापि गुणा ध्याख्यायन्ते, श्रुतावाप्तौ मूलोपायत्वाद् गुर्वाराधनायाः ॥ इति नियुक्तिगार्थः ॥ ५६१ ॥

१ तिष्ठते येन तत्र शास्त्रं तदाप्रवित्सेसितं ज्ञानम् । आगम एव च शास्त्रागमशास्त्रं तु सुक्तगमम् ॥ ५५९ ॥
तस्याऽऽदानं मर्षं विष्टं यद् भक्तिगुणं शास्त्रे । श्रुयते तत्र श्रुतलभं गुणाश्च शुभ्रपादिकाः ॥ ५६० ॥
२ श्रुयते भक्तिपृच्छति गृणोति पृष्ट्वाति चेत्येते वाचि । ततोऽप्येते वा धारयन्ति करोति वा सम्पक् ॥ ५६१ ॥

सुस्सुसइ उ सोडं सुयमिच्छइ सविणओ गुरुमुहाओ । पडिपुच्छइ तं गहियं पुणो वि नीसंकिं कुणइ ॥५६२॥

सुणइ तदत्थमहीडं गहणे-हा-ड्वाय-धारणा तस्स । सम्मं कुणइ सुयाणं अन्नं पि तओ सुयं लहइ ॥५६३॥

द्वितीयं न्याख्यानमाह-

सुस्सुसइ वा जं जं गुरवो जंपंति पुव्वभणिओ य । कुणइ पडिपुच्छिऊणं सुणेइ सुचं तदत्थं वा ॥ ५६४ ॥

तिस्रोऽपि न्याख्यातार्था एव । नवरं द्वितीयगाथायां शृणोति तदर्थं श्रुतार्थम्, एवं च सूत्रतोऽर्थतश्च 'अहीडं ति' अर्थीत्य श्रुते, ततस्तस्य श्रुतस्य ग्रहणे-हा-ड्वाय-धारणाः सम्यक् 'करोति' इत्यत्र संबध्यते । तथा, 'सुयाणं ति' श्रुताज्ञां श्रुतोक्तानुष्ठानं 'सम्यक् करोति' इत्याहृत्याऽत्रापि संबध्यते । एवं च कुर्वाणोऽन्यदपि श्रुतं लभत इति । तृतीयगाथायां 'सुस्सुसइ पडिपुच्छइ सुणेइ' इत्येतावान् निर्युक्तिगाथावयवो न्याख्यातः । शृङ्गातीत्यादेस्त्वर्यः प्राक् कथितः स्वयमेव द्रष्टव्य इति ॥ ५६४ ॥

'शुश्रूषते' इत्युक्तम्, अतः श्रवणविधिमाह-

सूयं हुंकारं वा बाढक्कार-पडिपुच्छ-वीमंसा । तत्तो पसंगपारायणं च परिणिट्ठ सत्तमए ॥ ५६५ ॥

सूकमिति सूकं शृणुयात् । इदमुक्तं भवति- प्रथमवारा श्रवणे संयतगात्रः संस्तूर्णापाश्रितः सर्वमवधारयेत् । द्वितीयवारायां तु हुंकारं दद्याद् वदनं कुर्यादित्यर्थः । तृतीये श्रवणे बाढक्कारं कुर्यात्- एवमेतद् नाऽन्यथेति द्यूयादित्यर्थः । चतुर्थे तु शृहीतपूर्वापरसूत्राभिप्रायो मनाक् प्रतिपृच्छां कुर्यात्- 'कथमेतत् ?' इति । पञ्चमे तु मीमांसां विदध्यात्, तत्र मातृमिच्छा मीमांसा, प्रमाणजिज्ञासेति यावत् । ततः पष्ठे तदुत्तरोत्तरगुणमसङ्गं; पारागमनं चाऽस्य भवति । सप्तमे श्रवणे परिनिष्ठा भवति । एतदुक्तं भवति- गुरुवदनुभापत एव सप्तमवारायामिति । तदेवं शिष्यगतः श्रवणविधिरुक्तः ॥ ५६५ ॥

१ शुश्रूषते उ श्रोतुं श्रुतमिच्छति सविणयो गुरुमुखात् । प्रतिपृच्छति तत् शृहीतं पुनरपि निःशङ्कितं करोति ॥ ५६२ ॥

शृणोति तदर्थमधीत्य ग्रहणे-हा-ड्वाय-धारणास्तस्य । सम्यक् करोति श्रुताज्ञानमन्यदपि ततः श्रुतं लभते ॥ ५६३ ॥

२ शुश्रूषते वा यद् यद् गुरुचः कथयन्ति पूर्वभणितश्च । करोति प्रतिपृच्छग शृणोति सूयं तदर्थं वा ॥ ५६४ ॥

३ सूकं हुंकारं वा बाढक्कार-प्रतिपृच्छा-मीमांसाः । ततः प्रसङ्गपारायणं च परिनिष्ठा सप्तमके ॥ ५६५ ॥

अथ गुरुगते व्याख्यानविधिमाह-

सुंत्तत्यो खलु पढमो बीओ निज्युचिर्मैसओ भणिओ । तईओ य निरवसेसो एस विही होइ अणुओगो ॥५६६॥
 धृत्रस्यास्यो यत्रासौ दृशार्थः । खलुरपरारणे । तत्र धृत्रार्थ एव सूत्रार्थमात्रप्रतियादनपर एष प्रथमः प्रथमवारायामनुयोगो
 द्वितीयस्तु द्वितीयवारार्था धृत्रसर्वकानियुक्तिविश्रक्तः कर्तव्यतया भणितस्तीर्थकर-गणधरेः । तृतीयस्तु तृतीयवारार्था
 गुरुणा कर्तव्यः । द्वितीयस्तु द्वितीयवारार्था धृत्रसर्वकानियुक्तिविश्रक्तः कर्तव्यतया भणितः । एष उक्तलक्षणो विधानं विधिर्भवति । क ? , इत्याह- धृत्रस्य
 प्रसक्तानुप्रसक्तमयुच्यते यस्मिन्, स एवलक्षणो निरवचेषो भणितः । एष उक्तलक्षणो विधानं विधिर्भवति । क ? , इत्याह- धृत्रस्य
 निजेनभिषेपेन सार्धमनुश्लो योगोऽनुयोगः धृत्रस्यार्थान्वाख्यानमित्यर्थः, तस्मिन्नुयोगोऽनुयोगविषये ॥ इति नियुक्तिगाथाद्वयार्था ॥५६६॥

॥ तदेव ध्रुतज्ञानस्य ग्रहण-ध्रुवणव्याख्यानविधिः प्रतिपादितः । तत्प्रतिपादिते च ध्रुतज्ञानं समाप्तमिति ॥

अथ पूर्वोदितसंन्यायात्मवधिज्ञानमधिष्ठुः प्रस्थापनामाह-

अथ पूर्वोदितसंन्यायात्मवधिज्ञानमधिष्ठुः प्रस्थापनामाह-
 भणियं परोक्त्वमहुणा पञ्चकख त च तित्रिहमोहाइं । पुंवोइयसवधं तत्थावहिमाइओ वोच्छं ॥ ५६७ ॥
 मति ध्रुतलक्षणं परोसज्ञानं तावद् भणितं प्रतिपादितम् । इदानीं मत्सप्तमभिधानीयम्, तथाऽपि-मनापर्याय केवलमेवात्
 विषयम् । तत्रादितः प्रथमं पूर्वोदितसंन्यमवधिज्ञानं वक्ष्येऽभिधास्य इति ॥ ५६७ ॥

तत्राचधिभेदास्त्वात्वं संख्यातीता भवन्तीति दर्शयति-

सखाईयाओ खलु ओहीनाणस्स सव्वपयळीओ । काई भवपच्चइया खओवसमियाओ काओ वि ॥५६८॥

संख्यानं संख्या तापतीता अविकान्ताः संख्यातीता असंख्येया इत्यर्थः, मकृत्यो भेदा अंशाः, सर्वोद्यताः मकृतयद्य सर्वमकृतयः । तत्र
 पूर्वोक्तद्वयस्याऽवधिज्ञानस्य क्षेत्रकालौ विषयभूतावाभित्स सर्वा अप्यसंख्येयाः मकृतयो भेदा भवन्ति, तथाहि- अवर्षेर्न्यन्यतो-
 ऽनुलासंख्येयभागदारभ्य प्रदेशोचरया दृढोक्तोक्ततोलोकैऽपि लोकमणान्यसंख्येयत्वमिति क्षेत्रविषय इति वक्ष्यते । कालोऽपि जय-

१ धृत्रार्थे खलु प्रथमो द्वितीयो त्रिचुक्तिविश्रक्तो भणितः । तृतीयश्च निरवचेष एव विधिर्भवत्यनुबोगे ॥ ५६६ ॥ २ क ख ग 'मितिओ' ।

३ भणितं परोक्त्वमहुणा प्रसक्तं तच्छ विधिपसवपचादि । पूर्वोदितसंन्यमर्थं तत्रावधिमादितो यत्ने ॥ ५६७ ॥

४ संख्यातीताः पञ्चवधिज्ञानस्य सर्वमकृतयः । काभिर् मप्यसंख्येयाः । शायोपकासितया का भयि ॥ ५६८ ॥ ५ क ग 'तयोला भेषा य' ।

विशेषात्

॥३०६॥

न्यत आर्वाकलाऽसंख्येयभागादारभ्य समयोचरया वृद्धोच्छृष्टतोऽसंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीलक्षणो विषय इत्यभिधास्यते । एवं च 'विषय-भेदाद् विषयिणोऽपि भेदः' इति न्यायात् क्षेत्र-काललक्षणविषयस्याऽसंख्येयभेदत्वादेवैतद्व्यसंख्येया भेदा भवन्ति । सखुशब्दश्चेह विशेषेणार्थः । किं विशिनष्टि ? इति चेत् । उच्यते- क्षेत्र-कालावेवाऽङ्गीकृत्यावेधेरसंख्येयाः प्रकृतयो भवन्ति । द्रव्य-भावौ त्वाश्रित्या-ऽनन्ता अपि तास्तस्य प्राप्यन्ते; तथाहि- " तेषां-भासादव्वाणमंतरा एत्थ लभइ पट्टवओ " इत्यादिवचनात् तैजस-भाषाद्रव्यापान्त-रालवर्त्यन्तप्रदेशिकाद् द्रव्यादारभ्य विचित्रवृद्ध्या सर्वमूर्तद्रव्याण्युच्छृष्टविषयपरिमाणमवधेक्ष्यते । प्रतिवस्तुगताऽसंख्येयपर्यायरूपं च भावतो विषयमानमभिधास्यते । अतः सर्वमपि पुद्गलास्तिकायं, अवधिग्राह्यं तत्पर्यायानाश्रित्यानन्तोऽधिविषयः सिद्धो भवति, क्षेत्रभेदाच्च ज्ञानभेदः, इति द्रव्य-भावलक्षणविषयोपेक्ष्याऽवधेरनन्ता अपि प्रकृतयो भवन्ति । तर्हि 'संसाईयाओ खलु' इति विरुध्यते, इति चेत् । नैवम्, अनन्तस्यापि संख्यातीतत्वाऽव्यभिचारात् । अतः संख्यातीतशब्देनाऽसंख्याता अनन्ताश्च प्रकृतयो गृह्यन्त इत्य-विरोधः । एतासु च प्रकृतिषु मध्ये काश्चनान्यतमा भवप्रत्ययाः- भवो नारकादिजन्म स पक्षिणां गगनोत्पतनलब्धिरिवोत्पत्तौ प्रत्ययः कारणं यासां ता भवप्रत्ययाः, ताश्च नारका-ऽमरणामेव । काश्चन पुनरन्यतमाः क्षयोपशममेव निर्दृष्टाः क्षायोपशमिक्यः, तपःप्रभृतिगुण-परिणामाविर्भूतक्षयोपशमप्रत्यया इत्यर्थः; एताश्च तिर्यङ्-मनुष्याणामिति । आह- क्षायोपशमिकभावेऽवधिज्ञानं पठ्यते, नारकादिभाव-श्रौदयिकः, स कथं तत्प्रकृतीनां प्रत्ययः स्यादिति ? । अत्रोच्यते- मुख्यतस्ता अपि क्षयोपशमनिबन्धना एव, केवलं सोऽपि क्षयो-पशमस्तस्मिन् नारका-ऽमरभवे सत्यवश्यं भवति, इति कृत्वा भवप्रत्ययास्ता उक्ता इति ॥ ५६८ ॥

अथ सामान्यरूपतयोर्दिष्टानां संख्यातीतानामवधिप्रकृतीनां, वाचः क्रमवर्तित्वात्, आयुपश्चालत्वाद् यथावद्भेदेन प्रतिपादन-सामर्थ्यमात्मनोऽपश्यन्नाह-

कैत्तो मे वण्णेउं सत्ती ओहिस्स सव्वपयडीओ ? । चउइसविहनिक्खेवं इड्डीपत्ते य वोच्छामि ॥५६९॥

कुतो मम वर्णयितुं शक्तिरवधेः सर्वप्रकृतीः, आयुपः परिमितत्वात्, वाचः क्रमवर्तित्वाच्च ? तथापि विनियमणानुग्रहार्थं चतुर्दशविधश्चासौ निक्षेपश्च चतुर्दशविधनिक्षेपस्तमवध्यादिकं चतुर्दशविधनिक्षेपं वक्ष्यामि; आमर्षोपध्यादिका ऋद्धिः प्राप्ता यैस्ते प्रात-र्ज्यस्ताश्च वक्ष्यामि । इह गाथाभङ्गप्रयाद् व्यत्ययः, अन्यथा निष्ठान्तस्य बहुव्रीहौ पूर्वनिपात एव भवति ॥ इति निर्युक्तिगाथा-द्वयार्थः ॥ ५६९ ॥

अथ नपयाथापूर्वापेक्षान्यानासौ भाष्यम्-

तैरसा जमुषोसयवेच-आलसमयप्यसुपरिमाण । तण्णोय परिच्छिन्नं तं चिय से पयस्परिमाणं ॥ ५० ॥

सांवाह्यमणंतं च तेषामणतपयडिपरिमाण । पेच्छद्द पोगलकाय जमणतपणम-पञ्चायं ॥ ५१ ॥

तस्याऽपरेमत्सेयाः बहवः । कुतः । इत्याह- यत् 'श्रे' णिप मे पयाडिपरिमाणं नि' 'मे' तस्याऽपेक्षेदेव मठगिनि परिमाणम् । यत् किम् ? इत्याह- यद्दुच्छेदोपेक्षपरिमाणं, यथोच्छेदं क्षान्तसपपरिमाणं, इत्येवं यथासंभवं संवत्सः, संप्रत्येव भवेयानां सुप्रयत्नं वात् । आथाभयथाप मयपानेदेवादनं नरे मदेअनिदेव । आह- ननु ह्ये संप्रत्येव-क्षान्तमपपरिमाणमनन्यमपि भवति । न, इत्याह- 'तणेवपरिच्छिन्नं' भावमपानोऽयं निदेन', तत्र च तस्यावेषेणैवं नत्रानन्वयेत्येवं तेन परिच्छिन्नं नैवमेव स्वरस्यापि च, न च स्वरमाणनकारेणानुनासत्सेयपयागादारभ्य यादत्तसेययोः साक्षात्संप्रत्येव, तथाऽऽदिच्छाऽसंख्येयपयागादा- रभ्य यादत्तसेययोः साक्षात्सेयमपि नैवमपि च, इत्याह- यत्तद्वेद-क्षान्तसपयानामस्येवपरिमाणम्, अतः अत्र-यादत्तसपयानामस्येवपरिमाणम् । अपरेमत्सेया बहव इति । अथ मनुजन्देन विदेवणापेन मृत्विवात्सत्याऽन्त्याः यच्छेतीत्येवति- 'मयाऽऽग्यादि' मत्स्यातीनं न केवमपमेवेषमुच्छेते, किं नहि ?, अतः न च, तस्याऽपि मत्स्यातीनान्त्याऽप्यपि वागत् । तेन तद्विपरिमानमन्वयच्छेदित्वात्सत्यायमपि भवति, यद् यस्मान् नत् वेपने एपयति मत्स्यवति सुप्रयत्निकायम् । ह्ययमन्वयः, इत्याह- प्रन्वयमन्वयम्, अन्वयमपार्थक्यम् । एवं च मत्स्यनन्दस्य वयापमपणोऽप्यपयाऽपरेतन्वा यच्छेद इति ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अथ मयपानिदुच्छेदायाया इवसार्धं स्यादित्यथानुराह-

भेदपचइया नारव-सुगण पक्वरीय न ननोमनन । सुप्रयत्नाननिनित्रा मेमाग मश्रोतममियाश्रोः ५० ॥

मयापित, नरः ' पररीय वा ' इति वाच्यं इत्थं, ननोमन्तानि, इत्येव संवत्सरे ॥ ५० ॥

१ तस्य सुप्रयत्नोऽप्यपयत्तस्येवपरिमाणम् । यच्छेदोऽपि परिच्छिन्नं नरे मत्स्येव तस्येव परिच्छिन्नम् ॥ ५० ॥
२ मत्स्येवपरिमाणं च तस्येवपरिमाणम् । यच्छेदोऽपि परिच्छिन्नं नरे मत्स्येव तस्येव परिच्छिन्नम् ॥ ५१ ॥
३ मत्स्येवपरिमाणं नरे मत्स्येवपरिमाणम् । यच्छेदोऽपि परिच्छिन्नं नरे मत्स्येव तस्येव परिच्छिन्नम् ॥ ५१ ॥

ओही खओवसमिए भावे भणिओ भवो तहोदईए । तो किह भवपच्चइओ वोत्तुं जुत्तोऽवही दोण्हं ? ॥५७३॥
सो वि हु खओवसमओ किंतु स एव खओवसमलाभो । तस्मि सइ हो अवस्सं भण्णइ भवपच्चओ तो सो ॥५७४॥
व्याख्यातार्थे एव । नवरम् 'दोण्हं ति' सुर-नारकाणां सोऽपि सुर-नारकाणामवधिः । 'खओवसमइ ति' क्षयोपशमादेव ।
स च तस्मिन् सुर-नारकभवे सत्यवश्यं भवति, अतोऽसौ सुर-नारकावधिर्भवप्रत्ययो भण्यते ॥५७३॥५७४॥

ननु कर्मणः क्षयोपशमादयः किं भवादिनिमित्ता भवन्ति ? इत्याह—

उदय-खय-खओवसमो-वसमा जं च कम्मणो भणिया । दव्वं खित्तं कालं भवं च भावं च संपप्प ॥५७५॥
यतः सक्-चन्दना-ऽहि-विपादिद्रव्यादीनि प्राप्य प्राणिनां सुख-दुःखोदयादयस्तीर्थकर-गणधरैरगमे भणिताः, प्रत्यक्षतो दृश्य-
न्ते च । अतः सुर नारकाणां तद्भवमपेक्षयाऽवधिः क्षयोपशमिकोऽव्यवश्यं भवतीति ॥ ५७५ ॥

अथ द्वितीयनिर्युक्तिगाथ्याख्यानभाष्यम्—

ईय सव्वपयडिमाणं कहं कमवसवणवत्तिणी वाया । वोच्चि त्ति सव्वं सव्वाउणा वि संखिज्जकालेणं ? ॥५७६॥
गतार्थेव ॥ इति गाथासप्तकार्यः ॥ ५७६ ॥

अथ यदुक्तम्— 'वतुदंशविधनिक्षेपं वक्ष्यामि' इति । तदाह—

ओही खेत्तपरिमाणे संठाणे आणुगामिए । अवाट्टिए चले तिव्व-मंदपडिवाउप्पयाई य ॥ ५७७ ॥
नाण-दंसणविब्भंगे देसे खित्ते गई इय । इड्ढीपत्ताणुओगे य एमेया पडिवत्तीओ ॥ ५७८ ॥

१ अवधिः क्षयोपशमिके भावे भणितो भवस्त्यौदयिके । ततः कथं भवप्रत्ययितोः वक्तुं युक्तोऽवधिर्द्वयोः ? ॥ ५७३ ॥

सोऽपि खलु क्षयोपशमतः किन्तु स एव क्षयोपशमलाभः । तस्मिन् सति भवत्यवश्यं भण्यते भवप्रत्ययस्ततः सः ॥ ५७४ ॥

२ उदय-क्षय-क्षयोपशमो-पशमा ये च कर्मणो भणिताः । द्रव्यं क्षेत्रं कालं भवं च भावं च संपप्प ॥ ५७५ ॥

३ इति सर्वप्रकृतिसिमानं कथं क्रमवशावर्णवर्तिनी याचा । वक्ष्यतीति सर्वं सर्वयुगाऽपि संख्येयकालेन ? ॥ ५७६ ॥

४ अवधिः क्षेत्रपरिमाणं संस्थानमाणुगामिकः । अंतस्थितं खल-स्त्रीज-मन्द-भलिपातो-स्यादादिश्च ॥ ५७७ ॥

आण-दवांन-विसक्का देशः क्षेत्रं गतिरिति । ऋद्धिमासजुयोगश्चैवमेताः प्रतिपत्त्यः ॥ ५७८ ॥

इहावर्थादीनि गतिपर्यन्तानि चतुर्दश द्वाराणि, ऋद्धिस्तु पञ्चदशविधिनियोगस्योपरिष्ठात् पञ्चाद्
 षड्पते । तत्रावधिर्नाम स्थापनायोगविशेषो वक्तव्यः । तथा 'अथैवाद्यात् विभक्तिपरिणामः' इत्यवधेर्न्यय मध्यमो लुब्धभेदाभिर्भं क्षेत्रपरि-
 माणे वक्तव्यम् । तथा, अवधेः सस्थान वाच्यम् । तथा, अनुगमनशील आनुगामिकोऽवधिः समाधिपत्तो वाच्यः । तथा, द्रव्यादिषु
 कियन्तं कालमभतिपतितः सन्तुपयोगतो लब्धितथाऽऽस्ते ? इत्यवधवस्थितोऽवधिर्वक्तव्यः । तथा, वर्धमानतया हीयमानतया च चलो-
 नवस्थितोऽवधिर्वक्तव्यः । तथा, तीमो यन्दो मरुपयथावधिर्वक्तव्यः । तत्र तीमो विशुद्धो, यन्दोऽविशुद्धः, इतरस्तुययमृष्टतिः । तथा,
 इव्यापयेष्यैककाले प्रतिपातो र्पादावधेर्वक्तव्यौ । तथा, ज्ञान-दर्शन विभङ्ग वाच्याः- किमत्र ज्ञानं, किं वा दर्शनं ? को वा विभङ्गः
 परस्परतन्नामीपासक्य-चतुस्त्र चिन्तनीयम्, ततश्च ज्ञान दर्शन-विभङ्गोऽवधिर्वक्तव्यः । तथा 'देसे वि' कस्य देशविषयः सर्वविषयो वाऽवधि-
 र्भेदतीति निरूपणीयम् । तथा, सखदा ज्ञान-दर्शन-सख्येया-ऽपान्तारालक्षेत्रद्वारेण क्षेत्रविषयोऽवधिर्वक्तव्यः । गतिरिति च । तत्र
 इतिशब्द आर्यर्थः । ततश्च 'गैइ इदिप फाये' इत्यादिद्वारकलायोऽवधिर्वक्तव्यः । तथा, प्राप्त्यर्थाद्युयोगत्र व्याख्यानरूपः फार्यः । एव-
 मनेन प्रकारेणैता अनन्तरोक्ता प्रतिपत्तयः प्रतिपादनानि परिच्छिन्नतय इत्यर्थः । ततश्चावधिर्कृतय एव प्रतिपत्तिरेतुत्वात् प्रतिपत्तय
 वक्तव्ये ॥ इति नियुक्तिरूपकद्वयविष्टार्यः ॥ ५७७ ॥ ५७८ ॥

कथं पुनरस्याय विशेषवर्तुदशविधः ? इत्याह भाष्यकारः-

गैइपञ्चता चोदस रिद्धी चसमुच्चिय चि पचदसी । ओदियं यि व मोनु सेयरमणुगामिय काठं ॥ ५७९ ॥
 केई चोदसमेय भणति ओद्वि चि न पयडी जग्हा । पयडी न य निक्वेवो ज भणिओ चोदसविहो चि ॥५८०॥

अवस्थाया गतिपर्यन्तावर्तुदश विशेषाः । ऋद्धिस्तु चतुर्दशविधिनियोगमध्ये न भवति । किं तर्हि ? 'ईद्वीपते य बोच्छामि'
 इत्यत्र चसमुच्चित्वात् एवमृथा पञ्चदशी । अथवा 'ओही लेश-परिमाणे' इत्यत्राद्यमवधिपदं ह्रस्वाऽनुगमनशीलमनुगामिकं सेतर समतिपत्तं
 कृत्वा- अनुगामिकमनुगामिकसहितपर्यतो गमयित्सेत्यर्थः, केवनाप्याचार्यावर्तुदशविधिनियोगं पूरयन्ति । किमिति त एव व्याख्यानप-
 त्ति ? इत्याह- 'ओहीत्यादि' अवधिपर्यन्तात् न मृष्टतिः; किन्त्ववधेरेवैह मृष्टतयो विचारयितुं प्रक्रान्ताः । कुतः?, इत्याह- यतः

१ भाष्य ४०५ । २ गतिपर्यन्तावर्तुदश ऋद्धिस्तुमृष्टितेति वधारणी । अवधिपरमणि वा मोनुं सेतरमनुगामिकं कृत्वा ॥ ५७९ ॥

केचित्तुपरिणामेर्भं भणति अवधिरिति न मृष्टतिपत्त्यात् । मृष्टतिर्न च तिपतेरेव मृष्ट मन्तिव्यवर्तुदशविध इति ॥ ५८० ॥

३ भाष्य ५९९ । ४ भाष्य ५७७ ।

प्रकृतीनामेव चतुर्दशविधो निक्षेप उक्तः । अविरोद्धं चैतदपि व्याख्यानम् । अत्र च पक्षेऽवधिशब्दः सर्वत्र विशेषणतयैव योजनीयः—
अवधेः क्षेत्रपरिमाणम्, अवधेः संस्थानमित्यादि ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ ५७९ ॥ ५८० ॥

अथ प्रथमव्याख्याभिमतोऽष्टद्वारव्याचिख्यासर्था ग्राहः—

नामं ठवणा दत्रिए खेत्ते काले भवे य भावे य । एसो खलु ओहिस्सा निक्खेवो होइ सत्तविहो ॥ ५८१ ॥

नाम-स्थापना-द्रव्य-क्षेत्र-काल-भव-भावभेदादेय खल्ववधिनिक्षेपः सप्तविधो भवति ॥ इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥ ५८१ ॥

अथ विस्तरार्थं विभणिपुर्भाष्यकारः ग्राहः—

अवहि त्ति जस्स नामं जह मज्जायाऽवहि त्ति लोयस्मि । ठवणावहिनिकखेवो होइ जह क्ख्वाइविन्नासो ॥ ५८२ ॥

यस्य जीवाद्विपदार्थस्याऽवधिरिति नाम क्रियते, असौ नाम्ना नाममात्रेणान्नाधिनामावधिरुच्यते, यथा लोके मर्यादाऽवधिरभिधीयते । स्थापनया स्थापनमात्रेणावधिः स्थापनावधिर्भवति । कोऽयम्?, इत्याह- निक्षेपो विन्यासोऽवधेरिव 'वस्त्वन्तरे' इति गम्यते । क्व यथा?, इत्याह- यथाऽक्षादौ विन्यासो निक्षेपोऽवधिरक्षादिविन्यास इति ॥ ५८२ ॥

प्रकारान्तरेण नाम-स्थापनावधी ग्राहः—

अहवा नामं तस्सेव जमभिहाणं सपज्जओ तस्स । ठवणागारविसेसो तहव्व-खेत्त-सामीणं ॥ ५८३ ॥

अथवा 'नामं ति' नामावधिरुच्यते । यत् किम्?, इत्याह- तस्यैव प्रकृतस्यावधिज्ञानस्य यत् 'अवधिः' इतिवर्णवलीमात्ररूपमभिधानं संज्ञेति, नामैवावधिर्नामावधिरिति कृत्वा । तच्चावधिरित्यभिधानं तस्याऽवधिज्ञानस्य वचनरूपः स्वपर्याय इति मन्तव्यम् । स्थापनावधिस्त्वाकारविशेषो भण्यते । केपाम्?, इत्याह- तस्यावधिज्ञानस्य यद् द्रव्यं विषयभूतं भू-भूधरादि, क्षेत्रं तु भरतादि, स्वामीत्वाभारभूतसाध्वादिः, एतेपामाकारविशेषः स्थापनाऽवधिः, विषय-विषयिभावान्नादिसंविधत्वेनैतेपामाकारेऽवधिः स्थाप्यत इति भावः ।

१ घ. छ. 'याह' । २ नाम स्थापना द्रव्यं क्षेत्रं कालो भवश्च भावश्च । एष खल्ववधेर्निक्षेपो भवति सप्तविधः ॥ ५८१ ॥

३ अवधिरिति यस्य नाम यथा मर्यादाऽवधिरिति लोके । स्थापनावधिमिक्षेपो भवति यथाऽक्षादिविन्यासः ॥ ५८२ ॥

४ अथवा नाम तस्यैव यदभिधानं स्वपर्यायस्तस्य । स्थापनाकारविशेषोऽवधत्त्व-क्षेत्र-र्यामिनाम् ॥ ५८३ ॥

पूर्व मर्यादाऽसादावधिज्ञानासंबन्धे अपि नाम स्थाने शोके, अत्र त्वभिधान-द्रव्याधाकारयोरधिज्ञानसंबन्धयोस्ते अभिहिते इति विशेष इति ॥ ५८३ ॥

विशेषा०
॥३११॥

अथ द्रव्यावधिरूप्यते, स च द्विविधः- आगतः, नोआगतश्च । तत्रागतोऽवधिपदार्थज्ञानत्र चानुपयुक्तः “ अनुपयोगो द्रव्यम् ” इतिवचनाद् द्रव्यावधिः । नोआगतो इक्षरीद्रव्यावधिश्च । इक्षरीर भव्यक्षरीरव्यतिरिक्तं तु द्रव्यावधिं भाष्यकारः स्वयमेवाह-

दृव्वोही उप्पज्जइ जत्थ तओ ज च पासए तेण । ज दोवगारि दव्व देहाइ तदुब्भवे होइ ॥ ५८४ ॥
तद् द्रव्यं द्रव्यावधिर्मण्यते । यत्र किम्, इत्याह-‘उप्पज्जइ जथ तओ सि’ यत्र विपुलाचलशिलादी कायोतसर्गादिस्थितस्य साध्या-
देस्तकोऽसौ अवधिरूप्यते । यद् वा भू भूषणरदि रूपि द्रव्यं तेनाऽवधिना साध्यादिः पश्यति तद् द्रव्यावधिरूप्यते । यद् वा तस्याऽवधि-
रूप्य उत्पत्तौ सहकारित्वेनापकारक देशादिद्रव्यं तद् सर्वं द्रव्यावधिरभिधीयते । इदमुक्तं भवति- एषाधारभूतशिलादिद्रव्याण्युत्पत्तयामा-
नस्यावधेः सहकारिकारणानि भवन्ति । कारणं च

“ मूलस भाविनो या भावस हि कारणं तु यशोके । तद् द्रव्यं तत्त्वै सचेतना इचेतनं गदितम् ॥ १ ॥”

इति षण्णाद् द्रव्यमुच्यते । अतोऽन्यान्यपि तपःसयमादीन्यवधुत्पत्तिकारणानि द्रव्यावधित्वेनाऽवसेयानीति ॥ ५८४ ॥
अथ क्षेत्र-कालावधी माह-

खेत्ते जत्थुप्पज्जइ कहिज्जए पेच्छए व दव्वाइ । एववेव य काले न उ पेच्छइ खिच-काले सो ॥ ५८५ ॥
यत्र नगरोद्यानादिक्षेत्रे स्थितस्यावधिरूप्यते स क्षेत्रेऽधिकरणभूतेऽवधिः क्षेत्रावधिरूप्यते, क्षेत्रस्याधारत्वेन प्राधान्यपिरक्षया
व्यपदेश इति भावः । यत्र वा क्षेत्रेऽवधिः कथ्यते प्रज्ञापकेन स्वरूपतः प्ररूप्यते, यत्र वा क्षेत्रे व्यवस्थितानि द्रव्याण्यवधिसंज्ञानि
क्षेत्रेण व्यपदेश इति भावः । यत्र प्रथमयोरुक्त्यादी कालेऽवधिरूप्यते, यत्र वा प्रज्ञापकेन प्ररू-
प्यते तत्प्राधान्यविवक्षया तेन व्यपदेशाद् क्षेत्रावधिरभिधीयते । एवं यत्र प्रथमयोरुक्त्यादी कालेऽवधिरूप्यते, यत्र व्यपदेशात् स कालावधिरूप्यते । ननु किमिति क्षेत्र-
प्यते, यत्कालविक्षिप्तानि वा द्रव्याण्यवधिसंज्ञानि पश्यति, तत्प्राधान्यविवक्षया तेन व्यपदेशात् स कालावधिरूप्यते । ननु किमिति क्षेत्र-

१ द्रव्यावधिरूप्यते यत्र तत्त्वम् कथ्यते पश्यति तेन । यत्रोपकारि द्रव्यं देशादि तदुच्यते अस्ति ॥ ५८४ ॥
२ क्षेत्रे पशोत्पद्यते कथ्यते यत्र प्ररूप्यति । एवमेव य काले न तु क्षेत्रे क्षेत्र-कालो सः ॥ ५८५ ॥

कालावस्थितानि द्रव्याणि पश्यन्त्यसौ, इत्युच्यते ? किं क्षेत्र-कालावेव साक्षादेव न पश्यति, इत्याशङ्क्याह- न तु पश्यति क्षेत्र-काला-वसौ, तयोरमूर्त्त्वात् । अवधेश्च मूर्त्तविषयत्वात् । वर्तनारूपं तु कालं पश्येत्, द्रव्यपर्यायत्वात् तस्येति ॥ ५८५ ॥

बृहद्बुद्धिः ।

अथ भव-भावावधी निरूपयितुमाह-

जन्मि भवे उप्पज्जइ वट्टइ पेच्छइ व जं भवोही सो । एमेव य भावोही वट्टइ य तओ खओवसमे ॥५८६॥
यस्मिन् नारकादिभवेऽत्रधिरवश्यमुत्पद्यते, यत्र वा भव उत्पन्नोऽसावधिवर्तते नारकादिभव एव, यं वा स्वकीयं परकीयं वाऽतीतमना-गतं वा, एकादिकमसंख्यातमानं भवं पश्यति स भवावधिः, भवे आधारभूते विषयभूते वाऽत्रधिर्भावावधिरिति कृत्वा । एवमेव भावावधिरपि वक्तव्यः- यस्मिन् क्षायोपशामिके भावेऽत्रधिरुत्पद्यते, यत्र वा क्षायोपशामिकं एव भावे उत्पन्नोऽसौ वर्तते, यं बौद्धिक्यादिभावावधे-कान्यतरभावं, सर्वान् वा तान् पश्यति स भावावधिरित्यर्थः, भावेऽत्रधिर्भावावधिरिति कृत्वा । से त्वावधिः क भवे वर्तते ? इति कथ्यताम्, इत्याह- वर्तते च तकोऽसौ अवधिः क्षायोपशामिके भाव इति । तदेवं प्रथमव्याख्याने द्वारातया समायातस्यावधेर्नामादिनिक्षेपोऽयमुक्तः, द्वितीयव्याख्याने तु विशेषणतया समायातस्याऽस्यैपोऽभिहित इति ॥ ५८६ ॥

अथाऽवधेः क्षेत्रपरिमाणमभिधित्सुर्भाष्यकार एव प्रस्तावनामाह-

ओहिस्स खेत्तमाणं जहणमुक्कोस्स-मब्धिमां तत्थ । पाएण तद्दईए जं तेण जहञ्जं वोच्छं ॥५८७॥

अवधेर्बुद्धेर्विषयभूतं क्षेत्रं तस्य मानं प्रमाणं जयन्त्यम्, उच्छृष्टं मध्यमं च भवति । तत्र प्रायो यद् यस्मादादौ प्रथमतस्तज्जघन्यं क्षेत्रं भवति, जघन्यक्षेत्रविषयोऽत्रधिः प्रायेणाऽदौ समुत्पद्यते, तेन कारणेन जघन्यमेव क्षेत्रप्रमाणमादौ वक्ष्ये ॥ इति गाथा-पदकार्थः ॥ ५८७ ॥

यथाप्रतिज्ञातमेवाह-

जावइया तिसमयाहारस्स सुहुमस्स पणगजीवस्स । ओगाहणा जहण्णा ओहीखित्तं जहण्णं तु ॥५८८॥

१ यस्मिन् भवे उत्पद्यते वर्तते प्रेक्षते वा यद् भवावधिः सः । एवमेव च भावावधिवर्तते च सकः क्षयोपशमे ॥ ५८६ ॥ २ घ. छं. 'नन्व' ।
३ क. गं. 'वधिक्षेत्रप्रमा' । ४ अवधेः क्षेत्रमानं जघन्यमुच्छृष्टं मध्यमं तत्र । प्रायेण तदादौ यत् तेन जघन्यकं वक्ष्ये ॥ ५८७ ॥
५ यावती तिसमयाहारकस्य सुहुमस्य-पतकजीवस्य । शुवगाहणा जघन्या अवधिक्षेपं जघन्यं तु ॥ ५८८ ॥

विज्ञेया०

॥३३३॥

यातती यावत्प्रमाणा प्रीत्य समयानाहारयतीति त्रिसमयाहारकस्तस्य, मृत्युमनाममोर्दयात् मृत्युस्तस्य, पनकथासौ जीवन्म
पनकजीवो घनस्पतिविशेषस्तस्य, अवगाहन्ते यस्यां प्राणिनः साऽवगाहना तदुरित्यर्थः, जगत्या सर्वस्लोका, अवयवैः क्षेत्रयवविशेषैश्च
जन्यं सर्वस्लोकात् । तुल्यद्वेष्यभारणे । तस्य चैव प्रयोगः- अवयवविषयभूतं क्षेत्रं जगन्मयेतादृशं ॥ इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥५८८॥

अथ सामवायिकार्याख्यानपरं भाष्यम्-
'जो जोयणसाहस्सो मच्छेद्वेहविच्छिण्ण । बीए, तईए सद्धं सखिविउ होइ तो पणओ ॥ ५९० ॥
पयरमसखिज्जगुलभागतणु मच्छेद्वेहविच्छिण्ण जह्वलं त ॥ ५९१ ॥

उचवायाओ तईए समए ज देहभागमेयस्स । तण्णेयव्वमयाणमोहिविस्वत्त जह्वलं त ॥ ५९१ ॥
यो मत्स्यो योजनसहस्रो योजनसहस्रायामः स्वदेहस्यैव धातुदेश वरययमानः प्रथमे समये आयाम संक्षिपति 'तं च संक्षिपन्
प्रतर करोति' इति शेषः । कथंभूतम् ? इत्याह- 'असंलेज्जंयुलभागतणुं ति' बोह्वेयेनाहुलासंख्येयमागाम्भूमित्यर्थः । पुनरपि
तत् कथंभूतम् ? इत्याह- मत्स्यदेहविस्तीर्णं शरीरान्तःसम्बद्धत्वात्पूर्वापस्तिर्यक् च यावान् मत्स्यदेहविस्तरस्त्वात्सखिज्जिबमवैशमत्तर-
भवतः सक्षिप्याहुलासंख्येयभागवाहव्यां मत्स्यशरीरपृथुत्वत्तुयोऽहुलासंख्येयमागाहव्यभायं प्रतरो भवतीति प्रथमसमयव्यापारः ।
ननु च प्रथमे समये आयामं संक्षिपति, इत्येतदेवोक्तं, यथोक्तप्रतरकरणं तु कृतो लभ्यते ? इति चेत् । उच्यते- अनन्तरं द्वितीयसमये
तत्संक्षेपस्य भणनात्, तस्य च करणपूर्वकत्वादिति । 'बीए' इति 'सखिविउ' इत्यत्रापि संवध्यते । ततो द्वितीयसमये त प्रतर-
भवतः सक्षिप्याहुलासंख्येयभागवाहव्यां मत्स्यशरीरपृथुत्वायायां सूचि 'करोति' इत्यप्याहारः । अत्राप्यनन्तरद्वितीयसमये सूचि-
संक्षेपाभिधानात् तस्य च तरकरणपूर्वकत्वात् सूचिकरणमप्याश्रियते । 'तईए चि' ततस्त्वृतीयसमयं एतामपि सूचिं सक्षिप्याहुलासं-
ख्येयमागमात्रायागहनौ भूत्वा निर्वाणमत्स्यभायुदीर्णपरमभायुध्वाविप्रागल्त्या मत्स्यशरीरस्यैवैकदेशे पनकः मृत्युवनस्पतिजीवविशेषो

३ यो योजनसहस्रो आसौ विजडे तारीरेणे । उरण्णताना प्रथमे समये सक्षिपत्तायामम् ॥ ५८९ ॥

प्रतरमसख्येयमाहुलासंख्येयभागत्तु मत्स्यदेहविस्तीर्णम् । द्वितीये, तृतीये सूचिं सक्षिप्य भवति तता पनकः ॥ ५९० ॥

उचवायात्, तृतीये समये एए देहभागमेयस्य । उच्येय्यव्वमयाणमसखिज्जिबमवैशमत्तर ॥ ५९१ ॥

१ एउ 'वाहुल्ले' । २ एउ 'पि क' । ४ कु ए ग, 'ये ण' ।

भवति । अस्मादुत्पादसमयात् तृतीयसमये यद् देहमानमेतस्य पनकस्य । तत् किम् ? इत्याह— ' ओहिविखत् जहन्नं तं ति ' तज्ज-
घन्यमवधेर्विपयभूतं क्षेत्रम् । किंस्वरूपम् ? तज्ज्ञेयद्रव्यभाजनं तस्यावधेर्ज्ञेयानि ग्राह्याणि यानि द्रव्याणि तेषां भाजनमाधारभूतम् ।
एतेन तज्ज्ञेयद्रव्याधारत्वेनैव क्षेत्रमवधेर्विपय उच्यते, न तु साक्षात्, तस्याऽभ्यूतत्वात्, अवधेस्तु मूर्तविपयत्वादिति । एतद्वाधात्रय-
व्याख्यातार्थसंवादि चोक्तं शब्दैः—

“ योजनसहस्रमानो मत्स्यो मृत्वा सकायदेशे यः । उत्पद्यते हि सूक्ष्मः पनकत्वेनेह स ग्राह्यः ॥ १ ॥
संहृत्य चाद्यसमये स क्षायार्मं करोति च प्रतरम् । संख्यातीताख्याशुलविभागत्राहृत्यमानं तु ॥ २ ॥
स्वकृतनुपुथवत्वमात्रं दीर्घत्वेनापि जीवसामर्थ्यात् । तमपि द्वितीयसमये संहृत्य करोत्यसौ सूक्ष्मम् ॥ ३ ॥
संख्यातीताख्याशुलविभागविष्कम्भमाननिर्दिष्टाम् । निजतनुपुथकत्वदैर्घ्यां तृतीयसमये तु संहृत्य ॥ ४ ॥
उत्पद्यते च पनकः स्वदेहदेशे स सूक्ष्मपरिणामः । समयत्रयेण तस्यावगाहना यावती भवति ॥ ५ ॥
ताज्जघन्यमवधेरालम्बनवस्तुभाजनं क्षेत्रम् । इदमित्यमेव मुनिगणसुसंभदायात् समवसेयम् ॥ ६ ॥”

अत्र परः पृच्छति—

‘किं मन्त्रो अतिमहद्धो किं तिसमयओ व कीस वा सुहुमो । गहिओ कीस व पणओ किं जहण्णावगाहणओ ? ॥५९२॥
किमिति मत्स्योऽतिमहान् गृह्यते ?, किंवा तिसमयाहारकः— तृतीये समये निजशरीरदेशोत्पत्तिमात्रं वा गृह्यते ?, किंवा सूक्ष्मः ?,
किमिति वा पनको, जघन्यावगाहनको वा गृहीतः ? इति ॥ ५९२ ॥

अत्रोत्तरमाह—

‘मन्त्रो महद्धकाओ संखित्तो जो य तीहिं समयेहिं । सो किर पयत्तविसेसेण सण्हमोगाहणं जुणइ ॥५९३॥
सण्हयरा सण्हयरो सुहुमो पणओ जहण्णदेहो य । सुबहुविसेसविसिद्धो सण्हयरो सव्वदेहेसु ॥ ५९४ ॥

१ किं मत्स्योऽतिमहान् किं तिसमयको वा कस्मात् वा सूक्ष्मः । गृहीतः कस्मात् वा पनकः किंवा जघन्यावगाहनकः ? ॥ ५९२ ॥

२ मत्स्यो महाकायः संखित्तो यन्न त्रिभिः समयेः । स किल प्रयत्नविशेषेण सूक्ष्मावगाहनां कुल्ले ॥ ५९३ ॥

अत्रोत्तरमाह सूक्ष्मः पनको जघन्यदेहश्च । सुबहुविशेषविशिष्टः सूक्ष्मावः सर्वदेहेसु ॥ ५९४ ॥

यो हि योगनसहायामो महाकायो मत्स्यः, त्रिभिश्च सम्पैरत्मानं ससिपति, स किल मयजविशेषादतिश्रुत्यामवगाहनां कुरुते, नान्यः । अनेन 'किमिति मत्स्योऽतिमहान् शुद्धते, दृतीयसमयसंज्ञितम् ?' इत्येतस्योत्तरमदायि । दूरे च गत्वाऽन्यत्र यद्युत्पद्यते, विप्रेण च गच्छति, तदा जीवमदेका किमिद्विस्तरं यान्तीत्यवगाहना स्थूलतरा स्यात्, इत्यविग्रहत्या सञ्चारीदेश एवोत्पादित इत्येतत् स्वयमेव द्रष्टव्यमिति । 'कील वा सुदुयो' इत्यादेरुत्तरमाह- 'सह्यरा इत्यादि' झरुणादपि झरुणतरस्तावद् भवति । काः १, पनकाः । कर्मभूतः १, द्रुस्म, जपन्मदेहश्च जपन्यावगाहयेत्यर्थः । वस्तुतोऽर्थतात्पर्यमाह- 'सुबहु इत्यादि' 'जो जोपणसारस्तो' इत्याद्युक्तमर्का- रेण सुबहुविशेषणविशिष्टो शुभमाणः पनकनीचः द्रुस्मतरः द्रुस्मतमश्च सर्वदेहेभ्यो भवतीति ॥ ५९३ ॥ ५९४ ॥

अथ 'किं तिसमयाहारकः ?' इत्यस्योत्तरमाह-

पैढम-विईए अतिसण्हो जमइत्थूलो चउत्थयाईसु । तईयसमयम्मि जोगो गहिओ तो तिसमयाहारो ॥५९५॥

यस्मात् प्रथम द्वितीययोः समययोरतिश्रुत्यो भवति, चतुर्थादिषु चातिश्रुलः संपद्यते, दृतीयसमये तु योग्यः अतस्त्रिसमयाहा- प्रहरणमिति ॥ ५९५ ॥

अत्र केषांचिन्मत्स्युत्तरावयमाह-

'केई दो शससमया तईओ पणगत्तणोववायम्मि । अह तिसमओ आहारओ य सुहुओ य पणओ य ॥५९६॥

'केई दो शससमया तईओ पणगत्तणोववायम्मि । अह तिसमओ आहारओ य सुहुओ य पणओ य ॥५९६॥

उववाए चेन तओ जओ जहुणो न सेससमयेसु । तो किर तदेहसमाणमोहिलित्त जहणं तु ॥ ५९७ ॥

त्रिसमयाहारकत्वविषये केचनाऽप्याचार्या व्याचक्षते यदुत- द्वौ तावज्जपस्य मत्स्यस्य सवन्धिनवायसमयी शुद्धते- आपामस- हारसतरकरणलक्षणाः प्रथमः, द्विं तु यत्र करोति स द्वितीयः, दृतीयसमयस्तु तां ससिप्य पनकत्वेनोत्पादे भवति । ततश्च त्रयः तिसमया यस्यासौ त्रिसमयः, अविग्रहेणोत्पचेराहारकश्च । एव च सति प्रत्युताऽतिश्रुत्याश्च पनकद्वार्य सिद्धो भवति । तैषा च सति 'ति-

१ क.ख न 'स्तो म' । २ गाथा ५९१ । ३ गाथा ५८९ ।

४ मयम-द्वितीययोरतिश्रुत्यो भवतिश्रुलमपुर्णकारितु । एतौपसमये योग्यो दृहीतस्तत्त्रिसमयाहारः ॥ ५९५ ॥

५ केचिद् द्वौ शससमयी एतौयः पनकत्वेनोत्पादते । अथ त्रिसमय आहारकश्च द्रुस्मश्च पनकश्च ॥ ५९६ ॥

उपवाए एव सको यतो जपन्तो न योग्यसमयेतु । एता किञ्च तदेहसमानमवधिकेयं जपन्त्य तु ॥ ५९७ ॥ ६ क य 'एव च' । ७ गाथा ५८८ ।

समयाहारगस्स सुहुमस्स पणजीषस्स' इति निर्युक्तिकारवचनमाराधितं भवति । किञ्च, इह यथा सूक्ष्मः सूक्ष्मरोऽसौ भवति तथा कर्तव्यम्, एतच्चास्मिन् व्याख्यानोऽतिसविशेषं सिध्यतीति दर्शयति— 'उक्त्वाए चैवेत्यादि' उपादसमय एव यतो यस्मात् तकोऽसौ पनकजीवो 'जघन्यः' इति जघन्यावागाहनो भवति, न शेषेषु समयेषु, द्वितीयादिष्वीपनमहत्वात्, जघन्यावागाहनश्च निर्युक्तौ प्रोक्तः । ततोऽतिसूक्ष्मत्वसिद्धेस्तस्यानन्तरोक्तस्वरूपस्य पनकस्य देहस्तदेहस्तत्समानमेव किलावधिविषयभूतं जघन्यं क्षेत्रं भवतीति ।

अत्र भाष्यगाथापन्तरेणापि पूर्वटीकाकारलिखितं प्रतिविधानमुच्यते, तच्चैवम्— न युक्तमिदं केषांचिद् व्याख्यानम्, त्रिसमयाहारकत्वस्य पनकविशेषणत्वेनोक्तत्वात्, मत्स्यसमयद्वयस्य च पनकसमयत्वायोगात् । योऽपीत्यमतिजघन्यावागाहनालाभलक्षणो गुण उद्भाष्यते, सोऽपि न युक्तः, यस्माद् देहाऽतिसूक्ष्मेणाऽतिमहता वा किञ्चित् प्रयोजनम् । किं तर्हि? योग्येन, योग्यश्च स एव तद्वैतृभिर्दृष्टः, यः प्रथमं जघन्यावागाहनः संस्तस्मिन्नेव भवे समयत्रयमाहारं गृह्णाति, इत्यलमतिविस्तरेण । इति गाथानवकार्थः । तदेवमवधिविषयभूतस्य जघन्यक्षेत्रस्य परिमाणमुक्तम् ॥ ५९६ ॥ ५९७ ॥

अथोक्तृष्टस्य तस्य तदाह—

सैव्वबहुअगणिजीवा निरंतरं जत्तियं भरिजंसु । खेत्तं सव्वदिसागं परमोही खेत्तनिद्धिट्ठो ॥ ५९८ ॥

सर्वेभ्यो विवक्षितकालावस्थायिभ्योजलजीवेभ्य एव वहवः सर्ववहवः, न तु भूत-भाविभ्यः, नापि च शेषजीवेभ्यः; कुतः?; असंभवादेवेति; अग्नयश्च ते जीवाश्चाग्निजीवाः, सर्ववहवश्च तेऽग्निजीवाश्च सर्ववहवत्रिजीवाः, निरन्तरं संततं नैरन्तर्येणेत्यर्थः, यावदिति यत्प्रमाणं क्षेत्रमाकाशं वक्ष्यमाणविशिष्टसूचीरचनया रचिताः सन्तो भूतवन्तो व्याप्तवन्तः 'अजितस्वामिकालं एव वक्ष्यमाणयुक्त्या प्रायः सर्ववहवोजलजीवा भवन्त्यस्यामवसर्पिण्याम्' इत्यस्याऽर्थस्य ख्यापनार्थः । इदं चानन्तरोक्तविशेषणं क्षेत्र-मेकदिकमपि भवति, अत आह— 'सव्वदिसागं ति' सर्वा दिशो यत्र तत् सर्वदिकम् । अनेन वक्ष्यमाणान्यायेन सर्वतः सूचीभ्रमण-प्रमितं तदाह । परमथासाववधिश्च परमावधिः, क्षेत्रमनन्तरव्यावर्णितं प्रभूतानलजीवप्राभितमङ्गीकृत्य निर्दिष्टः प्रतिपादितो महासुनिभिः । ततश्चावधेः पर्यायेणैतावत् क्षेत्रमुक्तृष्टतो विषय इत्युक्तं भवति ॥ इति निर्युक्तीगाथाक्षरार्थः ॥ ५९८ ॥

भावार्थं तु सांप्रदायिकार्थप्रतिपादकभाष्यसुखेन भाष्यकार एवाह—

अञ्वाधाए सञ्वाधु कम्मगुमीसु जं तदारंभा । सञ्चबहवो मयुस्सा हौंतिजियजिण्णिककालम्भि ॥५९९॥

अन्याधाते- अनलजीवोत्सर्पेराष्ट्रयादिबिन्धयायाताभाये, सर्वायु समस्तभरतै रावत-विदेइलसणासु पञ्चदशसु कर्मभूमिषु सर्ववहवो 'बादराणिजीवा भवन्ति' इति श्रकमाह्वय्यते । क्रियाविशेषेण सर्वदेवतास्त्रेते भवन्ति ?, न, इत्याह- अजितजिनेन्द्रकाले, अजितजिनेन्द्रस्योपलक्षणत्वाद्यसर्पिण्यां द्वितीयतीर्थकरफाल इत्यर्थः । क्रियिति तत्रैव बहवो भवन्ति ?, इत्याह- 'जमित्यादि' यद् यस्मात् तदारम्भास्तेषां बादराणिजीवानां संघुक्षण-ञ्वालनाधारम्भपरतः सर्ववहवः सर्वेभ्योऽप्यतीता ज्ञागतेभ्यो बहवः मयुरा गर्भ-जमजुष्या भवन्ति स्वभावादेवेति ॥ ५९९ ॥

आह- किन्तैरेव बादरानिजीवैः सर्ववहनिजीवपरिमाणं पूर्णते, आहोसिद्द सूस्मानिधिः सद् ? । यदि तैः सद्, तदा तेऽविशिष्टा अपि युहन्ते, आहोसिद्द क्विदेव विशिष्टाः ?, इत्याह-

लेखोसया य सुहुमा जया तथा सञ्चबहुगमगणीणं । परिमाणं संभवओ त छक्का पूरणं कुणइ ॥ ६०० ॥

उक्त्याश्च सूस्मानिजीवाः स्वभावत एव क्रयमपि यदा संभवन्ति, तदैवेतैर्वादरानिजीवैः सद् सर्ववहनिजीवानां परिमाणं भवति । इदमत्र इदमर्थ- अनन्तानन्तास्वसर्पिणीषु मध्ये स एव कश्चिद् द्वितीयतीर्थकरफालो युहन्ते, यत्र सूस्मानिजीवा उक्त्युपदिनः माप्यन्ते । ततश्च तेषांदरैः सूस्मैधानिजीवैरुक्त्युपदिधियांलितैः सर्ववहनिजीवानां परिमाणं भवति । तच्च संभवतः सभवाप्रमाश्रित्य सुद्धया योना पदस्कारया रचनया व्यरस्थाप्यते । ततश्च बहुतरक्षेत्रपूरणं करोति । तत्र पञ्चाज्जादेशाः, पण्डु शुतादेव इति ॥६००॥

पतदेवाह-

पुंकेकागासपदसजीरथणाए सावगाहे य । चउरसवणं पयरं सेढी छटो सुयाएसो ॥ ६०१ ॥

१ नव्याधाते तदासु कर्मभूमिषु यद् गतारम्भा । सर्ववहवो मजुष्या भवन्त्यजितजिनेन्द्रकाले ॥ ५९९ ॥

२ उक्त्याश्च सूस्मा यथा तदा सर्ववहनिजीवानां परिमाणं सभवात्सद् योदा पूर्णं करोति ॥ ६०० ॥

३ पुंकेकागासपदसजीवपरणया सावगाहे य । चउरसवणं नतरं भेगि यथा सुपारेषा ॥ ६०१ ॥

तैः सर्वैरप्यशिवैः समचतुरस्रो घनो यतो द्विभेदः स्थाप्यते । कथम् ? इत्याह— एकैकाकाशप्रदेश एकैकाशिवरचनया स्वावगाहे च देहासंख्येयाकाशप्रदेशलक्षण एकैकाशिवरचनयेति । अत्र स्थापना—

○	○	○
○	○	○
○	○	○

एतेषां नवानामग्निजीवानां प्रत्येकप्रैकाकाशप्रदेशैर्व्यवस्थापितानामष्टादुपरिष्ठाञ्चान्येऽपि नव नव जीवा इत्यमेव स्थाप्यन्ते । एष कल्पनया सप्तविंशत्या, सद्भावतस्त्वसंख्येयैरशिवैरैकाकाशप्रदेशव्यवस्थापितैर्घनो भवत्यः । द्वितीयोऽपि घन इत्यमेव द्रष्टव्यः, केवलमिहासंख्येयाकाशप्रदेशैर्वैकैकजीवो व्यवस्थाप्यते । एवमैकाकाशप्रदेशे एकैकजीवस्थापनयाऽसंख्येयप्रदेशात्मकस्वावगाहस्थापनया च प्रतरोऽपि द्विभेदः । सूचिरपि द्विभेदा । तत्र घन-प्रतरपक्षश्चतुर्भेदः; पञ्चमैकाकाशप्रदेशस्थापितैर्कैकजीवलक्षणसूचिपक्षोऽपि न ग्राह्यः, दोषद्वयासुपज्ञात्, तथाहि—पञ्चविधयाऽप्यनया स्थापनया स्थापिता अग्निजीवाः पद्वस्त्वपि दिक्ष्वविज्ञानिनोऽसत्कल्पनया भ्रम्य-माणाः स्तोत्रमेव क्षेत्रं स्पृशन्तीत्येको दोषः, एकैकाकाशप्रदेशे एकैकजीवस्थापनायामागमविरोधश्च द्वितीयदोषः, असंख्येयाकाशप्रदेशा-नन्तरेणाऽऽगमे जीवावगाहनपेधात् । असत्कल्पनया प्रदेशावगाहोऽप्यस्त्विति चेत् । नैवम्, कल्पनाऽपि सति संभवेऽविरोधिन्वेव कर्तव्या, किं विरोधेन ? इत्यालोच्यह— 'छट्टो सुयाएसो त्ति' असंख्येयाकाशप्रदेशलक्षणे स्वावगाहे पद्वस्त्या एकैकजीवस्थापनेन यः सूचिलक्षणः पृष्ठपक्षः, अयं श्रुते आदिष्टत्वाद् ग्राह्यः; शेषास्तु पञ्चाजनादेशाः संभवोपदर्शनमात्रेणोक्तत्वात् परिहार्याः । इयं हि यथोक्ता सूचि-रैकैकजीवस्यासंख्येयाकाशप्रदेशावगाहे व्यवस्थापितत्वाद् बहुतरं क्षेत्रं स्पृशति, इत्येको गुणः; अवगाहविरोधाभावास्तु द्वितीयः । ततश्चैपाशिवसूचिर्विज्ञानिनः पद्वस्त्वपि दिक्ष्वसत्कल्पनया भ्रमिता सती अलोके लोकप्रमाणान्यसंख्येयलण्डानि स्पृशति । अत एतावदुल्लेखक्षेत्रमवधेर्विषय इत्युक्तं भवति; इत्यादि स्वयमेव वक्ष्यतीति ॥ ६०१ ॥

अत्र कश्चिदाह—

घैष्ण-पथरसेढिगणियं नणु तुल्लं चिय, विगप्पणा कीस । छट्टा कीरइं, भण्णइ पुरिसपरिक्खेवओ भेओ ॥६०२॥

१ घ.छ. 'चासं' । २ घन-प्रतरक्षेत्रिगणितं, ननु तुल्यमेव, विकल्पना कस्मात् । योका क्रियते, भण्यते पुरुषपरिक्षेपतो भेदः ॥ ६०२ ॥

नन्वेकैकाक्षमदेशावगाढनीचयन मत्तर-श्रेण्याक्रान्ताकाशमदेशानां संख्यारूपं गणितं तुल्यमेव । तथा, असंख्येयाकाशमदेशा-
वगाढनीचयन मत्तर श्रेण्याक्रान्ताकाशदेशानामपि गणितं स्वस्थाने परस्परं तुल्यमेव; तथाहि- यावत् एकैकाकाशमदेशावगाढनी जीवानां
घन आकाशमदेशानाक्रामति, मत्तरोऽपि तेषां तावत् एव तानाक्रामति, द्युचिरपि तेषां तावत् एव तान् सृशति, संख्यमसारितेन-
पद्माक्रान्ताकाशमदेशवदिति । एवमसंख्येयाकाशमदेशावगाढनीचयन-मत्तर-श्रेण्याक्रान्ताकाशमदेशानामपि स्वस्थाने गणिततुल्यता
भावनयेति । अतोऽवगाहभेदद्वयमिच्छी घन एवाऽस्तु, मत्तरो वा, द्युचिर्वैति; योऽ तु विकल्पना पदयेदानां कल्पन किमिति क्रियते ?
न युक्तेयमित्यभिप्रायः ।

अत्र द्युरिराह- मण्यत उचरत् । किम् ? इत्याह- 'दुरिसपरिवलेवो भेद चि' अस्पष्टाः पद्विषकल्पनाया भेदः ।
कथम् ? इत्याह- दुरपपरिसेपतः । इदमुक्तं भवति- नैव यनाथाक्रान्ताकाशमदेशानां संख्यासमत्त्व-विषयत्वं चिन्त्येते । किं तर्हि ?
यनादीनां मथ्याद् या कथिद् रचनाविशेषोज्ज्विमिन्नानिनः सर्वासु दिक्षु भ्रम्यमाणो बहुतरं क्षेत्रं सृशति, स एवेह ग्रासः । एवं सत्य-
स्त्यभीषां भेदः, तथाहि- एकैरुमदेशावगाढनीचयनो भ्रम्यमाणो यावत् क्षेत्रं सृशति, तस्मात्संख्येयमदेशावगाढनीचयनोऽसंख्येय-
गुणं सृशति, ततोऽप्येकैरुमदेशावगाढनीचयनोऽसंख्येयगुणं, तस्मात्संख्येयमदेशावगाढजन्मुमतरोऽसंख्येयगुणम्, ततोऽप्येकैरुमदेश-
शावगाढनीचयनसंख्येयगुणं, तस्मात्संख्येयमदेशावगाढनीचयनसंख्येयगुणं, तस्मात्संख्येयमदेशावगाढनीचयनसंख्येयगुणं, ततोऽप्येकैरुमदेश-
क्षेत्रं सृशति, तथाऽलोकै लोकरुममाणान्यसंख्येयाकाशसंख्येयानि; अत एतावदेवाऽप्येकैरुमदेशं क्षेत्रं विषय इति ॥ ६०२ ॥

उक्तमेवार्थं भाष्यकारः स्वयमेवाह-

*निययावगाहणागणिजीवसरीरावली समतेणं । भामिब्ज्द ओहिब्जाणिदेहपज्जतओ सा य ॥ ६०३ ॥

अइगंतूण अल्लेगं लोगागासप्पमाणमेचाई । ठाइ असलेब्जाइ इदमोहिलेचमुक्कोस ॥ ६०४ ॥

निजथा आत्सीया एकैरुस्याऽसंख्येयमदेशालिकाऽवगाहना तेषां तानि तथा, तानि च तानि अधिजीवशरीराणि च, तेषा-
मावली पङ्क्तिः द्युचिरवधिमिनो देहपर्यन्तात् समन्तात् सर्वासु दिक्षु सुद्ध्या भ्राम्यते । सा चाऽलोकै 'लोकरुममाणमात्राप्यसंख्येया-

१ ५ ७ ग '६ आह' । १ निगकावगाहनामिजीवशरीरावली समन्तात् । आत्येतेऽप्यधिकारिपर्यवत्ता सा च ॥ ६०३ ॥

अधिकवाऽलोकै लोकरुममाणानामागि । शिख्यसंख्येयानि इत्यप्यधिकैरुमुक्कत् ॥ ६०४ ॥

न्याकाशखण्डानि' इति गम्यते, अतीत्य गत्वा स्पृष्ट्वा वेति, तिष्ठत्युपरमते । इदमवधेरुत्कृष्टं क्षेत्रं विषय इति ॥ ६०३ ॥ ६०४ ॥

आह- ननु 'रूपिद्रव्यण्येवावधिः पश्यति' इति गीयते, क्षेत्रं त्वमूर्तत्वात् कथं तद्विषयः ?, इत्याशङ्क्याह-

सामर्थ्यमेत्तमेयं जइ दट्टव्वं हवेज्ज, पेच्छेज्जा । न य तं तत्थत्थि जओ सो रूविनिबंघणो भणिओ ॥६०५॥

यद्वधेरन्तावत् क्षेत्रं विषय उच्यते, तदेतत् तस्य सामर्थ्यमात्रमेव कीर्त्यते । कोऽर्थः ? इत्याह- यद्येतावत्क्षेत्रं द्रष्टव्यं किमपि भवेत् तदा पश्येदवधिज्ञानी । न च तद् द्रष्टव्यं तत्राऽलोकैकं समास्ति, यतोऽयमवधिस्तीर्थकर-गणधरैः रूपिद्रव्यनिबन्धनो भणितः, तच्च रूपि-द्रव्यमलोकैकं नास्त्येवेति ॥ ६०५ ॥

आह- यद्येवम्, लोकप्रमाणोऽत्राधिर्भूत्वा यस्य पुरतो विशुद्धिवशतो लोकाद् वाहिरप्यसौ वर्धते तस्य तद्दृष्टेः किं फलं, लो-काद् वहिर्दृष्टव्याभावात् ?, इत्याशङ्क्याह-

वड्ढंतो उण वाहिं लोयत्थं चैव पासइ दव्वं । सुहुमयरं सुहुमयरं परमोही जात्र परमाणुं ॥ ६०६ ॥

लोकाद् वाहियुनविशुद्धिवशाद् वर्धमानोऽवधिलोकस्थमेवाऽधिक्रमाधिकतरं च द्रव्यं पश्यति । कथंभूतम्?, सूक्ष्मं, सूक्ष्मांतरं, सूक्ष्मांतरं यावत् परमावधिः सर्वसूक्ष्मं परमाणुमपि पश्यति, इति तद्दृष्टेस्तात्त्विकं फलमिति । अलोकैकं तु लोकप्रमणासंख्येयखण्डेषु द्रव्यदर्श-नसामर्थ्यमेव तस्येति । अन्यकर्तृकेयं प्रक्षेपगाथा, सोपयोगेति च व्याख्यातेति ॥ ६०६ ॥

तदेवं जघन्यमुत्कृष्टं चाभिहितमवधेर्विषयभूतं क्षेत्रम् । एतस्माच्चान्यत् सर्वं विमध्यममिति सामर्थ्याद् गम्यत एव, केवलं यद् यत्र विमध्यमे क्षेत्रविशेषे कालमानं भवति, यावति च काले यद् विमध्यमं क्षेत्रं भवति, इत्यभिधित्तुः प्रस्तावनामाह-

भैणियं जहण्णमुक्कोसयं च खेत्तं विमज्झिमं सेसं । एयस्स कालमाणं वोच्छं जं जस्मि खेत्तस्मि ॥६०७॥
गताथैवं, नवरसुपलक्षणत्वादिह यावति काले यद्विमध्यमं क्षेत्रं भवति, इत्यप्यभिधास्यत इति द्रष्टव्यम् ॥ इति ग्राथानवकार्यः ॥ ६०७ ॥

यथाप्रतिज्ञातमेवाह-

१ सामर्थ्यमात्रमेतद् यदि द्रष्टव्यं भवेत्, प्रेक्षेत । न च तत् तत्रास्ति यतः स रूपिणिकन्धनो भणितः ॥ ६०५ ॥

२ वर्धमानः पुनर्वहिलोकस्थमेव पश्यति द्रव्यम् । सूक्ष्मांतरं सूक्ष्मांतरं परमावधियवित् परमाणुम् ॥ ६०६ ॥

३ भणितं जघन्यमुत्कृष्टं च क्षेत्रं विमध्यमं क्षेत्रम् । एतस्य कालमानं वक्ष्ये यद् यस्मिन् क्षेत्रे ॥ ६०७ ॥

अंगुलमावलियाणं भागमसौखिञ्च दोषु संखिञ्चा । अंगुलमावलियंतो आवलिया अगुल्युहुच ॥ ६०८ ॥
 हृत्यग्निं शुहुत्ततो विनसतो गाउयग्निं वोघव्यो । जोयण विवसयुहुच पक्खंतो पण्णवीसाओ ॥ ६०९ ॥
 मरहग्निं अरुमासो ज्जुदीवग्निं साह्विओ मासो । वासं च मणुयलोए वासयुहुचं च दयगग्निं ॥ ६१० ॥

अङ्गुलं क्षेत्राधिकारात् ममाणाङ्गुलं युवते । 'अरुध्यधिकाराद्गुण्याङ्गुलं' इति च कोविदिति । असंख्येयसमयसथातात्मकः कालविशेष आवलिका । अङ्गुलं वावलिका वाङ्गुला-ऽऽखलिके, तयोरेङ्गुला ऽऽखलिकयोर्भागसंख्येयं पश्यत्यवलिकानी । एतदुक्तं भवति-
 क्षेत्रमङ्गुलासंख्येयभागमात्रं पश्यन् कालत आवलिकाया असंख्येयमेव भाग पश्यति, अतीतमनागतं चेति । क्षेत्र-कालद्वयं चोपचारेणोच्यते; अन्यथा हि क्षेत्रव्यवस्थितानि दर्शनयोग्यानि द्रव्याणि, तत्पर्यायोश्च विवक्षितकालान्तर्वर्तिनः पश्यत्ववधिः, न तु क्षेत्र-कालौ, मूर्तद्रव्यात्मन्वत्त्वात् तस्येति । एवमुचरन्नापि सर्वत्र द्रष्टव्यम् । क्रिया चेद् गद्याभियेऽप्यप्यहाराद् दृश्येति । 'दोषु संखिञ्च ति' इयोरङ्गुला-ऽऽखलिकयोः संख्येयौ भागौ प्रथमिति- अङ्गुलसंख्येयभागमात्रं क्षेत्रं पश्यन्नावलिकायाः संख्येयमेव भागं पश्यतीत्यर्थः । 'अंगुलमावलियंतो त्ति' अद्व्युलं पश्यन् क्षेत्रतः, कालत आवलिकान्तः- भिन्नामावलिकां पश्यतीत्यर्थः । 'आवलिया अगुल्युहुच ति' कालत आवलिकां वीक्षमाणः क्षेत्रतोऽङ्गुलपृथक्त्व पश्यति । पृथक्त्वं च समयपरिभाषया द्विमथुल्यानवभ्यः सर्वत्र द्रष्टव्यमिति । 'इत्यग्निं शुहुत्ततो' क्षेत्रतो इत्यवगणसंज्ञविषयोऽग्निः कालतो शुहुर्वाताः- भिन्नं शुहुर्न पश्यतीत्यर्थः । 'दिव-संतो इत्यादि' कालतो दिवसान्ताः- भिन्नं दिवसं वीक्षमाणः क्षेत्रतो गन्धुताविषयो बोद्धव्या । 'जोयण दिवसपुहुच ति' योजनक्षेत्रविषयोऽग्निः कालतो दिवसपृथक्त्वं पश्यति । 'पक्खंतो इत्यादि' कालत' पसान्ताः- भिन्नं यस्य पश्यन् क्षेत्रत' पक्खविक्षतियोजनानि पश्यति । 'मरहग्नीत्यादि' भरतक्षेत्रविषयेऽवधौ कालतोऽर्धमासस्त्रिपयत्नेन बोद्धव्या । जग्मूदीपविषये तु साधिको मासः । अर्धवृत्तीयद्दीपस्युद्रव्यक्षणे मनुष्यलोके तु वर्षं संतरारः । रुचकालव्यवहारीविषयेऽवधौ वर्षपृथक्त्वं तद्विषयत्वेनाऽवगन्तव्यम् । 'वर्षसहस्रं' इत्यन्ये ॥ इति नियुक्तिगाथाप्रथमः ॥ ६०८ ॥ ६०९ ॥ ६१० ॥

१ अङ्गुला ऽऽखलिकयोर्भागसंख्येयं इत्योः लभ्येयी । अङ्गुलमात्रावलिकान्तरावलिकाऽङ्गुलपृथक्त्वम् ॥ ६०८ ॥

इत्ते शुहुर्वाताः ईषणान्तोऽन्वृते बोद्धव्या । योजने दिवसपृथक्त्वं पसान्ताः पक्खविक्षतिम् ॥ ६०९ ॥

भरतक्षेत्रमासो जग्मूदीपे साधिको मासः । वर्षं च मनुष्यलोके वर्षपृथक्त्वं च इत्येते ॥ ६१० ॥ १ पृथक् 'क्षेत्रे' । २ पृथक् 'पुस्तक' । ५ पृथक् 'सि का' ।

'खेत्तमसंखेज्जंगुलभागं पासंतमेव कालेणं । आवलियाए भागं भूयमणौगयं च जाणाइ ॥ ६११ ॥
तत्थेव य जे दब्बा तेसिं चिय जे हवतिं पब्बाया । इय खेत्ते कालम्मि य जोएज्जा दब्ब-पज्जाए ॥ ६१२ ॥
संखेज्जंगुलभाए आवलियाए वि मुणइ तइभागं । अंगुलमिह पेच्छंतो आवलियंतो मुणइ कालं ॥ ६१३ ॥
आवलियं मुणमाणो संपुणं खेत्तमंगुलपुहुत्तं । एवं खेत्ते कालं काले खेत्तं च जौएज्जा ॥ ६१४ ॥

गतार्था एव, नत्रं 'अणौगयं च' इत्यानागतम् । नन्मूर्तौ क्षेत्र-कालौ कथमत्राधिः पश्यति, मूर्तलम्बनत्वात् तस्य ? इत्याह-
'तत्थेव यत्थादि' इदमत्र हृदयम्-अङ्गुलासंख्येयभागान्दिकं क्षेत्रं पश्यतीति कोऽर्थः ? तत्रैवावति क्षेत्रे यानि प्रस्तुतावधिदर्शनयोग्यानि
पुद्गलद्रव्याणि तान्येवासौ पश्यति । आवलिकासंख्येयभागान्दिकं कालं पश्यतीत्यत्रापि कोऽर्थः ? तेपापेव पुद्गलद्रव्याणां ये प्रस्तुताव-
धिदर्शनयोग्याः पर्यायास्तान् भूतेज्जागते चैतावति कालेऽसौ वीक्षत इति । एवं सर्वत्र क्षेत्रे काले चावधेर्विपत्वेनोक्ते यथासंख्यं क्षेत्रग-
तानि योग्यरूपिद्रव्याणि, कालगतांस्तद्योग्यांस्तत्पर्यायानायाजयेत् । क्षेत्र-कालौ तु 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इत्यादिन्ययानोपचारत एवोच्येते
इति भावः ॥ इति भाष्यगाथाचतुष्टयार्थः ॥ ६११ ॥ ६१२ ॥ ६१३ ॥ ६१४ ॥

संखिज्जम्मि उ काले दीव-समुद्दा वि हौति संखिज्जा । कालम्मि असंखिज्जे दीव-समुद्दा य भैइअब्बा ॥ ६१५ ॥
संख्यायत इति संख्येयः, स च संवत्सर-मासादिरूपोऽपि भवति । अतस्तुशब्दो विशेषणार्थः कृतः । किं विशिनष्टि ? संख्ये-
योऽत्र वर्षसहस्रात् परतो गृह्यते । अत एव पूर्वगाथायां 'वाससहस्रं च रुयगम्मि' इति पाठान्तरम् । तस्मिन् वर्षसहस्रात् परतो वर्ति-
नि संख्येये कालेऽवधिविषये प्राप्ते सति क्षेत्रतस्तस्यैवावधेर्विपत्तया द्वीप-समुद्रास्तेऽपि भवन्ति संख्येयाः, अपिशब्दाद् महानेकोऽपि

१ क्षेत्रगसंख्येयाङ्गुलभागं पश्येत् कालेन । आवलिकाया भागं भूताननागतं च जानाति ॥ ६११ ॥

तत्रैव च याति व्रत्याणि तेपामेव ये भवन्ति पर्यायाः । इति क्षेत्रे काले च योजयेत् द्रव्य-पर्यायान् ॥ ६१२ ॥

संख्येयाङ्गुलभागे आवलिकाया अपि जानाति तावन्नागम् । अङ्गुलमिह प्रेक्षमाण आयलिकान्तजानाति कालम् ॥ ६१३ ॥

आवलिकान् जानन् संपूर्णं क्षेत्रमङ्गुलयुक्तम् । एवं क्षेत्रे कालं काले क्षेत्रं च योजयेत् ॥ ६१४ ॥ २ प.छ. 'णयं' । ३ प.छ. 'पुहत्तं' । ४ प.छ. 'ओह्वा' ।

५ संख्येये तु काले द्वीप-समुद्रा अपि भवन्ति संख्येयाः । कालेऽवधेयेषु द्वीप-समुद्राः भक्तव्याः ॥ ६१५ ॥ ६ श. 'भयगिज्जा' ।

नदेरुन्दोऽर्थात् । तथा, कान्धेऽन्त्येये वन्द्योऽन्त्येयश्चिन्तनोऽपि चिन्तये तन्नि तस्यैवात्तल्येयकामस्यचित्तेऽदृशस्तारये। सेत्राः परिच्छेद-
 तथा दीप-अनुग्रहं भाष्यया विरुद्व्यपित्तया - इत्यादिदंभ्येयाः- यद्विह कस्यचिद् यदुप्यस्यासात्तयेयोर्दोष-समुद्रपिपयोऽत्र (शिकल्ययगे)
 इत्यादि यान्तः शान्तयेया, इत्यादिपरिभाषानेका, इत्यादिषु तदेकदेशेऽपि स्वर्गश्रुत्पणनिरमोऽपि चिन्तये, स्वर्गश्रुत्पणनिरपपपु-
 व्यवासापरिभाषां शोचन्तयेताया तु सर्वेषां संप्रत्ययेपेयं शेषं द्रव्यम् ॥ इति नियुक्तिगायार्थः ॥ ६१५ ॥

अथ भाषणम्—

कौले अंताराए वीर-सागरा सुदुया असलेगजा । भयणिगजा य महल्ला मेवचं पुण त असलेगजं ॥ ६१६ ॥
 मत्तार्थं । एवं तावत् परित्स्वित्तन्यपस्यार्थेऽथ सेत्रद्वी कालत्रादिरनियता, कालत्रद्वी तु सेत्रद्विर्भवत्येतेषु मतिपादितम् ॥ ६१६ ॥

गायने द्रव्य संघ-काम भाषांतेताया यद्वद्वी यस्य इद्विर्भरति, यस्य या न भगति, अनुभवर्षं मतिपादयथा—

कौले वउच्यु सुद्वी कालो भद्रयन्त्रो रेचतुद्वीष्ट । सुद्वीष्टी दृज्य पजजय भद्रयन्त्रा खिच-कालाओ ॥ ६१७ ॥

कामंन्त्रणिगोचरे र्भषाने मतीति गम्यते, 'यउच्यु सुद्वी षि' नियमात् सेत्रादीनां पशुणोमपि इद्विर्भवति । कालात्
 गस्य गस्यपर-श्रुत्पणनस्यैव सेत्र द्रव्य पर्यापणो, तथाहि— कासस्य ममपेऽपि र्भषाने सेत्रस्य मश्रुत्पणनेऽपि र्भषाने, तदुत्तरो यास्य-
 यतिनी द्रव्यदिः, यस्याकाशमदेनं द्रव्यमायुर्गोत्; द्रव्यद्वी य पर्यापयद्विर्भरत्येव, मतिद्वयं पर्यापयतुन्यादिति । यथयत्, 'कान्धे
 र्भषाने वेत्रस्य शोत्रादियस्य इद्विर्भवति' इत्येवमेव श्रुत्पणनस्य, कथं 'पशुणोषु' इत्युक्तम् ! । सत्यम्, किन्तु साधान्यवयनमेव,
 तथाहि— यथा वेत्रस्ये सुप्राने मर्वमपि कुतुम् इद्विर्भरति । अन्वयाथा यथापि 'देवदृशाच्छेद्यमपि कुतुम् इद्विर्भरति' इति यत्कल्पं
 स्यात् । एत्येतेषु । 'कान्धे भूयस्यो देवाः सुद्वीष्टी षि' सेत्रस्यपर्यापणोऽस्य इत्यादिपरिभाषायां सति कान्धे प्रकृत्यो विरुद्व्यनीयो— र्भषाने
 वा नत्ता, यथैव शेषे इद्वि गते र्भषाने कान्धे, न गम्यते इति यावत्; अन्यथा हि यदि सेत्रस्य मदेवादिद्वी कान्धस्य नियमेन सप्तमा-
 दिद्विः स्यात्, यथाऽश्रुत्पणनादिकेऽपि र्भषाने सेत्रे कान्धस्यान्तयेया इत्यर्थपणनपर्यापणो र्भषाने, तथाच वक्ष्यति— 'श्रुत्पणनेदीमिने
 योमपिनीभो भर्षानेना' इति । तथाच 'भारानिया अंगुलश्रुतु' इत्यादि सर्वे विरुद्व्येव । तस्मात् सेत्रद्वी कालत्रद्विर्भवन्तिपरि,

१ कान्धेऽन्त्येये दीप-सागरा इद्विः कान्धेऽन्त्येयाः । यद्विह कस्यचिद् यदुप्यस्यासात्तयेयोर्दोष-समुद्रपिपयोऽत्र ॥ ६१६ ॥

२ कान्धेऽन्त्येये इद्विः कालो भद्रयन्त्रो इत्येवमेव श्रुत्पणनस्य, कथं 'पशुणोषु' इत्युक्तम् ॥ ६१७ ॥ ३ गजा ६११ । ४ गजा ६०६ ।

द्रव्य-पर्यायास्तु तद्द्रव्यद्वौ नियमाद् वर्धन्त एवेति स्वयमेव दृश्यमिति । 'बुद्धीए द्रव्य-पञ्जवेत्सादि' द्रव्यपर्याययोर्द्वौ सत्त्वां क्षेत्र-कालौ भक्तव्यौ विकल्पनीयौ वर्धते वा नवा ; तथाहि- अवस्थितयोरपि क्षेत्र-कालयोस्तथाविधशुभाध्वनसायतः क्षयोपशमद्वौ द्रव्यं वर्धते एव ; तद्द्रव्यद्वौ च पर्यायद्विद्विरवयंभाविन्येच, प्रतिद्रव्यं पर्यायानन्त्यात्, जन्मन्यतोऽपि चैकैकद्रव्यादप्यवयंभेः पर्यायचतुष्टयलाभादिति, पर्यायद्वौ च द्रव्यद्विर्भाज्या- भवति वा नवेति स्वयमेव द्रष्टव्यम् । अत्रस्थितेऽपि हि द्रव्ये तथाविधक्षयोपशमद्वौ पर्याया वर्धन्त एव ॥ इति निर्धुक्तिगार्थः ॥ ६१७ ॥

अथ भाष्यम्—

'काले पवड्डमाणे सव्ये द्रव्यादओ पवड्डति । खेत्ते कालो भइओ वड्डति उ दव्व-पज्जाया ॥ ६१८ ॥
भयणाए खेत्त-काला परिवड्डंतेसु दव्व-भात्तेसु । दव्वे वड्डइ भावो भावे दव्वं तु भयणिज्जं ॥ ६१९ ॥

द्वे अपि व्याख्यातार्थे ॥ ६१८ ॥ ६१९ ॥

अथोत्तराथासंन्यनार्थं विनियमखेन प्रश्नं कारयति-

अण्णोणनिवच्चाणं जहण्णयाईण खित्त-कालाणं । समय-प्पगुसमाणं किं तुल्लं होज्ज हीणहियं ? ॥ ६२० ॥

अन्योन्यनिवद्धयोर्नियन्तारूपयोः क्षेत्र-कालयोः समय-प्रदेशमानं किं तुल्यं भवेत्, हीनम्, अधिकं वेति । इदमुक्तं भवति-
'अणुलमावलिगाणं भागमसंखिज्ज' इत्यादिना ग्रन्थेन परस्परसंबद्धत्वेनाऽभिधायितया प्रोक्तयोर्नैप्रत्ययोः, मध्यमयोः, उत्कृष्टयोश्च क्षेत्र-कालयोः संबन्धिनो प्रदेशानां समयानां च संख्यामाश्रित्य यत् मानं तत् परस्परं किं तुल्यं, हीनम्, अधिकं वा भवेत् ?, इति प्रश्नः ॥ ६२० ॥

अत्रोच्यते- सर्वत्र प्रतियोगिनः खल्यावलिक्कारांतल्येयभागादेः फालादसंख्येयगुणमेव क्षेत्रम् ; यतः माह-

1 कालं प्रकथमाने सर्वे सुख्यादयः परास्ते । क्षेत्रे कालो भागो कथंते तु प्ररग-गत्तयो ॥ ६१८ ॥

भाजनया क्षेत्र-कालौ परिकथंतागयप्रत्येक-भाष्योः । द्रव्ये कथंते भागो भावे दव्वं तु भयणिक्कम् ॥ ६१९ ॥

२ अन्योन्यनिवद्धयोर्नियन्तारोः क्षेत्र-कालयोः । समय-प्रदेशमानं किं तुल्यं भावे दव्वं हीनमपिक्कम् ? ॥ ६२० ॥ ३ गाया १०८ ।

सुहुमो य होइ कालो तचो सुहुमयर हवइ खेच । अगुलसेढीमिचे ओसपिणीओ असखेज्जा ॥ ६२१ ॥

सूक्ष्मस्वावकालो भवति, यस्माद्गुणपत्रगतभेदे प्रतिपन्नभेदमसख्येयाः समया लग्नातीत्यागमे प्रतिपाद्यते । न चातिस्मृत्स्वेन ते पृथग् विभाव्यन्ते; तथापि ततः कालात् सूक्ष्मतरं भवति क्षेत्रं, यस्माद्गुलध्रेणिमात्रे क्षेत्रे प्रतिमदेवं समयगणनयो मदेवपरिमाणमवसर्पिणोऽसंख्येयास्वीर्यं कृन्निरुक्ताः । इदमुक्तं भवति—अगुलध्रेणिमात्रे क्षेत्रे यः प्रवेश्रयातिः त प्रतिमसय मदेवशापहारेणापाह्रियमाणोऽसख्येयावसर्पिणीभिरपद्रियते ॥ इति नियुक्तिगार्थः ॥ ६२१ ॥

अथ भाष्यम्—

‘खेच बहुयरमंगुलसेढीमिचे पपसपरिमाण । जमसखेज्जोसपिणिसमयसम थोवओ कालो ॥ ६२२ ॥

गार्थैव ॥ ६२२ ॥

आह— ननु ‘कालात् क्षेत्रं सूक्ष्मं’ इत्यवगतम्, क्षेत्राद् तु द्रव्य भावो कथंयूतो?, इति कथ्यताम्, इत्याशङ्क्य कालात् क्षेत्र-द्रव्य-भावानां ययोर्चरं सूक्ष्मत्वोपदर्शनार्थमाह—

‘कालो खिच दब्ब भावो य जहुचर सुहुमभेया । थोवा-सखा-गता-सखा य जमोहिविसयम्मि ॥ ६२३ ॥

कालादयो ययोर्चरं सूक्ष्मभेदाः समनुमीयन्ते । कृताः?, यतः सर्वत्रावधिविषये स्वप्रतियोगिक्षेत्राथपेसया खोकाः फालो भणितः, ततः क्षेत्रमसख्येयगुणं, ततोऽपि द्रव्यमनन्तगुणम्, पर्यायास्तु “देव्वात् असंखेजे संखेजे यावि पज्जवे खइ” इतिवचनाद् द्रव्याद-सख्येयगुणाः, सख्येयगुणा वेति ॥ ६२३ ॥

एतदेव व्यक्तीकृत्य भावयति—

१ एतस्मिन् भवति कालकतः एतस्मिन्तरं भवति कालम् । अगुलध्रेणिमात्रेऽवसर्पिण्योऽसख्येयाः ॥ ६२१ ॥ २ क एत य ‘या प्रतिपन्न’ ।

३ क्षेत्रं बहुमतमगुलध्रेणीमात्रे मदेवपरिमाणम् । यत्संख्येयावसर्पिणीसमयसमं खोकाः कालः ॥ ६२२ ॥

४ कालः क्षेत्रं द्रव्यं भावश्च ययोर्चरं एतन्नेव । खोकाः अतस्त्वा अन्वत्वा-असंख्यानं यद्व्यधिकिरप्ये ॥ ६२३ ॥

५ द्रव्यादसख्येयाम्, सख्येयावपि पूर्ववाद् कथ्यते । ६ क एत य, ‘उ एतये कर्त’ ।

सैवमसंखेज्जगुणं कालाओ खेचमोहविसयम्मि । अवरोप्परसंबद्धं समय-प्पएसप्पमाणेणं ॥ ६२४ ॥
खेत्तपएसैहिंतो दव्वमणंतगुणियं पएसैहिं । दव्वेहिंतो भावो संखगुणो असंखगुणिओ वा ॥ ६२५ ॥

गाथाद्वयमपि गतार्थम्, नवरं यस्मात् सर्वमप्यङ्गुलासंख्येयभागादिकं क्षेत्रं स्वप्रदेशैरावलिकासंख्येयभागादेः कालादेतत्समया-
नाश्रित्यासंख्येयगुणमवधिविषये शोक्तम्; क्षेत्रप्रदेशेभ्यस्तद् द्रव्यं प्रदेशैरन्तगुणमित्यादि, तस्मात् कालादयः स्तोकादितयाऽनुमेया
इति ॥ ६२४ ॥ ६२५ ॥

अथ पूर्वोक्तस्य निगमनार्थम्, उत्तरस्य च प्रस्तावनार्थमाह—

भणियं खेत्तपमाणं तस्माणमियं भणामि दव्वमओ । तं केरिसारंभे परिणिट्ठाणे विमज्जे वा ॥ ६२६ ॥

भणितं जघन्यादिभेदं त्रिविधमपि क्षेत्रप्रमाणम् । समितं तस्य जघन्यादिभेदस्य क्षेत्रस्य यदङ्गुलासंख्येयभागादिकं मानं तेन
मितं परिच्छिन्नं द्रव्यमत ऊर्ध्वं भणामि, द्रव्यावस्थानापेक्षमेव क्षेत्रस्य भणनात्, अन्यथा हि मूर्तविषयेऽथौ प्रक्रान्ते किममूर्तसेत्रभण-
नेन ? इति भावः । तच्च द्रव्यमारम्भे प्रस्तावने कीदृशमवधेर्विषयो भवति परिनिष्ठानेऽवसाने, विमध्ये वा कीदृशम् ? इत्येवं भणामि ॥
इति गाथापञ्चकार्थः ॥ ६२६ ॥

स्वमतिज्ञातमेवाह—

तैजसं च भाषा च तैजस-भाषे तयोर्द्रव्याणि तेषां तैजस-भाषाद्रव्याणामन्तरादपान्तराले 'एत्य सि' अत्रान्यदेव तदयोग्यं
द्रव्यं लभते पश्यति मस्यापकोऽवधिज्ञानमारम्भकः, अवधिप्रतिपत्तेति यावत् । किंविशिष्टं तत् ?, इत्याह— गुरुलघु, अगुरुलघु चेति—
गुरुलघुपर्यायोपेतं गुरुलघु, अगुरुलघुपर्यायोपेतं त्वगुरुलघ्विति । तत्र तैजसद्रव्यासनं गुरुलघु, भाषाद्रव्यासनं त्वगुरुलघ्विति । तदपि

१ सर्वसंख्येयगुणं कालात् क्षेत्रमवधिविषये । परस्परसंबद्धं समय-प्रदेशप्रमाणेन ॥ ६२४ ॥

क्षेत्रप्रदेशेभ्यो द्रव्यमणन्तगुणितं प्रदेशैः । द्रव्येभ्यो भावः संख्यगुणोऽसंख्यगुणितो वा ॥ ६२५ ॥

२ मणितं क्षेत्रप्रमाणं तन्मानमितं भणामि द्रव्यमतः । तत्र कीदृशमारम्भे परिनिष्ठाने विमध्ये वा ॥ ६२६ ॥

३ तैजस-भाषाद्रव्याणामन्तरादत्र लभते प्रस्थापकः । गुरुलघुअगुरुलघुकं तदपि च तैजसं तैजसिष्ठिति ॥ ६२७ ॥ ४ फ. छ. 'पेतमगु' ।

चावधिज्ञानं तदावरणोदयात् प्रतिपत्तत् तैर्नैवोक्तस्वरूपद्रव्येणोपलब्धेन सता निष्ठां याति प्रतिपत्ततीत्यर्थः । अपिबन्धेन चैतयज्ञापयति-
प्रतिपत्तिन्यवधिज्ञानेऽयं न्यायः, न चैतदवश्यं प्रतिपत्तयेव ॥ इति निर्युक्तिगार्थः ॥ ६२७ ॥

अथ भाष्यम्-

पैट्टवओ नामावहिनाणस्सारंमओ तयाईए । उमयाजोगा पेच्छइ तेयामासंतरे दव्व ॥ ६२८ ॥

गुरुल्लु तेयासन्न भासासन्नमणुवं च पासेज्जा । आरंसे जं दिट्ठं वददूणं पडइ त चेव ॥ ६२९ ॥

गापाइपमपि गवार्थम्, नवरं 'नाम' इति शिष्यामन्त्रणे, तैजसद्रव्यासत्वं गुरुल्लु, भाषाद्रव्यासत्वं त्वगुरुल्लु पश्येदिति ॥ ६२८ ॥ ६२९ ॥

तैजस भाषाद्रव्याणामन्तरे तदयोग्य द्रव्यं पश्यतीत्युक्तम्, अतो विनेयः पृच्छति-

'तेया-भासाजोगं किमजोग वा तयतराले ज । ओरोलियाइतणुवगणाकमेण तयं सज्ज ॥ ६३० ॥

यत् तैजसशरीर भाषयोयोग्यवृत्तित द्रव्यं, अयोग्यं वा तदन्तराले यदुक्तं तत् किं- फलतस्वरूपं, क्रियत्वदेवं वा ? इति
कथ्यताम् । अत्रोच्यते- इत्थं ! परमाणु-द्रव्यपुत्र इत्युक्तादिरुक्न्योपचयादौदारिकादिसरीरवर्गणामरूपणक्रमेणैव तत् साध्यं प्ररूपयितुं
शक्यं, नान्यथेत्यर्थः ॥ ६३० ॥

अत उच्यते-

ओरोल-विउव्वा-हार-तेय-भासा-णपाण-मण-कम्मे । अह दव्ववगणाण कम्मो विवज्जासओ खेत्ते ॥ ६३१ ॥

एतां निर्युक्तिगार्थां भाष्यकारः 'कुविकर्णोप-' इत्युदाहरणपूर्वकं विस्तरतः स्वयमेव व्याख्यास्यतीति ॥ ६३१ ॥

तथा च भाष्यम्-

१ व उ 'कल्पसहस्रेणे' । २ प्रत्यापको नामावधिगामल्लारमकल्लवारी । इत्येतोऽयं प्रकृते तैजस-भाषान्तरे द्रव्यम् ॥ ६२८ ॥

गुरुल्लु तैजसासन्न भासासन्नमणुवं च पासेज्ज । आरंसे जं दिट्ठं वददूणं पडइ त चेव ॥ ६२९ ॥

३ तैजस भाषावोपय किमलोवं वा तदन्तराले यत् । ओदारिकादिसरीरवर्गणामरूपेण तत् साध्यम् ॥ ६३० ॥

४ ओदारिक-भैक्रिया ५५५-हार-तैजस भाषा-५५५-ण-मण-कम्मे । अथ द्रव्यवर्णनात् तन्नो विपर्ययात्ता श्लेमे ॥ ६३१ ॥

कुड्यण्णगोविसेसोत्रलक्खणोवम्मओ विणेयाणं । दब्बाइवग्गणाहिं पोगलकायं पैयंसैति ॥ ६३२ ॥

आह— किमर्थं पुनरेता वर्गणाः प्ररूप्यन्ते ? । उच्यते— कुविकर्णस्य गोमण्डलाधिपतेर्गोविस्तासां परस्परं विशेषस्य यदुपलक्षणं परिज्ञानं तदौपम्यात् तद्दृष्टान्ताद् विनेयानामसंमोहार्थं द्रव्यादिवर्गणाभिः, आदिशब्दात् क्षेत्रवर्गणाभिः, कालवर्गणाभिः, भाववर्गणाभिश्च समस्तमपि पुरल्लास्त्रिकायं विभज्य तीर्थकर-गणधराः प्रदर्शयन्ति ॥ इति गाथाक्षरार्थः ॥

अथ भावार्थं उच्यते— इह भरतक्षेत्रे भगधजनपदे प्रभृतगोमण्डलस्वामी कुविकर्णो नाम शृहपतिरासीत् । स च तासां गवामति-बहुत्वात् सहस्रादिसंख्यापरिमितानां पृथक् पृथगनुपालनार्थं प्रभूतात्र गोपालाश्चक्रे । ते च तासु परस्परं मीलितासु गोव्यात्मीया बहुत्वात् सहस्रादिसंख्यापरिमितानां पृथक् पृथगनुपालनार्थं प्रभूतात्र गोपालाश्चक्रे । ते च तासु परस्परं मीलितासु गोव्यात्मीया आत्मीयाः सम्यगजानन्तः सन्तो नित्यं क्लहप्रकाशुः । तांश्च तथाज्योन्यं विवदमानानुपलभ्याऽसौ तेषामव्यामोहार्थं कलहव्यवच्छिन्नये शुक्ल-कुण्ड-रक्त-कूर्पूरादिभेदाभिन्नानां गवां प्रतिगोपालं सजातीयगोसमुदायरूपा भिन्ना वर्गणा व्यवस्थापितवानिति । एष दृष्टान्तः । अथोपनय उच्यते— इह गोमण्डलप्रभुररूपस्तीर्थकरो गोपत्येभ्यः स्वशिष्येभ्यो गोसमूहमानं पुरल्लास्त्रिकायं तदसंमोहार्थं परमाण्वा-दिवर्गणादिविभागेन निरूपितवानिति ॥ ६३२ ॥

एता एव वर्गणाः 'ओराल-विउव्व-' इत्यादिगार्थं व्याचिरव्याप्तुर्निरूपयितुमाह-

१ एगा परमाणूणं एगुत्तरवड्डिया तओ कमसो । संखेज्जपएसणं संखेज्जा वग्गणा हौंति ॥ ६३३ ॥

तत्तो संखाईआ-संखाइयप्पएसमाणणं । तत्तो पुणो अणंताणंतपएसण गंतूणं ॥ ६३४ ॥

ओरालियस्स गहणप्पाओग्गा वग्गणा अणंताओ । अग्गहणप्पाओग्गा तस्सेव तओ अणंताओ ॥ ६३५ ॥

इह सजातीयवस्तुसमुदायो वर्गणा, समूहो, वर्गः, राशिः, इति पर्यायाः । ततश्च समस्तलोकाकाशमदेशवर्तिनामैकैकपरमाणूनां समुदाय एका वर्गणा । ततः समस्तलोकवर्तिनां द्विप्रदेशिकरूपाणां द्वितीया वर्गणा । ततः समस्तानामपि त्रिप्रदेशिकरूपाणां तृतीया,

१ कुविकर्णगोविसेसोत्रोपलक्षगोपम्यतो विनेयानाम् । द्रव्यादिवर्गणाभिः पुरल्लकार्यं प्रदर्शयन्ति ॥ ६३२ ॥ ३. प. छ. 'पयासति' झ. 'पयंसति' ।

३ गाथा ६३१ । ४ एका परमाणूनामैकोत्तरवडितास्ततः 'कमसः' । संख्येयप्रदेशानां संख्येया वर्गणा भवन्ति ॥ ६३३ ॥

ततः संख्येया-उद्वेग्येयप्रदेशानामानाम् । ततः पुनरन्तान्तामदेशानां गावा ॥ ६३४ ॥

औदारिकस्य अहणप्रायोग्या पराणा भवन्त्याः । अहणप्रायोग्यास्तस्यैव ततोऽनन्ताः ॥ ६३५ ॥

चतुष्पदोविकररूपाणां चतुर्थी, पञ्चमदोविकररूपाणां पञ्चमी, षट्सदोविकररूपाणां षष्ठी । एवंकैकोचरहद्व्योजनता वर्गणा औदारिक-
शरीरस्याऽग्रहणयोग्या विलङ्घ्याऽन्तरे तथाविधविशिष्टपरिणामपरिणतान्त्वमदेशिकरूपाणामेकोचरहद्व्यौदारिकशरीरग्रहणमायोग्या
अनन्ता वर्गणा भवन्ति- औदारिकशरीरनिर्वर्तनयोग्या इत्यर्थः । ततः मदेशष्टद्व्या वर्धमाना औदारिकस्यैवाऽग्रहणयोग्या अनन्ता
वर्गणा भवन्ति । एताश्च प्रथुलद्रव्यविष्णुत्वत्वाद् सूक्ष्मपरिणामोपेतत्वाद्यौदारिकस्याऽग्रहणयोग्या मन्वल्याः । इह च स्वल्पपरमाणुनि-
ष्पन्नत्वाद् वादरपरिणामयुक्तत्वाच्च वैकियस्याऽऽग्रहणयोग्या एवैताः, केवलमौदारिकवर्णणानामसकत्वेन तदाभासत्वाद् तदग्रहण-
योग्या लक्ष्यन्त इति ॥ ६३३ ॥ ६३४ ॥ ६३५ ॥

अथ कार्यणपर्यन्तानां शेषवर्णणानामतिदेशमाह-

पूर्वमजोग्गा जोग्गा पुणो अजोग्गा य वग्गणाणता । वेत्तव्वियाइयाइयाण नेय तिविगाप्पमिक्केक्के ॥ ६३६ ॥

एवमुक्तानुसारेणाऽयोग्याः, सतो योग्याः, पुनरयोग्याः मलेकमन्ता वर्गणा इति । एवं वैकिया-ऽऽहारक-वैजस-भाया-ऽऽन-
पान-ननः-कर्मणाथेकैकं त्रिविकल्पं त्रिभेदं ज्ञेयम् । इति गायाऽसारायो ।

मावार्थस्तूच्यते- पुनरौदारिकऽग्रहणमायोग्यवर्णणानामुपर्येकोचरहद्व्या वर्धमानाः स्वल्पद्रव्यनिष्पन्नत्वाद् वादरपरिणामयुक्त-
त्वाच्च वैकियशरीरस्याऽग्रहणयोग्या अनन्ता वर्गणा भवन्ति । एताश्च मनुद्रव्यनिर्मुक्तत्वाद् सूक्ष्मपरिणामत्वाच्चौदारिकस्याऽऽप्यग्र-
णमायोग्या एव, केवलं वैकियवर्णणासन्वत्वेन तदाभासत्वाद् तदग्रहणयोग्यवर्गणाः मोच्यन्त इति । एवमुचरत्रापि सर्वत्र भाव-
नीयम् । ततर्धैकोचरहद्व्या वर्धमानाः मनुद्रव्यनिर्मुक्तत्वाच्चविधसूक्ष्मपरिणामत्वाच्च वैकियशरीरस्य ग्रहणयोग्या अनन्ता वर्गणा
भवन्ति । ततर्धैकोचरहद्व्या वर्धमानाः मनुद्रव्यत्वाद् सूक्ष्मतरपरिणामत्वाच्च वैकियस्याऽग्रहणयोग्या अनन्ता वर्गणा भवन्ति । ततो वैकि-
याग्रहणयोग्यवर्णणानामन्तरयेकोचरहद्वया वर्धमानाः स्वल्पद्रव्यनिष्पन्नत्वाद् वादरपरिणामत्वाच्चाऽऽहारकशरीरस्याग्रहणयोग्या
अनन्ता वर्गणा भवन्ति । ततर्धैकोचरहद्व्या वर्धमानाः मनुद्रव्यनिष्पन्नत्वाद् तथाविधसूक्ष्मतरपरिणामत्वाच्चाऽऽहारकशरीरस्य ग्रहण-
योग्या अनन्ता वर्गणा भवन्ति । ततोऽप्येकोचरहद्वया वर्धमाना बहुतमद्रव्यनिर्मुक्तत्वादतिमूक्ष्मपरिणामत्वाच्चाऽऽहारकशरीरस्याऽऽ-
ग्रहणयोग्या अनन्ता वर्गणा भवन्ति । एवं वैजसस्प, भायायाः, आनोऽपानयोः, मनसाः, कर्मणश्च यथोचरमेकोचरमदेशष्टद्व्युपेतानां
मलेकमन्तानामयोग्यानां योग्यानां पुनरयोग्यानां वर्णणानां पृथक् पृथक् त्रयमायोग्यगीयमिति ॥ ६३६ ॥

३ पृथक्भाषा बोल्याः पुनरयोग्याश्च वर्गणा भवन्ताः । वैकियादिकानां त्रैच त्रिविकल्पमेकैकम् ॥ ६३६ ॥

आह- कथं पुनरेकैकस्यौदारिकादेः पृथक् त्रयं त्रयमिदं लभ्यते ?, इत्याह-

एकैकस्साईए पञ्जंतास्मि य हवंति जोगाईं । उभयाजोगाईं जओ तेया-भासंतरे पढइ ॥ ६३७ ॥

एकैकस्यौदारिक-चैक्रियादेरादौ पर्यन्ते चाऽयोग्यानि द्रव्याणि भवन्तीति लभ्यत एव । कुतः ? उच्यते- 'तेया-भासादव्वाण अंतरा' इत्यादिवचनाद् यतस्तैजस-भाषयोरन्तरे उभयायोग्यानि द्रव्याणि पठति । इदमुक्तं भवति- यतस्तैजसस्थान्तेऽयोग्यद्रव्याणि पठति, अतः सर्वस्याऽऽरिकादेरन्ते तानि लभ्यन्ते; यतश्च भाषाया आदौ तदयोग्यान्यधीते, अतः सर्वस्याऽऽरिकादेरादौ तानि गम्यन्ते; उभयान्तरालवर्तिनां च सर्वेषामुभयायोग्यत्वे तुल्येऽपि यथासन्नं तत्तदाभासत्वेन तत्तदयोग्यव्यपदेश इत्युक्तमेव ॥ ६३७ ॥

अथ कर्माग्रहणवर्णनानामुपर्यन्या वर्णणाः सन्ति, नवा ?, इत्याह-

कैस्मोवर्णिं ध्रुवेयर-सुण्णेरवरवग्गणा अणंताओ । चउध्रुवणंतरतएवुवग्गणा य मीसो तहाऽचित्तो ॥ ६३८ ॥

इयं निर्युक्तिगाथा, एतां च भाष्यकारः स्वयमेव विस्तरतो व्याख्यास्यतीति ॥ ६३८ ॥

तथा च भाष्यम्-

१ निचं होंति ध्रुवाओ इयरा लोए न होंति वि कयाई । एकोत्तरबुड्डीए कयाइ सुण्णंतराओ वि ॥ ६३९ ॥

जाओ हवंति ताओ सुण्णंतरवग्गण चि भण्णांति । निययं निरंतराओ होंति असुण्णंतरा उ च्ति ॥ ६४० ॥

कर्मणोऽग्रहणप्रायोग्यवर्णनानामुपर्यधिकैकपरमाणूपचित्तिस्मपरिणामानतस्कन्धात्मिकाः प्रथमा ध्रुववर्गणा भवन्ति । ततश्चैकोत्तरबुद्ध्या वर्धमानैः प्रत्येकमननैः स्कन्धैर्निष्पन्ना एतां अपि ध्रुववर्गणा अनन्ता भवन्ति । ध्रुवा नित्या लोकव्यापितया सर्वकालावस्थायिन्य इति भावः; अन्तर्दीपकं चेदम् । ततश्चैतासां ध्रुवत्वभणनेन प्रागुक्ता अपि कर्मवर्गणान्ताः सर्वा एव वर्गणा ध्रुवा इत्यवगन्तव्यम्, तासामपि सर्वत्र लोके सदैवाऽव्यवच्छेदात् । अन्यच्च, एतांश्च ध्रुववर्गणा वक्ष्यमाणान्नाश्चाध्रुवाद्या सर्वा अप्यग्रहणवर्गणाः, अति-

१ एकैकस्यादौ पर्यन्ते च भवन्ति योग्यानि । उभयायोग्यानि यतस्तैजस-भाषान्तरे पठति ॥ ६३७ ॥ २ गाथा ६२७ ।

३ कर्मापि ध्रुवेतर-शून्येतरवर्णणा अनन्ताः । चतुर्ध्रुवानन्तरतएवुवर्गणा च मिश्रस्तथाऽचित्तः ॥ ६३८ ॥

४ नित्यं भवन्ति ध्रुवा इतरा लोके न भवन्त्यपि कदाचित् । एकोत्तरबुद्ध्या कदाचिच्छून्यान्तरा अपि ॥ ६३९ ॥

था भवन्ति ताः शून्येतरवर्णणा इति भण्यन्ते । नियतं निरन्तरास्तु भवन्त्यशून्यान्तरास्त्विति ॥ ६४० ॥ ५ क.छ. 'ता ध्रु' ।

विशेषा०

॥३३१॥

बहुद्रव्योपचितत्वेन, अतिशूक्ष्मपरिणामत्वेन च सर्वनीवैरीदारिकादिभावेन कदाचिदप्यग्रहाणादिति । इतथोर्चमित्यमैकोपरद्विद्विक्तौण
वर्षेणाना ध्रुववर्गणाभ्य इतरा अशुभवर्गणा अनन्ता भवन्ति । एताश्च तथाविधपुद्गलपरिणामवैचित्र्यात् कदाचिच्छोकं न भवन्त्यपि ।
अत एवाशुभा एता उच्यन्ते । ततश्च शून्याः, इतराश्चाशून्या वर्गणा भवन्ति । इह च सूचकत्वात् सूत्रस्याह- 'एकोशरेत्यादि' एकोच-
रद्वया कदाचिच्छून्यानि न्यवहितान्तराणि यासां ता' शून्यान्तरा अपि भवन्ति यास्ताः शून्यान्तरवर्गणा भवन्त्ये । एता श्लोकोत्तर-
इद्वया निरन्तरमन्ताः सदैव प्राप्यन्ते, परं कदाचिदेकोशरद्विरेतास्वन्तराऽन्तरा दृष्यन्ति- न नैरन्तयेण प्राप्यन्त इति भावः ।
एकोशरद्वया सर्वदेवाःशून्यान्यव्यवहितान्तराणि यासां ता अशून्यान्तराः । एता शून्यान्तरवर्गणा एकोशरद्वया निरन्तरमेव
श्लोके सदैव प्राप्यन्ते, न पुनरेकोशरद्विरेतास्वन्तराले कदापि दृष्यन्तीति भावः ॥ ६३९ ॥ ६४० ॥

'ध्रुवधुरांतर' इत्यादि व्याख्येयानुसाराह-

ध्रुवधुरांतराद् चत्वारि ज ध्रुवाद् अणतराई च । भेधपरिणामतो जा सरीरजोगचणामिमुहा ॥ ६४१ ॥

खधदुगदेहजोगचणेण वा देहवगणान्त चि । सुधुमो दरगयथापरपरिणामो मीसयक्खधो ॥ ६४२ ॥

ततोऽशून्यान्तरवर्गणानामुपरि ध्रुवान्तराणि चत्वारि वर्गणाद्रव्याणि भवन्ति, यद् यस्मात् तानि ध्रुवाणि सर्वकालमावीनि,
अन्तराणि च निरन्तरैकोशरद्विभाज्यतीति । इदुक्त भवति- आद्या ध्रुवानन्तरवर्गणा अनन्ता भवन्ति, एवमेतावलो द्वितीया,
द्वितीया, चतुर्थीया चत्वार्यः । ध्रुववर्गणाः मागप्युक्ताः, पर ताभ्य एता भिन्ना एव, न पुनस्तास्वन्तर्भवन्ति, अतिशूक्ष्मपरिणामत्वात्
बहुद्रव्योपचितत्वाथेति पृथगुक्ताः । आह- ननु भवत्सैवम्, केवलं यथेता निरन्तरमेकोशरद्विभागः, तर्हि चातुर्विधे किं कारणम् ? ।
सत्यम्, किन्तु चतुष्टयमपि वर्गणानां मध्येऽप्येव नैरन्तयेणैकोशरद्विभागः प्राप्यते, अन्तरालेषु पुनस्तास्यास्तुटिसभये सत्येव भिन्नवर्गणा-
रम्भः, अन्यद् वा किञ्चिदूर्णादियपरिणामवैचित्र्य तन्नेदरम्भे कारणम्, इति बहुधुता विदन्तीति । एवं वक्ष्यमाणतदुवर्गणास्वपि याच्य-
मिति । एतासां चतुष्टयां ध्रुवान्तरवर्गणानामुपरि मध्येकोशरद्विद्विक्रानन्तवर्गणाभिन्नाथतस एव तदुवर्गणा भवन्ति । एताश्च
तद्वर्णानांदारिकादिशरीराणां भेदाऽभेदपरिणामाभ्यां योग्यत्वाभिमुक्ता इति तदुवर्गणा देहवर्गणा उच्यन्ते । अथवा, वक्ष्यमाणभिन्नर-

१ यथा ६३६ । २ ध्रुवान्तराणि चत्वारि यद् ध्रुवान्तरवर्गणाणि वा । भेधपरिणामतो जाः शरीरजोगचणामिमुहाः ॥ ६४१ ॥

सूक्ष्मपरिणामत्वेन वा देहवर्गणा इति । सुधुमो दूरगयथापरपरिणामो भिन्नकस्वधो ॥ ६४२ ॥

न्याऽचिच्चस्कन्धस्य तदुद्देशः शरीरं, मूर्तिरिति यावत्, तद्योग्यत्वाभिमुख्यत्वा वर्णाः । अथ मिश्रस्कन्धस्वरूपं विवरीपुराह—‘सुहृ-
मो इत्यादि’ । ‘दरगय चि’ दरगत ईपत्याप्तस्तद्योग्यत्वाभिमुख्येन वादरः परिणामो येनाऽसौ दरगतवादरपरिणामोऽनन्तानन्तपरमाणुम-
चितः सूक्ष्मपरिणाम एवैपद्वादरपरिणामाभिमुखः स्कन्धो मिश्र इत्यर्थः ॥ ६४१ ॥ ६४२ ॥

अचिच्चस्कन्धव्याख्यानार्थमाह—

जैङ्गणसमुग्धायगईए चउहिं समयेहिं पूरणं कुणइ । लोगस्स तेहिं चैव य संहरणं तस्स पडिलोमं ॥६४३॥
इह निर्मुक्तिगाथार्यां तैहाऽचिच्चो’इति न केवलं मिश्रः, तथैकदेशेन समुदायस्य गम्यमानत्वादिचिच्चमहास्कन्धश्च भवतीति गम्यते । स
चाऽस्यां प्रस्तुतगाथार्यां योज्यते । कथम् ? इति चेत् । उच्यते—अचिच्चमहास्कन्धः स भवति, यः किम् ? इत्याह— जैनसमुद्भातगत्या
“दण्डं ग्रथमे समये क्पाटमय चोत्तरे” इत्यादिकेवलिसमुद्भातन्यायेन विस्रसापरिणामवशाद् यश्चतुर्भिः समयैल्लोकस्य पूरणं करोति । संह-
रणमपि प्रतिलोमं पश्चान्मुखं तस्याचिच्चमहास्कन्धस्य तैरेव चतुर्भिः समयैर्द्रष्टव्यम् । एवं च सत्यष्टौ समयान् कालमानेनाऽसौ भवतीति ॥६४३॥

आह— ननु पुद्गला इह विचारयितुमुपक्रान्ताः, ततश्च पुद्गलमहास्कन्धोऽचेतन एव भवति, किं तस्याऽचिच्चत्वविशेषणेन,
व्यवच्छेद्याभावात् ? इत्याशङ्क्याह—

जइणसमुग्धायसचिच्चकम्मयोगलमयं महाखंधं । पइ तरसमाणुभावो होइ अचित्तो महाखंधो ॥६४४॥

जैनसमुद्भाते यः सचेतनजीवाधिष्ठितत्वात् सचिच्चः कर्मपुद्गलमयो महास्कन्धस्ते प्रति तमाश्रित्य तद्व्यवच्छेदायत्यर्थः । किम् ?
इत्याह— प्रस्तुतः पुद्गलमहास्कन्धोऽचिच्चमहास्कन्ध इति व्यपदेश्यो भवति—अचिच्चविशेषणेन विशेष्यो भवतीत्यर्थः । कुतः ? इत्याह— यत-
स्तस्समानुभावः, उपलक्षणत्वात् तस्समक्षेत्र-काला-ऽनुभावः— तेन केवलिसमुद्भातवर्तिना कर्मपुद्गलमयमहास्कन्धेन समास्तुल्याः क्षेत्र-का-
ला-ऽनुभावा यस्याऽसौ तस्समक्षेत्र-काला-ऽनुभावः । तत्र क्षेत्रं सर्वलोकक्षणं, कालोऽष्टसमयमानः, अनुभावो वर्ण-गन्धादिगुणः ।

अयमत्र भावार्थः— अनन्तानन्तपरमाणुपुद्गलोपचितस्कन्धे वक्तुं प्रस्तुते यदि ‘महास्कन्धः’, इत्येताच्चन्मात्रमेवोच्येत, तदा केव-
लिसमुद्भातगतोऽनन्तानन्तकर्मपुद्गलमयस्कन्धोऽपि लभ्येत, प्रस्तुतमहास्कन्धस्य केवलिसमुद्भातगतकर्मपुद्गलमयमहास्कन्धस्य च समानक्षेत्र-
काला-ऽनुभावत्वात् ; तथाहि— चतुर्थे समये द्वावपि लोकक्षेत्रं व्यानुतः, अष्टसामयिकं च कालं द्वावपि तिष्ठतः, वर्णपञ्चक-गन्धद्वय-रस-

१ जैनसमुद्भातगत्या चतुर्भिः समयैः पूरणं करोति । कोकलग तैरेव य संहरणं तस्स प्रतिलोमस्य ॥ ६४३ ॥ २ गाथा ६३८ ।

३ जैनसमुद्भातसचिच्चकर्मपुद्गलमयं महास्कन्धम् । प्रति तास्समानुभावो भवत्यचित्तो महास्कन्धः ॥ ६४४ ॥

पञ्चक सार्धं चतुष्टयलक्षणगुणयुक्तौ च द्वावपि भवतः । तदेवं 'यद्वास्तुन्यः' इत्युक्तेऽन्तान्तकर्मयुक्त्वमयमयद्वास्तुन्यः केचिन्मसद्युक्तागतोऽपि सञ्चयेत्, तस्यापि मस्तुतमद्वास्तुन्यसमानसौत्र-काला-ऽनुभावत्वात् । न च तेनैह प्रयोजनम् । अतोऽपि चित्रविशेषेणैव तद्व्यवच्छेदः क्रियते, जीवाभिहितत्वेन किल तस्य सचेतनत्वादिति ॥ ६४४ ॥

अथाऽत्र केचिन्निवृत्तमत्स्यपदस्य निराहुर्वकार-

संज्ञ्युक्त्वोसपसुतो एतो केई, न चायेमगतो । उक्त्वोसपसुतो जमवगाहद्विडो चउट्ठाणो ॥ ६४५ ॥
अउट्ठाणो य जओ भणिओ, एसो य ज चउट्ठाणो । अण्णे वि तओ पोगलमेया सति चि सकेय ॥६४६॥

एष मस्तुतोऽचित्तमद्वास्तुन्यः सर्वोत्कृष्टमद्वैतनिर्द्वैतो, नान्यः । अयं सौदारिकादिवर्णाः सर्वा अप्यभिषाय पर्यन्ते शोक्तः; अतो ज्ञायते-अयमेव सर्वोत्कृष्टपरमाणुसत्त्वप्राप्तचित्तो, न स्वन्यान्तराणि; निवर्तते इत ऊर्ध्वं सर्वापि युक्त्वोसपसुतो कुर्यात् इति भावः । इत्येवं केचिन्निवृत्तमत्स्यपदस्य न चाऽयमेकान्तो नैतद्वृत्त्यर्थान्न संगतमित्यर्थः, यद् यस्मादुत्कृष्टमद्वैतः स्वन्यः प्रतिपद्युत्कृष्टमद्वैतस्वन्यान्तरापेक्षया मन्नापनायामवगाहना स्थितिभ्यां चतुःस्थानपतित उक्ताः । तथाच तत्सूत्रम्-

“चेवन्नोसपसुतियानं भते । तथानं केयद्दया पजजा पण्णा १ । गोयसा १ अणता । से केणद्वेण भते । एवं बुच्चइ १ । गोयसा । उक्त्वोसपसुतिये इत्येव उक्त्वोसपसुतियस्य रथस्य दत्त्वद्विषयाप धाते (एकैकद्वयत्वात्), एषसद्विषयाप धाते (उत्कृष्टमद्वैतशक्त्यैव मस्तुत्त्वत्वात्), ओगाहणद्विषयाप चउट्ठाणपठिप, त अहा-असत्त्वजभागीणे वा, सत्त्वजभागीणे वा, असत्त्वजभागीणे वा, असत्त्वजभागीणे वा, सत्त्वजभागीणे वा, सत्त्वजभागीणे वा, सत्त्वजभागीणे वा । एवं त्रिंशत् वि चउट्ठाणपठिप, पण-गण-रस० । अउट्ठाहिं क्रोसेहिं छउट्ठाण-पठिप ” ।

१ सर्वोत्कृष्टमद्वैत इव केचिन्निवृत्तमत्स्यपदस्य निराहुर्वकारः । अउट्ठाणपठिप इत्युक्तेऽन्तान्तकर्मयुक्त्वमयमयद्वास्तुन्यः केचिन्मसद्युक्तागतोऽपि सञ्चयेत्, तस्यापि मस्तुतमद्वास्तुन्यसमानसौत्र-काला-ऽनुभावत्वात् । न च तेनैह प्रयोजनम् । अतोऽपि चित्रविशेषेणैव तद्व्यवच्छेदः क्रियते, जीवाभिहितत्वेन किल तस्य सचेतनत्वादिति ॥ ६४४ ॥
२ अउट्ठाणपठिप इत्युक्तेऽन्तान्तकर्मयुक्त्वमयमयद्वास्तुन्यः केचिन्मसद्युक्तागतोऽपि सञ्चयेत्, तस्यापि मस्तुतमद्वास्तुन्यसमानसौत्र-काला-ऽनुभावत्वात् । न च तेनैह प्रयोजनम् । अतोऽपि चित्रविशेषेणैव तद्व्यवच्छेदः क्रियते, जीवाभिहितत्वेन किल तस्य सचेतनत्वादिति ॥ ६४४ ॥
३ अउट्ठाणपठिप इत्युक्तेऽन्तान्तकर्मयुक्त्वमयमयद्वास्तुन्यः केचिन्मसद्युक्तागतोऽपि सञ्चयेत्, तस्यापि मस्तुतमद्वास्तुन्यसमानसौत्र-काला-ऽनुभावत्वात् । न च तेनैह प्रयोजनम् । अतोऽपि चित्रविशेषेणैव तद्व्यवच्छेदः क्रियते, जीवाभिहितत्वेन किल तस्य सचेतनत्वादिति ॥ ६४४ ॥

अयं पुनरचित्तमहास्कन्धोऽचित्तमहास्कन्धान्तरेण सहाऽवगाहना-स्थितिभ्यां तुल्य एव । अतो ज्ञायते- एतस्मादपर एव केचित् ते प्रज्ञापनोक्ता उत्कृष्टप्रदेशिकाः स्कन्धा इति । किञ्च, ' अदृष्टफासो य जओ भणिओ चि ' 'लक्कोसपएसो' इत्यनन्तरायागतं संबध्यते । ततश्चाष्टस्पर्शस्य यतः प्रज्ञापनायां भणितं उत्कृष्टप्रदेशिकः स्कन्धः । एष पुनरचित्तमहास्कन्धो यस्माच्चतुःस्पर्श इष्यते । तस्मादनयैवोत्कृष्टप्रदेशिकस्कन्धानां भेदसिद्ध्या पूर्वोक्तवर्गणामिथाचित्तमहास्कन्धोऽपि केचिदसंश्रुहीताः पुद्गलविशेषा अद्यापि सन्तीति श्रद्धेयम्, न पुनरेतावता सर्वोऽपि पुद्गलास्तिकायः संश्रुहीत इति भावः । तदेवमुक्ता द्रव्यवर्गणाः, 'अह द्रव्यवर्गणाणं कर्मो' एतत्पर्यन्ता च व्याख्याता निर्युक्तिगाथा ॥ ६४५ ॥ ६४६ ॥

अथ 'विवज्जासओ खेत्ते' एतद्व्याचिख्यासुः क्षेत्रादिवर्गणास्वरूपमाह-

ऐगपएसोगाढाण वग्गणेगा पएसवुड्डीए । संखेज्जोगाढाणं संखेज्जा वर्गणा तत्तो ॥ ६४७ ॥

तत्तो संखाईयाऽसंखाइयप्पएसमाणणं । गंतुमसंखेज्जाओ जोगाओ कम्मणो भणिया ॥ ६४८ ॥

तत्तो संखाईया तस्सेव पुणो हवंति जोगाओ । माणसदव्वाईण वि एवं तिविगप्पमेक्केकं ॥ ६४९ ॥

विपर्यासतो विपर्यासेन पश्चान्मुखः क्षेत्रविषयो वर्गणाकर्मो बोद्धव्यः, न तु द्रव्यवर्गणावदिति भावः । इदमुक्तं भवति- परमाणुनां द्युकाद्यनन्तानुक्षुपर्यन्तस्कन्धानां कैकाकाशप्रदेशावगाहिनां सर्वेषामप्येका वर्गणा, द्युकाद्यनन्तानुक्षुपर्यन्तस्कन्धानामिव द्विमदेशावगाहिनी द्वितीया वर्गणा, द्युकाद्यनन्तानुक्षुपर्यन्तस्कन्धानामेव त्रिमदेशावगाहिनी तृतीया वर्गणा; एवमैकैकप्रदेशदृष्ट्या संख्येयप्रदेशावगाहिनीं स्कन्धानां संख्येया वर्गणाः; ततोऽसंख्येयप्रदेशावगाहिनामपि स्कन्धानां प्रदेशदृष्ट्या असंख्येया वर्गणा गत्वाऽतिलङ्घ्या-संख्येयप्रदेशावगाहिसकन्धानामैकैकाकाशप्रदेशदृष्ट्या वर्धमानाः कर्मणो ग्रहणयोग्या असंख्येया वर्गणास्तोर्यैकरैर्भणिताः । ततोऽनन्तर-मल्पपरमाणुनिष्पन्नत्वाद् वादपरिणामत्वेन वद्वाकाशप्रदेशावगाहित्वाच्च तस्यैव कर्मणोऽग्रहणयोग्या एकैकाशप्रदेशदृष्ट्या वर्धमाना असंख्येया वर्गणा भवन्ति । ततश्चैकैकाकाशप्रदेशावगाहदृष्ट्या वर्धमानां मनसोऽप्यसंख्येया अग्रहणवर्गणाः, पुनरेतावत्य एव

१ गाथा ६३१ । २ एकप्रदेशावगाढानां वर्गणैतान् प्रदेशदृष्ट्या । संख्येयावगाढानां संख्येया वर्गणास्ततः ॥ ६४७ ॥

ततः संख्यातैतान्-असंख्येयप्रदेशमानानाम् । गत्याऽसंख्येया योग्याः कर्मणो भणिताः ॥ ६४८ ॥

ततः संख्यातीतास्तस्यैव पुनर्भवन्ति योग्याः । मानसद्रव्यादीनामप्येवं भिविक्लपमैकैरुम् ॥ ६४९ ॥

तस्यैव ग्रहणवर्णाः, पुनरेतावत्प्रमाणा एव तस्यैवाग्रहणवर्गणा वाच्यः । एवमना ज्ञानयोः, भाषायाः, तैजसस्य, आहारकस्य, वैकियस्य, औदारिकस्य वाऽयोग्य योग्या-ऽयोग्यवर्गानां क्षेत्रतोऽपि प्रतिलोमे त्रयं त्रयं मलेकमायोजनीयमिति ।

ध्रुवादिवर्गणास्कन्धा अपि मलेरुभद्रुलासंख्येयभाषामदेक्षायाहिनोऽवगन्तव्या, परं तच्चिन्तेह न कृता, नीचैः शरीरादौ कविद-
प्युपुपुपुपानरेन ध्रुवादिवर्गणानाग्रहणत् । अथवा, कर्मणोऽग्रहणवर्गानां मध्ये सासामप्यन्तर्भावो द्रष्टव्यः । द्रव्यवर्गणाधिकारे तु
पृथगेतरस्वरूपयाज्ञापनार्थं विस्तरेण कृता तच्चिन्तेति मन्तव्यमिति । काल-भाववर्गणास्तु समय-ऽसमयादित्यतिमात्र वर्णादिमात्र चाद्री-
कृत्य सामान्येन वक्ष्यन्ते । अतस्ताभिः सर्वोऽपि पुद्गलास्तिकायः सद्यत्त इति भावनीयमिति । तदेवमभिहितः । ६४७-६४९ ॥

अथ कालवर्गणाः प्राह—

प्रेगा समयद्विईणं संखेज्जा संलसमयद्विइयाणं । होति असखेज्जाओ तओ असखेज्जसमयाणं ॥ ६५० ॥

विवक्षितपरिणामेन च एकैकसमयमात्रस्थितयत्वेण सर्वेषामप्येका वर्गणा, वे पुनरविशेषेण परमाणवः स्वरूपाश्च मन्तव्याः ।
एवमैकसमयद्वय्वा सख्येयसमयस्थितीनां परमाण्वादीनां संख्येया वर्गणाः, असख्येयसमयस्थितीनां त्वसंख्येया वर्गणा भवन्ति । एव-
मेताभिः सर्वोऽपि पुद्गलास्तिकायः सद्यत्ते, एकसमयायसंख्येयसमयान्तायाः स्थितेर्विहः पुद्गलानां स्थितेरेवाभावादिति ॥ ६५० ॥

अथ भाववर्गणाः प्राह—

प्रेगा एगगुणाण एगुचरखुद्विडिया तओ कमतो । सखेज्जगुणाण तओ सखेज्जा वग्गणा होति ॥ ६५१ ॥

सखाईयगुणाणं सखाईया य वग्गणा तचो । होति अणतगुणाण दब्ब्याण वग्गणाऽणंता ॥ ६५२ ॥

वण्ण-रस-नाध-फासाण होति वीस समासभेएण । गुरुलहु-अगुरुलहूण बायर-सुहुमाण दो वग्गा ॥ ६५३ ॥

एकगुणानामेकगुणकृष्णानामित्यर्थः, परमाणूनां स्वरूपाणां च सर्वेषामप्येका वर्गणा, कृष्णवर्णगुणद्वययुक्तानां तु परमाण्वादीनां

१ एका समयस्थितीनां संख्येया संख्यसमयास्थितिकानाम् । भवन्त्यसंख्येयास्ततोऽसंख्येयसमयानाम् ॥ ६५० ॥

२ एकैकगुणानामेकोपरवर्षितास्तदा कमता । संख्येयगुणानां कता संख्येया वग्गणा भवन्ति ॥ ६५१ ॥

३ य एतैरगुणानां संख्यातीनाम् वर्गणास्तदा । भवन्त्यसंख्येयगुणानां इत्यानां वर्गणा भवन्त्याः ॥ ६५२ ॥

वर्ण-रस-नाध-फासाणां परवर्षिताः समासभेदेन । गुरुलहव-अगुरुलहूनां बायर-सुहुमानां दो वग्गा ॥ ६५३ ॥

द्वितीया वर्गणा, कृष्णवर्णगुणत्रययुक्तानां तु तेषां तृतीया वर्गणा । एवमेकगुणहृद्द्या संख्येयकृष्णवर्णगुणानां संख्येया वर्गणा; असंख्येयकृष्णवर्णगुणानामसंख्येया वर्गणा; अनन्तकृष्णवर्णगुणानामन्ता वर्गणा भवन्ति । एवमेकगुणनीलानां, संख्येयगुणनीलानाम्, असंख्येयगुणनीलानां, अनन्तगुणनीलानामपि वाच्यम् । एवं कृष्ण-नील-लोहित-हरिद्र-शुक्ललक्षणाः पञ्च वर्णाः, सुरभी-न्तरी-द्वौ गन्धौ, तिक्त-कटु-कपाया-ऽऽम्ल-मधुराः पञ्च रसाः, कर्कश-शुद्र-गुरु-लघु-शीतो-ष्ण-स्निग्ध-रूक्षास्त्वष्टौ स्पर्शाः । एवमेतेषु वर्णे-गन्धा-दिगतविशतिभेदेषु मूलेकं सर्वत्रैकगुणानामिका, संख्येयगुणानां संख्येयाः, असंख्येयगुणानामसंख्येया; अनन्तगुणानामन्तवर्गणा वाच्याः । नवरं यो यत्र वर्णे-गन्धादिभेदस्तत्र तदभिलापः कार्य इति । तथा, गुरुलघुपर्यायाणां चादरपरिणामान्वितवस्तुनामेका वर्गणा, अगुरुलघुपर्यायाणां तु सूक्ष्मपरिणामपरिणतवस्तुनामेका वर्गणा, एवमेतां द्वौवेव वर्गौ भवतः । तद्वमेताभिर्भविष्यवर्णणाभिः सर्वोऽपि पुद्गलास्तिकायः संसृष्टते, यथोक्तवर्णादिभावैभ्योऽप्यत्र पुद्गलानामभावादिति ॥ ६५१ ॥ ६५२ ॥ ६५३ ॥

तदेवं द्रव्य-क्षेत्र-काल-भाववर्गणाः प्रतिपाद्य प्रकृतं स्वरयन्तुपसंहरन्नाह-

भंगियं तेया-भासात्रिमञ्जद्ववावगाहपरिमाणं । ओह्दिच्चाणारंभो परिणिट्टाणं च तं जेसु ॥६५४ ॥

तदेवं भणितं प्रतिपादितम् । किम् ? इत्याह- तैजस-भापयोर्विमध्येऽन्तराले यानि तदयोग्यद्रव्याणि तेपामत्रगाहपरिमाणं, उपलक्षणत्वादनन्तपरमाणुमन्वितस्कन्धात्मकत्वादिकं तत्स्वरूपं चोक्तम् । येषु द्रव्येषु किम् ? इत्याह- येष्ववधिज्ञानस्वयारम्भः प्रथमत्य-त्तिलक्षणः, परिनिष्ठानं च प्रतिपत्तनं तत्र- समयप्रसिद्धं येषु । इदमुक्तं भवति- 'तेया-भासादव्याण अंतरा एत्य लभइ पट्टवओ' इत्युपनी-त्य पूर्वं विनेयेन पृष्टम्- तैजस-भापान्तराले यदयोग्यं द्रव्यं तत्र कतमस्वरूपं, कतिमदेशागगणं च ? इति । अस्य च शिष्यप्रश्नस्य गुरुणौदारिकवर्गणाः प्रकल्पयता ददाधुत्तरमिति ॥ ६५४ ॥

इह च गुरुलघु, अगुरुलघु च द्रव्यमवधिः प्रथमं पश्यतीति पूर्वमुक्तम्, तत्र गुरुलघुद्रव्यपारब्धस्य, अगुरुलघुद्रव्यपारब्धस्य चावधेयत्वं स्वरूपं भवति, तत्र दर्शयन्नाह-

गुरुलहुदुदव्वारब्धो गुरुलहुदुदव्वाइं पिच्छुं पच्छा । इयराइं कोइ पेच्छइ त्रिसुञ्जमाणो कमेणेव ॥ ६५५ ॥

1 भणितं तैजस-भापयित्प्यद्रव्यपारगाहपरिमाणम् । अवधिज्ञानारम्भः परिनिष्ठानं च तत्र येषु ॥ ६५४ ॥ २ गाथा ६२० ।

२ गुरुलघुद्रव्यपारब्धो गुरुलघुद्रव्याणि प्रकृतं पश्चात् । इतराणि कश्चित्-क्षेत्र-भेदतो त्रिसुप्यमानः कमेणेव ॥ ६५५ ॥

अंगुरुल्लहुसमारब्धो उद्धं वद्धइ कमेण सो नाहो । वद्धंतो धिय कोई वेच्छइ इयराई सयराह ॥६५६॥
 गुरुल्लुद्रव्यारन्धोञ्जयिस्सैजसप्तसासन्नद्वारण्य इत्यर्थः । किमिति ? । अतोप्यते-वर्षमानोज्यस्वात् तान्येव गुरु-
 ल्पून्यौदारिकदिद्रव्याणि इत्या वा कथितं पश्चात् विद्युत्पमानः क्रमेणैवाङ्गुरुल्लघूनि भाषादिद्रव्याणि पश्यति, यस्तु न विद्युदिभासा-
 द्यति स तेज्येव गुरुल्लुद्रव्येषु क्रियन्तेमपि काले स्थित्वा ततः प्रतिपतति । यस्त्वगुरुल्लुद्रव्यसमारन्धोञ्जयिर्षासन्नद्वारण्य इत्यर्थः,
 स कर्ममेव कमेण वर्धते, नापस्मात्, उपरिवर्तीन्वेवाङ्गुरुल्लघूनि भाषाद्रव्याणि पश्यति; कश्चिज्जु तयापिपविद्युदिभात् वर्षमान एव
 'सयराई' युगपदितराण्यपि गुरुल्लघून्यौदारिकादीनि पश्यति ॥ ६५५ ॥ ६५६ ॥

अयोचरायासकथनार्थं परब्रह्मेन ममं कारयति—

गुरुल्लहुमगुरुल्लहु वा तेया-भासतरे ति निदिद्ध । ओरालाईयाण किं गुरुल्लहुमगुरुल्लहुयं वा ? ॥ ६५७ ॥

'गुरुल्लहु अगुरुल्लहुय त पि य तेजेप विद्वाह' इति वचनात् तेजस-यापयोरन्तरे गुरुल्लघु, अगुरुल्लघु च द्रव्यमस्तीति मवञ्चि-
 निविष्टम्, औदारिकदिद्रव्याणां तु मध्ये 'किं गुरुल्लघु, किं चाङ्गुरुल्लघु ?' इति न ज्ञापते, तत्र सरस्वरूपस्याग्निदिष्टत्वात्, तदेतत्
 कथ्यतामिति मन्तः ॥ इत्येकान्वित्प्रतिपाद्यार्थः ॥ ६५७ ॥

द्विरुचरयार—

ओरालिय-वेउन्विय-आह्वारग-नेय गुरुल्लहु वच्चा । कम्मग-मण-भासाई एयाइ अगुरुल्लहुयाइ ॥६५८॥

औदारिक-यौक्तिया-ऽऽहारक तेजसद्रव्याणि, अपराणि च तदाभासानि सद्रव्याण्यपि वाददद्रव्याणि, गुरुल्लघूनि गुरुल्लघुसमा-
 यानि; कर्मणं मनो भाषादिद्रव्याणि तु, आदिगन्धदाना-ऽपानद्रव्याणि, अपराण्यपि च परयाणु-इयञ्चुकादीनि, व्योमादीनि चाङ्गुरुल्ल-
 घूनि । एतच्च वक्ष्यमाणनीत्या निश्चयनयमत्तमित्यवगन्तव्यम् ॥ इति नियुक्तिगार्थः ॥ ६५८ ॥

अथ वपवधार-निश्चयनपविचारणया विस्तरार्थं भाष्यकारः प्रार-

- १ अगुरुल्लघुसमासश्च अर्थे वर्धते कमेण स भाज्या । वपमान एव कश्चिद् देशत इतराणि युगपत् ॥ ६५६ ॥ २ क थ ग 'इ विच्छ' ।
- ३ क थ ग 'न्तं का' । ४ गुरुल्लघुल्लघु वा तेजस भारणत्परे इति निर्दिष्टम् । औदारिकदिद्रव्याणां किं गुरुल्लघुगुरुल्लघुके वा ? ॥ ६५७ ॥
- ५ गथा १३७ । ६ औदारिक यौक्तिया ऽऽहारक तेजसादि गुरुल्लघूनि म्रव्याणि । कामेण-मनो भाषादीनि धृताण्यगुरुल्लघुकाणि ॥ ६५८ ॥

गुरुयं लहुयं उभयं नोभयमिति चावहारियनयस्स । दब्बं, लेट्टुं दीवो वाऊ वोमं जहासंखं ॥ ६५९ ॥
निच्छयओ सब्वगुरुं सब्वलहुं वा न विज्जए दब्बं । वायरमिह गुरुलहुयं अगुरुलहुं सेसयं सैव्वं ॥६६०॥

इह यद्दूर्ध्वं तिर्यग् ना प्रक्षिप्तमपि पुनर्निर्गमो नियतनि तद् गुरु द्रव्यम्, यथा लेष्पादि । यच्चु निर्गमत् एवोर्ध्वगतिस्वभावं द्रव्यं तल्लघु, यथा दीपकलिकादि । यच्चु नोर्ध्वगतिस्वभावं नाप्यभोगतिस्वभावं, किं तर्हि?, स्वभावेनैव तिर्यग्गतियुक्तं तद् द्रव्यं गुरुलघु, यथा वाय्वादि । यत्पुनरूर्ध्वो-ऽध-स्तिर्यग्गतिस्वभावानामेकतरस्वभावमपि न भवति, सर्वत्र वा गच्छति तद् गुरुलघु, यथा व्योम-परमाण्वादि । इति व्यावहारिकनयमतम् ।

निश्चयतस्तु- निश्चयनयमतेन, सर्वगुरु- एकान्तेन गुरुस्वभावं किमपि वस्तु नास्ति, गुरोरपि लेष्पादेः परमयोगाद्ूर्ध्वोदिगमन-दर्शनात् । एकान्तेन लघ्वपि नास्ति, अतिलघोरपि वाय्वादेः ऋताडनादिगोपमनादिदर्शनात् । तस्माद् एकान्तेन गुरु लघु वा किमपि वस्तुवस्ति । अतो निश्चयनयम्येयं परिभाषा- यत् किमप्यत्र लोके भौदारिकनोर्गणादिकं भू-भूधरादिकं वा वादरं वस्तु तत् सर्वं गुरुलघु, शेषं तु भाषा-ऽऽना-ऽऽन-मनोर्गणादिकं परमाणु-द्रव्यणु-व्योमादिकं च सर्वं वस्तुगुरुर्लघ्विति ॥ ६५९ ॥ ६६० ॥

अत्र परः प्राह-

जइ गुरुयं लहुयं वा न सब्वहा दब्बमतिय तो कीस । उइडमहो वि थ गमणं जीवाणं पोगगलाणं च ? ॥६६१॥

उइडं लहुकस्माणं भणियं गुरुकस्माणमहोगमणं । जीवा थ पोगगला वि थ उइडा-हेगामिणो पायं ॥६६२॥

यदि भो निश्चयनयमतवादिन् । एकान्तगुरु एकान्तलघु वा सर्वथा द्रव्यं नास्ति, तर्हि किमित्यूर्ध्वम्, अग्रेऽपि च जीवानां पुद्गलानां च गमनं भवति ? । पर एव स्वपक्षं भावयति- यत ऊर्ध्वं सौभर्षदेवलोकतादी लघुत्तमणां जीवानां गमनं भणितमाममे, गुरुत्तमणां त्वयः सप्तपृथिव्यादी गमनमभिहित । भयना, किमित्यमभिहितेन ?, सर्वेषामपि समयवेदिनां प्रसिद्धमेवेदं यदुत- जीवाश्च पुद्गला अपि

१ गुरुं लघुकस्मयसे नोभयमिति व्यापारिकावयस्य । इत्यं, गेचु दीपो यलुगोमं ययानेकम् ॥ ६५९ ॥

निश्चयतः सर्वगुरु सर्वलघु वा न पित्यो द्रव्यम् । वादरमिह गुरुलघुगमनस्य वेगकं सर्वम् ॥ ६६० ॥ २ प. उ. 'इन्' ।

३ यदि गुरुं लघुं वा न सर्वथा इत्यमन्ति तदा कस्मात् । स्वर्गसंधेऽपि न गमनं जीवानां पुद्गलानां च ? ॥ ६६१ ॥

इत्यं कपुत्तमणां भणितं गुरुत्तमणाकभोगेयमवत् । जीवाश्च पुद्गला अपि च कस्मात्-अभोगमितः शायः ॥ ६६२ ॥

चोर्ध्वा इयोगामिनः- प्राय ऊर्ध्वलोकान्ताद्योलोकान्तं गच्छन्ति, अधोलोकान्तात् तूर्ध्वलोकान्तम् । प्रायोग्रणादनुश्रेणि तिर्यग् गच्छन्ति । तस्माद् गुरुताश्रावे कथं तेऽयोऽभिप्रगन्ति, लघुताश्रावे च कथमूर्ध्वमुखभावन्तीति ? ।

इदं मेरुकस्याऽपमभिमाया- गुरुत्वानिचयनपयोगमनयोऽगोलादीनामिव ; लघुताप्रत्ययं चोर्ध्वगमनं, दीपकालिकादीनामिव ; गुरुत्वयुत्वसार्धं च तिर्यग्गमनं, बाध्यादीनामिव ; अगुरुत्वलघुताकारणं चावस्थानं, यथा व्योमादीनाम्, आकाशप्रतिष्ठिताऽऽजतदेवलोकादिमानादीनां च । ततो व्यवहारश्च त्वयाऽपि गुर्वादिचतुर्विधस्त्वभ्युपगमाः कार्ये इति ॥ ६६१ ॥ ६६२ ॥

अथ निश्चयनपवादी प्रत्युत्तरयति-

'अन्नं चिद्यं गुरुत्वहुया अन्नो वन्त्राण वीरियपरिणामो । अन्नो गइपरिणामो नावस्स गुरुत्वहुनिमिचो ॥६६३॥
इहाऽन्यैव काचिद् इत्याणां गुरुतां लघुता च, अन्यच्च वीर्यपरिणामः, अन्य एव च तेषां गतिपरिणामः, नावस्यं गुरुत्व-
लघुत्वनिमित्तं इति ॥ ६६३ ॥

कृताः, इत्याह-

'परमलङ्घनमणूणं जं गमणमहो वि तस्य को हेऊ ? । उब्ढं घुमाईण थूलयराणं पि किं कज्ज ? ॥६६४॥

किं च विमाणाईण नाहोगमण महागुरुण पि । तणुयत्वेहो देवो हक्खुवइ व किं महासेल ? ॥ ६६५ ॥

यद् यस्मात् परमलघुतामप्यथूनं गमनमघोऽपि भवति, तत्र इन्त ! अघोणतिपरिणामोत्कटतां विहाय कोऽन्यो हेतुः ?- न कोऽपीत्यर्थः । तथा, स्थूलतराणामपि चादराणामपि, चादरत्वेन गुरुणामपीति तात्पर्यम्, घुमादीनां यदूर्ध्वं गमनं भवति, तत्राप्यूर्ध्वगतिपरिणामोत्कटत्वं परित्यज्य किं कार्यं किमन्यत्प्रयोजनम् ?- न किञ्चिदित्यर्थः । तदेवमुत्कटताश्रेणोपगतिपरिणामेन लङ्घिता परमाणुगता लघुता, ऊर्ध्वगतिपरिणामेनाऽपि मन्वेनाऽतिक्रान्ता घुमादिगता गुरुता, इत्यस्यां गाथायां दर्शितम् । तस्मिन्ने च 'अन्नो गइपरिणामो नावस्सं गुरुत्वहुनिमिचो' इत्येतत् समर्थितम् । गतिपरिणामेन च गुरुत्वयुतयोरतिक्रमणमप्युपलक्षणम्, अतः स्थितिपरिणामेनाप्यु-

१ अन्ये च गुरुत्वयुताऽन्यो इत्याणां वीर्यपरिणामः । अन्यो गतिपरिणामो नावस्यं गुरुत्वहुनिमिचो ॥ ६६३ ॥ २ क इ व 'ता च छ' ।

३ परमलघुतामणूणं यद् गमनमघोऽपि तत्र को हेतुः ? । उब्धं घुमादीनां स्थूलतराणामपि किं कार्यम् ? ॥ ६६४ ॥

किं वा विमाणादीनां नाहोगमनं महागुरुणामपि ? । तणुयत्वेहो देव इति कथं पठि ? ॥ ६६५ ॥ ४ याथा ६६३ ।

त्कटेन गुरुताडतिक्रमं दर्शयति- 'किं व विभाणेत्यादि' यदि गुरुताडयोगातिनिवन्धनमिष्यते, तर्हि हन्त ! किमित्यानतदेवलोकविमानादीनाम्, आदिशब्दादीपत्याभारापृथिव्यादीनां महगुरुणामप्यधोगमनं न भवति ? तस्मात् तत्राप्युक्तः स्थितिपरिणाम एव गुरुतामतिक्रम्य तेषामवस्थितिं करोतीति । अथ यदुक्तम्- 'अन्नो दब्बाण वीरियपरिणामो' इति, एतत्समर्थनार्थमाह- 'सणुयरेदोहो इत्यादि' तदुत्तरशरीरो महावीर्यो देवो वा किमिति महाशैलं कमप्युत्क्षिपति, उत्क्षिप्य चोर्ध्वं प्रक्षिपति ? । इदमुक्तं भवति- यदि गुरुतादयोऽधोगत्यादिकारणं भवेद्युस्ताडासौ महाशैलो निजगुरुतया महावीर्यवन्तं देवक्राम्याथस्तादेव यायादिति ॥६६४॥६६५॥

अत्र पराभिप्रायमाशङ्क्योत्तरमाह-

अह तस्स वीरियं तं तो नाहो गमणकारणं गुरुया । उड्डगइकारणं वा लहुया एगंतओ जुत्ता ॥६६६॥
अथ मन्यसे- देवस्य संबन्धि तद् महावीर्यं येन गुरुरपि पर्वत ऊर्ध्वमुत्क्षिप्यते । हन्त ! ततस्तर्होकान्ततो नाऽधोगतिकारणं गुरुतैव, नाप्येकान्तेनोर्ध्वगतिकारणं कथुतैव युक्ता । किं तर्हि ? , देवादिगतं वीर्यमपि, इत्यायातम् ॥ ६६६ ॥

ततश्च-

विरियं गुरु-लहुयाणं जहाहियं गइवित्रज्जयं कुणइ । तह गइ-ठिइपरिणामो गुरु-लहुयाओ विलंघेइ ॥६६७॥
यथोक्तन्यायेन देवादिगतं वीर्यमधिकं सद् वस्तुनां गुरु-लघूनां गतिविपर्ययं करोति, तथा गति-स्थितिपरिणामोऽप्यधिकः प्रायुक्तन्यायेन वस्तुनां गुरु-लघुते विलङ्घ्यत्येव- गतिविपर्ययं करोत्येवेत्यर्थः । यथा गुरो पर्वते देववीर्याद् गतिविपर्ययो दर्शितः, एवं लघवापि वाष्पादौ करताडिते देवदत्तादिवीर्याद् गतिविपर्ययो दृश्यः । तस्माद् नैकान्तेनाऽधोगत्यादिकारणं गुरुतादयः । किं तर्हि ? , देवादिगतं वीर्यमपि, महीध्र-वाष्पादिषु तथादर्शनात् । तथोक्तदो गति-स्थितिपरिणामोऽपि तत्कारणम्, परमाणु-धूम-विमानादिषु तथा-दर्शितत्वात्; अतः किमधोगत्यादिसिद्धये गुर्वादियस्तुचतुष्टयाभ्युपगमेन ? । तत इयमेव परिभाषा युक्तमती- बादरं गुरुलघु, शेषं तु सूक्ष्मं, अमूर्तं च सर्वं वस्त्वगुरुलघु । इति निश्चयनयः ॥ ६६७ ॥

अथोत्तरनिर्णुक्तिगाथासंबन्धनार्थमाह-

१ गाथा ६६३ । २ अथ तस्य वीर्यं तत् ततो माधोगमनकारणं गुरुता । ऊर्ध्वगतिकारणं वा मूर्तेकान्ततो युक्ता ॥ ६६६ ॥

३ वीर्यं गुरु-कथु-कान्तो यथाऽधिकं गतिविपर्ययं करोति । तथा गति-स्थितिपरिणामो गुरुलघुते विलङ्घयति ॥ ६६७ ॥

भणितो खित्त-द्वयण सुद्धाण चिय परोप्परनिवधो । इह ताण चिय भण्णइ दब्बेण सम निवधोऽयं॥६६८॥
इह 'अंगुलमावलिपारं भागमसखिज्ज' इत्यादिना भणितः पूर्वं श्रेष्ठ-काष्ठयोः शुद्धयोरेव द्रव्यरहितयोः परस्परनिवधः । अथ
स्योरेव द्रव्येण सहाऽसौ श्रेष्ठ्यते ॥ इति गाथादशकार्यः ॥ ६६८ ॥

स्वप्रतिज्ञातीर्थाभिवाह—

संखेज्ज मणोदब्बे भागो लोण-पलियस्स बोधब्बो । 'संखेज्ज कम्मदब्बे लोए थोऊणयं पलियं ॥ ६६९ ॥
मनोवर्गेणागतं मन, परिणाप्रयोग्यं द्रव्य मनोद्रव्यं तस्मिन् मनोद्रव्ये मनोद्रव्यविषयेऽथौ 'संखेज्ज सि' संख्येयतमो भागो
लोक-पत्त्वोपमयोर्विषयत्वेन बोद्धव्यः । इदृशकं भवति— मनोवर्गेणाद्रव्यं पश्यन्नवधिः श्रेष्ठतो लोकस्य संख्याततम भागं, कालतस्तु
पत्योपमस्य संख्येयतमं याग पश्यतीति । 'संखिज्ज कम्मदब्बे ति' कर्मवर्गेणागत कर्मणो योग्य द्रव्यं तद्विषयेऽथौ संख्येया लोकप-
त्योपमभागास्ताद्विषयतयाऽवगन्तव्याः । इदृशकं भवति— कर्मवर्गेणाद्रव्य पश्यन्नवधिः श्रेष्ठतो लोकस्य संख्येयान् भागान् पश्यति,
कालतस्तु पश्योपमस्य संख्येयान् भागानवलोकयति । 'लोए थोऊणयं पलियं ति' चतुर्दशरज्ज्वात्मकलोकविषयेऽथौ कालतः
स्तोकोन पत्योपम विषयतया बोद्धव्यम् । इदमत्र हृदयम्— श्रेष्ठत, समस्तलोकं पश्यन्नवधिः कालतः स्तोकोनं पश्योपम पश्यति । द्रव्येण
सह श्रेष्ठ कालयोर्वपनिवन्धे मस्तुते केवलयोरुपनिवन्धमरूपणं विस्मरणशीलतायुचक्रयिति चेत् । नैवम्, साक्षादिह द्रव्योपनिव-
न्धो नोक्तः, सामर्थ्यात् तसौ श्रेष्ठ एव, तथाहि— पूर्वं 'काले चवण्ड बुद्धो' इत्युक्तेन । कालवृद्धिदानन्तरोक्तकर्मद्रव्यदशुकापेक्षया-
ऽशोक्तैव । ततश्चास्य समस्तलोकस्तोकोनपत्योपमदक्षिणः सामर्थ्यात् कर्मद्रव्योपयैव किमपि द्रव्यं विषयत्वेन द्रष्टव्यम्, अत एव च
तदुपर्यगि ध्रुववर्गेणाविद्रव्यं पश्यता श्रेष्ठ कालवृद्धिक्रमेण परयावयिसंभवोऽप्यनुमीयते ॥ इति निर्युक्तिगार्थाः ॥६६९॥

अथ भाष्यम्—

लिंगमलियाण भाग सखइम मुणइ जो मणोदब्ब । संखेजे पुण भाए पासइ जो कम्मणो जोग ॥६७०॥

१ भणितः केना ऽद्योः शुद्धयोरेव परस्परनिवधः । इह मनोरेव धराते द्रव्येण सम निवधोऽयम् ॥ ६६८ ॥ २ गाथा ६-८ । ३ क थ य 'ज्ञातसे' ।

४ संख्येयो मनोयुत्तरे भागो लोक-पत्त्वोर्बोद्धव्यः । संखेजा कर्मद्रव्ये लोके स्तोकोनकं पश्यन् ॥६६९॥ ५ य छ 'संखेज्ज' । ६ गाथा ६१७ ।

७ य छ 'दुषिय इ' । ८ लोक-पत्त्वोर्बोर्नां संख्येयं ज्ञातव्येति धो मनोयुत्तरे । संख्येयान् पुनर्बोपान् पश्यति का कर्मणो बोधव्यम् ॥ ६७० ॥

सैयलं लीयं पासं पासइ पछोत्रमं स देस्सणं । सुद्धाण किमत्थाणे गहणमिहं खेत्त-कालाणं ? ॥ ६७१ ॥
कम्मदव्वमइओ पेच्छइ दुगमित्थियं ति जं भणियं । उवरिं पि तओ कम्मसो साहिज्जा तयणुमाणेणं॥६७२॥

यो मनोद्रव्यं गुणति स लोक-पल्योपमयोः प्रत्येकं संख्येयतां भागं 'गुणति' इत्यत्रापि संवध्यते । यः पुनः कर्मणो योग्यं द्रव्यं पश्यति स लोक-पल्योपमयोः प्रत्येकं संख्येयान् भागान् 'पश्यति' इत्यत्रापि योज्यते । सकलं लोकं पश्यन् स प्रस्तुतोऽवधिदे-
शानं पल्योपमं पश्यति । परः प्राह- द्रव्येण सहोपनिबन्धे प्रस्तुते किमिनीहाऽस्याने शुद्धयोरेव द्रव्यरहितयोः क्षेत्र-कालयोग्येहणम् ? ।
अत्राऽऽचार्यः सामर्थ्याद् द्रव्यं प्राप्यत इति दर्शयति- 'कर्मद्रव्यगतीतोऽतिक्रान्तस्तदुपर्यन्यदपि किञ्चिद् द्रव्यं पश्यन्ने-
वेतावत्यमाणं लोकं देशोपल्योपममानं क्षेत्र-काललक्षणं द्रव्यमवधिः पश्यति, नान्यथेति । इदमुक्तं भवति- 'काले चउण्ह बुद्धी' इति
चचनादयमत्र सामर्थ्यप्राप्तोऽर्थो लभ्यत इत्यर्थः । ततः सामर्थ्यादेव तदुपर्यपि ध्रुववर्गणादिव्यं पश्यतस्तदनुमानेन क्रमशः परमा-
वधिं याचन् साधयेत् ॥ इति गाथात्रयार्थः ॥ ६७० ॥ ६७१ ॥ ६७२ ॥

अथापरमपि द्रव्य-क्षेत्र-कालोपनिबन्धमाह-

तेया-कम्मसरिरे तेयादव्वे य भासदव्वे य । बोधव्वमसंखेज्जा दीव-समुद्दा य कालो य ॥ ६७३ ॥

शरीरशब्दः प्रत्येकमपिसंवध्यते । तैजसशरीरे कर्मणशरीरे चैतद्विषयेऽऽभावित्वार्थः तथा, तैजसवर्गणाद्रव्यविषयेऽवधौ,
भावावर्गणाद्रव्यगोचरे चार्थो क्षेत्रतः प्रत्येकमसंख्येया द्वीप-समुद्राः, कालश्रासंख्येयः पल्योपमासंख्येयभागरूपो विषयत्वेन बोद्धव्यः ।
इह चाविशेषोक्तावपि तैजसशरीरान् कर्मणशरीरस्य सूक्ष्मत्वात् तदर्थिन इदमेव द्वीप-समुद्र-कालासंख्येयतं बृहद् द्रव्यम् । कर्मणशरी-
राद्रव्यवद्धानां तैजसवर्गणाद्रव्याणां सूक्ष्मत्वात् तद् बृहत्तरं, नैऋत्येऽपि भावाद्रव्याणां सूक्ष्मत्वात् तद् बृहत्तरं द्रव्यम् । आह- ननु
पूर्वं कर्मद्रव्यदर्शिनः प्रत्येकं लोक-पल्योपमभागाः संख्येया विषयत्वेनोक्ताः, अत्र तु कर्मणशरीरदर्शिनः किमिति स्तोत्रो क्षेत्र-कालो
विषयत्वेनोक्ताः ? । अत्रोच्यते- पूर्वं कर्मद्रव्याणि कर्मवर्गणामतानि जयिन शरीरतयाऽऽवदानुक्तानि, अत्र तु तदुपतया यद्दानि पृश्-
-

१ सकलं लोकं पश्यन् पश्यति पल्योपमं च तैजोत्तरं । पुरयोः किमयानो मह्यमिह क्षेत्र-कारणयोः ? ॥ ६७१ ॥

कर्मवर्गणमयः प्रेतान् द्विक्रमागमिति यत् भजित्वात् । तप्येति ताः क्रमतः ताभ्येव तरुमानेन ॥ ६७२ ॥ २ गाथा ६१५ ।

३ तैजस-कर्मशरीरे तैजसद्रव्ये च भावाद्रव्ये च । बोद्धव्यता भवत्येव द्वीप-समुद्राश्च श्रासश्च ॥ ६७३ ॥

तानि, अत्रदेभ्यश्च यद्दानि शस्त्राणि भवन्ति, अच्युतवन्दुभ्यश्च्युतवन्दुषु तथादर्शनात् । अतोऽत्र कार्मणशरीरदर्शिनः स्तोत्री श्रेत्र-
कालौ विषयत्वेनोक्ताविति ॥ ६७३ ॥

अत्र भाष्यम्—

‘धृयाइ जओ कम्मयव्ववैहितोऽतिथूलयरयाइ । तेयाइयाइं तम्हा थोत्रयरा खेच्च-काल त्य ॥ ६७४ ॥

एतानि यत्सैजसदीनि वैजसशरीर-कार्मणशरीर-चैजसवर्गणाद्रव्य-श्रापवर्गणाद्रव्याणीत्यर्थः, कार्मणशरीरयोग्यवर्गणाद्रव्येभ्यो-
ऽतिस्पृष्टतराणि शस्त्राणि, तस्मात् स्तोत्रदौ श्रेत्र-कालावत्र शोक्तौ, इति श्रापेव भावितम् ॥ इति समाख्यनिर्मुक्तिगार्थः ॥ ६७४ ॥

आह-ननु यथा जयन्त्य-शय्यमावथी निर्दिष्टन्यायेनाऽसर्वैर्द्रव्यविषयाशुक्तौ, तथोक्तश्रावधिरपि, आरोहिव् सर्वमपि रूपिद्रव्य-
मसौ पश्यति ? इत्याशङ्क्याह—

‘धृगपएसोगाढ परमोही लहइ य अगुख्यलहुय तेयसरिरे भवपुहुत्त ॥ ६७५ ॥

एकास्मिन्नाकाशमद्देवजागढं स्थितमेकमद्देशावगाढं परमाणु-अणुकायनन्ताणुकरकृषपर्यन्तं सर्वमपि द्रव्यं, परमश्रासावधिश्च
परमावधिरुक्तश्रावधिरित्यर्थः, कथंते पश्यति, तथा कार्मणशरीरं च लभते । आह- ‘एकमद्देशावगाढं’ इति सामान्योक्तौ कथं परमा-
णु-अणुकादिकं द्रव्यं गम्यते, यावता ‘एकमद्देशावगाढं कार्मणशरीरं’ इत्युक्तमत्रैव कस्माद् न योज्यते ? । नैवम्, कार्मणशरीरस्याऽ-
संख्येयमद्देशावगाहितैर्नैकमद्देशावगाढित्वात्सपवाददिति । अगुरुल्लु व द्रव्यं सर्वमपि परमावधिः पश्यति । जाल्येषुं वैकृत्वचनम्,
अन्यथा वैकृत्वमद्देशावगाढानि कार्मणशरीराण्यगुरुल्लुनि, गुरुल्लुनि च सर्वाण्यपि द्रव्याण्यसौ पश्यतीत्यवगन्तव्यमिति । तथा, तैजस-
शरीरविषयेऽप्यथो कालतो भवपृथक्त्वं परिच्छेद्यतयाऽवगन्तव्यम् । एतदुक्तं भवति- यत्सैजसशरीरं पश्यति स कालतो भवपृथक्त्वमपि
पश्यति । पृथक्त्वं च द्वाभ्यामारभ्याऽऽनवभ्यः सर्वत्र द्रष्टव्यम् । इह च य एव हि माद् तैजसं पश्यतः एतयोपमासंख्येयभागरूपोऽसंख्येय-
कालोऽभिहितः, स परानेन भवपृथक्त्वेन विशेष्यते, इदमपि च भवपृथक्त्वं तेनासंख्येयकालेन विशेष्यते- भवपृथक्त्वमध्य एव स
एतयोपमासंख्येयभागः कालो नाधिकः, एतन्मध्य एव च भवपृथक्त्व न बहिस्त्वादिति । आह- नन्वेकमद्देशावगाढस्य परमाणुदेरिति-

१ एतानि वताः कार्मणद्रव्येभ्योऽतिस्पृष्टतराणि । तैजसादिकाणि तस्मात् शोकादी श्रेत्र-कालावत्र ॥ ६७४ ॥

२ एकमद्देशावगाढं परमावधिपर्यन्तं कार्मणशरीरम् । कथंते वाणुकरकृषपर्यन्तं तैजसशरीरे भवपृथक्त्वम् ॥ ६७५ ॥ १ व उ ‘पुरात’ । ४ क. ग. ‘गाहितम्’ ।

सूक्ष्मत्वात् तदुपलम्भे वादरारणां कार्मणशरीरादीनाष्टुपलम्भो गम्यत एव, इति व्यर्थस्तेषां पृथगुपन्यासाः; अथवा 'एकप्रदेशावगाढं' इत्यपि न वक्तव्यम्, 'रूपगतं लभते सर्वम्' इत्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अत्रोच्यते- यः सूक्ष्मं परमाण्वादि पश्यति तेन वादरं कार्मणशरीराद्यवश्यमेव द्रष्टव्यम्, यो वा वादरं पश्यति तेन सूक्ष्ममवश्यं ज्ञातव्यमित्ययं न कोऽपि नियमः, यस्मात् 'तेयाभासाद्व्याण अंतरा' इत्यादिवचनादुत्पत्तावगुरुलघु द्रव्यं पश्यन्नप्यवधिर्न गुरुलघूपलभते, अन्यद्वाऽतिस्थूरमपि घटादिकं च; मनःपर्यायज्ञानी मनोद्रव्याणि सूक्ष्माण्यपि पश्यति, चिन्तनीयं तु घटादि स्थूरमपि न पश्यति; एवं विज्ञानविषयवैचित्र्यसंभवे सति संशयव्यवच्छेदार्थमेकप्रदेशावगाढ-ग्रहणे सत्यपि श्रेयविशेषोपादानमदोषयैवेति । अथैकप्रदेशावगाढग्रहणेन परमाण्वादि द्रव्यं युहीतं, शेषं तु कर्मवर्गणापर्यन्तं कार्मणशरी-रग्रहणेनोपलक्षितम्, कर्मवर्गणोपरितनद्रव्यं तु सर्वमप्यगुरुलघुग्रहणेन संयुहीतम्; चशब्दसूचितगुरुलघुग्रहणेन तु घट-पट-भू-भूधरादिकं युहीतम्, इत्येवं समस्तपुद्गलास्तिकायाविषयत्वं परभावधेराविष्कृतं भवति । एवं च सति 'रूपगतं लभते सर्वम्' इत्येतद् वक्ष्यमाणमस्यैव नियमार्थं द्रष्टव्यमेव- इत्येतदेव हि रूपगतं नान्यत् । इत्यलं प्रपञ्चेन ॥ ६७५ ॥

अथ भाष्यम्-

^३ एगपएसोगाढं पेच्छइ, पेच्छइ य कम्मयतणुं पि । अगुरुलहुद्ववाणि य चसइओ गुरुलहूइं ति ॥६७६॥

तेयसरारं पासं पासइ सो भवपुहुत्तमेगभवे । णेणसुं बहुतरए सरिज्ज न उ पासए सव्वे ॥ ६७७ ॥

गतार्थे एव, नवरं 'एगभवे त्ति' एकस्मिन् विवक्षितभवे सम्युपनेऽवथावतीतमनागतं च पृथगभवपृथक्त्वं पश्यति । 'णेणसु-मित्यादि' यदि पुनस्तस्याऽप्यतीतभवपृथक्त्वस्य मध्येऽनेकेषु भवेऽवधिज्ञानमुत्पन्नं स्यात् तदा तेन पूर्वावधिना दृष्टाद् भवपृथक्त्वादिपि बहुतरानीता-ऽनागतभवान् स्मरेत्- स्मृतिज्ञानेन जानीयात्, न तु पृथक्त्वान्तर्वर्तिन इव तान् सर्वात्र साक्षादवधिज्ञानेन पश्यति, भवपृथक्त्वमात्रमेव साक्षात् पश्यतीति भावः ॥ ६७६ ॥ ६७७ ॥

अत्र प्रेरकः ग्राह-

१ गथा ६२७ । २ एकप्रदेशावगाढं मेक्षते, मेक्षते च कार्मणतनुमपि । अगुरुलघुव्याणि च चशब्दतो गुरुलघुनीति ॥ ६७६ ॥

तेजसशरीरं पश्यन् पश्यति स भवपृथक्त्वमेकमने । भनेकेषु बहुतरान् स्मरेत् न तु पश्यति सर्वात्र ॥ ६७७ ॥

'एगपसोगाढे भणिपु किं कम्मयं पुणो भणियं । एगपसोगाढे विडे का कम्मए चिंता ? ॥ ६७८ ॥
 अगुरुलहुगुहण पि य एगपसवावगाहओ सिद्ध । सब्ब वा सिद्धमिओ रुवगय रहइ सब्बं ति ॥६७९॥
 गताये, नवरमेकमदेवापगाढे भणिते किमिति कार्मणञ्जरीरं पुनरप्यवधिविपपत्वेन भणितम् ? । कुतः कारणत् पुर्न भण-
 नीयम् ? इत्याह—'एगपसोगाढे विडे' इत्यादि । अपमनिवृत्तार्थमेवेति ॥ ६७८ ॥ ६७९ ॥

अत्र गुरुराह—

एगोगाढे भणिपु वि ससओ सेसए जहारमे । सण्हयर पिच्छतो थूलयरं न सुणइ षडाइं ॥ ६८० ॥
 जह वा मणोविठ नत्थि वंसण सेसएइतिथूले वि । एगोगाढे गहिए तह सेसे ससओ होज्जा ॥ ६८१ ॥

उपसंहरन्नाह—

ईय नाणविसयवइचिचसमवे ससयावणोयत्थ । मणिपु वेगोगाढे केइ विससे पयसति ॥ ६८२ ॥
 काथिदु कार्मणञ्जरीरा सुगुरुलवादीन् विषेयान् मदर्थयन्वि भद्रबाहुस्सामिन् इति ॥ ६८२ ॥

प्रकारान्तरेण समाधानमाह—

एगोगाढगहणेऽणुगावओ कम्मय ति जा सब्ब । तदुवरि अगुरुलहइ चसहओ गुरुलहइं पि ॥ ६८३ ॥
 एव वा सब्बाइं गहियाइ तेसिमेव नियमत्थ । सब्ब रुवगय ति य एव चिय नावरमओ त्थि ॥ ६८४ ॥

- १ एकमदेवापगाढे भणिते किं कार्मणं पुनर्भणितम् ? । एकमदेवापगाढे विडे का कम्मणे चिंता ? ॥ ६७८ ॥
 अगुरुलहुगुहणमपि एकमदेवापगाढाः सिद्धम् । सर्वं वा सिद्धमितो रूपगतं क्वमते सर्वमिति ॥ ६७९ ॥ २ य ए उ 'पत्तमं' ।
- २ एकापगाढ भणितेऽपि संताप देयके यथाऽऽत्मने । सुखसर्वं मेवमाणा एतद्वत्त्वं न जानाति यथादिपु ॥ ६८० ॥
 यथा वा मनोविदो माच्छि दुर्लभं देयकेऽतिरपुण्ड्रसि । एकापगाढे गृहीते तथा देये संतापो मयेए ॥ ६८१ ॥
- ३ इति शान्तविषयविषयसंमये संतापान्तोपार्थम् । मणिते वैकापगाढे कांश्चिद् विज्ञेयान् मवर्णयन्ति ॥ ६८२ ॥
- ४ एकापगाढगहणेऽणुगावओ कार्मणमिति यावत् सर्वम् । तदुपर्यगुरुलह्वृत्तिं यथान्ततो गुरुलह्वृत्तयि ॥ ६८३ ॥
 एव वा सर्वोपि गृहीत्यादि देयामेव नियमापम् । सर्वं रूपगतमिति देयमेव वापरमतोऽभि ॥ ६८४ ॥

नियममेव दर्शयति- 'एवं चियेत्यादि' एतदेव परमाण्वादिकं रूपगतं, नातः परं किमपि रूपगतमस्ति ॥ इति गायानव-
कार्थः ॥ ६८३ ॥ ६८४ ॥

तदेवं परमावधेर्द्रव्यतो विषय उक्तः, अथ क्षेत्र-कालौ तद्विषयभूतौ ग्राह-

परमोहि असंखेज्जा लोगंभित्ता समा असंखिज्जा । रूवगयं लहइ सव्वं खेत्तोवमियं अगणिजीवा ॥६८५॥
परमश्चासावधिश्च परमावधिः क्षेत्रतोऽसंख्येयांनि लोकमात्राणि 'खण्डानि' इति गम्यते, 'लभते' इति संबन्धः; कालतस्तु
समा उत्सर्पिण्य-वसर्पिणीरसंख्येया एव लभते; द्रव्यतस्तु रूपगतं मूर्तद्रव्यजातं सर्वं परमाण्वादिभेदभिन्नं पुद्गलास्तिकायमित्यर्थः, लभते
पश्यति । भावतस्त्वसंख्येयांस्तर्पर्यायानिति । यदुक्तम्- असंख्येयानि लोकमात्राणि खण्डानि परमावधिः पश्यतीति, तदसंख्येयकं
न्यूनमाधिकं च संभवेत्, अतो नियमार्थमाह- उपमानश्रुपमितं, भावे निष्ठामूल्यः, क्षेत्रस्योपमितं क्षेत्रोपमितं प्रागभिहिता एवाग्निजीवाः ।
इदमुक्तं भवति- उत्कृष्टावधेर्विषयत्वेन क्षेत्रतो येऽसंख्येया लोकाः प्रोक्तास्ते प्रागभिहितस्वावगाहन्यवस्थापितोत्कृष्टसंख्येयसूक्ष्म-
वादराग्निजीवसूच्या परमावधिमतो जीवस्य सर्वतो भ्रम्यमाणया यत्प्रमाणं क्षेत्रं व्याप्यते तत्प्रमाणाः समवसेया इति ।

आह- ननु 'रूपगतं लभते सर्वं' इत्येतदनन्तरगाथायामर्थतोऽभिहितमेव, इति किमर्थं पुनराऽभिहितम् ? । अत्रोच्यते-
विसरणशीलस्य प्रेर्यमिदं, प्रतिविहितत्वात् । अथवा, अत्र 'रूपगतं' इत्येतत् प्रस्तुतक्षेत्र-कालद्वयविशेषणतया व्याख्यायते, तथा-
लोकमात्राऽसंख्येयखण्डा-ऽसंख्यतोत्सर्पिण्य-ऽवसर्पिणीलक्षणं प्रस्तुतक्षेत्र-कालद्वयं रूपगतं रूपिद्रव्यानुगतमेव लभते, न तु केवलं, क्षेत्र-
कालयोरमूर्तत्वात्, अवधेस्तु रूपिद्रव्यविषयत्वात् ॥ इति निर्युक्तिगार्थः ॥ ६८५ ॥

अथ भाष्यम्-

खिचमसंखेज्जाइं लोगंसमाइं समाउ कालं च । द्रव्यं सव्वं रूवं पासइ तेसिं च पज्जाए ॥ ६८६ ॥
क्षेत्रमवधिः पश्यति । कियत् ?, इत्याह- असंख्येयानि लोकसमानि लोकतुल्यानि 'खण्डानि' इति गम्यते । कालं चासौ

१ परमावधिरसंख्येयानि लोकमात्राणि समा असंख्येयाः । रूपगतं लभते सर्वं क्षेत्रोपमितमग्निजीवाः ॥ ६८५ ॥

२ क्षेत्रमसंख्येयानि लोकसमानि समाः कालं च । द्रव्यं सर्वं पश्यति तेषां च पर्यायान् ॥ ६८६ ॥

पश्यति । कियन्तम् ? इत्याह- सया उत्सर्पिण्य-वसर्पिणीः 'असंख्येयाः' इति लिङ्गत्पत्येनाऽपि संख्यन्ते । द्रव्यं तु सर्वं रूपं पश्यति । भाव तु तेषामिव रूपिन्द्रव्याणां पर्यायान् वक्ष्यमाणसंख्यानं जानाति ॥ ६८६ ॥

अथ प्रेरकाः प्राह-

खेत्तौवमाणशुच जमगणिजीवेहि किं पुणो भणिय ? । त चिय सखाइयाइ लोगमिचाइ निदिट्ठं ॥६८७॥

आह- ननु यदग्निजीवैः शेत्रोपमानं शेत्रोपमितं तद् निर्दुक्तिकृत्वा 'सैश्वबहुभागिनीवा निरतरं जल्पियं भरिज्जसु' इत्यादि-गायार्थां प्रामेवोक्तं प्रतिपादितम्, किमर्थं पुनरप्यत्र 'खेत्तौवमियं अगणिनीवा' इत्यनेन गायारूपेणैव भूणितम् ? । अत्रोचरमाह- 'तं चियेत्यादि' तदेव मातुक्तमग्निजीवैः शेत्रोपमानं शेत्रोपमितमिह 'परमोहि असत्वेज्जा' इत्यादिवचनादलोकं लोकमात्राणि सख्यावीतानि लण्ढानि भवन्ति, इति नियतमानतया निर्दिष्टं, न पुनरपूर्वतोति भावः । इह 'रूवगयं लइइ सत्त्व' इत्येतद् भाष्यकृता 'देष्व सत्त्व रूपं पासइ' इति वचनादर्थेन्द्रव्यतो विषयप्रतिपादनपरं व्याख्यातम् ॥ ६८७ ॥

अथ 'एगपएसोगाह' इत्यादिनैव द्रव्यतोऽवधिविषयस्योक्तत्वात् क्षेत्र-कालयोरेव विशेषणत्वलक्षणेन प्रकारान्तरेण व्याख्या-तुमाह-

अहवा दव्व भणियं इह रूवगय ति खेत्त-कालदुगं । रूवाणुगय पेच्छइ न य तं चिय तं जओऽमुत्तं ॥६८८॥

अथवा 'एगपएसोगाहं परमोही लइइ कम्मगसररीर' इत्यादिनैवाऽवधिविषयमूले द्रव्यं भणितम्, अतो 'रूपगतं लभते सर्वं इत्येतदर्थेन्द्रव्यतो विषयाभिधायकतया न व्याख्यायते । तदिह कथमिदं नीयते ? इत्याह- 'इदस्यादि' इह यदसख्येयलोकलण्ढासंख्यया तोत्सर्पिण्य स्वसर्पिणीलक्षण क्षेत्र-कालद्रव्यमवधिविषयत्वेनोक्तम्, तद् 'रूपगत' इति रूपगतं लभते सर्वम् । कोऽर्थः ? इत्याह- रूपा-नुगत तत्स्यरूपिन्द्रव्याणां दर्शनाद् रूपिन्द्रव्यसंबन्धमेव मेक्षते, न पुनस्तदेव क्षेत्र कालद्वयं केवलं पश्यति, यतस्तदमूर्तम्, मूर्तेविषयधाव-धिरिति ॥ ६८८ ॥

अथ विनैयानुप्रहार्यं मासन्निकं किञ्चिदभिधित्सुर्वस्यमाणं च संवन्धयितुमाह-

१ क. व 'उरयेवा' । २ क्षेत्रोपमानशुचं यत्किञ्चिदिति किं पुनरभित्ताह ? । तदेव सख्यातीतानि लोकमात्राणि निर्दिष्टम् ॥ ६८७ ॥ ३ गायार्था ५९८ ।

४ गायार्था ६८५ । ५ गायार्था ६८६ । ६ गायार्था ६७५ । ७ अथवा द्रव्य भणितमिह रूपगतमिति क्षेत्र-कालद्रव्यम् । रूपाणुगय मेक्षते न च तदेव तद् यतोऽमूर्तम् ॥ ६८८ ॥

परमोहिन्नाणविओ केवलमंतोमुहुचमित्तेण । मणुयवखओवसमिओ भणिओ, तिरियाण वोच्छामि॥६८९॥
 परमावधिज्ञानेन वेत्तीति परमावधिज्ञानवित् तस्य परमावधिज्ञानविदः परमावधौ समुत्पन्ने सति किलान्तमुहुत्तेनावश्यमेव
 केवलज्ञानमुत्पद्यते । केवलज्ञानसूर्यस्य हृदयपदवीमासादयतः प्रथमप्रभास्फोटकल्पं परमावधिज्ञानम्, अतस्तदनन्तरमवश्यं भवत्येव
 केवलज्ञानभास्करोदय इति । तदेवं भणितो मनुष्यसंबन्धी क्षायोपशमिकोऽवधिः । इदानीं तिरश्चामसुं वक्ष्यामि ॥ इति गाथाचतु-
 ष्ठयार्थः ॥ ६८९ ॥

यथाप्रतिज्ञातमेवाह—

आहार-तेयलंभो उक्कोसेण तिरिक्खजोणीसु । गाउय जहण्णमोही नरएसु य जोयणुक्कोसो ॥ ६९० ॥

आहारक-तैजसरुपलक्षणत्वाद् यान्यौदारिक-वैक्रिया-ऽऽहारक-तैजसद्रव्याणि, यानि च तदन्तरालेषु तदयोग्यानि द्रव्याणि तेषां
 परिच्छेद उत्कृष्टतस्तिर्यग्योनिषु मत्स्यादिषु भवति । एतद्द्रव्यानुसारेण क्षेत्र-काल-भावाः स्वयमभ्यूहा इति । तदेवं यदुक्तम्—
 'कौई भवपच्चइया खओवसमियाओ काओ वि' तत्र क्षायोपशमिकप्रकृतयोऽभिहिताः । अथ भवप्रत्ययास्ताः प्रतिपाद्याः, ताश्च सुर-नार-
 काणां भवन्ति, तत्रात्यवक्तव्यत्वात् प्रथमं नारकाणामाह— 'गाउएत्यादि' नरकेषु पुनर्नारकाणामुत्कृष्टोऽवधिः क्षेत्रतो योजनं
 पर्यति, जघन्यस्तु गव्यूतम् । तत्र योजनमणो रत्नप्रभार्या, गव्यूतमानस्तु सप्तमपृथिव्यां द्रष्टव्यः ॥ इति निर्धुक्तिगाथार्थः ॥ ६९० ॥
 अत्र भाष्यम्—

ओरालिय-वेउव्विय-आहारग-तेयगाइं तिरिएसु । उक्कोसेणं पेच्छइ जाइं च तदंतरालेसु ॥ ६९१ ॥
 भणिओ खओवसमिओ भवपच्चइओ सं चरिमपुढवीए । गाउयमुक्कोसेणं पढमाए जोयणं होइ ॥ ६९२ ॥

१ परमावधिज्ञानविदः केवलमन्तमुहुत्तमात्रेण । मनुजक्षायोपशमिको भणितः, तिरिश्चामसुं वक्ष्यामि ॥ ६८९ ॥

२ आहार-तैजसरुपलक्षण उत्कर्षेण तिर्यग्योनिषु । गव्यूतं जघन्यमवधिर्नरकेषु च योजनमुत्कृष्टम् ॥ ६९० ॥ ३ गाथा ५६८ ।

४ औदारिक-वैक्रिया-ऽऽहारक-तैजसाणि तिर्यङ्क्षु । उत्कर्षेण प्रेक्षते यानि च तदन्तरालेषु ॥ ६९१ ॥

भणितः क्षायोपशमिको भवप्रत्ययितः स चरमपृथिव्याम् । गव्यूतमुत्कर्षेण मयमार्या योजनं भवति ॥ ६९२ ॥

गतायै एव, नपर भणिता सायोपशमिकोऽवधिः । अथ भवत्यस्यो भण्यते । 'स चरिमपुढवीए चि' स चरमायां सप्तमपृथिव्या-
मुत्कृष्टो गभ्यूतं, प्रथमायां तु योजनं भवतीति ॥ ६९१ ॥ ६९२ ॥

तदेव सामान्येन नारकजातिमिच्छित्वाभिरिच्छुत्कृष्टमवधिसेत्रममाणम् । अथ तदेव स्वमभ्यदिपृथिवीविभागेनार-

'चचारि गाडयाई, अडुडाई, तिगाडयं चैव । अडुडाइच्चा, दोण्णि य, विवडुडमेग च, नरएसु ॥६९३॥

इह स्वमभायां नरकेषु नरकावासेषु नारकाणां चत्वारि गभ्यूतान्युत्कृष्टमवधिसेत्रममाणं भवति । शर्करामभायां त्वर्धं चतुर्थस्य येषु
तान्यर्धचतुर्थाणि गभ्यूतानि । बालुकामभायां गभ्यूतत्रयम् । पद्ममभायात्तर्धं तृतीयस्य येषु तान्यर्धतृतीयानि गभ्यूतानि । धूममभायां द्वे
गभ्यूते । तमायां द्वितीयस्यार्धं यत्र तद्वृत्तं गभ्यूतम् । सप्तमपृथिव्यां सुनर्नरकेषु नारकाणामेकं गभ्यूतमुत्कृष्टमवधिसेत्रममाणं भवति
॥ इति निर्युक्तिमायार्थः ॥ ६९३ ॥

सप्तस्वपि पृथिवीषु मत्सेकमुत्कृष्टमवधिसेत्रममाणान्दार्धगभ्यूतेऽपनीते जपन्यमवधिसेत्रममाणं भवति । तत्र निर्युक्तिष्ठता नोक्तम्,
अतो भाष्यकारः प्राह-

अडुडगाइयाइ जहण्णय अद्धगाडयंताइ । ज गाडय ति भणियं त पइ उक्कोसयजहण्ण ॥ ६९४ ॥

अप्युद्यानि सार्धानि त्रीणि गभ्यूतानि स्वमभायां जपन्यमवधिसेत्रममाणम् । शर्करामभायां त्रीणि गभ्यूतानि । बालुकामभा-
यात्तर्धतृतीयानि । पद्ममभायां द्वे । धूममभायां सार्धम् । तमायां गभ्यूतम् । सप्तमपृथिव्यापर्यगभ्यूतं जपन्यमवधिसेत्रममाणम् । उक्तं
च- "द्वैजण्यमापुढवीनैरइया णं मंते । केवइयं त्सेत्त ओहिणा जानंति, पासति ? । गोयमा ! जहण्णेण अडुडाई गाडयाई, उक्कोसेण
चत्वारि । एवं जाय पदातमपुढवीनैरइयाणं पुच्छा । गोयमा ! जहणेणं अद्धगाडयं, उक्कोसेणं गाडयं ति ।"

आह- यंपेयम्, अर्धगभ्यूतं जपन्यमवधिसेत्रम्, तर्हि 'गाडय जहण्णमोदी नरएसु य' इत्येतद् व्याहन्यते, इत्याह- 'अं गाडय-

१ चत्वारि गभ्यूतानि, सार्धत्रीणि, विगभ्यूत चैव । अर्धतृतीयानि, द्वे च, सार्धैकमेकं च नरकेषु ॥ ६९३ ॥

२ सार्धैक्यादिकानि जपन्यमवधिसेत्रमणानि । यद् गभ्यूतमिति अस्ति तत्तद् गभ्यूतकृष्टमयं यत् ॥ ६९४ ॥

३ स्वमभापृथिवीनैरिच्छा भाषय । किंय क्षेत्रमवधित्वा जानन्ति, परसन्ति ? । गोतम ! जपन्येन सार्धत्रीणि गभ्यूतानि, उक्कोसेण चत्वारि । एवं यावत्
सप्तमपृथिवीनैरिकाणां पुच्छा । गोतम ! जपन्येनापेयगभ्यूतम्, उक्कोसेण गभ्यूतमिति । ४ गाया ६९० ।

मिलादि' यद् गव्यूतं जघन्यशुक्तं तदुच्छृष्टमध्ये यज्जघन्यं तत्प्रति तदाश्रित्योक्तमित्यदोषः । इदमुक्तं भवति- सप्तस्वपि पृथिवीषु यद् गव्यूतचतुष्टयादिकमुच्छृष्टमवधिसेत्रं, तन्मध्ये सप्तमपृथिवीनारकाणां गव्यूतलक्षणमवधिसेत्रं स्वस्थान उच्छृष्टमपि क्षेत्रपृथिव्युच्छृष्टावधिसया सर्वस्तीकत्वाज्जघन्यशुक्तम् ॥ इति गाथार्थः ॥ ६९४ ॥

अथ देवानां भवमत्सयावधिमाह—

सैक्की-साणा पढमं, दोच्चं च सणकुमार-माहिंदा । तच्चं च बंभ-लंतग सुक्क-सहस्सार य चउत्थि ॥६९५॥
आणय-याणयकप्पे देवा पासंति पंचमिं पुढविं । तं चैव आरण-ञ्चुय ओहिण्णाणेण पैसंति ॥ ६९६ ॥
छट्ठिं हेट्ठिम-मब्झिमगेविज्जा सत्तमिं च उवरिच्छा । संभिण्णलोगनालिं पासंति अणुत्तरा देवा ॥ ६९७ ॥

तत्र शक्रश्रेयानश्च शक्रैः शानौ सौधर्म-शानकल्पदेवेन्द्रौ, तदुपलक्षिताश्वेह सौधर्म-शानकल्पनिवासिनः सामानिकादयो देवा अपि शृण्वन्ते; ते ह्यवधिना प्रथमां रत्नप्रभाभिधानां पृथिवीं 'पश्यन्ति' इति क्रियां द्वितीयायायां वक्ष्यति । तथा, द्वितीयां च 'पृथिवीम्' इत्यग्रतः संब-ध्यते, सनत्कुमार-माहेन्द्रावपि तृतीय-चतुर्थकल्पदेवाधिपौ, अत्रापि च तदुपलक्षितास्तत्कल्पनिवासिनः सामानिकादयो देवाः परिशृण्वन्ते, ते हि द्वितीयां पृथिवीमवधिना पश्यन्ति । तथा, तृतीयां च पृथिवीं ब्रह्मलोक-लान्तकदेवेन्द्रोपलक्षितास्तत्कल्पनिवासिनो देवाः सा-मानिकादयः पश्यन्ति । तथा, शक्र-सहस्रारसुरेन्द्रोपलक्षितास्तत्कल्पवांसिनोऽन्येऽपि सामानिकादयो देवाश्चतुर्थी पृथिवीं पश्यन्तीति । तथा, आनत-शाणतयोः संवन्धिनो देवाः पश्यन्ति पञ्चमीं पृथिवीम्, तामेव चाऽऽरणा-ऽच्युतदेवलोकयोः संवन्धिनो देवा विशुद्धतरां चहु-पर्यायां चावधिज्ञानेन पश्यन्ति; स्वरूपकथनमेवदं न तु व्यवच्छेदकम्, अवधिज्ञानस्यैवैह विचारयितुं प्रस्तुतत्वाद् व्यवच्छेद्याभावा-दिति । लोकपुरुषप्रीवास्थाने भवानि विमानानि श्रेयैयकाणि; तत्राऽथस्त्य-मध्यमश्रेयैयकविमानवासिनो देवा अधस्त्य-मध्यमश्रेयैयका उच्यन्ते; ते तम-प्रभाभिधानां षष्ठीं पृथिवीं पश्यन्ति । तथा, सप्तमीं च पृथिवीषुपरितनश्रेयैयका देवाः पश्यन्ति । तथा, संभिन्नां चतस्रस्वपि दिक्षु स्वज्ञानेन व्याप्तां कन्याचोलकसंस्थानां लोकनाडीमवधिना पश्यन्त्युत्तरविमानवासिनो देवाः । एष क्षेत्रतो नारं-काणां देवानां च भवमत्सयावधेर्विषय उक्तः । एतदनुसारतो ब्रव्यादयोऽप्यवसेयाः ॥६९५॥६९६॥६९७॥

१ शक्रैः शानौ प्रथमां, द्वितीयां च सनत्कुमार-माहेन्द्रौ । तृतीयां च ब्रह्म-लान्तकौ शुक सहस्रारी च चतुर्थीम् ॥ ६९५ ॥

आनत-शाणतकल्पे देवाः पश्यन्ति षष्ठमीं पृथिवीम् । तामेवाऽऽरणा-ऽच्युतावधिविज्ञानेन पश्यन्तः ॥ ६९६ ॥

षष्ठीमध्यस्त्य-मध्यमश्रेयैयकाः, सप्तमीं चोपरिगताः । संभितलोकनाडीं पश्यन्त्युत्तरा देवाः ॥ ६९७ ॥ ३ क्ष. 'निकच्छति ।

तदेवमथो वैमानिकाचेः क्षेत्रममाणं प्रतिपाद्य तिर्यग्ूर्ध्वं च तत्प्रतिपाद्यब्राह्म-

पैष्टुसिमसखिज्जा तिरियं वीवा य सागरा चैव । बहुयय उवरिमगा उखलं च सकम्पथूर्ध्माई ॥ ६९८ ॥

एतेषां कक्षादीनामसंख्येयास्त्रिंशद् द्वीपाद्य जन्मुदीपादयः, समुद्राद्य लवणसागरादयः 'क्षेत्रोऽधिपरिच्छेयतयाऽवसेयाः' इति वाक्यश्लेषः । तदेव द्वीप-समुद्रासंख्येयक बहुतरकं पश्यन्ति, उपरिया एवोरिमक्षा उपर्युपरिवर्तिदिवलोकमिवासिनो देवा इत्यर्थः । तथा, ऊर्ध्वं स्वकल्पस्तृपादेव यावद् क्षेत्रं ते पश्यन्ति, न परतः। आदिक्रब्दाद् ध्वनादिपरिग्रह इति ॥ ६९८ ॥

तदेवं वैमानिकानामवधिक्षेत्रमणमभियायेदानीं सामान्यतस्तद्देशैवानां प्रतिपाद्यब्राह्म-

सैखेज्ज्योयणा खलु देवाण अरुसागरे ऊणे । तेण परमसखेज्जा जहण्णयं पण्णवीसं तु ॥ ६९९ ॥

देवानामर्थसागरोमे न्यून्ये आयुषि सति संख्येयानि योजनान्यवधिपरिच्छेद्यं क्षेत्रमवसेयम् । ततः परं सपूर्णाधिसागरोपमा-
दिके आयुषि सति पुनरसंख्येयानि योजनान्यवधिक्षेत्रमवगतव्यम् । एकमुल्लुभमवधिक्षेत्रम् । अथ जपन्यमाह- 'जहण्णमित्यादि'
दक्षवर्षसहस्रास्थितीनां भवत्यति-व्यन्तराणां जपन्यमवधिक्षेत्रं पञ्चविंशतियोजनानि, ज्योतिष्क वैमानिकानां तु जपन्यं भाष्यकार एव
वक्ष्यति ॥ इति त्रिर्युक्तिगाथापञ्चकार्यः ॥ ६९९ ॥

अथानन्तरगाथाभाष्यम्-

वैमाणियवज्जाण सामणमिणं तहावि उ विसेसो । उखलमहे तिरियमिष य संठाणवसेण विण्णेओ॥७००॥

इदं च 'सखेज्ज्योयणा खलु' इत्यादिकमवधिक्षेत्रमण वैमानिकवर्जानां भवनपत्यादिदेवानां सामान्यमवधिक्षेपेण द्रष्टव्यम् ;
तथापि तूर्ध्वम्, अधः, तिर्यक् च तेषां देवानां कयाचिद् दिशा हीना-अधिकावधिलक्षणो यो विशेषः स इहैव 'तेष्यागारे पल्लग'
इत्यादिवक्ष्यमाणवधिक्षेत्रसंस्थानवचनेन विज्ञेय इति ॥ ७०० ॥

अथ यदुक्तम्- 'जहण्णयं पण्णवीसं तु' तद् विष्टुण्वत्, अतुल्यं च ज्योतिष्क-वैमानिकानां जपन्यमवधिक्षेत्रमभिविस्तुराह-

१ एतेषामसंख्येयास्त्रिंशद् द्वीपाद्य सागराद्यैव । यदुक्त्वायुपरिमका ऊर्ध्वं च सखेज्ज्योयणादीम् ॥ ६९८ ॥

२ संख्येयश्लेषादि खलु देवानामर्थसागर ऊणे । तेण परमसंख्येयानि जपन्यकं पञ्चविंशतितु ॥ ६९९ ॥

३ वैमानिकवर्जानां सामान्यमिदं तथापि तु विशेषः । ऊर्ध्वमवधिक्षेत्रम् च संस्थानमप्येव विशेषः ॥ ७०० ॥ य गाथा ६९९ । ५ गाथा ७०० ।

पणवीसजोयणाइं दसवाससहस्सिसया ठिई जेसिं । दुविहो वि जोइसाणं संखेज्ज ठिईविसेसेणं ॥ ७०१ ॥
वेमाणियाणमंगुलभागमसंखं जहणओ होइ । उववाए परभविओ तब्भवजो होइ तो पच्छा ॥ ७०२ ॥
पञ्चविंशतिर्योजनानि यज्जघन्यमवधिशेत्रमुक्तं तद् देयां देवानां दशवर्षसहस्रमाणा स्थितिस्तोषामेव विज्ञेयम् । ते च भवनपति-
व्यन्तरविशेषा एव । ज्योतिष्कार्णां पुनर्जघन्य उत्कृष्टश्च द्विविधोऽप्यवधिः स्थितिविशेषेण क्षेत्रतः संख्येयान्येव योजनानि विज्ञेयः ।
इदमुक्तं भवति- ज्योतिष्कार्णां जघन्यतोऽपि पत्योपमाष्टभागास्थितिर्न तु दश वर्षसहस्राणि, उत्कृष्टतस्तु वर्षलक्षाधिकं पत्योपमम्; अतो
वहायुष्कत्वेन महर्द्धिकत्वादुत्कृष्टवज्जघन्योऽप्यवधिस्तेषां संख्येयान्येव योजनानि भवति, केवलं जघन्यक्षेत्रादुत्कृष्टं बृहत्प्रमाणं
द्रष्टव्यम् । 'संखेज्जजोयणा खलु देवाणं' इत्यादिनैवाऽमीषामुत्कृष्टवधिशेत्रमुक्तम्, केवलं जघन्यभणनप्रस्तावात् पुनरपि तदुक्त-
मित्यदोषः । नैमानिकानां तु जघन्योऽवधिः क्षेत्रतोऽङ्गुलसंख्येयमानो भवति, अयं चात्पादाद्यसमय एव पारभविको विज्ञेयः, ततः
पश्चात् तादृक्चिकः ॥ इति गाथात्रयार्थः ॥ ७०१ ॥ ७०२ ॥

अथाऽयमेवावधियेषामुत्कृष्टादिभेदभिनो भवति, तानुपदर्शयन्नाह—

उक्कोसो मणुएसुं मणुस्स-तेरिच्छिएसु य जहण्णो । उक्कोस लोगमेत्तो पडिवाइ परं अपडिवाइ ॥७०३॥
इह द्रव्यतः, क्षेत्रतः, कालतो भावतश्चोत्कृष्टोऽवधिर्मनुष्येष्वेव, न देवादिसु । तथा, मनुष्याश्च तिर्यञ्चश्च तेष्वेव जघन्यः, न तु
सुर-नारकेषु । तत्र चोत्कृष्टोऽवधिर्द्विविधः- लोकगतः, अलोकगतश्च । तत्र योऽसौ समस्तलोकमात्रदर्शी उत्कृष्टः, मात्रशब्दोऽलोक-
व्यवच्छेदार्थः, स प्रतिपतनशीलः प्रतिपाती, अमतिपाती च भवति । ततः परं येनैकोऽप्याकाशप्रदेशो दृष्टः सोऽप्रतिपात्येव भवति ।
क्षेत्रपरिणामद्वारेऽपि प्रस्तुते प्रसङ्गतो विनेयानुग्रहार्थं प्रतिपात्य-प्रतिपातिस्वरूपाभिधानमित्यदोषः ॥ इति निर्युक्तिगार्थः ॥ ७०३ ॥
॥ उक्तं क्षेत्रपरिमाणद्वारम् ॥

१ पञ्चविंशतिर्योजनानि दशवर्षसहस्रिका स्थितिर्येषाम् । द्विविधोऽपि ज्योतिष्कार्णां संख्येयानि स्थितिविशेषेण ॥ ७०१ ॥
नैमानिकानामङ्गुलभागमसंख्यं जघन्यतो भवति । उपपाते पारभविकसहस्रवजो भवति ततः पश्चात् ॥ ७०२ ॥ २ गाथा १९९ ।
३ उत्कृष्टो मनुष्येषु मनुष्य-तिर्यक्षु च जघन्यः । उत्कृष्टो लोकमात्रः प्रतिपाती परमप्रतिपाती ॥ ७०३ ॥

अथ संस्थानद्वारप्रभित्तरारं—

१ धियुगागारं जहञ्चो वट्टो, उच्चोसमायओ किञ्चि । अजहणमणुच्चोत्तो य खेत्तओ अणेगसठाणो ॥७०४॥

स्त्रियुक्तो विदुश्च्यते, तदाकारो ज्ञान्यावधिर्भवति । एतदेवार्थ- 'वट्टो चि' सर्वतो ह्यत्र इत्यर्थः, 'जावइया तिसमयाहारगस्स' इत्यादिना प्रतिपादितस्य पनकावगाहनासंज्ञस्यैतदाकारत्वादिति । उच्चोसमायत्त परमावधिः किञ्चिदायत्त किमपि मदीर्यं, न तु सर्वथा ह्यत्र इत्यर्थः, अभिनीवय्वेवधिगच्छरीरस्याऽऽयत्त मत्सकान्ते अन्वयमाणाया एतदाकारभावादिति । अजणमणुत्तुच्च्यो- न जणमणो नाणुत्तुच्च्यो मण्यय इत्यर्थः । अयं पुनः क्षेत्रतोऽनेकानि संस्थानानि यस्यैत्यनेकसंस्थानो भवति ॥ इति त्रियुक्तिगाथार्थः ॥ ७०४ ॥

अथ भाष्यम्—

१ पणओ धियुगागारो तेण जहन्नावही तयागारो । इयरो संछिपरिकखेवओ सेवेहाणुवचीए ॥ ७०५ ॥

इत्त उच्चो, अवधिपत्तदेहाणुत्तुत्त्याऽपिनीवधेणपरिसेपात् 'किञ्चिदायत्त' इति शेषः । शेषं सुगमम् ॥ ७०५ ॥

अथ मध्यमाक्षर्येदेनेकसंस्थानत्वमुक्तम्, तद्विधेयतो दर्शयन्मार्—

२ तप्पागारे पल्लग-पडहग-झल्लरि-मुइंग-पुण्फ-जवे । तिरिय-मणुएसु ओही नाणाविहसठिओ मणिओ ॥७०६॥

तत्र उदुक्कस्येवाऽऽकारो यस्याऽसौ तत्राकारोऽधिर्नारिणां भवन्व्यः, तत्रम फिलाऽऽयत्तभ्यसो भवति । पल्लको धान्याधार-भूतोऽत्रैव प्रतीतः, स चोर्ध्वीयतः, उपरि च किञ्चित्संक्षिप्तः, तदाकारोऽधिर्भवन्पतीनाम् । पडहक आतोद्यविशेषः प्रतीत एव, स च नाऽस्यायतोऽथ उपरि च समः, तदाकारोऽधिव्यन्तराणाम् । उभयतो विस्तीर्णचर्मावनद्धयुलो मध्ये सकीर्णो इकालक्षणाऽऽवतोयविशेषो झल्लरी, तदाकारोऽधिर्योतिष्काणाम् । मुइन्नेऽप्यातोयमेव, स चोर्ध्वीयतोऽपोविस्तीर्ण उपरि च तदुक्कसदाकारोऽधिः सौषर्माय-च्युतान्वक्तयनिवासिदेवानाम् । 'पुण्फेति' सूचनात् सूत्रमिति कृत्वा समक्षिता पुण्फभूता चङ्गेरी" दुष्पचङ्गेरी परिगृह्यते, तदाकारोऽधिवि-यत्तुविमानवासिदेवानाम् । 'जवे चि' यवो यवनालकः, स च कन्यायौलकोऽवगन्तव्यः । अयं च मरुभण्डलादिप्रसिद्धधरणकरूपेण

१ त्रियुक्ताकारो जणमणो वृत्तः, उच्चोसमायत्तः किञ्चिद् । अजणमणो अणुत्तुच्च्यो क्षेत्रतोऽनेकसंस्थानः ॥ ७०४ ॥ २ गाथा ५६६ ।

३ पनकाः त्रियुक्ताकारत्वेन जणमणावधित्तराकाराः । इत्तः क्षेत्रनिर्दिशेताः स्वरोहाणुत्तुत्त्या ॥ ७०५ ॥

४ तत्राकारः पडह-पडह-कच्छरी बुद्धं पुण्य-यवः । त्रियुक्त-अणुत्तुच्च्योऽपिनीवधेणपरिसेपात्तः मणिता ॥ ७०६ ॥ ५ प ७ 'टी ५' ।

कन्यापरिधानेन सह सीवितो भवति, येन परिधानं न ससति; कन्यानां च मस्तकसत्कक्षेणाऽयं प्रक्षिप्यते । अयं चोर्ध्वः 'सरकञ्चुक' इति व्यपदिश्यते; एतदाकारोऽधिरचुचुरसुराणां भवति । तिर्यग्-मनुष्येषु पुनरवधिनानात्रिभसंस्थानो भणितः । यथा हि स्वयम्भूरमण-समुद्रमत्स्याः सर्वैरप्याकारैः समये भणिताः, तथा तिर्यग्-मनुष्येष्ववधिरपि । किञ्च, स्वयम्भूरमणमत्स्यानां वलयाकारता निषिद्धा, तिर्यग्-मनुष्याणां पुनरवधिस्तदाकारोऽपि भवति ॥ इति निर्युक्तिगार्थार्थः ॥ ७०६ ॥

भाष्यम्—

१'नेरइय-भवण-वणयर-जोइस-कप्पालयाणमोहिस्स । भेविज्जणुत्तराण य होंतागिईओ जहासंखं ॥७०७॥

एतास्तप्रादिसमानाकृतयो नारकात्रयैर्यथासंख्यं द्रष्टव्याः । तच्च यथासंख्यं दक्षिणतमेवेति ॥ ७०७ ॥
अथ तप्रादिस्वरूपं व्याचिख्यासुराह—

तैष्येण समागारो तप्पागारो स चाययत्तसो । उड्ढायओ य पल्लो उवरिं च स किंचि संखित्तो ॥७०८॥
नच्चायओ समो त्रिय पडहो हिट्ठोवरिं पईओ सो । चम्मावणद्धविच्छिणवलयरूवा य झल्लरिया ॥७०९॥
उड्ढायओ मुइंगो हेट्ठासंदो तहोवरिं तणुओ । पुण्फसिहावलिरइया चंगेरी पुण्फचंगेरी ॥ ७१० ॥

जवनालउ त्ति भणित्तो उवभो सरकञ्चुओ कुमारीए । अह सब्वकालनियओ कायाइक्को वि सेसाणं ॥७११॥
गतार्था एव, नवरं 'अह सब्वकालत्यादि' अथ नारक-भवनपत्यादीनां, तिर्यग्-मनुष्याणां चावधिसंस्थाने विशेष उच्यते । पुनरसौ ?, इत्याह— सर्वकालनियतोऽवधिसंस्थानमाश्रित्यास्मीपां नारक-भवनपत्यादिदेवानाम्; शेषाणां तिर्यग्-मनुष्याणां कः पुनरसौ ? इदमुक्तं भवति । तप्राधाकारसमानतया यद् नारक-भवनपत्यादीनामवधेः संस्थानमुक्तम्, तदानीकृत्य तेषा-कादाचित्कोऽपि भवति । इदमुक्तं भवति— तप्राधाकारसमानतया यद् नारक-भवनपत्यादीनामवधेः संस्थानमुक्तम्, तदानीकृत्य तेषा-

१ नैरयिक-भवन-व्यन्तर-ज्योतिः-कल्या-ऽऽनतानामवधेः । भ्रैययत्त-ऽनुत्तराणां च भवन्त्याकृतयो यथासंख्यम् ॥ ७०७ ॥

२ तथेण समाकारस्तप्राकारः स चाऽऽयत्तप्यलः । रूपार्यत्तच्च पणुक उपरि च स किंचित् संक्षिप्तः ॥ ७०८ ॥

नाऽस्यायतः समोऽपि च पट्टोऽयस्ताणुपरि प्रतीतः सः । चमोवनयुवित्तोणं कल्परूपा च सट्टारिका ॥ ७०९ ॥

ऊच्यन्तौ यद्दत्तोऽयस्ताप् विस्तारिणस्तायोपरि तणुकः । पुण्फसिहावलिरचिता चंगेरी पुण्फचंगेरी ॥ ७१० ॥

यवनालक इति भणित ऊर्ध्वः सरकञ्चुकः कुमर्याः । अथ सर्वकालनियतः कारचित्कोऽपि तेषाणाप् ॥ ७११ ॥

प्रवधिः सर्वकालं नियतोऽवस्थित एव भवति, न स्वन्याकारतया परिणमति । तिर्यग्-भ्रतुष्याणां तु येनाकारेण प्रथमसुखसोऽवधिः, केपाचित् तैर्न्याकारेण सर्वकालं भवति; केपाचित् त्वन्याकारेण परिणमतीति ॥ ७०८ ॥ ७०९ ॥ ७१० ॥ ७११ ॥

अथ यदुक्तम्- "तिरिय मशुएसु ओही" इत्यादि, तद् व्याचिरूपासुराह-

नौणागारो तिरिय-मशुएसु मच्छा सयभूरमणे व्व । ततथ वलय निसिद्ध तस्सिह् पुण त पि होज्वाहि ॥७१२॥

तत्र स्वयंभूरयणे तस्य मत्स्यस्याऽऽकारविषये वलयं निषिद्धम्, इह शुनस्तिर्यग्-भ्रतुष्येषु, 'तस्यावधेः' इत्येतदप्याहृत्या योज्यते, तदपि वलयाकारसाधित्य भवेत् । शेषं सुगममिति ॥ ७१२ ॥

तदेवं सस्थाने गोकेशपि 'कयापि दिवा यदुरवधिः, कयापि तु स्वोकः?' इति न ज्ञायते । अत एवद् भवनपस्यादीनां दर्शयन्नाह-

भैवणवद्-वतराणं उट्टु बहुगो अहो य सेसाण । नारग-जोइसियाणं तिरिय ओरालिओ चिचो ॥ ७१३ ॥
नारक-ज्योत्कणामवधिसिर्यग् बहूः, तिर्यग्-भ्रतुष्याणां तु संवन्धी अवधिरौदारिकावधिरुच्यते । अयं शुनविद्यो नानाम-
प्रकारः- केपाचित्पूर्वं बहूः, अन्येषां त्वयः, अपरेषां तिर्यक्; केपाचित् स्वस्य इति भावः । शेषं सुगमम् । इति गायामसप्तकार्यः॥७१३॥

॥ इत्यवसितं सस्थानद्वारमिति ॥

अथ समतिपसमाशुगाहृद्वारमाह-

*अशुगामिओ य ओही नेरइयाण तहेव देवाण । अशुगामी अणुगामी मीसो य मशुस्स-नेरिच्छे॥७१४॥

अशुगमनशील आशुगाहृकः, यः समुत्सवोऽवधिः स्वस्थामिन देशान्तरमभियन्तमशुगच्छति, लोचनवत्, असावाशुगाहृक इत्यर्थः । ईदृश एवावधिर्भवति, केपाय्, ? इत्याह- नारकाणां तथा देवानां चेति । तथा, आशुगाहृक उक्तस्वरूपः, अनाशुगाहृकस्त्ववस्थि-
तगृह्लादिनियन्वितमदीपवद् विपरीतः । यस्य त्वयभस्यावधेर्देशो व्रजति स्वामिना सहाज्यत्र, देशस्तु प्रदेशान्तरचलितपुरुषस्योपहतैक-
लोचनवदन्त्यत्र न व्रजति, असौ मिथ उच्यते । एष त्रिविधोऽयवधिमशुष्येषु तिर्यग्नु च भवति ॥ इति निर्युक्तिगायार्थः ॥ ७१४ ॥

१ गाय ७०९ । २ भागाकारस्तिर्यग्-भ्रतुष्येषु मत्स्यः । स्वयंभूरमण इव । तत्र वलयं निषिद्धं तस्येव शुनस्त्वपि भवेत् ॥ ७१२ ॥

३ भवनवधिति-भ्रतुष्यारणापूर्वं बहुकोऽयम् तेषामात् । नारक-ज्योत्कणो त्रिवणौदारिकाभिः ॥ ७१३ ॥

४ अशुगाहृकआवधिरौदारिकाणां तेषु देवानाम् । अशुगामी, भ्रतुगामी निःशब्द मशुत्वं त्रिवेषु ॥ ७१४ ॥

अथ भाष्यम्—

अणुगामिओ अणुगच्छइ गच्छंतं, लोयणं जहा पुरिसं । इयरो य नाणुगच्छइ ठियईवो व्व गच्छंतं ॥७१५॥
उभयसहावो मीसो देसो जस्साणुजाइ नो अच्चो । कासइ गयस्स गच्छइ एणं उवहयम्मि जहहिंछ ॥७१६॥
गतार्थे एव ॥ ७१५ ॥ ७१६ ॥

॥ उक्तमनुगासुक्तायम् ॥

अथावस्थितद्वारमुच्यते— अवस्थितं चावधेराधारभूतक्षेत्रतः, उपयोगतो लब्धितश्च चिन्तनीयम् । तत्र क्षेत्रत उपयोगतथा—
खित्तस्स अवट्ठाणं तेचीसं सागरा उ कालेणं । दब्बे भिन्नमुहुत्तो पब्बवलंभे य सत्तह ॥ ७१७ ॥
अवधेराधारपर्यायेण क्षेत्रस्यावस्थानं त्रयस्त्रिंशदेव सागरोपपाणि कालेन कालमाश्रित्य भवति । इदमुक्तं भवति— अनुत्तरसुरा-
यत्र क्षेत्रे जन्मसमयेऽवगढास्तत्रैवाऽऽभवक्षयमवतिष्ठन्ते, अतस्तत्संविन्धनोऽवधेरकत्र क्षेत्रे त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमलक्षणकालमवस्थानं संपद्य-
ते । उपयोगतस्त्ववधेः सुर-नारक-पुत्रलादिके द्रव्ये द्रव्यविषयगुणयोगमाश्रित्य तत्राऽन्यत्र वा क्षेत्रे भिन्नमुहुत्तोऽन्तर्गृहीतमिवाऽवस्थानं, न
परतः, सामर्थ्याभावादिति । तत्रैव द्रव्ये ये पर्यवाः पर्याया धर्मास्तद्व्याधे पर्यायात् पर्यायान्तरं च संचरतोऽवधेस्तदुपयोगे सप्ताऽष्टौ वा
समयानवस्थानं, न परतः । अन्ये तु व्याचक्षते— पर्यवा द्विविधाः— गुणाः, पर्यायाश्च । तत्र सहवर्तिनी गुणाः शुक्लादयः, क्रमवर्तिनस्तु
पर्याया नव-पुराणादयः । तत्र गुणेऽष्टौ समयानवधुपयोगावस्थानं, पर्यायेषु सप्त समयानिति, स्थूलं हि द्रव्यं, तेन तत्रान्तर्गृह्यते
तदुपयोगस्थितिः, गुणास्तु ततः सूक्ष्मास्तेनैतेऽष्टौ समयान् ; गुणेभ्योऽपि पर्यायाः सूक्ष्मा इति तेषु सप्त समयानिति भावः ॥७१७॥

अथ लक्षितोऽवध्यवस्थानमाह—

अट्ठाए अवट्ठाणं छात्रट्ठि सागरा उ कालेणं । उक्कोसगं तु एयं एक्को समओ जहणेणं ॥ ७१८ ॥

१ अनुगासुकोऽनुगच्छति गच्छन्तं, लोचनं यथा पुरुरम् । इतरश्च नाणुगच्छति सितामदीग भूत मच्छन्तम् ॥ ७१५ ॥

उभयस्त्वभानो मिश्रो देसो यस्साऽणुयाति गो अन्यः । कस्यचिद् गतस्य गच्छति एकमुण्हते गयाऽक्षि ॥ ७१६ ॥

२ क्षेत्रस्यावस्थानं त्रयस्त्रिंशत् सागरास्तु कालेन । द्रव्ये भिन्नमुहुत्ते पर्यवाऽभे च सप्ताऽष्ट ॥ ७१७ ॥

३ अनुपयामवस्थानं द्वाणोऽः सागरास्तु कालेन । उक्कुकं तेतदेकः समयो जपन्त्यम् ॥ ७१८ ॥

इहाऽदाशब्देनाऽयधिज्ञानावरणक्षयोपजमलाभरूपा लक्षिरभिमेता । सा च तत्राऽन्यत्र वा क्षेत्रे तैल्वन्त्येयु वा द्रव्यादिद्रूपयुक्तस्य, अनुपयुक्तस्य वा भवति । अत एतस्या अचिचिज्ञानावरणक्षयोपशमलाभरूपाया लब्धेर्निरन्तरमवस्थायां वक्ष्यमाणभाष्ययुक्तया पदपरिधिः सागरोपमाणि कालेन कालमाश्रित्य भवति । तुल्यद्वयस्य विज्ञापणार्थत्वाद् नरभयमयन्धिना कालेनैतान्यधिक्रानि द्रष्टव्यानि । इदं चावधेर्द्रव्यादिद्रूपयोगस्य लब्धेधान्तर्गुह्यतादिकमवस्थानमुरुष्ट द्रष्टव्यम्, जन्म्यतस्त्वेक एव समयो भवत्यस्य । तत्र नर तिरर्था समयानुस्यूतवधेः प्रतिपत्तावद्युयोगाद् वाऽसौ विशेषः, देव नारकाणां तु येषां भवस्य चरमसमये साम्यत्वलाभाद् विभक्तज्ञानमवधिरूपतया परिणमति, ततः परं च मृतानां तदवधिज्ञानं मच्यवते, तेषामपि द्रष्टव्यः ॥ इति निर्युक्तिगाथाद्वयार्थः ॥ ७१८ ॥

अथ भाष्यम्—

आहारे उवओगे लब्धीए वा हँविज्ज अवत्थाण । आहारो से खिच तेचीस सागरा तस्य ॥ ७१९ ॥

विजयाईसूववाए जरथोगाढो भक्खओ जाव । खेचँवतिट्ठइ तहिँ दब्बेसु य देहसयणेसु ॥ ७२० ॥

आधारो-ययोग लक्षिविषयमवधेरवस्थानं भवेत् । तत्राधारः 'से' तस्याऽप्येः क्षेत्रं मन्तव्यम् । 'तस्य खि' तत्राधारयूते क्षेत्रे त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाणवधेः 'अवस्थाए' इति शेषः । क पुनः क्षेत्रं एतावन्तं कालमवधिरपतिष्ठते ? इत्याह— विजयादिध्वञ्चरविमाने-पूपपत्ताद् भवक्षर्य यावत् ; यत्र यचापि 'खेचे खि' क्षयनीयाकान्तक्षेत्रे देवोऽजगाढोऽतिष्ठते, 'तहिँ खि' तत्र क्षेत्रेऽस्यावधेरप्ययदिशब्द सागरोपमाणवस्थानं द्रष्टव्यम् । क्षेत्रस्योपलक्षणत्वाद् द्रव्येषु च देवक्षयनीयेष्वधपरेतावन्तं कालमवस्थानमासेयमिति ॥७१९॥७२०॥

अथोपयोगतो द्रव्य गुण-पर्यायेष्वधवधेरवस्थानमाह—

दँव्वे भिक्खमुहुँच तत्यणत्थ व हविज्ज खेचमि । उवओगो न उ परओ सामत्थामावओ तस्स ॥ ७२१ ॥

दव्वे तत्थेव गुणा सचरओ सत्त वट्ठ वा समया । अण्णे पुण अट्ठ गुणे भणति तप्यज्जवे सत्त ॥७२२॥

१ आहार इत्येगे लब्धौ वा भवेरवस्थानम् । आहारस्तस्य क्षेत्रं त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाणम् ॥ ७१९ ॥ १ प उ 'दव्वे' । ३ क स ग 'खि' ।

विजयादिद्रूपान्ते यत्रावगतौ भवक्षयो यावत् । अत्राऽवधिष्ठते तत्र द्रव्येषु च देवक्षयणम् ॥ ७२० ॥

४ द्रव्ये भिक्खमुहुँच तत्राऽन्यत्र वा भवेत् क्षेत्रम् । उवओगो न तु परतः सामत्थोभावस्तस्य ॥ ७२१ ॥

द्रव्ये तत्रैव गुणाः सचरताः सत्ताऽथ वा समयाः । अन्वे पुनरट्ठ गुणाद् भणन्ति तस्यैवयाद् सत्त ॥ ७२२ ॥

गतार्थे एव, नवरं तत्र विवक्षितक्षेत्रे, अन्यत्र वा गतस्यावधिमतो द्रव्यविषयेऽन्तर्दृष्टुर्तमेवोपयोगो भवति । 'दृष्ट्वेत्यादि' तत्रैव विवक्षिते द्रव्ये 'गुणे चि' गुणेष्वपरापरेषु संचरतः सप्ताऽष्टौ वा समयानवधेरुपयोगो भवति । अन्ये त्वाहुः— गुणेष्वष्टौ, पर्यायेषु सप्त समयानिति ॥ ७२१ ॥ ७२२ ॥

किमित्येवम्, आह—

जह जह सुहुमं वर्युं तह तह थोत्रोवओगथा होइ । द्रव्य-गुण-पञ्चत्रेसुं तह पत्तेयं पि नायव्वं ॥ ७२३ ॥
गतार्थेव ॥ ७२३ ॥

अथ लब्धितोऽवस्थानमाह—

तैत्थणत्थ य खित्ते द्रव्ये गुण-पञ्चवो-वओगे य । चिट्ठइ लद्धी सा पुण नाणावरणक्खवोवससो ॥ ७२४ ॥
सा सागरोवमाइं छावट्ठिं होज्ज साइरेगाइं । विजयाईसु दो वारे गयस्स नरजस्मणा समयं ॥ ७२५ ॥
गतार्थे ॥ ७२४ ॥ ७२५ ॥

अर्थोपलब्धिविषयं जघन्यमवस्थानमाह—

सैवजहणो समओ द्रव्याईसु होइ सव्वजीवाणं ।
अत्र नर-तिरथां समयार्थपवधेः प्रतिपातादुपयोगाद् बोपयोग-लब्धयोः समयमवस्थानं परोऽवगच्छत्येव; अतः सुर-नारक-
वियमेतत् पृच्छन् गार्थार्थमाह—

सै पुण सुर-नारागाणं हविज्ज किह खेत्त-कालेसु ? ॥ ७२६ ॥
स पुनः सुर-नारकाणां द्रव्यादिव्यधिलब्धु-पयोगयोर्जघन्यतः कथं समयोऽवस्थानम् ?— क तिष्ठतां सुर-नारकाणाम् ?;

१ यथा यथा ब्रह्मं वस्तु तथा तथा झोकोपयोगता भवति । द्रव्य-गुण-पर्येतेषु तथा प्रत्येकमपि इत्यव्ययम् ॥ ७२३ ॥

२ तत्राऽन्यत्र च क्षेत्रे द्रव्ये गुण-पर्येयो-पयोगेषु च । तिष्ठति लक्ष्यः सा पुनर्ज्ञांगारणक्षयोपगतमः ॥ ७२४ ॥

सा सागरोपमाणि द्रव्यद्विभवंति भातिरेकानि । विजयादिषु द्वौ गारौ गतस्य नरजन्मना समकम् ॥ ७२५ ॥

३ सर्वजघन्यः समयो द्रव्यादिषु भवति सर्वजीवानाम् । ४ स पुनः सुर-नारकाणां भवेत् कथं क्षेत्र-कालयोः ? ॥ ७२६ ॥

इत्याह- 'लेख-कालेऽपि चि' तयोरेव निजक्षेत्र-कालयोस्तिष्ठताम् । इदमुक्तं भवति- अन्यत्र नर-तिर्यक्सवग्न्यन्याधारभूते, क्षेत्रे स्थायु-
 ण्कल्पे च काले गतानामपि पावपि भवति द्रव्यादिष्ववशेषः समयोऽवस्थानं, केवलं ते तत्र गताः सुरनारका न भवन्त्येव, किन्तु नर-
 तिर्यञ्च एवेति; अत उक्तम्- तस्मिन्नेव स्थाधारभूते क्षेत्रे स्थायुक्कल्पणे च काले तिष्ठतामिति । तत्र हि तिष्ठतां सुर-नारकाणामवशेषः
 प्रतिपाताभावात् समयमात्रावस्थानासम्भवं एवेति भावः ॥ ७२६ ॥

अत्र हरिराह-

'चरिसमयस्मि सम्मं पडिवज्जतस्स ज चिय विभग । त होइ ओहिनाण गयरस वीयग्निं त पडइ ॥७२७॥
 व्याख्यातार्थेव ॥ इति गायानवकार्यः ॥ ७२७ ॥

॥ उक्तमवास्थितद्वारम् ॥

अथ बलद्वारमभितस्तुराह-

'बुद्धी वा हाणी वा चउज्विहा होइ खेत्त-कालाणं । दब्बेसु होइ दुविहा छव्विह पुण पज्जेवे होइ ॥७२८॥
 चलद्वारमिदमुच्यते । चलत्रावधिद्रव्यादिविषयमद्रीकृत्य वर्षमानको रीयमानको वा भवति । वृद्धि हाणी च मलेकं पद्भिषे
 सामान्येन आगमे मोक्ते, तद्यथा- अनन्तभागवृद्धिः, असंख्यातभागवृद्धिः, संख्यातगुणवृद्धिः, असंख्यातगुणवृद्धिः,
 अनन्तगुणवृद्धिः; अनन्तभागहासिनिः, असंख्यातभागहासिनिः, संख्यातगुणहासिनिः, असंख्यातगुणहासिनिः, अनन्तगुण-
 हासिनिः । एतयोश्च पद्भिषु वृद्धिः हान्योर्भेद्यादवधिविषयभूतक्षेत्रे कालयोरप्यन्तभेदद्वयवर्तिता चतुर्विधा वृद्धिर्होनिर्वा भवति । अनन्तभाग-
 वृद्धिः, अनन्तगुणवृद्धिर्वा, तथाऽनन्तभागहासिनिः, अनन्तगुणहासिनिर्वा क्षेत्रे कालयोर्न संभवति, अवधिविषयभूतक्षेत्रस्याऽनन्त्याभावात्,
 कालस्याऽप्यवधिविषयभूतस्याऽनन्तत्वामतिपादानात् । तदिदमत्र इदमर्थ- यावत् क्षेत्रे मयमवधिज्ञानिना दृष्टम्, ततः प्रतिसमयमसे-
 ख्यातभागवृद्धं कश्चिद् पश्यति, कोऽपि संख्यातभागवृद्धम्, अन्यस्तु संख्यातगुणवृद्धम्, अपरस्त्वसंख्यातगुणवृद्धं क्षेत्रं पश्यति । एवं
 रीयमानमपि वाच्यम् । एवं क्षेत्रे वृद्धिर्होनिर्वा चतुर्था भवति । एवं कालेऽपि वृद्धिः हान्योर्भेदात्तुर्ध्वं भावनीयमिति ।

द्रव्येषु पुनरवधिविषयभूतेषु द्विविधा वृद्धिर्होनिर्वा भवति । इदमुक्तं भवति- अवधिज्ञानिना यावन्ति द्रव्याण्युपलभ्यन्ति मयम,

१ चरिसमये सत्यम् (त्वं) प्रतिपद्यमानस्य तस्यैव विभक्तम् । तत् सर्वव्यवधिज्ञानं गतस्य द्वितीये तत्र एतस्मि ॥ ७२७ ॥ २ ए उ 'स्मि हे ए' ।
 ३ वृद्धिर्वा हासिनिर्वा चतुर्विधा भवति क्षेत्र-कालयोः । द्रव्येषु भवति द्विविधा पद्भिषा पुनः पद्भिषु भवति ॥ ७२८ ॥

ततः परं तेभ्योऽनन्तभागाधिकानि कश्चित् पश्यति, अपरस्तु तेभ्योऽनन्तगुणद्वन्द्वान्येव तानि पश्यति; न त्वसंख्यातभागाधिक्यादिना दृढानि, वस्तुस्वाभाव्यात्; अपरस्ततः परं पूर्वोपलब्धेभ्योऽनन्तभागीनानि द्रव्याणि पश्यति, अन्यस्त्वनन्तगुणहीनान्येव तानि तेभ्यः पश्यति, न त्वसंख्यातभागीनत्वादिना हीनानि पश्यति, तथास्वाभाव्यादिति । पर्यायेषु पुनः पूर्वोक्ता पद्दविधाऽपि दृढिर्हानिर्वा भवति ॥ इति निर्युक्तिगथासंक्षेपार्थः ॥ ७२८ ॥

अथ विस्तरार्थं भाष्येणाह—

दुड्ढी वा हाणी वाऽणंता-संखिज्ज-संखभागाणं । संखिज्जा-संखिज्जा-णंतगुणा चेति छब्भेया ॥ ७२९ ॥
अनन्तश्चाऽसंख्येयश्च संख्येयश्च ते तथा, ते च ते भागाश्च, तेषां दृढिर्हानिर्वेति । एवं त्रिविधे प्रत्येकं दृढि-हानी भवतः । अपरमनयोः प्रत्येकं त्रैविध्यमाह— 'संखेजेत्यादि' गुणशब्दः प्रत्येकमभिसेवधयते । ततश्च संख्यातगुणा, असंख्यातगुणा, अनन्तगुणा चेत्येवं त्रिविधा प्रत्येकं दृढिर्हानिश्चेति । इत्थं दृढि-हान्योः प्रत्येकं पूर्वदर्शितं पद्दविधत्वं भावनीयमिति ॥ ७२९ ॥

तदेवं दृढि-हान्योः प्रत्येकं पद्दविधत्वं सामान्येनोपदर्श्येदानीं क्षेत्र-कालयोर्दृढि-हानिचातुर्विध्यस्य भावार्थं दर्शयन्नाह—

पैइसमयमसंखिज्जइभागहियं कोइ संखभागाहियं । अन्नो संखेज्जगुणं खित्तमसंखिज्जगुणमण्णो ॥ ७३० ॥
पेच्छइ विवड्ढमाणं हायंतं वा, तहेव कालं पि । नाणंतबुड्ढि-हाणी पेच्छइ जं दो वि नाणंते ॥ ७३१ ॥
गतार्थे एव, नवरं क्षेत्र-कालयोर्नाऽनन्ते दृढि-हानी । कुतः?, इत्याह— 'पेच्छईत्यादि' यद् यस्माद् द्वावपि क्षेत्र-कालौ नाऽनन्तावधिज्ञानी पश्यति, पूर्वोक्तयुक्तेरिति ॥ ७३० ॥ ७३१ ॥

अथ द्रव्यविषये प्रत्येकं द्विविधे दृढि-हानी, पर्यायविषयां तु दृढिं हानिं च प्रत्येकं पद्दविधामाह—

दुव्वमणंतंसहियं अनंतगुणवड्ढियं च पेच्छेज्जा । हायंतं व, भावम्मि छन्विहा बुड्ढि-हाणीओ ॥ ७३२ ॥

१ दृढिर्वि हागिर्वाऽनन्ता-ऽसंख्येय-संख्यभागात्ताम् । संख्येया-ऽसंख्येया-ऽनन्तगुणा चेति पद्दमेदा ॥ ७२९ ॥ २ घ.छ. 'संखेज्ज' ।

३ प्रतिसमयमसंख्येयभागाधिकं कश्चित् संख्यभागाधिकम् । अन्यः संख्येयगुणं क्षेत्रमसंख्येयगुणमन्यः ॥ ७३० ॥

प्रेक्षते विवर्धमानं हीयमानं वा तथैव कालमपि । नाऽनन्तदृढि-हानी, प्रेक्षते यद् द्वे अपि नाऽनन्ते ॥ ७३१ ॥ ४ घ.छ. 'देत्त' ।

५ द्रव्यमन्तात्ताऽधिकमनन्तगुणवर्धितं च प्रेक्षेत । हीयमानं वा, सद्ये पद्दविधे दृढि-हानी ॥ ७३२ ॥

गतार्थेव, नवरं 'अर्जतसिद्धिं ति' अनन्तवर्माशो भागोजन्तव्रह्मस्तेनाधिकं द्रव्यं कश्चित् पश्यतीति ॥ ७३२ ॥

एतेषां च द्रव्य क्षेत्र काल भावानां परस्परसयोगे चिन्त्यमाने एकस्य दृढावेवाऽपरस्य दृढिः, न त्वेकस्य शानावन्यस्य दृढिः; एकस्य शानावेवाऽपरस्य शानिः, न त्वेकस्य दृढावपरस्य शानिर्भवति । अपरं च, एकस्य द्रव्यादेर्मौलिन दृढौ शानौ वा जायमानायाम-परस्यापि भागेनैव दृढिः शानौ प्रायः, न तु गुणकारेण; गुणकारेणाप्येकस्य दृढिः-शान्योः प्रवर्तमानयोरपरस्यापि प्रायस्तेनैव ते प्रवर्तते, इति दर्शयन्नाह-

त्रैदृढीषु चिद्य बुद्धौ द्वाणी द्वाणीषु न उ विवज्जासौ । भागे भागो गुणणे गुणो य दृव्वाइसजोषु ॥ ७३३ ॥

इह दृढिः शानौ समाश्रित्य द्रव्य क्षेत्र काल भावानां परस्परं सयोगे चिन्त्यमाने एकस्य द्रव्यादेर्दृढावेव तदपरस्य दृढिर्गोपते, एकस्य शानावेव च तदन्यस्य शानिः प्रवर्तते । 'न उ विवज्जासौ चि' न दृक्तस्य विपर्यासो विपर्ययो मन्तव्यः- एकस्य द्रव्यादेर्दृढाव-परस्य दृढिः, तथा, एकस्य द्रव्यादेर्दृढावन्यस्य शानित्वेर्वलक्षणो विपर्ययः कदाचिदपि न भवतीत्यर्थः ।

अथवा गार्थार्थविदमन्यथा व्याख्यायते, एवकारस्य भिन्नक्रमेण योजनात्, तथा- एकस्य द्रव्यादेर्दृढौ तदपरस्य दृढिरेव, न तु शानिलक्षणो विपर्यासो भवति 'काले चतण बुद्धौ' इति वचनात्; एकस्मिन् वर्धमानेऽपरस्यावस्थाने तु स्यादपि 'कालो भद्र-यव्यो लेचबुद्धीषु' इति वचनात् । तथा, एकस्य द्रव्यादेर्दृढिनौ तदपरस्य शानिरेव, न तु दृढिलक्षणो विपर्यासः, अवस्थानं तु स्यादपीति । 'भागो भागो चि' एकस्य क्षेत्रादेरसत्प्रयततायादिके भागे वर्धमाने तदपरस्याऽपि भाग एव वर्धते, आस्थानवा भवति, न तु गुणकारेण दृढिः । तथा, गुणकारेणाप्येकस्य दृढौ जायमानायामपरस्याऽपि तेनैवाऽस्ती भवति, अवस्थानं वा जायते, न तु भागेन दृढिः । प्रायेण चैतद् द्रष्टव्यम्, क्षेत्रादेर्भागेन दृढावपि द्रव्यादेर्गुणकारेण दृढिसंभवादिति ॥ ७३३ ॥

अथ परः प्रेरयति-

कैह लेचअसलभागाइसभवे समयो न दृव्वे वि ? । किह वा दृव्वाणत्ते पज्जवर्ससिखिज्जभागाइं ? ॥ ७३४ ॥

१ य उ गुणाका । २ दृढावेव बुद्धितोतिर्दृढी न तु विपर्यासः । भागे भागो गुणणे गुणणं द्रव्यादिसंयोगे ॥ ७३३ ॥

३ य उ 'भा त' । ४ भाषा ६१७ । ५ य उ 'स्व हा' । ६ य उ 'शानस्य' ।

७ इय क्षेत्रासत्प्रयततायादिसंभवे समयो न दृव्वेऽपि ? । कथं वा द्रव्यागन्ते एवंपासासत्प्रयभागादि ? ॥ ७३४ ॥ ८ य उ 'परेण' ।

ननु कथं क्षेत्रस्याऽसंख्येयभागादिदृष्टौ सत्यां तदाधेयद्रव्याणामप्यसंख्येयभागादिदृष्टेर्न संभवः?, कथं वा द्रव्यानन्त्ये द्रव्यस्याऽनन्तभागदृष्टौ जायमानायां पर्यायाणामसंख्येयभागादिदृष्टिः, द्रव्यानन्तगुणदृष्टौ वा पर्यायाणामसंख्यातगुणादिदृष्टिः प्रतिपाद्यते? । इदमुक्तं भवति— क्षेत्राधाराणि हि द्रव्याणि, द्रव्याधाराश्च पर्यायाः, ततो यार्हस्याधारस्य दृष्टिर्होनिर्वा, तादृश्येवाऽऽधेयस्यापि युक्ता, तत्कथमिह वैचित्र्यम्— क्षेत्रस्य चतुर्विधे दृष्टि-हानी, द्रव्यस्य द्विविधे, पर्यायाणां तु पद्द्विधे इति? ॥ ७३४ ॥

अत्र स्वरिराह—

खेत्ताणुवृत्तिणो पोगगला गुणा पोगगलाणुवृत्ती य । सामण्णा विण्णेषा नै उ ओहिन्नाणविसयम्मि ॥७३५॥

क्षेत्राणुवृत्तिनः पुद्गलाः परमाणु-स्कन्धादयः, गुणोऽस्तु पर्यायाः पुद्गलाणुवृत्तिनः, इत्येवमेते सामान्याः सामान्येन विज्ञेयाः; कस्य किल हन्त ! नैतदभिमतम्? । अनभिमतप्रतिषेधं त्वाह— न त्ववधिज्ञानविषयत्वेनैवमेतेऽभिप्रेताः । इदमत्र हृदयम्— अस्यैवैतत् सामान्येन, को वै न मन्यते यदुत— सामान्यतः समस्तलोककाशास्याऽसंख्येयतमादिके भागे समस्तपुद्गलास्तिकायस्याप्यसंख्येयतमादिक एव भागः स्वरूपेण वर्तते, समग्रपुद्गलास्तिकायस्यानन्तमादिके भागे समस्ततत्पर्यार्याशिरप्यनन्तमादिभागो वर्तते; अतः क्षेत्रस्याऽसंख्येयादिभागदृष्टि-हान्योर्द्रव्यस्यापि तदनुदृष्ट्या तथैव दृष्टि-हानी स्याताम्, द्रव्यस्यानन्तभागदिदृष्टि-हान्योस्तत्पर्यायाणामपि तदनुदृष्ट्या तथैव दृष्टि-हानी भवेताम्?; परं किन्त्वत्रावधिज्ञानविषयभूतस्य क्षेत्रोर्दृष्टि-हानी चिन्तयितुमभिप्रेते, न तु सामान्येन स्वरूपस्थस्य । एवं च विशेषिते ये दृष्टि-हानी ते अवधिज्ञानावरणक्षयोपशमाधीनत्वाद् विचित्रे । अतो यथोक्तप्रकारेणैव ते अत्र युक्ते, नान्यथेति ॥ ७३५ ॥

एतद्वाच्योक्तेमवार्थं प्रपञ्चयन्नाह—

द्वेवाहं सखेत्ताओऽणंतगुणा पज्जवा सद्व्वाओ । निययाहारहाणि तेसिं बुद्धी य हाणी य ॥ ७३६ ॥

न उ निययाहारवसा अवह्निबन्धो जओ परिचो सो । चित्तो तहणहा वि य आणागब्भो य पाएण ॥७३७॥

१ क. ख. ग. 'द्वेवाथा' । २ क्षेत्राणुवृत्तिनः पुद्गला गुणाः पुद्गलाणुवृत्तिनश्च । सामान्या विज्ञेया न त्ववधिज्ञानविषये ॥७३५॥

३ क. 'न ओ' घ. छ. 'न य ओ' । ४ क. 'दिविवा' । ५ क. ग. 'णस्तसु' । ६ घ. छ. 'मत्सु' । ७ घ. छ. 'दिभागेः स' ।

८ द्रव्याणि स्वक्षेत्रादनन्तगुणाः पर्यायाः स्वद्रव्यात् । निजकाधाराधीना तेषां दृष्टिश्च हानिश्च ॥ ७३६ ॥

न तु निजकाधारवशाद्द्विविधेन्यथो यतः परितः सः । चित्रस्तथाऽन्यथापि चाज्ञागर्भश्च प्रायेण ॥ ७३७ ॥

इह स्वरूपेण तावत् समस्तपुरुलास्तिकायलक्षणानि द्रव्याण्याधारभूतात् स्वसेत्रात् 'अनन्तगुणानि' वर्तन्त इति लिङ्गव्यत्ययेनाऽत्रापि योग्यते, एकैकाकाशमदेवेऽनन्तस्य परमाणु मण्डुकादिद्रव्यस्यावगाहनात् । पर्येषाः पर्यायाः पुनः स्वाश्रयभूताद् द्रव्यादनन्तगुणाः, एकैकस्य परमाण्वदेरनन्तपर्यायत्वादिति । एवभूतं क्षेत्रादीनां स्वरूप वर्तत इति स्वरूपकथनमात्रं तावत् कृतम् । मूढतोपयोग्याह— 'नियया-हरेत्सादि' द्रव्यस्य निजकाधारः क्षेत्रम्, पर्यायाणां तु निजकाधारो द्रव्याणि, तदयीना च तेषां द्रव्य-पर्यायाणां सामान्येन दृष्टिः, इति शक्तिः भवति । क्षेत्रस्य चतुर्विधार्था हृदौ शानौ वा द्रव्यस्यापि तथैव ते प्राप्नुवतः, द्रव्यस्य द्विविधायां हृदौ शानौ वा पर्यायाणामपि तथैव ते युज्येते, इत्येवं यथा परः प्रतिपादयति, तथा वयमपि स्वरूपस्थितिसामान्यचिन्तायां मन्यामहे, नात्र विवाद इति भावः । पर किन्तु 'न च निययेत्सादि' न तु निजकाधारवशाद्द्विधिविषयो वर्धते हीयते वा, यतः परीतः प्रतिनियतोऽसौ ययोक्तस्वरूपेण सयोपशमनियमितोऽसौ विप्रस्योपशमत्वाविश्रोऽनेकरूपो यथा युज्या पटते तथैवाऽयं प्रवर्तते, वाङ्मह्ययाऽन्यथापि च प्रवर्तत इति नाऽनैकान्तः । आह्लाप्राह्लाद प्रायेणाऽयम्, इत्याह्लादञ्च प्रमाणं, किं क्षेत्रमह्यवशुष्कतर्कयुक्त्युपन्यासेन ? । प्रायोग्येणाद् यथासम्भवं युक्तिरपि वाच्या ॥ इति गायानवकार्यः ॥ ७३६ ॥ ७३७ ॥

॥ गतं चलद्वारम् ॥

अथ वीथ मन्दद्वारमभिविस्तुराह—

फट्टा य असखेज्जा सखेज्जे यावि एगजीवस्स । एगफह्हुवओगे नियमा सब्वत्थ उवउत्तो ॥ ७३८ ॥

फट्टा य आणुगामी अणुणुगामी य मीसया चेव । पडिवाई अपडिवाई मीसा य मणुस्स-तेरिच्छे ॥ ७३९ ॥

अपरकादिनालकान्तरस्यामदीपप्रभानिर्गमस्थानानीवाऽप्रधिज्ञानावरणस्योपधमजन्यान्यवधिज्ञाननिर्गमस्थानानीह फट्टकान्यु-च्यन्ते । तानि चैकनीवस्य संख्येयानि, असंख्येयान्यपि च भवन्ति । तत्र चैकफट्टकोपयोगे जन्तुनियमात् सर्वत्र सर्वैः फट्टकैरुपयुक्तो भवति, एकोपयोगत्वाज्जीवस्य, एकलोचनोपयोगे द्वितीयलोचनोपयुक्तवदिति । एतानि च फट्टकानि त्रिधा भवन्ति, तद्यथा— अणुगमन-शीलानयाणुगुहकानि— यत्र देशे विद्यतोऽप्रधिमतो जीवस्योत्पन्नानि, ततोऽन्यत्रापि प्रगतस्तस्याणुयायीनीत्यर्थः, एतद्विपरितीति त्वनाणु-गाणुकानि, आणुगुहका ज्ञानुगुहकोपयस्वरूपाणि तु मिश्राणि— कानिचिद् देशान्तराणुयायीनि, कानिचिद् नेत्यर्थः । एतानि च

१ फट्टकान्यसंख्येयानि संख्येयानि चाप्येकजीवस्य । एकफट्टकोपयोगे नियमात् सर्वोपयुक्ताः ॥ ७३८ ॥

फट्टकानि आणुगामीभ्यनणुगामीनि मिश्रानि चेव । प्रतिपत्तीभ्यः कतिपयानि मिश्रानि च मणुस्स-तिर्वणु ॥ ७३९ ॥

प्रत्येकं पुनस्त्रिधा भवन्ति, तद्यथा- प्रतिपत्तनशीलानि प्रतिपातीनि- क्रियन्तं कालं स्थित्वा ततो ध्वंसनस्वभावांसीत्यर्थः, तद्विपरीतानि त्वप्रतिपातीनि- आमरणान्तभावांसीत्यर्थः, प्रतिपात्य-ऽप्रतिपात्युभयरूपाणि तु मिश्राणि- कानिचित् प्रतिपातीनि, कानिचिद् नैत्यर्थः । एतानि च मनुष्य-तिर्यंशु योऽवधिस्तास्मिन्नेव भवन्ति, न देव-नारकावधानिति ।

आह- ननु तीव्र-मन्दद्वारे मस्तुते फट्टकावधिस्वरूपं प्रतिपादयतः प्रक्रमविरोध इति । अत्रोच्यते- प्रायोऽनुगाशुका-ऽप्रतिपातीनि फट्टकानि तीव्रविशुद्धिमुक्त्वात् तीव्राणि भण्यन्ते, अननुगापि-प्रतिपातीनि त्वविशुद्धत्वाद् मन्दान्युच्यन्ते, मिश्राणि तु मध्यमानि, इत्यर्थतस्तीव्र-मन्दद्वारम्, इत्यदोषः । अपरस्त्वाह- अनुगाशुका-ऽप्रतिपातिफट्टकानां कः परस्परं विशेषः ?, अनानुगाशुक-प्रतिपाति-फट्टकानां चान्योन्यं को भेदः ? इति । अत्राभिधीयते- अप्रतिपाति फट्टकमनुगाम्येव भवति, अनुगाशुकं त्वप्रतिपाति प्रतिपाति च भवतीति विशेषः । तथा, प्रतिपाति पतत्येव, पतितमपि च देशान्तरगतस्य फट्टाविविजायते; न चेत्यमनानुगाशुकम् । इति नियुक्ति-गाथाद्वयसंक्षेपार्थः ॥ ७३८ ॥ ७३९ ॥

विस्तरार्थं तु भाष्यकार एवाह-

जालंतरत्थदीवपहोत्रमो फट्टुगात्रही होइ । तिच्चो त्रिमलो मंदो मलीमसो मीसरुवो य ॥ ७४० ॥

अपवरकजालकान्तरत्थमदीपमभोपमः फट्टुकावधिर्भवति । तत्र च विशुद्धक्षयोपशमजन्यफट्टुकमभवोऽवधिर्विमलः, स च तीव्र उच्यते, अविशुद्धक्षयोपशमप्रवर्तितश्च मलीमसः, स च मन्दोऽभिधीयते । मध्यमक्षयोपशमाविष्कृतफट्टुकसमुत्थस्तु मिश्ररूपस्तीव्र-मन्द-स्वरूप इत्यर्थः । अत एव तीव्र-मन्दद्वारमिदमुच्यते ॥ ७४० ॥

‘एगफइडवओमे’ इत्युत्तरार्थं व्याचिख्यासुराह-

उवओगं एणेण त्रि दिंतो सो फट्टिण्हिं सव्वेहिं । उवउज्जइ जुगवं चिय जह समयं दोहिं नयणेहिं ॥ ७४१ ॥
गतार्थो ॥ ७४१ ॥

अथ त्रैयमुत्थाप्य परिहरत्वाह-

१ जालान्तरत्थदीपमभोपमः फट्टुकावधिर्भवति । तमिं त्रिमलो मन्दो मलीमसो मिश्ररूपश्च ॥ ७४० ॥ २ गाथा ७३८ ।

३ उपयोगमेकैर्नापि इवए ए फट्टुकेः संपेः । उपयुज्यते युगपदेव यथा समकं द्वाभ्यां नयनाभ्याम् ॥ ७४१ ॥

‘किं नोत्रओगग्रह्या, भण्णइ न विससओ स सामण्णो । तग्गयधिससविमुहो खघारासोत्रओगो व्व ॥७४२॥
 नन्नेरे सत्थवधिमत्तः कय नोपयोगपहुत्ता, अनेकेः फट्ठेकरूपयुज्यमानत्तात् १ । अत्रोक्तमेवोचरम्- एरुस्सिन् समये जीवस्यफ
 एवोपयोगो भवति, तत्त्वान्गान्यात्, नयनद्वयोपयोगवत् । तस्मादनेकफट्ठेरुपयुज्यमानस्याऽपि न तस्योपयोगवद्भुता । अपथा, भण्यते-
 ऽत्रोचरम्- अनेकवस्तुविशेषोपयोगे वेत्तत् स्यात्, यथा- एते हस्तिनाः, दक्षिणतस्त्वमी यान्तिः, वामतस्तु रथाः, दुरत्तः पदावय
 इत्यादि । न चेहानेकवस्तुविशेषोपयोगोऽस्ति । किं चेदि १, सामान्योपयोग एव, ब्राह्मवस्तुगतविशेषैरुपेयात्, नयनद्वयेन स्वरूपाया-
 तोपयोगवत्, अथ चेक एवोपयोग, इति न तद्वदुत्तेति ॥ ७४२ ॥

‘कंठ्ठा य आणुगामी’ इत्यादि विद्वज्ज्वार-

अणुगामि-नियय-मुच्छाड सेयराइ च मीसयाइ च । एकेकसो विभिन्नाइ फडुयाइ विचिचाइ ॥ ७४३ ॥

इह तावत् फट्ठानि त्रिधा भवन्ति, तद्यथा- अनुगामीनि, नियतानि- अमतिपातीन्यर्थः, शुद्धानि- तीघ्राणीत्यर्थः । ‘सियराइ
 च सि’ सेतराणि चेत्तानि भवन्ति, तद्यथा- अनुगामिस्य इतराण्यननुगामीनि, अमतिपातिस्य इतराणि प्रतिपातीनि, तीघ्रेभ्य इतराणि
 मन्दानि । ‘मीसयाइ च सि’ मिथ्याणि चेत्तानि अनुगाम्यादीनि भवन्ति, तद्यथा- अनुगाम्यननुगामीनि, प्रतिपाल्यमतिपातीनि, तीघ्रमन्द्रा-
 नीति । ‘एकेकसो विभिन्नाइ ति’ एतानि चानुगाम्यादीन्येकैकचो विभिन्नानि भवन्ति, तद्यथा- अनुगामीनि प्रतिपाल्य-अतिपातिसि-
 म्भेदात् त्रिधा, एवमननुगामीन्यपि त्रिधा, अनुगाम्यननुगामीन्यप्येवं त्रिधा । एवं पुनरप्यनुगाम्यादीनि फट्ठकानि तीघ्र मन्द मर्य्यभेदात्
 प्रत्येकं त्रिधा वक्तव्यानि, तद्यथा- अनुगामीनि तीघ्र मन्द-मर्य्ययानि, एवमननुगामीन्यपि, एवमनुगाम्यननुगामीन्यपीति । ‘विचिचाइ
 ति’ एतानि च जपन्य-मर्य्ययादिभेदाद् विचित्राणि नानामकारणीति ॥ ७४३ ॥

अत्र श्रेकः मार-

‘निययाणुगामियाण को भेओ को व तच्चिवक्खणं १ । नियओऽणुजाइ नियमा नियओऽनियओ व अणुगामी ॥७४४॥

१ कर्म नोपयोगपहुत्ता, भण्यते न विरायता स सामान्य । इतराणिविशेषिभुत्ता स्वरूपावारात्पयोग इव ॥ ७४२ ॥ २ क्व ‘विषयेव’ । ३ यथा ७३९ ।
 ४ अनुगामि नियत-शुद्धानि सेतराणि च सिक्ककानि च । एकेकसो विभिन्नाणि फट्ठकानि विचिपातानि ॥ ७४३ ॥
 ५ निरयताणुगामिकसो को भेदः को वा तद्विपक्षयोः । निरयोऽनुपाति विषयाद् निरयोऽपिपलावाऽणुगामी ॥ ७४४ ॥

चैयइ च्चिय पडिवाई अणुगामी चुओ पुणो होइ । नरं-तिरिगहणं पाओ जं तेसु विसोहिसंकेसा ॥ ७४५ ॥

नियतानुगामिनोरप्रतिपात्यनुगामिनोः फडुक्योरित्यर्थः, को भेदः ?- न कश्चिदिति पराभिप्रायः । को वाऽनुगाम्य-प्रतिपाति-विपक्षयोः-अनुगामि-प्रतिपातिनोर्भेदः ? अत्रोत्तरमाह-यो नियतोऽप्रतिपाती स चलद्वीपिकेव नियमादन्यत्र गच्छन्तमवधिमन्तमनुयाति-अनुगच्छत्येव, यस्त्वनुगामी स नियतो वा स्यादनियतो वा-अप्रतिहतलोचनवदप्रतिपाती स्यात्, उपहतलोचनवत् प्रतिपाती वा स्यादित्यर्थः । प्रतिपक्षभेदमाह-‘चयइ च्चियेत्यादि’ च्यवत एव प्रतिपत्तयेवप्रतिपाती, च्युतोऽपि च कदाचिदेशान्तरे जायत इत्यत्रापि संबध्यते, अनानुगाम्यकस्तु नैवंस्वरूपः, यतोऽसौ यत्र देशे तिष्ठतः ससुत्पन्नस्तत्रैव तिष्ठतरुच्यवते, नवाः च्युतोऽपि च देशान्तरे पुनरच्युत्पत्तिप्रदेशे समायातस्य भवति, इति प्रतिपात्य-ऽननुगाम्यकयोर्भेदः । ‘नरेत्यादि’ इह तीव्र मन्दद्वारमिदम्, तीव्र-मन्दता च फडुकानां विशुद्धिसंके-शवशाज्जायते, विशुद्धिसंकेशाश्च तथाविधाः प्रायस्तिर्यग्-मनुष्येषु, इतीह ‘फेडा य आणुगामी’ इत्यादिगाथायाः पर्यन्ते ‘भियुस्स-तेरिच्छे’ इति नर-तिर्यग्ग्रहणं कृतमिति ॥ ७४४ ॥ ७४५ ॥

अथ पर्यान्तरमुत्थाप्य परिहरन्नाह-

गैहणमणुगामियाईण किं कयं तिब्ब-मंदचिंताए । पायमणुगामिनियया तिब्वा मंदा य जं इयरे ॥७४६॥

ननु चास्य तीव्र-मन्दद्वारत्वात् तीव्र-मन्दचिन्तायां प्रस्तुतायां किमित्यनुगामुकादिफडुकग्रहणं कृतम् ?-अप्रस्तुतैव फडुकप्ररूपेणैति भावः । प्रतिविधानमाह-‘पायमित्यादि’ अनुगामीनि, अप्रतिपातीनि च फडुकानि यस्मात् प्रायस्तीव्राणि भवन्ति, इतराणि त्वननुगामीनि, प्रतिपातीनि च प्रायो मन्दानि, मिश्राणि तूभयस्वभावानि; अतः फडुकप्ररूपणायामियं तीव्र-मन्दद्वारता गम्यत एवेति ॥७४६॥

अथ मतान्तरमुपदर्श्य तस्याप्यविरुद्धतामाह-

अण्णे पडिवायु-प्पायदार एवाणुगामियाईणि । नर-तिरियगहणेणं अहवा दोसुं पि न विरुद्धं ॥७४७॥

१ च्यवत एव प्रतिपाती अननुगामी च्युतः पुनर्भवति । नर-तिर्यग्ग्रहणं प्रायो यत् तेसु विशुद्धिसंकेशात् ॥ ७४५ ॥ २ गाथा ७३९ ।

३ ग्रहणमनुगामिकादीनां किं कृतं तीव्र-मन्दचिन्तायाश्च । प्रायोऽनुगामिनियतानि तीव्राणि मन्दानि च यदितराणि ॥ ७४६ ॥ ४ घ. क. ‘यामपि ती’ ।

५ अन्ये प्रतिपातो-स्वाद्वार एवाऽनुगामिकादीनि । नर-तिर्यग्ग्रहणेनाऽथवा द्वयोरपि न विरुद्धम् ॥ ७४७ ॥

अन्ये त्वाचार्याः 'कृष्ण य असत्तेज्जा' इत्यादिगाथया तीव्र मन्दद्वारमभिधायानन्तरमेव वक्ष्यमाणे प्रतिपातो-स्पादद्वार एव 'कृष्ण य आशुगाभी' इत्यादिगाथोक्तानुगाद्युक्तादीन् भेदानावसत्ते । केन कारणेन त एवमावसत्ते ? इत्याह- 'नरतिरियगहणेन ति' । इदमुक्तं भवति- प्रतिपातो त्यादयोस्त्रियर्ह-मनुष्यावपरेव घटनात् तद्विषयमेव प्रतिपातो त्याद्वारम् । अतो नर-तिरियग्रहणादंतेऽ-प्यानुगाधिकारयो भेदाः प्रतिपातो त्याद्वारान्तर्भावितेन एव इत्यन्याचार्याभिमतः । अथवा इयोरपि तीव्रमन्द प्रविषातो-स्पादद्वारयो रिदमानुगाद्युक्तादिभेदकथनपर्यतो न किञ्चिद् विरुद्धं, तीव्र मन्दस्वरूपे, प्रतिपातो त्याद्वारि वावधावनुगाद्युक्तादिभेदानां घटनात् ॥ इति गाथाष्टकार्यः ॥ ७४७ ॥

॥ गतं तीव्र-मन्दद्वारम् ॥

अथ प्रतिपातो त्याद्वारम्--

बौहिरलभे भज्जो दुब्बे खेत्ते य काल-भावे य । उध्याय-पडिवाओ वि य तदुभय चेगसमयेण ॥ ७४८ ॥

अवधिमतो वरिषाबिो योज्वथित्तस्य लाभो भास्तिरुत्पथित्तस्मिन् शालावधिलाभे भाग्यो भज्जनीयः । क्रोडसो ? इत्याह- उत्यादाः, प्रतिपाताः, तदुभयं चैकसमयेन । क विषये य उत्यादादयः ? इत्याह- द्रव्य क्षेत्र-काल-यावेषु ॥ इति नियुक्तिगाथासंक्षे- पार्थः ॥ ७४८ ॥

अथ भाष्यम्--

बौहिरलभो एगादिसो कृष्णोही याहवा असवद्धो । दुब्बाईसु भयणिज्जा तत्युप्पायादओ समये ॥ ७४९ ॥

इह शालावधिरुच्यते । क ? इत्याह- योज्वथित एकस्यां दिशि भवति । अथवाजेकास्त्रापि दिक्षु यः कृष्णवधेरन्योऽन्यं विच्छिन्नः सान्तरो भवति, सोऽपि शालावधिः, तथा- । अथवा, सर्वतः परिमण्डलाकारोऽप्यत्राधियोज्वथिमतो जीवस्याशुलधानादिना क्षेत्रव्यवधानेन सर्वतोऽसंबद्धः सोऽपि शालावधिसदृशः- इति तावद् भाष्यकार चिन्तनदीकाठुतामभिमार्थः । आवश्यकचूर्णिकार

१ गाथा ७३६ । २ गाथा ७३९ । ३ बाह्यलभे भाग्यो इत्ये क्षेत्रे य काल भावयोः । उत्याद-भवितातापि य तदुभयं चैकसमयेन ॥ ७४८ ॥

४ बाह्यत एकदिक्ता कृष्णवधियोज्वथिवाऽसंबद्धो । दुब्बाईसु भज्जनीयास्तास्तापानुपुत्रः समये ॥ ७४९ ॥

स्त्वाह- “वाहिरलंभो नाम जत्थ से ठियस्स ओहिण्णाणं समुष्णणं, तस्मि ठाणे सो ओहिनानं न किञ्चि पासइ, तं पुण ठाणं जाहे अन्तरियं होइ, तं जहा- अङ्गुलेण वा, अङ्गुलपुहुत्तेण वा, विहत्थीए वा, विहत्थिपुहुत्तेण वा, एवं जाव संखिज्जेहिं वा, असंखिज्जेहिं वा जोयणेहिं ताहे पासइ; एस वाहिरलंभो भण्णइ” अनेन भाष्योक्तस्तृतीयः पक्ष एव लिखितः, आद्यपक्षद्वयं तु किमुपलक्षणव्याख्यानाचूर्णौ द्रष्टव्यम्, आहोस्विदन्यत् किञ्चित् कारणम् ? इति केवलिनो विदन्तीति । तत्र चैवंविधे बाह्यावधावेकस्मिन् समये द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावेषु विषये उत्पादादयो भजनीया इति ॥ ७४९ ॥

कथं भजनीयाः ?, इत्याह-

उत्पाओ पडिवाओ उभयं वा होज्जं एगसमएणं । कहमुभयमेगसमये विभागओ तं न सव्वस्स ॥७५०॥

इह कदाचिदेकस्मिन् समये उत्पादो भवति- पूर्वं स्वल्पद्रव्यादिविषयो बाह्यावधिरूपकः सन् वर्धत इत्यर्थः- अधिकान् द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावान् पश्यतीति भावः । कदाचित् त्वेकस्मिन् समये हीयतेऽसौ- पूर्वदृष्टेभ्यो द्रव्यादिभ्यो हीनास्तान् पश्यतीत्यर्थः । कदाचित् उत्पाद-प्रतिपातलक्षणमुभयमप्येकस्मिन् समये भवेत्, यतो बाह्यावधिदेशावधिरयम्, ततश्च यदैवैकदिके बाह्यावधौ तिरश्चीनं संकोचलक्षणः प्रतिपातस्तदैवाग्रतो वृद्धिरूप उत्पादो भवति; यदा चाग्रतः संकोचस्तदैव तिरश्चीनं विस्तरः । एवं सान्तरानेकदिकेऽपि बाह्यावधौ यदैवैकस्यां दिश्यधिकस्यैवोत्पादस्तदैवाऽन्यस्यां प्रतिपातः । एवं च बलयाकारे सर्वतोदिकेऽपि बाह्यावधौ यत्रैव समये एकस्मिन् देशे बलयस्य विस्तराधिक्यलक्षण उत्पादस्तत्रैव समयेऽन्यस्यां दिशि बलयस्य संकोचलक्षणः प्रतिपातः; इत्यादिप्रकारेणोत्पादादयोऽत्रैकसमये भजनीयाः ।

अत्र परः प्राह- ‘कहमुभयमित्यादि’ कथमुत्पात-प्रतिपातविरुद्धधर्मद्वयलक्षणं मुभयमेकस्यैकस्मिन् समये युक्तम् ?- न घटत एवैतदिति परस्याभिप्रायः । अत्रोचरमाह- ‘विभागओ तं न सव्वस्स ति’ । इदमुक्तं भवति- यदि हि सर्वस्याऽप्यवधेर्युगपदेवोत्पाद-प्रतिपातावभ्युपगम्येयाताम्, तर्हि स्याद् विरोधः, एतच्च नास्ति, विभागतो देशतस्तदभ्युपगमात् ॥ ७५० ॥

१ बाह्यालम्भो नाम यत्र तस्य स्थितस्यावधिज्ञानं समुत्पन्नं, तस्मिन् स्थाने तस्यावधिज्ञानं न किञ्चित् पश्यति तत्पुनः स्थानं यावदन्तरितं भवति, तत्रथा- अङ्गुलेण वा, अङ्गुलपुहुत्तत्वेण वा, वितत्स्या वा, वितत्स्यावत्त्वेण वा, एवं यावत् संख्येयैर्वा, असंख्येयैर्वा योजनेनस्तावत् पश्यति, एष बाह्यालम्भो भव्यते ।

२ क. ‘य लक्षितः’ । ३ उत्पादः प्रतिपात उभयं वा भवेदेकसमयेन । कथमुभयमेकसमये विभागतस्तद् न सर्वस्य ॥ ७५० ॥ ४ घ. छ. ‘कतो दि’ । ५ घ. छ. ‘णमे’ ।

कथम् ? इत्याह—

द्वैवानलो न्व कथयद्द लंगड् विद्मद्दइ समयमन्तौ । तह कोइ ओहिदेसो से जायइ, नासए विईओ ॥७५१॥
यथा हि दवानलो यदैवैकताः शुष्ककुश स्तन्मादौ लगति दीप्यते; तदैवाज्यतो दग्धशुष्कवृणाविक्रे देवो विध्यायति निर्याति;
तथाऽस्यापि बाहावधेः सदेकत्वात् क्रोऽपि देशो जायते— द्वादमासादयति, अन्यस्तु क्रोऽपि देशस्त्वास्मिन्नेव समये नश्यति शीयते । इति
नेहेत्साद् प्रतिपात्ता युगपद् विकल्पेति ॥ इति गाथाप्रयार्थः ॥ ७५१ ॥

अथैतादेषोत्साह-प्रतिपात्तावभ्यन्तरावधौ निरूपयितुमाह—

अभिन्तरलक्ष्मी तु दुमय नरिय एगसमयेण । उप्पा पडिवाओ वि एगयरो एगसमयेणं ॥ ७५२ ॥

यस्य नैतन्त्रयेण सर्वतोभाविनोऽपेक्षान्त्र जीवोऽभ्यन्तरे वर्तते, असावभ्यन्तरावधिरुक्ता, - तच्छुभौ तत्प्राप्तौ पुनस्तदुभयं
प्रतिपात्तोऽसादृश्यं युगपदेकसमयेन नास्ति । अयं श्रम्यन्तरावधिः मदीपमभाषणलक्ष्यवधिपता ज्वेन सद् सर्वतो नैतन्त्रयेण सर्वदोऽस्तब्धो
देशरहित एकस्वरूपः, अत एवाऽपे सवद्भावविद्वेक्षावधिव्योच्यते, तथा चोक्तं शुर्णो— “ सैत्य अभिन्तरलक्ष्मी नाम जतय से तियस्त
ओहिबाणं समुपण्णं, ततो ठाणाओ आरम्भ सो ओहिबाणी निरंतरसयदं सलेज्जं वा असलेज्जं वा सिचओ ओहिणा जाणइ पासइ,
एस अभिन्तरलक्ष्मी ” इति । अस्मिन्नेवविधे एकस्मिन्नाश्रवणेऽभ्यन्तरावधौ एकस्मिन् सयये प्रतिपात्तोऽसादृश्योरेकतर एव भवति, न तु
युगपदेवोपपन्नं, सदेकत्वमसन्नात्, एकस्यैवैकदा विरुद्धपर्याययोगाच्च; तथा हि— निरावरणे सर्वतः मथते मदीपमभाषणलक्ष्ये एकस्मिन् सयये
संकोच विस्तारयोरेकतर एव भवति, न त्वेकस्यां दिशि संकोचः, अन्यस्यां तु विस्तारः, इत्येवं युगपदेकसमये संकोच-विस्तारो भवतः,
एवमत्रापीति भावः । एतदेवाह— ‘उप्पा पडिवाओ वि य’ इत्यादि ॥ इति नियुक्तिगाथायां ॥ ७५२ ॥

अथ भाष्यम्—

१ एगसमय इव युगविक्रमिणि विष्णोपमि समकाम्यता । तथा कश्चिद्विषयिणस्तस्य ज्ञायते, नश्यति द्वितीया ॥ ७५१ ॥ २ य उ ‘विश्वो’ ।

३ असावभ्यन्तरलक्ष्मी तदुभयं भाल्लोकमानयेन । तदाप्यु प्रतिपात्तोऽप्येकतर एकसमयेव ॥ ७५२ ॥

४ तदाऽभ्यन्तरावधिर्नित्यं सद्य इत्येव विद्यतासावधिज्ञानं समुपलब्ध, तथा एतान्नाश्रवण्य सोऽवधिजाणी विरुद्धासंभवं संकोचं वाऽसंकोचं वा द्वैक-
शोऽवधिना ज्ञानमिति पश्यति, एतान्नाश्रवणकारिकाः ।

अभिन्तरलक्ष्मी सा जत्थ पद्मैवपम ब्व सव्वत्तो । संबद्धमोहिनाणं अब्भंतरओऽवहीनाणी ॥ ७५३ ॥
गतार्थेव, नवरं 'संबद्धमित्यादि' अवधिज्ञानं जीवे संबद्धं सर्वतो भवति, अवधिज्ञानी त्ववधिज्ञानस्याऽभ्यन्तरतो भवतीति ॥ ७५३ ॥

अथात्रोत्पाद-प्रतिपातविधिमाह-

उप्पाओ विगमो वा दीवस्स व तस्स नोभयं समयं । न भवण-नासा समयं वत्थुस्स जमेगधम्मणेण ॥ ७५४ ॥

अभिहितार्थेव, नवरं यस्माद् वस्तुनो द्रव्यस्यैकेन धर्मेण स्वभावेन समकं युगपद् न नैव भवन-नाशौ उत्पाद-व्ययौ कदाचनानपि भवतः । न बहुलिद्रव्यं यैवैवर्जुत्वधर्मेण ऋजु प्राज्ञलं भवति, तेनैव व्येतीति युज्यते, विरुद्धत्वात् ; धर्मान्तरेण त्वेकस्यैककालमपि युज्यते उत्पाद-व्ययौ ; यथा तदेवाऽहुलिद्रव्यं यस्मिन्नेव समये ऋजुतयोत्पद्यते, तस्मिन्नेव समये वक्रतया विनश्यति, द्रव्यतया त्ववस्थितमेवाऽऽस्त इति ॥ ७५४ ॥

एतदेवाह-

उप्पाय-व्वय-धुवया समयं धम्मंतरेण न विरुद्धा । जह रिउ-वक्कंजुलिता सुर-नर-जीवत्तणांइ वा ॥ ७५५ ॥
उप्पज्जइ रिउयाए नासइ वक्कत्तणेण तरसमयं । न उ तम्मि चेव रिउयानासो वक्कत्तभवणं च ॥ ७५६ ॥

गतार्थे एव, नवरं तल्यत्ययः प्रत्येकमभिसंबध्यते, यथा ऋजुता, वक्रता, अहुलिता चेति; एतन्नितयमपि युगपद् धर्मान्तरेण न विरुद्धम् । यदि वा यथा कोऽपि मृतः साधुर्यस्मिन्नेव समये देवत्वेनोत्पद्यते तस्मिन्नेव नरत्वेन विनश्यति, जीवत्वेन पुनरवतिष्ठते । एवमिहाऽपि युगपद् धर्मान्तरेणोत्पादादयो न विरुध्यन्ते । न त्वेकैव धर्मेण युगपत् ते युज्यन्ते, तदेवाह- 'न उ तम्मीत्यादि' न पुनरेतद् युज्यते । किम् ? इत्याह- 'रिउयेत्यादि' यस्मिन्नेव समयेऽहुल्या ऋजुता जायते, तस्मिन्नेव समये तस्या ऋजुताया नाशो भवति, भाविवकत्वस्य भवनं चेति । एवं हि 'ऋजुता ऋजुत्वधर्मेणोत्पद्यते, तेनैव धर्मेण तस्मिन्नेवोत्पत्तिसमये सा विनश्यति' इत्यभ्युपगतं भवति, दूरविरुद्धं चैतत् ॥ ७५५ ॥ ७५६ ॥

१ अभ्यन्तरलक्षिः सा यत्र प्रदीपप्रभेव सर्वतः । संबद्धमवधिज्ञानमभ्यन्तरतोऽवधिज्ञानी ॥ ७५३ ॥

२ उत्पादो विगमो वा दीपस्यैव तस्य नोभयं समकम् । न भवन-नाशौ समकं वस्तुनो यदेकधर्मेण ॥ ७५४ ॥

३ उत्पाद-व्यय-धुवता समकं धर्मान्तरेण न विरुद्धा । यथा ऋजु-वाक्का-ऽहुलिता सुर-नर-जीवत्वानि वा ॥ ७५५ ॥

उत्पद्यते ऋजुतया नश्यति वक्रत्वेन तत् समकम् । न तु तस्मिन्नेवर्जुतानाशो परकत्वभवनं च ॥ ७५६ ॥ ४ क. र. ग. 'उ चेव तम्मि रि' ।

कस्य ? इत्याह—

लेखकलाभनासो जुब्जइ लामो य तरस समपुण । जइ तस्मि धेव नासो निचविण्ठे कुओ भवण ? ॥७५७॥
सन्वुप्पायाभावा तदभावे य विगमो भवे कस्स ? । उप्पाय-न्वयाभावे काऽवट्टिइ सव्वहा सुण्ण ॥७५८॥

लघ्व आत्मनो लाभः सत्ता येन तद्व्यात्मलार्थं प्राप्तसत्कारकं, तस्यैवेत्ययं यत्तस्य वस्तुनो नासो युज्यते । न ज्ञानासादितसत्कारकस्य स्वरविषयस्य विनाश इति वस्तु युज्यते । आत्मलाभस्य तस्य वस्तुनः समयेन भवति । यदि च यस्मिन्नेव समये ऋश्रुत्वयथेण ऋश्रुता समुत्पद्यते, तस्मिन्नेव समये तेनैव धर्मेण सा विनाशयतीत्यभ्युपगम्यते, तर्हि यं सर्ववैपोरप्यभावाद् नित्यविनष्टे कदाचिदप्यनवाप्तात्म-लाभे वस्तुनि कृतो भवनं सत्कारूपम् ?— न कुतश्चिदित्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह— 'सन्वुप्पायेत्यादि' तत इत्य सर्वदैव विनाशाया-तत्पाद् नित्यमेव च वस्तुनामुत्पादाभावः प्रसजति, तथाच सति कस्य विगमो विनाशो भवेत् ?; यदि हि किञ्चिदुत्पन्नं स्यात् तदा तस्य कदाचिदपि विनाशो युज्येत, इतरथा तु कस्य विनाशः ? इति भावः । उत्पाद व्यायाभावे च 'काञ्चिद्वि ति' काऽवस्थितिः ?; तथाहि— यदुत्पाद-व्ययशून्यं तस्याऽवस्थितिरपि नास्ति, यथा स्वरविषयस्य, तच्छून्यं च वस्तुक्त्युत्तरेभवतः समापतति, इति कुतस्त-स्याऽवस्थितिः ? । एवं च सति सर्वथा शून्यं जगत्त्रयमिदं मामोति; तथाहि— उत्पाद-व्यय-श्रौण्यपरहितं वस्तु नास्त्येव, सत्त्वापर्योगात्, स्वरविषयवदिति ॥ ७५७ ॥ ७५८ ॥

अयाप्रोतननिर्मुक्तगाथासंयन्धं भाष्यकारः स्वत एव कुर्वन्नाह—

देव्वार्द्धं तिप्पु पुव्व भणित्तो परोप्परनिबधो । इह वव्वस्स गुणेण भण्णइ दव्व्यासित्तो ज सो ॥७५९॥

अत्रैव पूर्वं 'संवेज्ज मणोदब्बे भागो लोमपल्लियस्स योपब्बो' इत्यादिना द्रव्य क्षेत्र-काललक्षणत्रयस्य परस्परनिबन्धो-ऽभिहितः । इह उत्पाद प्रतिपादद्वार एव प्रसङ्गतो द्रव्यस्यैव गुणेन सहाऽयमुत्पद्यते, न तु क्षेत्र कालयोः, यतो द्रव्याश्रितोऽसौ, न तु क्षेत्र-कालाश्रितः ॥ इति गाथासप्तकार्यः ॥ ७५९ ॥

१ स्वध्यात्मलाभनासो युज्यते काऽभावः तस्य समयेन । यदि तस्मिन्नेव नासो नित्यविनष्टे कृतो भवतवत् ॥ ७५७ ॥

सर्ववैपोरप्यभावात् तदभावे च विगमो भवेत् कस्य ? । उत्पाद-व्ययाभावे काऽवस्थितिः तस्या यदुत्पत् ॥ ७५८ ॥ १ क ग 'युज्यते इ' ।

३ मन्वादीनां प्रमाणं पूर्वं भणितं परस्परनिबन्धः । इह द्रव्यस्य गुणेन भवत्येव द्रव्याश्रितो भवति ॥ ७५९ ॥ ४ गाथा ११९ ।

तदेवाह-

दृग्वाओ असंखेजे संखेजे यात्रि पज्जवे लहइ । दो पज्जवे दुगुणिए लहइ य एगाओ दृग्वाओ ॥७६०॥

इदं परमाण्वादि द्रव्यमेकं पश्यन्नवधिज्ञानी तत्पर्यायानेकगुणकालकादीन् उच्छृणुतोऽसंख्येयान्, विमध्यमतः संख्येयाँल्लभते प्राप्नोति, पश्यतीति तात्पर्यम् । जघन्यतस्तु द्वौ पर्यायौ द्विगुणितवेकसाद् द्रव्याल्लभते- सामान्यतो वर्ण-गन्ध-रस-स्पर्शलक्षणान्श्चतुरः पर्यायान् जघन्यत एकास्मिन् द्रव्ये पश्यति, न त्वेकगुणकालकादीन् बहूनित्यर्थः । एकद्रव्यगताल्लुच्छृणुतोऽप्यनन्तपर्यायान् न पश्यति, किन्त्वसंख्येयानेव; अनन्तेषु द्रव्येषु समुदितैर्बन्तान्स्थान् पश्यत्येव ॥ ७६० ॥

अथ भाष्यम्-

एगं दव्वं पेच्छं खंधमणुं वा स पज्जवे तस्स । उक्खोसमसंखिजे संखिजे पेच्छए कोइ ॥ ७६१ ॥

दो पज्जवे दुगुणिए संव्वजहणेण पेच्छए ते य । वण्णाई य चउरो नाणंते पेच्छइ कयाइ ॥ ७६२ ॥
गतार्थे एव ॥ ७६१ ॥ ७६२ ॥

॥ अवसितंश्रुतंपाद-प्रतिपातद्वारम् ॥

अथ ज्ञान-दर्शन-विभङ्गलक्षणद्वारत्रयं युगपदभिधित्सुराह-

सांगारमणगारा ओहि-विभंगा जहणया तुष्ठा । उवरिमगेवेज्जेसु परेण ओही असंखेज्जो ॥ ७६३ ॥

इहाऽवधिचिचारे प्रस्तुत एतच्चिन्त्यते यदुत- किमिह ज्ञानम्?, किं वा विभङ्गः?, को वा विभङ्गः?; किं वा परस्परतस्तुल्यम्, अधिकं च? इति । तत्र यो वस्तुनो विशेषरूपग्राहकः स साकारः, स च ज्ञानमिष्टं सम्यग्दृष्टेः; मिथ्याहृष्टुं स एव विभङ्गज्ञानम् । यस्तु सामान्यरूपग्राहकः, अयमनाकारः; विशिष्टाकाराग्रहणात्; स च दर्शनम् । तदिहाकाराग्रहणात्; साकारग्रहणेनाऽवधिज्ञानं गृहीतम्, अनाकारग्रहणेन

१ द्रव्यादर्शलेयान् संख्येयाँल्लभते । द्वौ पर्यायौ द्विगुणितौ लभते कैकस्माद् द्रव्यात् ॥ ७६०-॥

२ एकं द्रव्यं प्रेक्षमाणः स्फुटमणुं वा स पर्यवाँस्तस्य । उच्छृणुतोऽसंख्येयान् संख्येयान् प्रेक्षते कश्चिद् ॥ ७६१ ॥

द्वौ पर्यायौ द्विगुणितौ सर्वजघन्येन प्रेक्षते ताँश्च । वर्णादीँश्च चतुरो नाऽनन्तान् प्रेक्षते कयाचित् ॥ ७६२ ॥ ३ य. छ. 'संखेजे' ।

४ साकाराऽनाकारावधि-विभङ्गौ जघन्यौ तुष्ठा । उपरिमपेवेज्जेसु परेणऽप्यधितस्तुल्येयः ॥ ७६३ ॥

त्ववधिदर्शनम्, विभङ्गद्वयेन तु विभङ्गज्ञानम् । अत एव ज्ञान दर्शन-विभङ्गलक्षणं द्वारप्रथमिदं भवति । तत्र चावधिज्ञान दर्शने, तथा विभङ्गज्ञाने, तस्य च संबन्धि यत् केषाञ्चित्काम्येनाऽवधिदर्शनम् ; ते च पृथक् संस्थाने ; परस्परापेक्षया परस्थाने चाऽऽवधि विभङ्गयो-
 र्ज्ञान-दर्शने भवनपतिदेवस्य आरभ्य यादुपरितनप्रेषकविमानानि तावत्, जयन्यास्यामारभ्य यावदुपरियग्नैवेकविमानोचितावधि वि-
 भङ्गेऽस्मिन् भवनपतिदेवस्य आरभ्य यादुपरितनप्रेषकविमानानि तावत्, इत्युक्तं भवति- भवनपतिदेवस्य आरभ्य यावदुपरितनप्रेषकवि-
 मानवासिनो देवास्तावद् धे ये जयन्त्यतुल्यास्थितयो देवास्तत्तत्सन्धिर्धनी जयन्त्ये अवधि विभङ्गज्ञान-दर्शने' सैत्रादिरूपं विषयमाश्रित्य पर-
 स्परतस्तुल्ये भवताः ; पथ्यन्त्यतुल्यास्थितीनां च मध्यमे ते तथैव तुल्ये भवताः ; उत्कृष्टतुल्यस्थितीनां तुल्ये ते तथैव तुल्ये भवताः ।

'परेण ओषी असत्वेऽजो' सि' प्रैवेकविमानेभ्यस्तु परतोऽनुचरविमानेभ्यश्चिदर्शनरूपोऽवधिरेव भवति, न तु विभङ्गज्ञानम्, सिध्याद्येरेव तत्सद्भावात्, अनुचरपुरेणु च सिध्याद्येरेवाभावात् । स चाऽनुचरपुरावधिः सैत्रतः कालतद्भाऽसत्त्वैयोऽसत्त्वैर्यावधिपयो भवति, द्रव्यभावंस्त्वन्ताविषय इति । इह च तिर्यग्-भुज्याणां तुल्यस्थितीनामपि क्षयोपसप्ततोग्र-मन्दतादिकारणवैचिभ्यात् सैत्र काल-
 विषयेऽप्यवधि विभङ्गज्ञान-दर्शनयोर्विचित्रता, न पुनस्तुल्यैवैव, इतीह देवेभ्येव तयोरियं प्रतिपादितेति विभावनीयम् ॥ इति नियुक्ति-
 गाथार्यः ॥ ७६३ ॥

-अथ भाष्यम्-

सैवित्सेस सागार त नाण, निव्वित्सेसमणगार । त वसणं ति ताइ ओहि-विभगाण तुछाईं ॥ ७६४ ॥

आरब्ध जहण्णाओ उवरिमगेवेज्जगावसणाण । परओऽग्रहिणाण विय न विभगमसंलय त च ॥ ७६५ ॥
 गतार्ये एव ॥ ७६४ ॥ ७६५ ॥

॥ गतं ज्ञान-दर्शनं विभङ्गद्वारप्रथम् ॥

अथ देशद्वाराभिधानायाह-

नेरइय-देव-तित्थकरा य ओहिस्सवाहिरा होंति । पासंति सब्बओ खलु सेसा व्हेसेण पासंति ॥ ७६६ ॥

१ क ग 'दे अ' । २ क ग 'खल्ल' । ३ सविसोर्षं ताच्छरा इत्यकारं, भित्तिताच्छरात्कारम् । तद् एवमिति ते अवधि विभङ्गवेत्तुल्ये ॥ ७६४ ॥

आरब्ध जहण्णाओ उवरिमगेवेज्जगावसणाणम् । परओऽग्रहिणाणमेव च विभङ्गोऽसत्त्वकं तच्च ॥ ७६५ ॥

४ नेरइय-देव-तित्थकरायापेराणाया भवन्ति । पासंति सर्वतः खलु सेसा व्हेसेण वसन्ति ॥ ७६६ ॥

नारकाः, देवाः, तीर्थङ्कराश्चाविज्ञानस्याज्वाला भवन्ति, अवश्युपलभ्यस्य क्षेत्रस्यान्तर्वर्तन्ते, अभ्यन्तरवर्तिन एव भवन्तीत्यर्थः। अत एवाज्वालावयव एवैते प्रतिपाद्यन्ते, अवधिप्रकाशितक्षेत्रस्य मदीपा इव निवृत्तिप्रथमापटलस्य नैते वहिर्भवन्तीत्यर्थः। तथाऽत्रधिना पश्यन्त्यलोकयन्ति, खलुशब्दस्याऽवधारणार्थत्वात् सर्वत एव सर्वास्त्रिव दिक्षु विदिक्षु च, न तु देशत इत्यर्थः। शेषास्तिर्यग्-मनुष्या देशेनेत्येकदेशेन पश्यन्ति। तत्र वाक्यावधारणविधेरेष्टतः प्रष्टतेः शेषा एव देशतः पश्यन्ति, न तु शेषा देशत एवेति द्रष्टव्यम्, शेषास्तिर्यग्-मनुष्याः सर्वतो देशतश्च पश्यन्तीति भावः। अथवा पूर्वार्धमन्यथा व्याख्यायते- नारक-देव-तीर्थङ्करा अवधेरवाहा भवन्तीति कोऽर्थः?—अत्रविज्ञानवन्त एवाऽपी भवन्ति, अत्रविज्ञानं नियमेन तेषां भवतीत्यर्थः। तत्र क्रिमयी तेनाऽत्रधिना सर्वतः पश्यन्ति, देशतो वा?, इति संशये सत्याह—‘पासंति’ इत्याद्युत्तरार्थम्। अस्य व्याख्या तथैव ॥ इति निर्युक्तिगार्थः ॥ ७६६ ॥

अथ प्रथमं व्याख्यानं तावद् भाष्यकारोऽप्याह—

ओहिणाणक्खेत्तब्भंतरगा होंति नारयाईया । सव्वदिसोऽत्रहिविसओ तेसिं दीवप्पभोवम्मो ॥ ७६७ ॥

उक्तार्थेव ॥ ७६७ ॥

चालना-प्रत्ययस्थाने ग्राह-

अम्बिन्तर च्चि भणिण् भण्णइ पासंति सव्वओ कीस ? । ओयइ जमसंतयदिसो अंतो वि ठिओ न सव्वत्तो ॥७६८॥

नन्वधेरवाहा भवन्ति, इत्यवश्युपलब्धक्षेत्रस्याभ्यन्तरे नारकादयो वर्तन्त इति प्रथमपक्षे व्याख्यातम्। एवं चोक्ते सति ‘पश्यन्ति सर्वतः’ इति क्रिमर्थं भण्यते?; ये तत्रविप्रकाशितक्षेत्रस्य मध्ये वर्तन्ते, ते सर्वतः पश्यन्त्येव, इति गतार्थत्वादतिरिच्यत एवे-दमिति पराभिप्रायः। अत्र ग्रहिराह—‘ओयईत्यादि’ संतता निरन्तरालाः सर्वा दिग्-विद्विग्लक्षणा दिशः प्रकाशविषयभूता यस्या-ज्वधेरसौ संततादिक्कोऽधिरवाहावधिरित्यर्थः, न विद्यते संततादिक्कोऽत्रधिर्यस्याऽसावसंततादिक्कोऽधिमानं वाद्यावधियुक्तः साश्चादिरि-त्यर्थः। अयं यस्माद् ‘न ओयइ च्चि’ न पश्यति, क्रयम्?, सर्वतः। कथंभूतः सन्?, इत्याह—अवधियोतितक्षेत्रस्याऽन्तर्पञ्चेऽपि स्थितः, तस्मात् कर्तव्यं ‘पासंति सव्वओ खलु’ इति। इदमुक्तं भवति—‘फंडुही वाऽह्वाऽसंचदो’ इत्यनेन ग्रन्थेन यः प्राक् प्रतिपादितो

१ अवधिज्ञानक्षेत्रान्तराला भवन्ति नारकादिकाः। सर्वदिक्कोऽधिरित्यप्यस्तेषां दीपप्रभोपपत्त्यः ॥ ७६७ ॥ ३ क.ग. ‘संशित’।

३ अभ्यन्तर इति शण्डिले भण्यते पश्यन्ति सर्वतः कस्मात्?। पश्यति सम्यग्गतदिक्कोऽन्तरसि स्थितो न सर्वतः ॥७६८॥ ४ क.ग. ‘सिद्ध’। ५ गार्था ७६६। ६ गार्था ७४९।

द्विविधो वाद्यावधिः कङ्कवावधिः, असंबद्धबलयाकारश्लेषप्रकाशकावधिचेत्यर्थः, तद्वाच्यं साध्यादिरचच्युपलब्धश्लेषस्थान्तःस्थितोऽपि न सर्वतः पश्यति, अन्तरालाऽऽर्शनात् । अतस्तद्भवच्छेदार्थं कर्तव्यं 'पश्यन्ति सर्वतः' इति । आह- नन्यपमसततदिकावाधेर्वाद्यावधियेव न भवति, वाद्यावधितेनैव मात्र प्रतिपादितत्वात्, तत् किमेतद्व्यवच्छेदपरं 'पासति' इत्याद्युपादानेन । सत्यम्, समयपरिभाषितवाद्यावधित्वमत्र नास्ति, लोकरूढ त्ववधिप्रकाशितश्लेषप्रमथ्यवर्तित्वमात्रमत्रापि विद्यते, इत्येतद्व्यवच्छेदार्थं 'पासति' इत्यादि स्थितम् । इत्यलपिस्तरंयेति ॥७६८॥

अथ द्वितीयव्यारूपानं, तत्र मेर्यं चार-

'निययावहिणो अर्बिमतर चि वा संसयावणोयस्य । तौ सव्वओऽभिहाण होड किमन्भितरग्गवृण ॥७६९॥
'वा' इत्यवधार्यं, स च व्याख्यानान्तरमूचकः । वउ नारकादयोऽवधेरवाद्या अभ्यन्तरा भवन्तीति कोऽर्थः?, इत्याह- नियतावधयो नियमैर्नैवावधिरभवत्येवेति । तर्हि 'पासति' इत्यादि किमर्थम्?, इत्याह- 'ससयावणोयस्य ति' 'किमेते देशतः पश्यन्ति, आहो-स्विद् सर्वतः' इत्येवभूतससयावणोदार्थं 'पश्यन्ति सर्वतः खलु' इति वाक्यशेषः । यद्येवम्, ततः ससयावणोदार्थं सर्वतोऽभिधानमेवा-ऽस्तु, किमभ्यन्तरग्रहणेन ? इति ॥ ७६९ ॥

अत्रोचरमाह-

'अर्बिमतर चि तेणं निययावहिणोऽवसेसया भइया । भवपञ्चायाइवयसा सिद्धे कालस्स नियमोऽय ॥७७०॥

यदि सर्वतोग्रहणेन नारकादीनां देशदर्शनं निराकृत्य सस्यो निरस्त इति द्रुपे, तेन तर्हि योः प्रेरक ! 'अभ्यन्तरा अयादावा' इत्यनेन नियतावधयो नियमेनाऽवधियन्तौ नारक देव-तीर्थकरा', अवशेषास्तु त्रियेण प्रलुप्या भजनीयाः- अवधियुक्तास्तद्द्रहिता वा भवन्तीति प्रतिपादितं द्रष्टव्यम् । सर्वग्रहणेन हि सर्वदेशदर्शनविषय एव संदेहो निवर्त्यते, नियतावधित्वं पुनरमीयो न लभ्यते; अतस्तस्माद्विपादनार्थम्, 'अवधेरवाद्या भवन्ति' इत्येतद् वचनमिति भावः । तत्रैतद् स्यात् "भैवपत्ययो नारक देवानाम्" इत्यादिवचनात्, यथा "तीर्हि नाणेहिं सभग्गा तित्ययरा जाव हंति गिहवासे" इत्यादिवचनाच्च सिद्धमेव नारक-देव-तीर्थकराणां नियतावधित्वम्; तत्रि-

१ नियतावच्छेदोऽभ्यन्तरा इति वा ससयावणोपपत्त्यर्थम् । एता सर्वतोऽभिधानं भवतु किमभ्यन्तरमवगमम् ? ॥ ७६९ ॥

२ अत्रयन्तरा इति तेन नियतावधयोऽवच्छेपका भावना । अत्रयन्तरादिवचनात् सिद्धे कालस्स नियमोऽयम् ॥ ७७० ॥

३ ससयावच्छेदे १,२२१ ४ श्रीभिक्षानेन समामासीर्षेकरा वावत् भवन्ति पुरुरवासे ।

मनेन ? , इत्याशङ्क्याह- भवप्रत्ययादिवचसा सिद्धेऽमीषां नियतावधित्वे 'ओहिस्सवाहिरा हौंति' इति कालस्य नियमोऽयं विधीयते । इदमुक्तं भवति- भवप्रत्ययादिवचनात् सिध्यति नियमेन नारकादीनामवधिपत्रम्, परं न ज्ञायते- 'किमाभवक्षयमपीपामवधिर्भवति, आहोस्वित् कियन्तमपि कालं भूत्वाऽसौ प्रतिपततीति ? । ततश्च 'ओहिस्स वाहिरा हौंति' इत्यनेन कालनियमः क्रियते- सर्वदा सर्व-कालमपीषामवधिर्भवति, न त्वन्तरालेऽपि प्रतिपततीति । आह- यद्येवम्, तीर्थकृतां सर्वकालावस्थायित्वमवधेर्विरुध्यते, केवलोत्पत्तौ, तदभावात् । न, तेषां केवलोत्पत्तावपि वस्तुतस्तपरिच्छेदस्याऽप्यनष्टत्वात्, सुतरां केवलज्ञानेन संपूर्णानन्तयमतिमकत्रस्तुपरिच्छित्तेः, छत्रस्थकालस्य वा विवक्षितत्वाददोषः । इत्यलं विस्तरेणेति ॥ ७७० ॥

'सेसा देसेण पासंति' इत्येतद् व्याखिल्यासुराह-

'सेस् चिय्र देसेणं न उ देसेणेव सेसया किंतु । देसेण संव्वओ वि य पेच्छंति नरा तिरिक्खा य ॥७७१॥
गत्तयैव ॥ इति गाथापञ्चकार्यः ॥ ७७१ ॥

॥ गतं देशद्वारम् ॥

अथ क्षेत्रद्वारमधिधित्सुराह-

'संखेज्जमसंखेज्जो पुरिसमबाहाए खेत्ततो ओही । संबद्धमसंबद्धो लोगमलोगे य संबद्धो ॥ ७७२ ॥
'खेत्तओ ओही संबद्धमसंबद्धो चि' इह क्षेत्रतोऽवधिरवधिमति जीवे प्रदीपे प्रभापटलमिव संबद्धो लघो भवति-जीवावष्टब्ध-क्षेत्रादारभ्य निरन्तरं द्रष्टव्यं वस्तु प्रकाशयतीत्यर्थः । कश्चित् पुनरतिप्रकृतमोव्याकुलान्तरालवर्तिप्रदेशशुद्धिष्य दूरस्थितभित्त्यादि-प्रतिफलितमदीपमभेव जीवेऽसंबद्धो भवति । कया हेतुभूतयाऽसंबद्धः ? , इत्याह- मकारस्याऽलाक्षणिकत्वात् 'पुरयावाधया' इति-पूर्णाः सुख-दुःखानामिति पुरुषः, पुरि शरीरे शयनाद् वा पुरुषो जीवः, अवाधनमवाधान्तरालमित्यर्थः, पुरुषादवाधा पुरुषावाधा तथा हेतुभूतयाऽसंबद्ध-इति हेत्वर्थे तृतीया ।

स च संबद्धोऽसंबद्धश्चाऽवधिः क्षेत्रतः कियान् भवति ? , इत्याह- संख्ययोऽसंख्येयश्च-योजनापेक्षया संख्येयानि, असंख्ये-

१ गाथा ७६६ । २ शेषा एव देवेन न ए देवेनैव शेषकाः, किन्तु । देवेन सर्वतोऽपि च संख्यन्ते नरास्तिर्यज्जथ ॥ ७७१ ॥

३ संख्येयोऽसंख्येयः-पुरुषाऽवाधया क्षेत्रतोऽवधिः । संबद्ध-ऽसंबद्धो लोकेश्लोके च संबद्धः ॥ ७७२ ॥

यानि वा योजनानि प्रत्येकं भवतीत्यर्थः । कथा सर १, इत्याह- 'दुरुपावाधया' इत्येवं सहाय्यवृत्तीयया पुरुपावाधापवमत्रापि योज्यते; न केवलमर्थविः संख्येयानि, असंख्येयानि वा योजनानि भवति, किं तर्हि ?, पुरुपाधन्तरालरूपा धाया साऽख्येयान्यमाना भवतीत्यर्थः । इदं चान्तरमसपद एवाऽवधौ भवति, न तु संबद्धे, तत्र संबद्धत्वेनैव तदसंभवात् । इह चासबद्धेऽप्युपाधन्तरे च चतुर्भक्तिका-संख्येयमन्तर संख्येयोज्यविः, सख्येयमन्तरमसख्येयोज्यविः, असंख्येयमन्तरं संख्येयोज्यविः, असख्येयमन्तरमसख्येयोज्यविः; इत्येवं चत्वारोऽपि भङ्गकाः सम्भवन्ति । सबद्धे त्ववधौ विकल्पाभावः, तदुत्पानहेतोरन्तरालक्षणस्य द्वितीयपदस्य तत्राभावादिति ।

अयं चावधिलोकेश्लोके च सबद्धोऽपि भवति, इत्याह- 'लोगमलोगे य सबद्धो चि' इह लोकचन्द्रेन लोकान्तो घृबते । अत्रापि च भङ्गचतुष्टयम्- तत्र यो लोकप्रमाणविधिः स पुरुषे सबद्धो भवति, लोकान्ते च; यस्तु लोकदेशवर्ती अल्पन्तरविधिः स पुरुषे सबद्धो न लोकान्ते; लोकान्तेऽसंबद्धो न पुरुष इति शून्योऽय भङ्गः, यो हि लोकान्ते संबद्धः स पुरुषे नियमात् सबद्ध एव भवति, न त्वसपद इत्येतद्भङ्गसांभवः; न लोकान्ते नापि पुरुषे सबद्धो बाधविधिः; यस्तुल्लोके सबद्धः स पुरुषे संबद्ध एव भवतीति तत्र भङ्गकाभावः ॥ इति निर्युक्तिगार्थः ॥ ७७२ ॥

अथ भाष्यम्-

१ ओही पुरित्से कोई संबद्धो जह पभा व दीवगिम् । दूरंघयारदीवयवरिसणमिव कोइ विच्छिण्णो ॥७७३॥

२ सखिज्जमसंखिज्ज देहाओ खित्तमतर काउ । सखेज्जा-ऽसखेज्ज पेच्छइ तदंतरमवाहा ॥ ७७४ ॥

सबद्धा-ऽसबद्धो नर-ल्योयेतसु होइ घटमगो । सबद्धो उ अलोए नियमा पुरित्से वि सबद्धो ॥ ७७५ ॥

तिस्रोऽपि गतार्थः, नवरं दूरान्धकारे भिष्यादियतिफलितदीपकस्य दर्शनं तदिव विच्छिन्नः । 'तदन्तरमवाह चि' तयोर्देहा ज्ज-विधिकाग्रयणेश्चयोरन्तर तदवायोच्यत इति ॥ ७७३ ॥ ७७४ ॥ ७७५ ॥

॥ अवसितं सेवद्वारम् ॥

१ क.ग 'वधे' सं । २ क.ग 'नन्दि कि' । ३ अवधिः पुरुषे कश्चिद् संबद्धो यथा मनेच इति । दूरान्धकारदीपकरात्मनोऽपि कश्चिद् विच्छिन्नः ॥ ७७३ ॥

संख्येयतासंख्येयप देहाए क्षेत्रमन्तर कृत्वा । संख्येया-ऽसख्येयं प्रकृते सख्येयतासंख्येय ॥ ७७४ ॥

सबद्धाऽसबद्धो नर-लोकान्तयोर्भवति चतुर्भङ्गः । सबद्धल्लोके नियमात् पुरुषेऽपि संबद्धः ॥७७५॥ ४ प. ७ 'संख्येय'

गैड-नेरइयार्इया हेडा जह वणिण्या तेहव इहं । इड्ढी एसा वणिज्जइ चि तो सेसियाओ वि ॥७७६॥

गतिर्नरकगत्यादिका, आदिशब्दादपरोऽयीन्द्रियादिद्वारकलापः प्राक्प्रतिपादितस्वरूपोऽत्र परिगृह्यते । ततश्च नारकादिगत्यादि-
द्वाराणि यथाऽथस्ताव पूर्वं मतिज्ञानप्ररूपणप्रस्तावे 'गैड-इंदिए य काए जोए वेए कसाय-लेसासु, सम्मत्त-नाण-' इत्यादिना, तथा 'संत-
पयपरूवणया दंबवपमाणं च' इत्यादिना च प्रतिपादितानि तथेहाप्यवधिमरूपणार्थां वक्तव्यानि, यस्तु विशेषस्तं भाष्यकारः स्वयमेव
वक्ष्यति । एषा चावधिज्ञानलक्षणा ऋद्धिः सिद्धान्ते वर्ण्यते, इत्यतोऽनेन संबन्धेन शेषा अय्यामपौपध्यादिका ऋद्धयोऽत्र वर्ण्यन्ते ॥
इति निर्युक्तिगार्थः ॥ ७७६ ॥

अथ गत्यादिद्वारेषु चिन्त्यमानस्याऽवधिज्ञानस्य मतिज्ञानाद् यो विशेषस्तं भाष्यकारः प्राह—

*जे पडिवज्जंति मइं तेऽवहिनाणं पि समहिआ अण्णे । वेय-कसायार्इया मणपज्जवनाणिणो चेव ॥७७७॥
सम्मा सुर-नेरइयाऽणाहारा जे य होंतिपज्जत्ता । ते च्चिय पुव्वपवण्णा वियलाऽसण्णी य मोत्तूणं ॥७७८॥

ये मतिज्ञानस्य प्रतिपत्तारः प्रागुक्ताः, इहाऽवधिज्ञानस्याऽपि प्रतिपत्तारस्त एव द्रष्टव्याः, केवलमत्राधिका अन्येऽपि केचित्
तेऽवगन्तव्याः; तद्यथा— 'वेय-कसायार्इय चि' वेदातीताः कपायातीताश्च— अवेदका अकपायिणश्चेत्यर्थः, तथा, मनःपर्यायज्ञानिनश्च,
इत्येते मतिज्ञानस्य पूर्वप्रतिपन्ना एवोक्ताः, इह त्वधेरमी प्रतिपत्तारोऽपि भवन्ति; यतः श्रेणिद्वये वर्तमानानामवेदकानामकपायार्थां च
केपांचिदवाधिज्ञानमुत्पद्यते, येषां चातुत्पन्नावधिज्ञानानां मति-श्रुतचारित्रवतां मथममेव मनःपर्यायज्ञानमुत्पद्यते, ते मनःपर्यायज्ञानिनोऽपि
केचित् पश्चादवधिज्ञानस्य प्रतिपत्तारो भवन्ति । अपरं च, अनाहारका अपर्याप्तकाश्च मतिज्ञानस्य पूर्वप्रतिपन्ना एवोक्ता न तु प्रति-
पद्यमानकाः, इह तु येऽप्रतिपत्तितसम्यक्त्वात्तिर्यङ्-भ्रमुण्येभ्यो देव-नारका जायन्ते तेऽवधिज्ञानस्य प्रतिपद्यमानका अपि प्राप्यन्त
इत्याह— सम्मा सुर-नेरइयाऽणाहारा जे य होंतिपज्जत्त चि' । ननुक्तः प्रतिपद्यमानकेषु विशेषः, पूर्वप्रतिपत्तेषु तु का वार्ता ?

१ गति-नैरयिकादिका अधस्ताद् यथा यर्णितास्तत्रैवेह । ऋद्धिरेषा वर्ण्यत इति ततः कोटिका अपि ॥ ७७६ ॥ २ गाथा ४०५ । ३ गाथा ४०६ ।

४ ये प्रतिपद्यन्ते मतिं तेऽवधिज्ञानमपि समधिका भन्त्ये । वेद-कपायातीता मनःपर्यायज्ञानिनश्चेत् ॥ ७७७ ॥

सम्यक्सित्तयः सुर-नैरयिका अनाहारा ये च भवन्त्यपर्याप्ताः । त एव पूर्वप्रपन्ना विकल्पा-ऽसंज्ञिनश्च मुत्त्या ॥ ७७८ ॥

इत्याह- 'ये विप पुनरवर्णन्त्यादि' य एव मतिज्ञानस्य पूर्वप्रतिपक्षा उक्ता अथपिज्ञानस्याऽपि न एव द्रष्टव्याः । किं सर्वथा ? न, इत्याह- 'विपत्तेरपार्ति' विकल्पोद्विगन् असंश्लेषश्चेन्द्रियाद्यं श्रुतोरपर्या । एते हि साव्यादनसम्पन्नरूपयो मतिज्ञानस्य पूर्वमतिपक्षा उक्ता, अत्रपेस्तु न प्रतिपद्यमानता नापि पूर्वमतिपन्ना अच्यन्तीति भावः ॥ इति गायत्र्यार्याः ॥ ७७७ ॥ ७७८ ॥

॥ अत्रसितं गत्यादिद्वारम् ॥

अथ वेपथीर्णैरितिगुप्ताह-

अंगोसोसहि त्रिप्योसहि त्रेलोसहि जेछभोसहि चैव । सभिन्नसोय उजुमइ सब्योसहि चैव बोधव्यो ॥७७९॥

धारण आसीत्रिसा केऽली य मणनाणिणो य पुब्बधरा । अरहंत-चफनटी बलदेवा धासुदेवा य ॥७८०॥

गयाऽऽर्पणमार्गः संसर्गनवित्यर्थः, स एवोपपिर्वस्याऽऽज्ञानमार्गपरिधिः, कुरादित्यस्यार्थमात्रादेव व्याध्ययनपनसमर्थो कश्चि-
सतिपमतोरेभेदोपपारम्भं सागुरोवाऽऽर्पणपरित्यक्तः । 'विप्योसहि सि' मूत्र दुरीपयोरपर्ययो विमुहुच्यते । अन्ये तादृश- विद् उपासः,
मेति असवणम् । तेलः श्लेष्मा, गृहो मन्मः, औपधिद्यन्देन समासकरणादिकं शेषेव, युगन्याश्रिते विद्यादयस्तद्विधमर्ता द्रष्टव्याः । इह
पाठ्याने परं वा रोगापनपनपुद्धता पिडादिभिः सृजतः साधोस्तद्रोगापणमो द्रष्टव्यः, मायुक्ताऽऽर्पणमविपरपि दरीरेकदेवे सर्वस्मिन् वा
दरीदे तद्वृत्तयमे, तेन यास्थानं परं वा व्याख्ययणमयुद्धता परामुद्गतस्तदगमो द्रष्टव्यः । 'सभिन्नसोय सि' यः सर्वताः संसर्गपि नरीदेवेः
गृणोति स तंभिन्नधोताः । भगवा, धोतासीन्द्रियाणि सभिन्नान्यैकैकम् । सर्वपरिचर्यस्य स तथा, एकरुणेणापीन्द्रियेण समस्तापरेन्द्रियगम्यान्
रिपयान् यो मृणत्यङ्गञ्जति स सभिन्नधोता इत्यर्थः । अथवा, धोतासीन्द्रियाणि सभिन्नानि परस्परत एकरूपतामापन्नानि यस्य स
तथा, धोत्रे यद्गुःकार्यकारित्वागधूप्यतामापन्नम्, चक्षुरपि धोत्रकार्यकारित्वान् तद्वृत्ततामापन्नम्, इत्येवं संभिन्नानि धोतासि
सर्वोपपि परस्परेन्द्रियाणि यस्यासौ संभिन्नधोता इति भावः, इत्यत्रापि स एवाऽर्थः । अथवा, द्वादशयोगनस्य चक्रवर्तिकदकस्य
युगपद् दृषाणस्य, तदूर्ध्वसंघातस्य वा युगपदास्फान्यमानस्य संभिन्नौष्ठसणतो रिगानतश्च परस्परतो विभिन्नान् जननिचइससुरथान्
अह-भेरी भागक द्वादशद्वयसमुत्थान् वा युगपदेव दृष्टवन् दृग्दान् याः गृणोति स संभिन्नधोताः । एवं च संभिन्नधोतुललविपरवि

१ भावमीर्यधिकुनोतसि संस्योपिर्णोपचिधैव । संभिन्नधोता भगवतिः सर्वविधैव बोधव्यः ॥ ७७९ ॥

२ तापता धार्तादिय केवलिनश्च मनोदानिनश्च एवपराः । अह-ककवर्तिके कलेके वायुरेकाश्च ७८० ॥

ऋद्धिरेवेति । 'उजुम्ह चि' ऋज्वी प्रायो घटादिसामान्यमात्राहिणी प्रतिः ऋजुमतिः, विपुलमत्यपेक्षया किञ्चिद्विद्युत्तरं मनः-पर्यायज्ञानमेव । 'सम्बोसहि चि' सर्व एव विद्-मूत्र-केश-नखाद्योऽवयवाः सुरभयो व्याध्यपनयनसमर्थत्वाद्दोषधयो यस्य स सर्वोपधिः, अथवा, सर्वा आमर्षोपध्यादिका औपधयो यस्यैकस्यापि साधोः स तथा । एवमेते ऋद्धिविशेषा बोद्धव्याः ।

तथा 'चारण चि' अतिशयवद्गमनाऽऽगमनरूपचारणाः सातिशयगमनाऽऽगमनलब्धिसंपन्नाः साधुविशेषा एव । ते च द्विविधाः— विद्याचारणाः, जङ्गाचारणाश्च । तत्र विद्या विवक्षितः कोऽप्यागमस्तत्प्रधानशरणो विद्याचारणः । अस्य च यथाविधि सातिशयपल्लक्षणेन तपसा सर्वदैव तपस्यतो विद्याचरणलब्धिरुत्पद्यते, तथा चासावित एकेनोत्पातेन मातृपोत्तरपर्वतं गच्छति, चैत्यानि च तत्र बन्दते । ततो द्वितीयेनोत्पातेन नन्दीश्वरनामानमष्टमद्वीपं गत्वा चैत्यानि बन्दते । तत एकेनोत्पातेन प्रतिनिष्ठस्य यतः स्थानाद् गतः पुनस्तत्रागच्छतीति । एष तावत् तस्य तिर्यग्गतिविषयः । ऊर्ध्वं त्वित एकेनोत्पातेन नन्दनवनं गत्वा तत्र चैत्यानि बन्दते, ततो द्वितीयेनोत्पातेन मेरुशिखरस्थं पण्डकवनं गत्वा चैत्यानि बन्दते । ततश्चैकेनोत्पातेन प्रतिनिष्ठस्य यतः स्थानाद् गतः पुनस्तत्राऽऽगच्छतीति ।

ल्लतातनुनिर्वर्तितपुटकतन्तून् रविकरान् वा निश्रां कृत्वा जङ्गाभ्यामाकाशेन चरतीति जङ्गाचारणः । अस्य च यथाविधि सातिशयाऽष्टमलक्षणेन विकृष्टतपसा सर्वदैव तपस्यतो जङ्गाचारणलब्धिरुत्पद्यते । तथा चासावित एकेनोत्पातेन त्रयोदशं रुचकवरद्वीपं गत्वा तत्र चैत्यानि बन्दते । ततो निवर्तमानो द्वितीयेनोत्पातेन नन्दीश्वरमागत्य तत्र चैत्यानि बन्दते । ततस्तृतीयेनोत्पातेन यतः स्थानाद् गतस्तत्रागच्छतीति । एषोऽस्य तिर्यग्गतिविषयः । ऊर्ध्वं त्वित एकेनोत्पातेन पण्डकवनं गत्वा चैत्यानि बन्दते । ततो निवर्तमानो द्वितीयेनोत्पातेन नन्दनवनं चैत्यानि बन्दित्वा तृतीयोत्पातेन यतः स्थानाद् गतस्तत्राऽऽगच्छतीति ।

'आसीविस चि' आशयो दंष्ट्रस्तासु विषं येषां ते आशीविषाः, ते च द्विविधाः— जातितः, कर्मतश्च । तत्र जातितो दृशिक-भण्डूक-सर्प-मनुष्यजातयः, क्रमेण बहु-बहुतर-बहुतमविषाः— दृशिकविषं मूच्छृष्टतोऽर्धभरतक्षेत्रप्रमाणं शरीरं व्याप्नोतीति, भण्डूकविषं तु भरतक्षेत्र-प्रमाणम्, भुजङ्गमविषं तु जम्बूद्वीपप्रमाणम्, मनुष्यविषं तु समयक्षेत्रप्रमाणं चतुर्व्यप्नोति । कर्मतस्तु पञ्चोन्द्रियतिर्यञ्चः, मनुष्याः, देवाश्चाऽऽसहस्रारादिति । एते हि तपश्चरणानुष्ठानतोऽन्यतो वा गुणत आशीविषदृशिक-भुजङ्गादिसाध्यकर्मक्रियां कुर्वन्ति— शापादिना परं व्यापादन्यतीत्यर्थः । देवाश्चाऽपर्याप्तावस्थायां तच्छक्तिमन्तो द्रष्टव्याः; ते हि पूर्वं मनुष्यभवे सकृप्राजिताशीविपलब्धयः सहस्रारान्त-देवेष्वभिन्नवोत्पन्ना आपर्षाप्तावस्थायां प्राग्भविष्काऽशीविपलब्धिभ्रमन्तो भ्रमन्त्याः; ततः परं तल्लब्धिनिष्ठेः। पर्याप्ता अपि देवाः शापा-दिना परं विनाशयन्ति, किन्तु लब्धिव्यपदेशास्तादा न प्रवर्तत इति ।

‘केचलीत्यादि’ केचलिनश्च प्रसिद्धा । मन पर्यायज्ञानिग्रहणेन चेह विपुलमतिकल्पं मन पर्यायज्ञानं युद्धतोः ऋजुमतिरूपस्य तस्य प्रागपि शरीतत्वात् । तत्र विपुल बहुविशेषसख्योपेत वस्तु मन्यते युद्धातीति विपुलमतिः, पर्यायज्ञतोपेतं चिन्तनीयघटादिबस्तु विशेषप्रा-
रिणी मतिर्विपुलमतिरित्यर्थः । आह- ननु सामान्येनैव मन पर्यायज्ञानमेकमेव किं न शरीतम्, तेनैकेनापि शरीतेन तदन्तगतजुमतोरिपुल-
मतिविशेषद्वयसहसिद्धेः । अप विज्ञेयद्वयमिदं पृथग् शरीतं तथापि व्यस्तं किमित्युपाचयः, एकस्मिन्नेव स्थाने एतदुपादानस्य मुख्यमा-
नत्वात् ? । सत्यम्, किन्तु कुतश्चिदविशेषज्ञानिच्छविचक्रकारणात् विचित्रा भगवतः सूत्रस्य विरचनमद्यच्चिरित्यत्रैर्योभिदमिति ।
पूर्वोपि धारयन्तीति पूर्वघटा दश चतुर्दशपूर्वविदः, केचलित्व मनःपर्यायज्ञानित्व-पूर्वपरत्वानां च ऋद्धित्वं प्रतीतेमेव, देवेन्द्राणामपि
पूर्यत्वादिति । अहं-च-त्वति बलदेव वासुदेवानामपि ऋद्धिमत्त्व विख्यातामेव ॥ इति निर्युक्तिगयाद्वयार्थः ॥ ७७९ ॥ ७८० ॥

अथैतद्याख्यानार्थं भाष्यकारः प्राह-

‘सफुरितणमामोसो मुत्त-पुरीसाण विप्पुसो विप्पो । अन्ने चिडि चि विट्ठा भासति य प चि पासवणं ॥७८१॥
एए अन्ने य बहू जेसिं सव्वे य सुरमओऽवयवा । रोगोवसमसमत्था ते होंति तओसहिपचा ॥७८२॥
जो सुणइ सव्वओ सुणइ सव्वविसए व सव्वसोएहिं । सुणइ बहुए व सव्वे भिन्ने सभिन्नसोओ सो ॥७८३॥
रिजु सामणं तमचगाहिणी रिजुमई मणोनाण । पाय विसंसविमुह घडमेच चितिय मुणए ॥७८४॥
विउल वट्ठुन्सिसणमाण तग्गाहिणी मई विउला । चितियमणुसइ घड पसगओ पज्जवसएहिं ॥७८५॥
अइसयचरणसमत्था जघा-विज्जाहिं चारणा मुणओ । जघाहिं जाइ पढमो नीस काउ रचिकरे वि ॥७८६॥

१ अ.ग ‘द्वयानं भा’ । १ ससतांनयामर्षो मूढ पुरीषवोर्विमुह विमुह । अन्ने चिडिति विट्ठा भासत्ये च देहि पज्जवणम् ॥ ७८१ ॥

पुरावन्ने च बहवो देवो सर्वे च सुरमयोऽवयवा । रोगोवसमसमत्थाते भवन्ति तदौषधिमत्ता ॥ ७८२ ॥

यः श्रुणोति सर्वतो ज्ञानाति सर्वविषयात् वा सर्वभोगोभिः । श्रुणोति बहुलात् वा सत्यात् भिन्नान् सभिन्नलोकां ह्य ॥ ७८३ ॥

अउ सामान्यं तन्मात्रमादिषी ऋजुमतिर्भोगात्मकम् । प्राचो विशेषविद्युत्वं घट्यामं चिन्तितं ज्ञानाति ॥ ७८४ ॥

विपुलं बहुविशेषमार्णं तदुपाहिणी मतिविपुला । चिन्तितमनुतरति घटं प्रतंगता पयचरति ॥ ७८५ ॥

अपिजवचरणपवनयो बह्वा-विद्याभ्यो चारणा मुनया । जघ्वाभ्यो याति मयमो निभो हृत्वा इविवरेऽपि ॥ ७८६ ॥

पुंगुप्पाएण गओ रुयगवरमिओ तओ पडिनियत्तो । बीएणं नंदिस्सरमिहं तओ एइ तइएणं ॥ ७८७ ॥
 पढमेण पंडगवणं बीओप्पाएण नंदणं एइ । तइओप्पाएण तओ इह, जंघाचारणो होइ ॥ ७८८ ॥
 पढमेण मायुसोत्तरनगं स नंदिस्सरं तु बिइएण । एइ तओ तइएणं कयचेइयवंदणो इहइं ॥ ७८९ ॥
 पढमेण नंदणवणे बीओप्पाएण पंडगवणमि । एइ इहं तइएणं जो विज्जाचारणो होइ ॥ ७९० ॥
 आसी दाढा तगयमहाविसासीविसा दुविहमेया । ते कम्म-जाइभएणणेगहा-चउविहविगप्पा ॥ ७९१ ॥
 मणनाणिगगहणेणं विउलमई केवली चउब्भेओ । सम्मत्त-नाण-दंसण-चरणेहिं स्वयप्पसुएहिं ॥ ७९२ ॥
 ओहिन्नाणवसरे मणपज्जव-केवलाण किं गहणं ? । लद्धिपसंगेण कयं गहणं जह सेसलद्धीणं ॥ ७९३ ॥

एतास्त्रयोदशोपि गाथा प्रायो व्याख्यातार्याः, सुबोधार्थाश्च । नवरं प्रथमगाथायामासौषधि-विशुद्धौषधिस्वरूपं व्याख्यातम् । द्वितीयगाथायां तु खेल-जल्ल-सर्वौषधिस्वरूपं विद्वृतम्, तत्र 'एए चि' एतौ विइ-सुत्रावयवौ, 'अन्ने य चि' अन्ये च खेल-जल्ल-केश-नखा-दयो वहवः सर्वे च समुदिता अवयवा येषां साधूनां सुरभयो रोगोपशमसमर्थाश्च ते साधवो भवन्ति ? । कयंभूताः, इत्याह- 'तओ-सहिपत्त चि' ते च ते औषधयश्च तदौषधयो विइ-यूत्र-खेल-जल्ल-केश-नखाद्यौषधयः सर्वौषधयश्च ताः मात्तास्तदौषधिमात्ताः साधवो भवन्तीत्यर्थः । तृतीयगाथायां तु संभिन्नश्रोतोऽभिधानार्थस्वरूपं निर्णीतम् । चतुर्थ-पञ्चमगाथाभ्यां तु ऋजुमति-विपुलमतिमनःपर्याय-ज्ञानस्वरूपम् । निर्युक्तौ विपुलमतेऽत्रेतेनगाथायां व्यस्तोपादानेऽपि भाष्यकृता द्वयोरपि मनःपर्यायज्ञानावयवतया प्रत्यासन्नत्वाद्भुजुमते-

- १ एकोपादेन गतो रुचकरमितस्ततः प्रतिनियुक्तः । द्वितीयेन नन्द्यौपरमिह तत एति कृतीयेन ॥ ७८७ ॥
 प्रथमेन पण्डकयनं द्वितीयोत्पातेन मन्यनमेति । तृतीयोत्पातेन तत्र इह, जंघाचारणो भवति ॥ ७८८ ॥
 प्रथमेन मातुयोत्तरनगं स नन्द्यौपरं तु द्वितीयेन । एति तत्तत्तृतीयेन कृतचयत्ववन्दन इह ॥ ७८९ ॥
 प्रथमेन नन्दणवणे द्वितीयोत्पातेन पण्डकवने । एतीह कृतीयेन यो विज्ञाचारणो भवति ॥ ७९० ॥
 आसी दाढा तद्व्रतमहापिया आशीपिया द्विविधभेदः । ते कर्मे-जातिभेदेनाऽनेकधा-चतुर्विधविकल्पः ॥ ७९१ ॥
 मनीशानिप्रकरणेन विपुलमतिः केवली चतुर्भेदः । सम्यक्त्व-ज्ञान-दर्शन-चारिणैः क्षयमसूतेः ॥ ७९२ ॥
 अयपिज्ञानावसरे मनःपर्यव केवलयोः किं भद्रणम् ? । लब्धिपसंगेन कृतं भद्रणं यथा वेपल्लव्यानिम् ॥ ७९३ ॥ २ क.ग. 'श गाथाः प्राग् य्या' ।

रनन्तरं विपुलमतेरपि न्यालयान् कृतमित्यदोषः । ' विवर्तल शत्रुविसंज्ञन चि ' विपुल वस्तुनो घटादोर्विच्छेपणानां देशे क्षेत्रे कालादीनां मान सख्यासंख्ये तदुद्गारिणी विपुलमतिः । पठ-सप्तमाष्टमगाथाभिर्जिह्वाचारणद्विरस्वरूपम् । नवम-दशमगाथाभ्यां तु विशाचारणद्विरस्वरूपम् । एकादशगाथायाऽऽशीविपद्विरस्वरूपं न्यालयात् । ' ते क्रमम जाइत्यादि ' ते आशीविपाः क्रमभेदेन तिर्यगायनेनक्रविधा, जातिभेदेन तु द्वयिक-मण्डूकादिवत् विधिविकल्पाः । द्वादशगाथायां केवली चतुर्भेदा, क्रय्य, इत्याह- ह्यायिकसम्पत्तञ्च ज्ञान दर्शन चारियभेदादिति । त्रयोदशगाथायां पूर्वोच्येन चालना, उत्तरार्थेन तु प्रत्यवस्थानम् । सत्र मन पर्यायज्ञानं केवलज्ञानं बोचरत्र स्यास्थान एव वक्ष्यते, किमिहाविज्ञानानवसरे तद्वग्रहणम् ? इति चालनाकर्तुरभिप्रायः । आचार्यस्तु मन्यते- यथाश्वधिज्ञानावसरे ऋद्धिसाम्या-च्छेपद्विग्रहणम् । तथैवद्विमस्ताबाद् मनःपर्याय-केवलयोरीह ग्रहण कृतमित्यदोष इति ॥ ७८१-७९३ ॥

अथ वासुदेवादीनां बलवर्णनाघातिशय निर्युक्तिवकार एव प्रकटयति-

सोलस रायसहस्त्रा सख्यबलेण तु संकलनिबद्ध । अछति वासुदेवं अगडतडमि ठियं संतं ॥ ७९४ ॥
 धेचूण सकल सो वामगहत्थेण अछमाणाण । सुजिज्ज विलिपिज्ज व महुमहण ते न चाएत्ति ॥ ७९५ ॥
 दो सोला घचीसा सख्यबलेणं तु सकलनिबद्धं । अछति चक्कवट्टिं अगडतडमि ठिय सत ॥ ७९६ ॥
 धेचूण संकलं सो वामगहत्थेण अछमाणाण । सुजिज्ज विलिपिज्ज व चक्कहरं ते न चाएत्ति ॥ ७९७ ॥
 ज केसवस्स बल त दुगुण होइ चक्कवट्टिस्स । ततो बला बलवगा अपरिमियबला जिणवर्दिदा ॥७९८॥

इह वीर्योन्तरायकर्मक्षयोपशमविशेषाद् बलातिशयो वासुदेवस्य प्रदर्शयते- षोडश राजसहस्राणि इत्य-व-रय पदाति सपान्वितानि श्युलानिबद्ध 'अछति' देशीबचनादाकार्पन्ति वासुदेवं, अगतते कृतते स्थितं सन्तम् । ततश्च धृतीत्वा श्युलामसौ धामरस्त्रेन 'अछमा-

१ षोडश राजसहस्राणि सर्वक्षेत्रेण तु श्युलानिबद्धम् । आकल्पति वासुदेवमवदत्त स्थित सन्तम् ॥ ७९४ ॥

धृतीत्वा श्युलानि स वामरस्त्रेनाऽऽकृतान् । सुजित विलिप्य वा महुमहण ते न चाएत्ति ॥ ७९५ ॥

दो वीर्योन्तरेण द्वयिकेण तु श्युलानिबद्धम् । आकल्पति चक्कवट्टिं अगडतडमि ठिय सतम् ॥ ७९६ ॥

धेचूणं श्युलानि स वामरस्त्रेनाऽऽकृतान् । सुजित विलिप्येव वा चक्कहरं ते न चाएत्ति ॥ ७९७ ॥

ज केसवस्स बलं तदुगुणं चक्कवट्टिम् । ततो बला बलवर्णनादाकार्पन्ति वासुदेवम् ॥ ७९८ ॥

विशेषा०

॥३८४॥

णार्णंति' आकर्षतां शुद्धीत विलिभ्येत वा हृष्टः सन्नवद्ययति । मधुमधनं ते राजानः सवला अपि न शक्नुवन्ति 'आक्रण्डम्' इति वाक्यशेषः । चक्रवर्तिनस्त्विदं बलं, तथा- द्वौ षोडशकौ द्वात्रिंशत् । तत्र 'द्वात्रिंशत्' इत्येतावत्येव वाच्ये 'द्वौ षोडशकौ' इत्यभिधानं चक्रवर्तिनो वासुदेवाद् द्विगुणद्वैल्यापनार्थम् । 'राजसहस्राणि' इति गम्यते । समस्तबलेन सह शृङ्खलानिवद्धमार्कषन्ति चक्रवर्तिनमाडतटे स्थितं सन्तम् । ततश्च गृहीत्वा शृङ्खलामसौ वामहस्तेनाऽऽकर्षतां शुद्धीत विलिभ्येत वा; चक्रधरं ते न शक्नुवन्ति 'आक्रण्डं' इति वाक्यशेषः । यच्च केनचन्य बलं तद्द्विगुणं भवति चक्रवर्तिनः । ततः शेषलोकबलाद् बलदेवा बलवन्तः, तथा निरवशेषवीर्यान्तरायसयादपरिमित-मनन्तं बलं येषां तेऽपरिमितबला जिनवरेन्द्राः ॥ इति निष्ठुक्तिगाथापञ्चकार्थः ॥ ७९४ ॥ ७९५ ॥ ७९६ ॥ ७९७ ॥ ७९८ ॥

तदेवमभिहिताः शेषर्षयः । एताश्चाऽन्यासामपि क्षीर-मधु-सर्पिराश्रवादिकानाशृद्दीनामुपलक्षणमिति । अत एवाह भाष्यकारः-

क्षीर-मधु-सर्पिसाओवमाउवयणा तयासवा ह्येति । कोट्टयधन्नमुनिगलसुत्तथा कोट्टबुद्धीया ॥ ७९९ ॥

जो सुत्तपएण बहुं सुयमणुधावइ पयाणुसारी सो । जो अत्थपएणत्थं अणुसरइ स वीजबुद्धी उ ॥८००॥
चीर्णग्रन्थिर्षणकादिवनस्पतिविशेषस्य चक्रवर्तिसंवाग्धिनी गोलक्षस्याऽर्धाध्रमेण पीतगोक्षीरस्य पर्यन्ते यावदेकस्या गोः संव-
न्यि यत् क्षीरं तदिह गृह्यते । मध्वपि किमप्यतिशायिशर्करादिमधुरद्रव्यम् । एवं सर्पिरपि किमप्यतिशायि द्रष्टव्यम् । एवंभूतक्षीर-मधु-
सर्पिणां य आस्तादस्तदुपाप्यायकचचना ये तीर्थकर-गणधरादयस्ते तदाश्रवा मन्तव्याः, क्षीर-मधु-सर्पिराश्रवा इत्यर्थः, वचनेन यथो-
क्तक्षीरादीनिव ते स्रवन्तः सकलजनं सुखयन्ति । मकारस्य दीर्घत्वम्, उकारश्चाऽलाक्षणिकः । तथा, कोष्ठकथान्यवत् सुनिर्गलौ-अवि-
स्मृतत्वाच्चिरस्थायिनौ सूत्रार्थो येषां ते कोष्ठकथान्यसुनिर्गलसूत्रार्थाः कोष्ठबुद्धयः । यस्त्वभ्यापकादेकेनापि सूत्रपदेनाऽधीतेन बह्वपि सूत्रं
स्वप्नज्ञयाऽभ्यूह्य गृह्णाति स पदात्सुसारिलब्धिः । "उत्पाद-व्यय-श्रीव्यसुक्तं सत्" इत्यादिवदर्थमधानं पदमर्थपदं तेनेकेनापि बीजभूतेना-
ऽधिगतेन योऽन्यं प्रभूतमप्यर्थमनुसरति स बीजबुद्धिरिति ॥७९९॥८००॥

किमेता एव लक्ष्ययः १, इत्याह-

उदय-नखय-नखओवसमो-वसमसमुत्था बहुप्पगाराओ । एवं परिणामवसा लद्धीओ ह्येति जीवाणं ॥८०१॥

१ क्षीर-मधु-सर्पिः-साओवमवचनास्तादाश्रवा भवन्ति । कोष्ठकथान्यसुनिर्गलसूत्रार्थाः कोष्ठबुद्धयः ॥ ७९९ ॥
२ यः सूत्रपदेन षड् श्रुतमनुधापयति ष्यात्सुसारी सः । योऽर्णपदेनाऽर्थमनुसरति स बीजबुद्धिस्तु ॥ ८०० ॥ ३ क.ग. 'पणंत्ता' ।
४ उदय-नख-क्षयोपमसो-वसमसमुत्थो गदुमप्कारः । एवं परिणामवसात्सूत्रयो भवन्ति जीवानाम् ॥ ८०१ ॥

एवमेता अन्याश्च जीवानां ह्युभ शुभतर शुभतमपरिणामवशाद् बहुप्रकारा अपरिमितस्वरूपा लब्धयो भवन्ति । कथञ्चलाः ? इत्याह- 'उदय सि' वैक्रियाः ५५हारकनामादिक्रमोदयसदृश्यास्तावद् वैक्रियाः-५५हारकनारीकरणिका लब्धयो भवन्ति । 'सय सि' दर्शनमोहादिसप्तसदृश्यास्तु ज्ञाधिकसम्पत्त्व शीणमोहात्त्व सिद्धत्वाद्यः । 'त्वओवससु सि' दाम लाभान्तरायादिकर्मस्योपशमसमुत्था अशीणमहानस्याद्यः । सत्र येनाऽऽनीतं भैषं बहुधिरव्यन्यैर्दुक्तं न शीयते, किन्तु स्वयमेव युक्तं निर्ग्रां याति तस्याऽशीणमहानसीलब्धिः 'उवसम सि' दर्शनमोहाद्युपशमसमुत्था औपशमिकसम्पत्त्वो पशान्तमोहत्वादिका लब्धयो भवन्ति ॥ ८०१ ॥

अथ यतान्तर तद्विधासं च दर्शयितुमाह-

'कई मणति वीस लब्धीओ त न जुज्जए जम्हा । लब्धि चि जो विसेसो अपरिमिया ते य जीवाण ॥ ८०२ ॥

गणहर-तेया-हारय-पुलाय-वोमाईगमणलब्धीओ । एवं बहुगाओ वि य सुव्वति न सगिहीयोओ ॥ ८०३ ॥

कैचिदाचार्यैरुपेयीया विंशतिसख्यानियमिता एव लब्धीः प्राहुः, यतस्ते पठन्ति-

" आमोसही य खेले जल विन्दे य होइ सल्ले य । कोठे य धीयबुद्धी पयाणुसारी य समित्ते ॥ १ ॥

रिजुमइ विडल-क्खीरमहु-अक्खणि विडब्बि-चरणे य । विज्जार अरहला चक्की पल-वाणु वीस इमा ॥ २ ॥ "

'खीरमहु सि' एकैत्रेयं क्षीरमध्वाश्रयलब्धिः । 'चरणे य सि' चारेणलब्धिः ।

" भवसिद्धियाणमेया वीसं रि हवति एत्थ लब्धीओ । भवसिद्धियाण महिल्लण जचिया जा तयं बोच्छ ॥ ३ ॥

जिण वल चक्की केसव समित्त-जपचरण पुल्ले य । भणिया वि इत्थीए एयाओ न सच लब्धीओ ॥ ४ ॥ "

१ क.ग 'नदवाह' । २ क ग 'जगील' । ३ केचिद् भवति विंशति लब्धीस्ताद् न पुनते वस्ताद् । कश्चित्ति यो विवेचोऽपरिमितास्ते च जीवानाम् ॥ ८०१ ॥

गणपर ऐजता ५५हारक पुलाक व्योमादियानलब्धयः । एवं बहुका अपि च भूकन्दे न सपुदीता ॥ ८०३ ॥

४ क.ग 'इला ग' । ५ क ग 'या उ' । ६ जामपीरपिथ केण्या मल विपुणे च मचति सर्वत्र । कोठक वीजबुद्धिः पयाणुसारी च संभिक्षा ॥ ३ ॥

मणुमति विपुल धीरामणु-अशीण्या वैक्रिय चारणो च । विजापरा-इहेतो चक्की पल-वाणु (सुरेवो)विंशतितरियाः ॥ ३ ॥

७ क ग 'एण ल' । ८ भवसिद्धिकानामेता विंशतिरपि भवन्त्य लब्धयः । भवसिद्धिकानां महिकानां वाचसो वास्ताद् सित्ते ॥ ३ ॥

कथं पुनर्ज्ञायते चक्रवर्तिलिखिभ्यन्यानामेव भवति ?, इत्याह—

धोगलपरियट्टुदं ज नरदेवतरं सुष्टु भणिय । तो सो भव्यो, कालो जमय निव्वाणभावीण ॥८०५ ॥

यद् यस्माद् नरदेवाकथयतिनस्त्रेयामन्तरमपार्थयुद्धलपरावर्तलक्षणं भगवत्पाद्युक्तम्, यदाह— “नरदेवानं षंते ! अतरं कालो केचिरं होइ ? । गोयमा ! जल्लेण साइरं सगरोवधं, जल्लोसेण अवट्ट पोगलपरियट्टु देयुणं” इति । तस्मादसौ चक्रवर्ती भव्य एव भवति नामभ्या, यदस्मादयमपार्थयुद्धलपरावर्तलक्षणोऽन्तरकालो भाविनिर्माणपदानामेव घटते । अभव्यानां तु भवनपत्यादिभाविदेवानामुत्कृष्टतो वनस्पतिकालस्यैवाऽन्तराऽभिधानात् । किञ्च, अन्यथापि देवेन्द्र-चक्रवर्तित्वादिपदयोग्यकर्मणां वन्यो भव्यानामैवोक्त इति भव्य एव चक्रवर्तीति ॥ ८०५ ॥

तदर्थं मल्लराऽऽयाताः श्रेष्ठीः प्रतिपाद्याज्वयिज्ञानं च समसङ्गं विस्तरतः प्ररूप्योपसहरत्, वरूपमाणसंशेषप्ररूपणस्य प्रस्तावनां च कर्तुमाह—

‘भणित्थोऽव्हिणो त्रिसओ तद्दावि तत्सगह पुणो भणइ । सखेवइण हिय अज्जामोहत्थमिद्ध च ॥८०६॥

भणितः प्ररूपितः ‘ओशी खेत्तपरिमाणे संभाणे’ इत्यादिना सर्वेणापि पूर्वोक्तग्रन्थेनाऽर्थेः स्वरूपायन्वितो विषयो इत्युक्त्वा-दिकः, तथा तत्सग्रहं विषयस्य ससंप्ररूपणं पुनरपि भणित्यन्तरे देवरायको नन्यथययनयुप्रकारः । अनेन चेदं द्युचितम्— नन्यथय-यनयुप्रकारेण मयमं विस्तरतोऽवधिज्ञानं प्ररूप्य पर्यन्ते पुनरपि सशेषतस्तद्विषयः प्ररूपितः, तद्यथा— ‘सं’ समासञ्चो चक्रवर्तिर् पञ्चत्, त जहा— दज्जयो, खेत्तओ, कालओ, भावओ” इत्यादि । ननु गन्दिदुधुकारेणापि क्रिमित विषयः पुनरपि प्ररूपितः, पौनरुक्त्यमस-ज्ञात् ?, इत्याद्युपाह— ‘संखेवेत्यादि’ यस्मादतिसंशेषवर्तीनां हितमिदं ससंप्रमणम्, अतस्तेषां हितार्थं मन्दमतीनामप्यामोहार्यं चेष्ट-मेतदिति ॥ ८०६ ॥

१ युद्धलपरिवर्तार्थं यद् मरुतेषामन्तरं कुते भणितम् । ततः स भव्यः, कालो यद्वय निर्वानभायिनाम् ॥ ८०५ ॥

२ नरदेवानां भगवत् । अन्तरं कालतः कियद्विरं भवति ? । गोयमा । जमयं सतिरेकं सगरोवधम्, जल्लोसेणाज्जार्थं युद्धलपरिवर्तं देवोवम् ।

३ भणित्थोऽवधिज्ञानायिणस्यैव तत्सग्रहं पुनर्भणितं । सशेषवर्तीनां हितमप्यामोहार्यमिति च ॥ ८०६ ॥ य गाथा ५७७ ।

४ तद् सत्यसत्ताव्युक्तिं प्ररूप्य, तद्यथा— इत्यतः, कालण, भावता ।

तमेव विषयसंग्रहमाह-

विशेषा०

॥३८८॥

दृग्वाइं अंगुला-वलिंसंखेज्जाईयभागविसयाइं । पेच्छइ चउरगुणइं जहणओ मुत्तिमंताइं ॥ ८०७ ॥
उक्कोसं संखाईयलोगोपोगलसमानिवद्धाइं । पइदव्वं संखाईयपज्जयाइं च सव्वाइं ॥ ८०८ ॥

बृहद्बृत्तिः ।

जयन्यतो मूर्तिमन्ति द्रव्याण्यवधिज्ञानी पश्यतीति संदृक्कः । कथंभूतानि १, इत्याह- 'अंगुलेत्यादि' अङ्गुलसंख्यातीतभागवि-
पयाणि, आवलिकासंख्यातीतभागविपयाणि चेत्यर्थः । भावतस्तु प्रतिद्रव्यं चत्वारो गुणा धर्माः पर्याया येषां तानि चतुर्गुणानि प-
श्यति । इदमुक्तं भवति- जयन्यतोऽवधिज्ञानी द्रव्यतः, क्षेत्रतश्चाङ्गुलासंख्येयभागवर्तीनि मूर्तद्रव्याणि पश्यति, कालतस्त्वेतावद्द्रव्या-
णामावलिकासंख्येयभागान्तरवर्तीनोऽतीतौत्, अनागतौश्च पर्यायान् पश्यति, भावतस्तु प्रतिद्रव्यं चतुरः पर्यायान् पश्यतीति ।

उत्कृष्टतस्तु द्रव्यतः क्षेत्रतश्चाऽसंख्येयलोकैकाकाशखण्डावगाढानि सर्वाण्यपि मूर्तद्रव्याणि पश्यति । एतानि चैकस्मिन्नेव लोका-
काशेऽवगाढानि प्राप्यन्ते, शेषलोकैकावगाढानां तु दर्शनं शक्तिमात्रापेक्षयेवोच्यते । कालतस्त्वेषां द्रव्यणामसंख्यातोत्सर्पिण्य-वसर्पिणी-
सभान्तर्गतानतीता-ऽनागतौश्च पर्यायान् पश्यति । भावतस्त्वेकैकद्रव्यमाश्रित्याऽसंख्येयपर्यायाण्येतानि पश्यति । इह च दर्शनक्रियासामा-
न्यमात्रमाश्रित्य 'पश्यति' इत्युक्तम्, विशेषतस्तु जानाति पश्यतीति च सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥ ८०८ ॥

तदेवं जयन्यत उत्कृष्टतश्च प्राग् विस्तरतः मोक्तोऽवधिविषयः, इदानीं तु स एव संक्षेपत उक्तः ॥

॥ तद्गुणने च सप्रसङ्गमवधिज्ञानं समाप्तमिति ॥

१ द्रव्याण्यदुत्तम-ऽऽवलिसंख्यतीतभागविपयाणि । मेक्षणे चतुर्गुणानि जयन्यतो मुक्तिमन्ति ॥ ८०७ ॥

उत्कृष्टतः संख्यातीतलोकैरुत्कृष्टसमानिवद्भानि । प्रतिद्रव्यं संख्यातीतपर्यायानि च सर्वाणि ॥ ८०८ ॥ २ य. छ. 'ज्ञाना' ।

अथ ज्ञानपर्यङ्कमणनक्रमोऽऽयातस्य मनःपर्यायज्ञानस्य प्रस्तावनीं कर्तुमाह-

औहिविभागो भणिय पि लुब्धिसामणञ्जो मणोनाण । विसयाइविभागत्थ भणइ नाणक्कमायात ॥८०५॥

मरुदार्येव ॥ इत्येकादशगाथार्यः ॥ ८०९ ॥

तदेवं प्रतिज्ञातं मनःपर्यायज्ञानमाह-

मैणपज्जवनाण पुण जणमणपरिचिंतियत्यपागडण । माणुसखेचनिबद्ध गुणपच्चइयं चरिचवओ ॥८१०॥

मनःपर्यायज्ञानं माणु निरूपयित्तशब्दार्थम् । पुनः पुन्यद्वेषविज्ञानादस्य विशेष्योक्तार्थः । इदं हि रूपिन्द्रियनिबन्धनत्व सायो-
पकृष्टिभ्रूत्स्यज्ञानादिसंयोगेऽपि सत्यवधिज्ञानात् स्वाभ्यादिभेदेन विशिष्टमिति । तत्र विषयमाथित्य स्वरूपत इदं मसिपादयति- जायन्त
इति जनास्त्रेषां मनांसि जनमनांसि तैः परिचिन्तितौ जनमनःपरिचिन्तितः स चासापर्ययं तं मरुदयति मफाश्रयति जनमनःपरिवि-
न्तितार्थमकटनम् । माणुपक्षेत्रमर्थवृत्तीयद्वीप समुद्रपरिणम् तन्निमज्जम्, न खलु तद्विधृतमाणिमनोस्ववगच्छतीति भावः । गुणा विशिष्ट-
द्विधाति-शान्त्यादयस्त एव मत्यपाः कारणानि यस्य तद्गुणमत्ययम् । चारित्र्यमस्याऽस्तीति चारित्र्यवांस्तस्य चारित्र्यत एवेदं भवति,
तस्याऽप्यममर्चद्विमास्तत्पादिसमयोक्तविशेषविशिष्टस्यैव ॥ इति निर्युक्तिगाथार्यः ॥ ८१० ॥

अथ भाष्यं तत्र पुनःशब्दार्थं तारदाह-

पुणसहो उ विसेसे रूधिनवयथाइल्लुभावे वि । इदमोहिवाणाओ सामिचिससाइणा भिन्न ॥ ८११ ॥

गतार्थेव ॥ ८११ ॥

अथ कस्य तद्गु भवति, कियत्तेत्रविषयं च ? इत्याह-

त सजयस्स सब्वप्पमायरहियस्स विविहरिद्धिमओ । समयक्खेत्तंकिंभतरसण्णिमणोगयपरिण्णाण ॥८१२॥

१ प उ 'नमनत्स' । १ क ग 'नो कृपसाह' । २ अथविधिमते अणित्तमपि कृत्विचमामाप्त्यतो सतोऽज्ञानम् । विषयवृत्तिविभागार्थं भवति ज्ञानक्रमावासात् ॥ ८०९ ॥

४ मनःपर्यवृत्तानं पुनःजनमनःपरिचिन्तितार्थमकटनम् । मनुपक्षेत्रमिदं गुणप्रवृत्तितं चारित्र्यवत्ता ॥ ८१० ॥ ५ क य सामान्येऽपि ।

६ पुनाःपादवस्तु विशेषे रूपिन्द्रियव्यतिशुल्लभभावेऽपि । इदमवधिसामाए स्वाभिर्योपादिना विभक्तम् ॥ ८११ ॥

७ तद्गु प्रवृत्तस्य सर्वमसापरिदितस्य विशेष्यद्विमता । समयक्खेत्तामप्यवत्सर्वविषयव्यतिशुल्लम् ॥ ८१२ ॥ ८ क उ ग, 'तच्छत' ।

तदेवं क्षेत्रतस्तद्विषय उक्तः; अथ द्रव्यतः, कालतः, भावतश्च तद्विषयमाह—

‘मुणइ मणोदब्बाइं नरलोए सो मणिज्जमाणाइं । काले भूय-भविस्से पलियाऽसंखिज्जभागस्मि ॥ ८१३ ॥
दुव्वमणोपज्जाए जाणइ पासइ य तग्गएणंते । तेणावभासिए उण जाणइ वज्जेऽणुमाणेणं ॥ ८१४ ॥

स मनःपर्यायज्ञानी मुणत्यवगच्छति । कानि ?, इत्याह— मनश्चिन्ताप्रवर्तकानि द्रव्याणि मनोद्रव्याणि । तानि किं मनोयोग्या-
न्यप्याकाशस्थानि जानाति ? । न, इत्याह— नरलोके तिर्यल्लोके मन्यमानानि संश्लिर्भवीः कार्य-मनोयोगेन गृहीत्वा मनोयोगेन मनस्त्वेन
परिणमितानीत्यर्थः । तदयं द्रव्यतो विषय उक्तः । अथ कालतो भावतश्च तमाह— ‘काले इत्यादि’ भावतस्तावज्जानाति पश्यति च ।
कान् ?, इत्याह— चिन्तानुगुणान् सर्वपर्यायराशयन्तन्भागरूपान्तान् रूपादीन् पर्यायान् । कस्य संवन्धिनः ?, इत्याह— मनस्त्वपरि-
णतान्तस्कन्धसमूहस्य द्रव्यमनसः, न तु भावमनसः, तस्य ज्ञानरूपत्वात्, छत्रस्य चामूर्तत्वात्, छत्रस्य चामूर्तविषयाऽयोगा-
दिति । तांश्च तद्वतानेव मनोद्रव्यस्थितानेव जानाति, न पुनश्चिन्तनीयव्यायटादियस्तुगतानिति भावः । न च वक्तव्यमेते मनोद्रव्यसंचान्धिन
एव न भवन्ति, क्रिमेतद्भयन्च्छेदपरेण तद्गतग्रहणेन ? इति; मनोद्रव्याणि ह्यप्यु पश्चादनुमानेन ते ज्ञायन्ते, इत्येतावता मनोद्रव्यैरपि सह
संवन्धमात्रस्य विद्यमानत्वात् । एतदेवाह— तेन द्रव्यमनसाऽवभासितान् प्रकाशितान् चाध्यांश्चिन्तनीययटादीनिनुमानेन जानाति, यत्
एव तत्परिणतान्येतानि मनोद्रव्याणि, तस्मादेवंविधेनैव चिन्तनीयस्तुना भाव्यम्, इत्येवं चिन्तनीयवस्तूनि जानाति न साक्षादित्यर्थः ।
चिन्तको हि मूर्तममूर्तं च वस्तु चिन्तयेत् । न च च्छगस्योऽमूर्तं साक्षात् पश्यति, ततो ज्ञायते— ‘अनुमानादेव चिन्तनीयं वस्त्ववगच्छति ।
क्रियति कस्मिंश्च काले मनोद्रव्य-पर्यायानसो जानाति ?, इत्याह— ‘काले भूयेत्यादि’ भूतेऽस्तीति, भविष्यति चाऽनागते पल्योपमासंख्ये-
यभागरूपे काले ये तेषां मनोद्रव्याणां भूता व्यतीताः, भविष्यन्तथाऽनागताश्चिन्तानुगुणाः पर्यायास्तान् जानातीति ॥ ८१३ ॥ ८१४ ॥

अत्र चान्तरे ‘तं समासओ चउब्बिहं पक्कं, तं जद्दा-दब्बओ, सेचओ, कालओ, भावओ । दब्बओ णं उज्जुमइ अणंते
अणंतपएसिए खन्थे जाणइ पासइ” इत्यादि नन्दिमूत्रेऽभिहितम् । तत्र मनःपर्यायज्ञानं पटुभयोरपशमभवत्वाद् विशेषेण शुद्धदुत्पद्यते,

7 जानाति मनोद्रव्याणि नरलोके स मन्यमानानि । काले भूत-भविष्यतोः पल्योपमं पर्यायमेव ॥ ८१३ ॥

द्रव्यमनःपर्यायान् जानाति पश्यति च तत्प्रकृतानन्तात् । तेनैवभासितान् पुनर्जानाति यथागन्तुमानेन ॥ ८१४ ॥ ३ क. ग. ‘संउज्ज’ । ३ क. ‘न्यो’ ।

४ तत्र समासतश्चतुर्विधं प्रयसम्, तस्यथ— द्रव्यतः, कालतः, भावतः । दृश्यत इत्युक्तिरन्त्यागन्तान्तमूर्तिसिद्धात् रूपाणां जानाति, पश्यति ।

न सामान्यम्; अतो ज्ञानरूपमेवेदम्, न पुनरिदं दर्शनमस्ति, सति च तस्मिन् परमतीत्युपपद्यते, इति कथमिहोक्तं 'पासाह' इति १, इति चेत्तसि समर्थाय ग्राह-

सौ य किं अचक्षुर्द्वंसणेण पासाह जहा सुयज्ञाणी । जुच सुए परोक्खे पञ्चक्खे न उ मणोनाणे ? ॥८१५॥

स च मनःपर्यायज्ञानी क्लिञ्चक्षुर्दर्शनेन पश्यति, यथा धृतज्ञानी केपांचिव् मतेनाञ्चक्षुर्दर्शनेन पश्यतीति मायुक्तम् । तथा च पूर्वभाषितम्-

'उक्त्वो सुयनाणी सव्व वत्वाहं जणह जहत्थ । पासाह य केह सो पुण तमचक्खुहसणेण ति' ॥ १ ॥

इत्यादि । इदमत्र हृदयम्- परस्य घटादिकमर्थं चिन्तयतः साक्षादेव मनःपर्यायज्ञानी मनोद्वय्याणि तावज्जानाति, तान्येव च मानसेनाञ्चक्षुर्दर्शनेन विकल्पयति; अतस्तदपेक्षया 'पश्यति' इतीत्युच्यते । ततश्चैकस्यैव मनःपर्यायज्ञानिनाः प्रमातृत्वेनःपर्यायज्ञानादनन्तरमेव मानसमचक्षुर्दर्शनं श्रुत्यचते, इत्यसंबन्ध एव प्रमाता मनःपर्यायज्ञानेन मनोद्वय्याणि जानाति, तान्येव चाञ्चक्षुर्दर्शनेन पश्यतीत्यभिधीयत इति ।

अत्र कथितं मेरुः ग्राह- 'जुचमित्यादि' "मति धुत्ते परोसम्" इति वचनात् परोक्षार्थविषयं धृतज्ञानम्, अचक्षुर्दर्शनमपि मतिमेहत्वात् परोक्षार्थविषयमेव; इत्यथो युक्तं घटज्ञानकं धृतज्ञानविषयभूते मेरु-स्वर्गादिके परोक्षेऽचक्षुर्दर्शनेनम्, तस्यापि तदालम्बनत्वेन समानविषयत्वात् । किं पुनस्तर्हि न युक्तम् १, इत्याह- 'न उ इत्यादि' "अवधि मन.पर्याय-केवलानि मत्सक्षम्" इति वचनात् धुनः मत्सक्षार्थविषय मनःपर्यायज्ञानम् । अतः परोक्षार्थविषयस्याञ्चक्षुर्दर्शनेनस्य कथं तत्र गृहचिरस्युपगम्यते, भिन्नविषयत्वात् ? ॥८१५॥

अत्र श्ररिराह-

जैह जुजए परोक्खे पञ्चक्खे नणु विसेसओ^१ घडइ । नाण जइ पञ्चक्ख न दसण तरस को वेत्तो ? ॥८१६॥

यदि परोक्षेऽचक्षुर्दर्शनेनस्य गृहचिरस्युपगम्यते, तर्हि मत्सक्षे सुतरामस्येयमङ्गीकर्तव्या, विशेषेण तस्य तदनुग्राहकत्वात्, चक्षुःमत्सक्षोपलभ्ययथादिवदिति । अत्राह- को वै न मन्यते, यत् मत्सक्षोऽर्थः सुतरामचक्षुर्दर्शनेनस्याऽनुग्राहक इति १; केवलं मत्सक्षमनो

१ स च क्लिञ्चक्षुर्दर्शनेन पश्यति यथा धृतज्ञानी । युक्तं धुत्ते परोक्षे मत्सक्षे न तु मनोकाये ॥ ८१५ ॥ १ गाथा ५५१ ।

२ यदि युज्यते परोक्षे मत्सक्षे नणु विशेषतो वदते । ज्ञानं यदि मत्सक्ष न एतेन मत्सक्ष को वेत्तो ? ॥ ८१६ ॥ २ छ. 'ओ जुणए' ।

द्रव्यार्थग्राहकत्वादित्यं मनःपर्यायज्ञानस्य प्रत्यक्षता युज्यते, न पुनरचक्षुर्दर्शिनस्य, मतिभेदत्वेन तस्य परोक्षार्थग्राहकत्वात् । ततः प्रत्यक्षज्ञानित्वं मनःपर्यायज्ञानिनो विरुध्यते; इत्याशङ्क्याह— 'नाणं जईत्यादि' यदि मनःपर्यायज्ञानलक्षणं ज्ञानं प्रत्यक्षार्थग्राहकत्वात् प्रत्यक्षम्, न त्वचक्षुर्दर्शिनलक्षणं दर्शनं प्रत्यक्षम्, परोक्षार्थग्राहकत्वेन परोक्षार्थत्वात्; तर्हि हन्त ! तस्य मनःपर्यायज्ञानिनः प्रत्यक्षज्ञानितार्या को दोषः— को विरोधः?— न कश्चित्, भिन्नविषयत्वात्, अत्रधिज्ञानिनश्चक्षुर्दर्शिनश्चक्षुर्दर्शिनवदिति । न ह्यत्रधिज्ञानिनश्चक्षुर्दर्शिनभ्यां परोक्षमर्थं पश्यतः प्रत्यक्षज्ञानितायाः कोऽपि विरोधः समापद्यते, तद्वदिहाऽपि । तस्माद् मनःपर्यायज्ञानी स्वज्ञानेन मनोद्रव्य-पर्यायात् जानाति, मानसेन त्वचक्षुर्दर्शनेन पश्यतीति स्थितम् ॥ ८१६ ॥

अन्ये तु 'पश्यति' इत्यन्यथा समर्थयन्ति, इति दर्शयति—

अन्नेऽवहिदंसणओ वयंति न य तस्स तं सुए भणियं । न य मणपज्जवदंसणमत्तं च चउप्पयाराओ ॥८१७॥

अन्ये त्वचधिदर्शनेनाऽसौ मनःपर्यायज्ञानी पश्यति, मनःपर्यायज्ञानेन तु जानातीति वदन्ति । एतच्चाऽयुक्तमेव, इत्याह— न च नैव तस्य मनःपर्यायज्ञानिनस्तद्वधिदर्शनं श्रुतेऽभिहितम् । न हि मनःपर्यायज्ञानिनोऽत्रधिज्ञान-दर्शनाभ्यामवश्यमेव भवितव्यम्, अत्रधिपन्तरेणाऽपि मति-श्रुत-मनःपर्यायलक्षणज्ञानत्रयस्साऽगमे प्रतिपादितत्वात् तथा चाह— "मणपज्जवनाणळ्ळीया णं भन्ते ! जीवा किं नाणी, अन्नाणी ? । गोयमा ! नाणी, नो अन्नाणी । अत्थेगइया तिनाणी, अत्थेगइया चउनाणी । जे तिनाणी ते आभिणिवोहिय-सुय-मणपज्जवनाणी; जे चउनाणी ते आधिणिवोहिय-सुय-ओहि-मणपज्जवनाणी" । तदेवं मनःपर्यायज्ञानिनोऽत्रधिनियमस्साऽभावात् क्यमत्रधिदर्शनेनाऽसौ पश्यतीत्युपपद्यते ? । अथर्वं मन्यसे— किमेतैरेद्धुभिः प्रलपितं ?; यथाऽत्रधेर्दर्शनम्, तथा मनःपर्यायस्याऽपि तद् भविष्यति, ततस्तेनाऽसौ पश्यति, इत्युपपत्स्यत एव; इत्याशङ्क्याह— 'न य मणेत्त्यादि' न च नैव चतुष्पकाराणशुरादिदर्शनादन्यत् पञ्चमं मनःपर्यायदर्शनं श्रुते भणितम्, येन पश्यतीत्युपपत्स्यते । तथाचाह— "केइविहे णं भंते ! दंसणे ण्णत्ते ? । गोयमा ! चउविहो,

१ अन्येऽत्रधिदर्शगतो वदन्ति न य मस्य तत्त्वं श्रुते भणितम् । न च मनःपर्यायदर्शनमन्यत् चतुष्पकारम् ॥ ८१७ ॥

२ मनःपर्यायज्ञानलक्षणं भगवत्त्वं ! जीवाः किं ज्ञानिनः, अज्ञानिनः ? । गोयमा ! ज्ञानिनः, नो अज्ञानिनः । मन्यत्ते प्रियजानाः, मन्यत्ते चतुष्पकाराः । ये विजानास्ते आधिणिवोधिः-श्रुत-मनःपर्यायज्ञानिनः; ये चतुष्पकारास्ते आधिणिवोधिः-श्रुत-मनःपर्यायज्ञानिनः । ३ क्वचित्किं भगवत्त्वं ! दर्शनं पश्यसम् ? । गोयमा ! चतुर्विधम्, तथथा— चक्षुर्दर्शनम्, अत्रधिदर्शनम्, अत्रधिदर्शनम्, केवलदर्शनम् ।

सं जहा- पश्चुरांसणे, अचवारुंसणे, ओदिसणे, केवलदर्शने" इति । तस्मात् पञ्चमस्य मनःपर्यायदर्शनस्याऽऽस्तुक्तत्वात् 'तेन पश्यति' इत्येतदपि नोपपद्यत इति ॥ ८१७ ॥

अभिमानान्तरागच्छमान आर-

अहंवा मणपञ्चदसणस्स मयमोहिटसण सण्णा । त्रिभंगवसणस्स व नणु भणियमिद्व सुयाइयं ॥ ८१८ ॥

अथवा कश्चिदेवं मन्येत- यथा विभङ्गदर्शनमवधिदर्शनमेवोच्यते, तथा मनःपर्यायदर्शनस्याऽप्यवधिदर्शनमिति सङ्गादभिमतता मविष्यति । इदमुक्तं भवति- चक्षुरादिदर्शनचतुष्टयाऽऽधिव्येनाऽऽस्तुक्तमपि यथाऽवधिदर्शनेऽन्तर्भूतं विभङ्गदर्शनमिष्यते, तथा मनःपर्यायदर्शनमपि भविष्यति । ततः 'तेन मनःपर्यायज्ञानी पश्यति' इत्युपपत्स्यत एवेति । अत्र ग्रहिराह- नन्येतद् शुभातीतमागमविरुद्धमेव त्वया भणितम् ॥ ८१८ ॥

कृताः १, इत्यार-

'जेण मणोनाणविओ दो 'तिण्णि व दसणाइं भणियाइं । जइ ओहिटदसण होज्ज, होज्ज नियमेण तो 'तिण्णि ॥ ८१९ ॥

यस्मात् भगवत्यामासीविपोरेशके मनःपर्यायज्ञाने चक्षु-रचक्षुदर्शनलक्षणे द्वे दर्शने, चक्षु रचक्षु रवधिदर्शनलक्षणानि त्रीणि वा दर्शनानि प्रोक्तानि- यो मति श्रुत-मन-पर्यायज्ञानत्रितयवांस्तस्य द्वे दर्शने, यस्तु मति-श्रुता ऽवधि मनःपर्यायज्ञानचतुष्टयवांस्तस्य त्रीणि दर्शनानीति याचः । तस्मादुल्लूत्र मनःपर्यायज्ञानवतोऽवधिदर्शनसंज्ञितदर्शनाभिपानम् । यदि पुनरित्यं स्यात्, तदा मति श्रुत मनःपर्यायज्ञानत्रयवतोऽपि दर्शनानि नियमात् शील्येव स्युः, न तु क्वापि द्वे, तस्मात् शुभातीतमिदमिति ॥ ८१९ ॥

अन्ये त्वाहुः । किम् १, इत्यार-

'अन्ने उ मणेोनाणी जाणइ पासइ य जोऽवहिसमग्गो । इयरो य जाणइ चिय संभवमेचं सुएऽभिहिय ॥ ८२० ॥

अन्ये तु मन्यन्ते- योऽवधिज्ञानयुक्तो मनःपर्यायज्ञानी चतुर्दशीत्यर्थः, असौ मनःपर्यायज्ञानेन जानाति, अवधिदर्शनेन तु

१ अथवा मनःपर्यायदर्शनस्य मत्तमवधिदर्शनं सत्त्वा । विभङ्गदर्शनत्वेव ननु भणितमिदं शुभातीतम् ॥ ८१८ ॥ १ क ग 'मन्यते न' ।

२ येन मनोऽजायधियो द्वे त्रीणि वा दर्शनानि भणित्वाणि । पञ्चवधिदर्शनं सवेत्, अथेयुर्निष्पन्नेन तत्तलीणि ॥ ८१९ ॥ ४ क ए ग 'तिषि व । ५ क ग ख 'क्षितिः' ।

३ अन्ये तु मनोऽज्ञानी जानाति पश्यति च योऽवधिःसहितः । इत्यत्र जानात्वेव संभवतात्र शृतेऽभिहितम् ॥ ८२० ॥

पश्यति । यस्वधिरहितस्त्रिज्ञानी स मनःपर्यायज्ञानेन जानात्येव, न तु पश्यति, तस्याऽवधिदर्शनाभावात् । अतो मनःपर्यायज्ञानमात्र-
माश्रित्य संभवमात्रतो जानाति, पश्यति चेति नदिदसुत्रेऽभिहितमिति ॥ ८२० ॥

विशेषा०

॥३९४॥

अन्ये तु 'जानाति, पश्यति' इत्यन्यथा समर्थयन्ति, इत्याह—

अन्ने जं सागारं तो तं नाणं न दंसणं तस्मि । जम्हा पुण पच्चक्खं पेच्छइ तो तेण तज्जानी ॥ ८२१ ॥

अन्ये त्वाहुः— यद् यस्मात् पदुक्षयोपशमप्रभवत्वाद् मनःपर्यायज्ञानं साकारमेवोत्पद्यते, 'तो चि' ततस्तज्जानमेव, तेन जाना-
त्येवेत्यर्थः, न पुनस्तत्र मनःपर्यायज्ञानेऽवधि-केवल्योरिव दर्शनमस्ति । तर्हि 'पश्यति' इति कथम्?, इत्याह— यस्मात् पुनः प्रत्यक्षं
मनःपर्यायज्ञानं, 'तो चि' ततः प्रत्यक्षत्वात् तैनेव मनःपर्यायज्ञानेन पश्यत्यसौ तज्जानी-स चासौ ज्ञानी च तज्जानी, मनःपर्यायज्ञानी-
त्यर्थः । इदमुक्तं भवति— 'दक्षिण्-प्रेक्षणे' मरुष्टं चेषणं प्रत्यक्षस्यैवोपपद्यते, प्रत्यक्षं च मनःपर्यायज्ञानम्, अतस्तेन पश्यतीति घटत एव ।
सांकारत्वेन तु तस्य ज्ञानत्वात् 'तेन जानाति' इति निर्वावादमेव सिद्धम् । तस्माद् दर्शनाभावेऽपि यथोक्तन्यायात् 'मनःपर्यायज्ञानी
जानाति, पश्यति' इत्युपपद्यत एवेति ।

एतदपि मूलटीकाकृता दूषितमेव, तद्यथा— ननु मनःपर्यायज्ञाने साकारत्वेन ज्ञानत्वाद् दर्शनं नास्ति, अथ च 'प्रत्यक्षत्वेन दृश्य-
तेऽनेन वस्तु' इति विरुद्धैवेयं वाचोयुक्तिः, साकारत्वेन निषिद्धस्यपीह दर्शनस्य 'दृश्यतेऽनेनेति दर्शनम्' इति व्युत्पत्त्या सामर्थ्यादा-
पत्तेः । किञ्च, 'जानाति' इत्यनेनाऽत्र साकारत्वं स्थापितम्, 'पश्यति' इत्यनेन च दर्शनेरुद्धेन शब्देनाज्जाकारत्वं व्यवस्थाप्यते, अतो
विरुद्धोभयधर्मप्राप्त्याऽपि न किञ्चित्तेदिति ॥ ८२१ ॥

आह— यद्यमी सर्वेऽपि पूर्वोक्ता अन्येपामेवाऽभिप्रायाः, सदोपाश्रय केश्विः तर्हि चार्थस्य कोऽभिप्रायः?, इत्याशङ्क्याह—
भैष्णव, पञ्चवणाए मणपज्जवनाणपासणा भणिया । तो एव पासए सो, संदेहो हेउणा केण ? ॥ ८२२ ॥
भण्यते स्थितः पक्षोऽत्र । कः?, इत्याह— प्रज्ञापनार्थां त्रिशत्तमपदे मनःपर्यायज्ञानस्य प्रकृष्टेक्षणलक्षणा सांकारोपयोगविशेषरूपा

१ अन्ये यत् साकारं ततस्तज्जानं न दर्शनं तस्मिन् । यस्मात् पुनः प्रत्यक्षं प्रेक्षते ततस्तेन तज्जानी ॥ ८२१ ॥ २ क. ट. 'च म' । ३ क. ग. 'सातिता' ।

४ भण्यते, प्रज्ञापनार्थां मनःपर्यायज्ञानपदप्रज्ञा भणित्ता । तत् एव पश्यत्यति सा; संदेहो हेतुना केन ? ॥ ८२२ ॥

पश्यता प्रोक्ता, तर्पयसौ 'मनःपर्यायज्ञानी पश्यति' इति व्यपदिश्यते । तत् केन किल हेतुनाऽभिमायान्तरादिना संदेहोऽत्र, येनाऽपराधरान् निजनिजाभिमायानत्र भ्रुकटयन्ति ?, तस्यैव प्रकारस्याऽऽभ्योक्तत्वेन निर्दोषत्वादिति भावः ।

मत्स्येणाथा चैवं लक्ष्यते, चिरन्तनीक्राद्वयेऽप्यष्टीतत्वात्, केषुचिद् भाग्यपुस्तकेष्वदर्शनाच्च; केवल केषुचिद् भाग्यपुस्तकेषु दर्शनात्, किञ्चित्साभिमायत्वाद्याऽस्माभिर्युक्तीता ॥ इति द्वादशगाथार्थः ॥ सत्पदमरूपणतादयोऽस्याऽप्यवधिष्व् शाच्याः, केवलमममत्-सपतोऽयोत्पादस्वाप्ती, तदनुसारेण सर्वत्र नानात्वं स्वयमभ्युद्भयम् ॥ ८२२ ॥

॥ मनःपर्यायज्ञानं समासमिति ॥

अथ ज्ञानपञ्चरूपणनक्रमायातं केवलज्ञानमुच्यते—

अहं सत्त्वद्ववपरिणामावचिन्तित्तिकारणमणत । सासयमप्यडिवाइं एगविहं केवलज्ञाने ॥ ८२३ ॥

इह नन्यादियत्रनिर्देशक्रमात्, तथा द्युद्धितः, लापतव पूर्व 'आभिनिबोहियानां' इत्यादिगायायां मनःपर्यायज्ञानादनन्तरं केवल-ज्ञानमुच्यते, अतस्तदर्थसूचकोऽयमयशब्दः । अथाऽनन्तरं केवलज्ञानमुच्यते । कथंभूतम् ?, इत्याह— सर्वाणि च तानि द्रव्याणि च सर्वद्रव्याणि जीवादीनि तेषां परिणमनानि परिणामाः मयोज विससोभयजन्या उत्पादादयः सर्वद्रव्यपरिणामास्तेषां भावः सत्ता स्व-लक्षणं वा तस्य विविधं विज्ञेयेण वा ज्ञानं बोधनं विज्ञप्तिः, अथवा, विविधविज्ञेयेण वा ज्ञानमवोधं परिच्छित्तिविज्ञप्तिः, तस्याः केवल-ज्ञानाभेदेऽपि विवक्षितपेदायाः कारणं हेतुविज्ञप्तिकारण सर्वद्रव्य-क्षेत्र-काल-भावाऽस्तिस्त्वपरिच्छेदकमित्यर्थः । तथानन्तरेप्यविषयत्वेनाऽन-न्तपर्यायत्वादनन्तम्; शब्दात्वाद् शान्तं सततोपयोगमित्यर्थः; तथा, अत्रतिपाति— अव्ययं सदाऽत्रत्यापीत्यर्थः, समस्त्वावरणक्षयसंभूतत्वा-देकविध भेदविममुक्तम्; केवल परिपूर्णसमस्तसंप्रयागमात्, मत्यादिज्ञाननिरपेक्षत्वादसहायं वा केवलं, तत्र तज्ज्ञानं च केवलज्ञानम् ॥ इति नियुक्तिगार्थः ॥ ८२३ ॥

अथ भाष्यम्—

र्मणपञ्चवनाणाओ केवलमुद्देस-सुद्धि-लाभेहिं । पुवमणंतरमभिहियमहसद्वोड्यं तयत्थम्मि ॥ ८२४ ॥
 सब्वदव्वाण पओग-वीससा-मीसजा जहाजोगं । परिणामा पज्जाया जम्म-विणासादओ सब्वे ॥८२५॥
 तेसिं भावो सत्ता सलक्खणं वा विसेसओ तत्स । नाणं विण्णत्तीए कारणं केवलण्णणं ॥ ८२६ ॥
 किं बहुणा सब्वं सब्वओ सया सब्वभावओ नेयं । सब्वावरणाईयं केवलमेगं पयासेइ ॥ ८२७ ॥
 पज्जायओ अणंतं सासयमिद्धं सदोवओगाओ । अव्वयओऽपडिवाई एगविहं सब्वसुद्धीए ॥ ८२८ ॥

पञ्चापि गाथा गतार्थाः । नवरं प्रथमगाथायामुद्देशो नन्यादिमुग्रनिर्देशकम्; शुद्धिः सर्वावरणक्षयसंभवत्वेन सर्वोत्कृष्टत्वात् सर्वो-
 परिवर्तिनी विशुद्धिः, अतः केवलज्ञानस्यापि तत्संभूतत्वात् सर्वोपर्यैवाऽभिधानम् । लाभोऽपि केवलस्य समस्तज्ञानानां पश्चादेव भवति,
 इत्यस्य पश्चादेव निर्देशः । 'अणंतरं ति' मनःपर्यायज्ञानादनन्तरमित्यर्थः । चतुर्थाभाषायां 'सब्वउ त्ति' सर्वतः समन्तादिति । 'सब्वभावउ
 त्ति, सर्वपर्यायतः, सर्वैः पर्यायरूपेण ज्ञेयमिति तात्पर्यम् । केवलं कथंभूतम् ? इत्याह- सर्वावरणक्षयसंभूतमित्यर्थः
 ॥ ८२४ ॥ ८२५ ॥ ८२६ ॥ ८२७ ॥ ८२८ ॥

इह समुत्पन्नकेवलज्ञानस्तीर्यकरादिः शब्देन देशानां करोति, शब्दश्च द्रव्यश्रुतम्, स च प्रायो भावश्रुताऽविनाभावी, इति तत्सं-
 भवे केवलज्ञानोऽनिष्टापत्तिः, इत्येवमव्युत्पन्नमतीनां मा भूद् मतिमोहः, इत्याह-

केवलनाणेण त्थे नाउं जे तत्थ पन्नवणजोगे । ते भासइ तित्थयरो वइजोग सुयं हवइ सेसं ॥ ८२९ ॥

१ मनःपर्यवजानाए केवलमुद्देश-शुद्धि-लाभेः । पूरंमनन्तरमभिहितममसद्वोड्यं तत्पर्यं ॥ ८२४ ॥

सर्वद्वेषाणां प्रयोग-विपरिस्ता-सिध्दत्रा यथायोग्यम् । परिणामाः पर्याया जन्म-विनाशादयः सर्वे ॥ ८२५ ॥

तेषां भावः सत्ता स्वलक्षणं वा विशेषतस्त्वारण । ज्ञानं निजोः कारणं केवलज्ञानम् ॥ ८२६ ॥

किं बहुणा सर्वं सर्वं । सदा सर्वभावतो ज्ञेयम् । सर्वावरणक्षयतः केवलमेकं प्रकृतज्ञापयति ॥ ८२७ ॥

पर्यायतोऽन्तं शाश्वतादिष्टं सदोपयोग्याह । अक्षरगतोऽप्रतिपत्तिनि पृक्तकिं सर्वंश्रुज्जा ॥ ८२८ ॥

२ केवलज्ञानोऽभिधानं ज्ञायाया योऽस्य प्रजापत्ययोग्याह । ताए भापते तीर्षं करो यत्पयोगः श्रुत भवति योऽस्य ॥ ८२९ ॥

इह समुत्पन्नकेवलज्ञानस्वीर्यकरादिर्यान् प्रमांस्त्रिकायादादीन् मूर्ता-ऽमूर्ता-ऽभिलाष्या अनभिलाष्यान् केवलज्ञानंनैव ज्ञात्वाऽवबुध्य, न तु श्रुतज्ञानेन, वस्य सायोपश्रमिकृत्वात्, केवलिनश्चाऽऽवरणस्य सर्वथा क्षीणत्वेन तत्संशयोपश्रमाभावात्; न हि सर्वश्रुदे षटे देशश्रुदिः संभवति, तद्दृष्टिहापीति भावः; ततः किम्?, इत्याह- सत्र तंपामर्थानां मध्ये ये प्रज्ञापनीयाः परूपणीया योग्यास्तानभिलष्यान् भाषते, नेतरान्- अनभिलष्यान् । प्रज्ञापनीयानपि न सर्वानेव भाषते, तेपामनन्त्वात्, आयुषस्तु परिमितत्वात् । किं तर्हि?, योग्यानेव भाषते त्रहीतुश्रवत्पेक्षया, यो हि यावत्तौ योग्य इति । यत्र चाभिहिते श्रेयमुक्तमपि विनेयोऽन्यद्ब्रूइति तदपि योग्यं भाषते; यथा क्रुपमसेनादीनामुत्पादादिपदप्रयोपन्यासेनैव श्रेयगतिः । तत्र केवलज्ञानोपलब्ध्यार्थाभिधायकः सुन्दराग्निर्भाष्यमाणस्तस्य भगवतो 'वदनोग सि' वाग्योग एव भवति, न तु श्रुतम्, नामरुमोदयजन्यत्वात्, श्रुतस्य च सायोपश्रमिकृत्वात्, ज्ञानमप्यस्य सापिफत्वात् केवलमेव, न भावश्रुतम् ।

आह- ननु वाग्योग, वाक्परिच्यन्दः, वाक्वीर्यम्, इत्यनर्थान्तरम् । अर्थं च भवतु नामरुमोदयजन्यः, भाष्यमाणस्तु सुदृढा- त्यक-शब्दः किं भवतु?, इति चेत् । उच्यते- सोऽपि श्रोतॄणां भावश्रुतकारणत्वाद् द्रव्यश्रुतमात्रं भवति, न तु भावश्रुतम् । तर्हि किं तद् भावश्रुतम्?, इत्याह- 'सुय इव संस ति' यच्छब्दस्थानां गणपरदादीनां श्रुतग्रन्थासुसारि ज्ञानं तदेव केवलगतज्ञानापेक्षया श्रेयम- न्यद् भावश्रुतं भवति, सायोपश्रमिकोपयोगात्, न तु केवलगतम्, तस्य सापिफत्वादिति ।

अथवा 'सुय इव संस' इत्यन्यथा व्याख्यायते- तद् द्रव्यमानं शब्दमात्रं तत्काल एव श्रुतं न भवति, किं तर्हि?, श्रेयं 'कालम्' इति वाक्यश्रेयः । इदमुक्तं भवति- तत् केवलिनः शब्दमात्रं श्रोतॄणां श्रवणानन्तरलक्षणे श्रेयकाले श्रोतॄगतज्ञानकारणत्वेनोपचारात् श्रुतं भवति, न तु भणनक्रियाकाल इति । अथवा, अन्यथा व्याख्यायते- स केवलिनः सवन्धी वाग्योगः श्रुतं भवति । कथंश्रुतम्?, श्रेयं- सुणश्रुतम्- प्रथानम्, औपचारिकत्वादिति । अन्ये तु पठन्ति- 'वदनोगसुयं इव संस ति' । तत्र तेषां भाषमाणानां सवन्धी वाग्योगः श्रोतॄगतश्रुतकारणत्वात् श्रुतं भवति, द्रव्यश्रुतमित्यर्थः । अथवा, तेषामिति श्रोतॄणां तानाश्रित्येत्यर्थः, भाषकगतं वाग्योग एव श्रुतं वाग्योगश्रुतं भवति, भावश्रुतकारणत्वाद् द्रव्यश्रुतमेवेत्यर्थः अथवा, तानर्थान् भाषते केवली, वाग्योगव्याप्त्यस्य भाषमाणस्य भवति, तेषां श्रोतॄणां भावश्रुतकारणत्वात् श्रुतमसौ भवति ॥ ८२९ ॥

अथ भाष्यम्—
 नौजण केवलं भासइ न सुएण जं सुयाईओ । पणवणिजे भासइ नाणभिलप्पे सुयाईए ॥ ८३० ॥
 तत्थ वि जोगे भासइ नाजोगे गाहयाणुविचीए । भणिए व जम्मि सेसं सयमूहइ भणइ तम्मत्तं ॥ ८३१ ॥
 वइजोगो तं न सुयं खओवसमियं सुयं जओ न तओ । विघ्माणं से खइयं सबो उण इव्वसुयमिच्चं ॥ ८३२ ॥
 सेसं छउमत्थाणं विघ्माणं सुयाणुसारेणं । तं भावसुयं भणइ खओवसमिओवओगाओ ॥ ८३३ ॥
 भणंतं वा न सुयं सेसं कालं सुयं सुणेतानं । तं चेव सुयं भणइ कारणकज्जोवयारेण ॥ ८३४ ॥
 अहवा वइजोगसुयं सेसं सेसं ति जं गुणब्भूयं । भावसुयकारणाओ जमप्पहाणं तओ सेसं ॥ ८३५ ॥
 वइजोगसुयं तेसिं ति केइ तेसिं ति भासमाणानं । अहवा सुयकारणओ वइजोगसुयं सुणेतानं ॥ ८३६ ॥

समापि व्याख्यातार्थो एव । नवरं प्रथमायायां यद् यस्मात् श्रुतातीतः केवलज्ञानेनैवाऽनभिसतसमस्तविशुवनोदरत्वात् श्रुता-
 तिकान्तोऽसौ भगवान् केवली 'सुयाईए' ति' वागोचरतिकान्तत्वेन श्रुतातीतानर्थाच्च न भागत इति । तृतीयायायां 'न तड ति'
 ततः क्षयोपशमोऽस्य केवलिनो नास्तीति ॥ ८३० ॥ ८३१ ॥ ८३२ ॥ ८३३ ॥ ८३४ ॥ ८३५ ॥ ८३६ ॥
 तदेवं प्रतिपादितं केवलज्ञानस्वरूपम् । अथाऽस्य गत्यादिद्वारेषु सत्पदमरूपतादयो वाच्याः । तत्र गतो तावत्- मसुष्य-
 सिद्धयोः केवलज्ञानं प्राप्यते । इन्द्रियद्वारे- अतीन्द्रियाणां; त्रायद्वारे- नसकाया-ऽकाययोः; योगद्वारे- सयोगा-ऽयोग्याः;
 वेदद्वारे- अवैदकानाम्; कृपायद्वारे- अरुपायाणाम्; लेडयाद्वारे- सलेश्या-ऽलेश्ययोः; सम्परत्त्वद्वारे- सम्पगृह्णीनाम्; ज्ञानद्वारे-

१ ज्ञाया केवलेन आपते न श्रुतेन का श्रुतातीतः । अज्ञापीयात् भावते आऽनभिसत्त्वात् श्रुतातीतात् ॥ ८३० ॥
 तत्रापि वाप्याच्च भावते नाऽजोगेयत् प्रकाशानुभूता । भणिते न गमित्त्वे देवे स्वप्नद्वारे भवति त-भाष्यम् ॥ ८३१ ॥
 वाप्येणस्त्वत् न श्रुतं क्षयोपशमिकं भूतं गतो न ततः । विघ्नं तत्र शाक्तिकं तदः पुनर्देव्यशुभयमात्रम् ॥ ८३२ ॥
 देवं छउमत्थातो विघ्नात् श्रुतानुसारेण । तत्र भावभूतं मप्यते क्षयोपशमिकीणमात्रम् ॥ ८३३ ॥
 भण्यमानं वा न भूतं देवं कालं भूतं स्वप्नमात् । तत्रैव भूतं भण्यते कारणतायोवपारेण ॥ ८३४ ॥
 अथा वाग्योगानुगतं देवं केवमिति कट् कृपायत् । भावशुभयस्त्वाच्च यत्प्रधानं ततः क्षेपम् ॥ ८३५ ॥
 वाप्ययोगभूतं तेषामिति केचिच्च तेषामिति भावमाणानाम् । प्रया भुगकारणो वाप्ययोगसुतं स्वप्नमात् ॥ ८३६ ॥

केवलज्ञानिनाम्; दर्शनद्वारे-केवलदर्शनिनाम्; संयतद्वारे-संयतानाम् नोसंयताऽस्यतानां च; उपयोगद्वारे-साकाराऽनाकारोपयोगयोः; आहारकद्वारे-आहारकाऽनाहारकयोः; भाषकद्वारे-भाषकाऽभाषकयोः; परीचद्वारे-परीचानां, नोपरीचाऽपरीचानां च; पर्याप्तद्वारे-पर्याप्तानां नोपर्याप्ताऽपर्याप्तानां च; सूत्रद्वारे-वादराणां, नोवादर सूत्राणां च; संक्षिप्तद्वारे-नोसंक्षिप्तऽसंक्षिप्तानाम्; मन्व्यद्वारे-मन्व्यानां, नोपन्व्याऽपन्व्यानां च। चरयद्वारे-चरमाणो भवस्यकेवलिनः, नोचरमाऽचरमाणो च सिद्धानो केवलज्ञानं प्राप्यते। पूर्वमतिपन्न मतिपद्यमानकयोगना तु स्वबुद्ध्या कर्तव्येति। द्रव्यममाणद्वारे-मतिपद्यमानकानाश्रित्योत्कृष्टतोऽष्टोत्तरशत केवलिनो प्राप्यते, पूर्वमतिपन्नास्तु जयन्त्यत उत्कृष्टतम कोटिपृथक्त्वममाणा भवस्यकेवलिनः प्राप्यन्ते, सिद्धास्त्वन्ताः। श्रेयःस्पर्शनाद्वारयोस्तु जयन्त्यतो लोकाऽस्याऽसुरयेयभागे केवली लभ्यन्ते, उत्कृष्टतस्तु सर्वलोके। फालद्वारे-सायपर्यवसितं फालं सर्वोऽपि केवली भवति। अन्तरं तु केवलज्ञानस्य नास्ति, उत्पन्नस्य प्रतिपादाऽभावात्। भागद्वारं मतिज्ञानवदिति। भाषद्वारे-ज्ञापिके भावे केवलमवाप्यते। अल्प बहुत्वद्वारे मतिज्ञानवद् वाच्यमिति ॥

तदेव केवलज्ञान समासम् ।

॥ तत्समासौ च ज्ञानपञ्चकं समासमिति ॥

सात्वित्तारदनेनार्यश्रीविजयपरमेश्वरिगुरुभ्यो नमः ।

॥ अक्षर ॥

श्रीयज्ञोविजयनैमन्यमाला [२८]

श्रीजिनभद्रगणिद्वयमाश्रमणपादविरचितम्-

विशेषावश्यकभाष्यम् ।

मलयारि श्रीहेमचन्द्रसूरिविरचितया शिष्यहितानाम्ब्या

बृहद्दूर्या विभूषितम्

(शुद्धीय विभागः)

राजधन्यपुरनिवासिना श्रेष्ठियर्थत्रिकमन्त्रतनुमनुषा

श्रावकहरगोविन्देन परिष्कृत्य संशोधितम् ।

Printed and Published by Shrih Harakshel and Dhurabhai

at The Dharmabhyudaya Press, Benares City.

श्रीराम २५२८ ।

